

T.C.
SIIRT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Gülbahar UĞUR

TÜRKÇENİN TARİHİ SÖZLÜKLERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
Tez Danışmanı: Doç. Dr. Şahap Bulak

Siirt-2019

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Siirt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlanmış olduğum "*Türkçenin Tarihi Sözlükleri*" adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

26/07/2019


Gülbahar UĞUR

TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Doç. Dr. Şahap BULAK danışmanlığında, Gülbahar UĞUR tarafından hazırlanan bu çalışma 26/07/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Hüseyin YAŞAR
Jüri Üyesi (Tez Danışmanı) : Doç. Dr. Şahap BULAK
Jüri Üyesi : Doç. Dr. Ramazan SARIÇİÇEK

İmza:.....

İmza:.....

İmza:.....

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir.

26/07/2019

İmza

Doç. Dr. Veysel OKÇU

Enstitü Müdürü

İçindekiler

ÖZET.....	XII
ABSTRACT.....	XIII
KISALTMALAR.....	XIV
TEŞEKKÜR.....	XVI
GİRİŞ.....	1
Araştırmanın Kapsamı.....	1
Araştırmanın Amacı.....	2
Araştırmada Kullanılan Materyal ve Yöntem.....	2
Sözlük ve Sözlükçülük.....	3
Türkçe Sözlükçülük.....	6
TÜRKÇENİN TARİHÎ SÖZLÜKLERİ.....	9
1. Divânü Lugâti't-Türk.....	9
2. Mukaddimetü'l-Edeb.....	25
3. Codex Cumanicus.....	28
4. Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân.....	32
5. Tıbyân-i Lugâti't-Türkî 'ala Lisâni'l-Kanklı.....	35
6. Nisâb-i Kutbiyye.....	35
7. Lugât-i Nevâyî.....	35
8. Risâle der Lugât-i Türkî.....	35
9. Risâle der Lugât-i Türkî.....	35
10. Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk.....	36
11. Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Mugalî.....	38

12. Kitâbü'l-Ef'âl	38
13. Edviye-i Müfrede	39
14. Lugât-i Feriştihazâde	40
15. Resûlî Sözlüğü.....	43
16. Bahşayış Lugâti	44
17. Ed-Dürretü'l-Muzi'a fi'l-Lugâti't-Türkiyye	45
18. Tuhfe-i Hüsâmî ez Mültekât-ı Sâmi.....	46
19. Miftahu'l-Edeb	47
20. Uknûmu'l-'Acem	49
21. Lehcetü't-Türk	49
22. Müfredât.....	50
23. U'cûbetü'l-Garâyib fi Nazmi'l-Cevâhiri'l-'Acâyib	51
24. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugâti't-Türkiyye.....	52
25. Şâhnâme	54
26. Bahrü'l-Garâyib	55
27. Münyetü'l-Mübtedî.....	57
28. Lugât-i Kânûn-ı İlahî.....	57
29. Tercümân El-Luga (Lugât-i Karapîrî, Tercüme-i Sihâhi'l-Cevherî)	59
30. Kitâb-ı Bülgatü'l-Müşâk fi Lugâti't-Türk ve'l-Kıfçak	60
31. Terceme-i Akribâdîn.....	61
32. Tuhfetü'l-Hâdiye (Lugât-i Dânisten)	62
33. Lugât-i Halîmî	64
34. Nisârü'l-Mülk	66
35. Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Luga	67
36. Es-Sihâhu'l-'Acemiyye	67

37. Şâdiye	70
38. Miftâhu'l-Ma'ânî.....	70
39. Miftâhu'l-Luga	71
39. Vesîletü'l-Makâsîd ilâ Ahseni'l- Merâsîd.....	72
41. Câmi'u'l-Fâris	73
42. Muhakemetü'l-Lugâteyn.....	75
43. Bedâyi'ü'l-Lugât	77
44. Lugât- i Müntehâb	78
45. Şâmilü'l-Luga.....	78
46. Mahmûdiyye.....	79
47. Tercümân.....	80
48. Mecmû'ul- Lugât.....	81
49. Tuhe- i Şâhidî.....	81
50. Mü'eyyidü'l-Fuzalâ.....	87
51. Lugât- i Manzûme	88
52. Sihâhu'l-'Acem	90
53. Dekâyiku'l-Hakâyık	91
54. Mirkatü'l-Luga	94
55. El-Bâbüsü'l-Vasît fi Tercemeti'l-Kamûsu'l-Muhit	95
56. Ahterî- i Kebîr	97
57. Müşkilât-ı Şâhnâme.....	100
58. Lugât- i Bostân-ı Şeyh Sâdî- i Şirazî.....	101
59. Abuşka Lugâti	101
60. Lugât- i Ni'metullâh.....	103
61. Tertîb- i Dekâyiku'l-Hakâyık	106

62. Câmi‘u’l-Fâris (Tercümân-ı Fârisî).....	106
63. ‘İlm-i Lugât	107
64. Nisâb-i Türkî be Farsî	108
65. Câmi‘u’l-Fürs	108
66. Lugât-i ‘Abdülkerîm	109
67. Lugât-i Visâlî.....	111
68. Tuhfetü’s-Seniyye İle’l-Hazreti’l-Haseniyye.....	112
69. Manzûme	113
70. Müsennâ ve Müselles	115
71. Cinânü’l-Cinâs (Ravzatü’l-Cinâs).....	116
72. Tercüme-i Sıhâh-ı Cevherî (Vankulu Lugâtî)	118
73. Masâdir-ı Elsine-i Erba‘a	119
74. Teşrih-i Tıbâ’	121
75. Müşkilât-ı Gülistân.....	122
76. Medâru’l-Efâzıl	122
77. Te’lifü’l-Emîr (Türkçe Lisan Kitabı)	123
78. Lugât-i Minyasoğlu	124
79. Fethu’l-Fettâh.....	125
80. Nazmü’l-Esâmî.....	125
81. Ma‘denü’l-Ma‘ârif	127
82. Kitâb-ı Lugât-i Gülistân	127
83. Düstürü’l-‘Amel	127
84. Nevâdirü’l-Emsâl	129
85. Meyâdinü’l-Fürsân.....	131
86. Lugât-i Müşkilât-ı Eczâ.....	132

87. Ferheng-i Türkî-i Çağatâî be Fârsî.....	134
88. Genc-i Leâl.....	135
89. Menâzımu'l-Cevâhir	135
90. Tuhfe-i Fedayî.....	137
91. Tuhfe-i Ni'metî	138
92. Eş-Şüzûrû'z-Zehebiyye ve'l-Kıta'u'l-Ahmediyye fi'l-Lugâti't-Türkiyye.....	139
93. Nazmü'l-Leâl	141
94. Nuhbetü't-Tuhfe	142
95. Sübha-i Sıbyân	143
96. Kelürnâme (Kitâb-ı Zebân-ı Türkî).....	146
97. Lugât-i Şâhnâme	147
98. Elfâz-ı Türkî ve'l-Fârisî	148
99. Cevâhirü'l-Kelimât.....	149
100. Tuhfe-i Şemsî.....	150
101. Muhtasar-ı Tuhfetü's-Seniyye.....	152
102. Tuhfetü'l-Emsâl	153
103. Kân-ı Ma'ânî	153
104. Tercümânü'l-Ma'ârif.....	155
105. Nisâb-ı Türkî-i Turan	155
106. Lisânü'l-Etibbâ fi Lûgati'l-Edviye	156
107. Fihrisü'l-Ervâm.....	158
108. Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb	158
109. Tercüme-i Lugât-i Hindî	160
110. Tâcü'l-Masâdır ve Esâmî-i Türkî.....	160
111. Nisâb-ı Türkî be Fârsî	160

112. Lisânü'l-‘Acem (Ferheng-i Şu‘ûrî)	161
113. Müntehâb-i Ferheng-i Şu‘ûrî.....	162
114. Muhtasar ve Müntehabü’ş-Şu‘ûrî.....	163
115. Muhtasar-ı Lugât-i Ni‘metullâh	163
116. Şânî Lugâti	164
117. Aksâ'l-Ereb fi Tercemeti Mukaddimeti'l-Edeb	165
118. Lugât-i Târîh-i Vassâf.....	166
119. Âmedennâme.....	167
120. Fazlullah Han Lugâti (Lugât-i Türkî).....	168
121. Terceme-i Emsâl-i ‘Arab ve'l-‘Acem	168
122. Elfâzu Celiyye fi Beyâni Lugâti't-Türkiyye	169
123. Tevfiye	169
124. Se-Zebân.....	170
125. Risâle-i Feyziyye fi Lugâti'l-Müfredâti't-Tıbbiyye.....	171
126. Cevâhir-i Kalem.....	173
127. Mecmâ‘u'l-Emsâl.....	173
128. Bidâatü'l-Mübtedî.....	174
129. Lehcetü'l-Lugât.....	174
130. Behcetü'l-Lugât.....	176
131. Hoş Edâ	177
132. Kenzü'l-Luga	177
133. Nazm-ı Girîdî	178
134. Mâ-lâ Büdde Minhu li'l-Edîb mine'l-Meşhûr ve'l-Garîb	179
135. Garâ‘ibü'l-Lugât (Tashîh-i Garâ‘ibü'l-Lugât)	181
136. Manzûme-i Keskin	181

137. Senglâh Lugâti.....	183
138. Tuhfetü'l-Hâfiz.....	184
139. Elsine-i Selâse (Terceme-i Kânûnu'l-Edeb)	185
140. Cevâhirü'l-Elsine	187
141. Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyetü's-Sıbyân.....	187
142. Lugât-i Tedkikât-ı Fürsiyye-i Nec'ib	188
143. Müretteb Müfredât-ı Siyâhî.....	189
144. Tuhfe-i Vehbî.....	190
145. Kavâ'id-i Ahmedî.....	194
146. Şehdü'l-Elfâz.....	195
147. Ma'rûfu'l-Lugât	196
148. Müselles-nâme-i Şâkir.....	196
149. Kitâb-i Âmeden.....	197
150. Fevâ'id-i Sıbyân	198
151. Tıbyân-ı Nâfi' der Terceme-i Burhân-ı Kâtı'.....	198
152. Tuhfe-i Âsım (Tuhfe-i Lugât-i 'Arabiyye).....	200
153. Nuhbe-i Vehbî.....	201
154. Miftâh-ı Gülistân.....	203
155. Lugât-i Gülistân-ı Sâdî.....	204
156. Lugât-i Bahâristân.....	204
157. Muhtasar-ı Tuhfetü's-Seniyye.....	205
158. Ed-Dürerü'l-Müntahabâtü'l-Mensûre fi-İslâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre	205
159. Nazm-ı Bedî'	207
160. El-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît (Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi).....	208

VIII

161. Dürrü'n-Nizâm	212
162. Nazm-ı Dil-ârâ	213
163. Tuhfe-i Cevher-Ayâr-ı Üç Zebân (Tuhfe-i Dürrüyye, Tuhfe-i Hayret, Tuhfe-i Zîbâ)	214
164. Nazmü'l-Cevâhir	215
165. Lugât-i Yûsuf	216
166. Nisâb-i Şeş-zebân	217
167. Hülâsa-i Abbâsî	217
168. Zübdetü'l-Esmâ'i't-Türkiyye	218
169. Naklü'l-Mehâfil li'l-Efâzil	218
170. Tuhfe-i Nushî	219
171. Müntahabât-ı Türkiyye	220
172. Güher-rîz	221
173. Mecma'ul-Lugât	223
174. Ke'n-Nişâb (Tecrîdü'l-Lugât)	224
175. El-Tamğa-yı Nasrî	224
176. Cevhere	225
177. Eser-i Şevket	225
178. Tuhfetü'l-Ma'nâ	226
179. Müntahabât-ı Lugât-i Osmâniyye	227
180. Kitâb-ı Tercümân-ı Türkî ve Arabî ve Fârisî	228
181. Lugât-i Etrâkiye (Feth-'Alî Kaçar Lugâti)	229
182. Farsça-Türkçe Sözlük	231
183. Zafernâme-i İkbâl-i Nâdirî	232
184. Siyer-i Veysî Lugâti	232

185. Zübdetü'l-Lugât	232
186. Tuhfetü'l-Mülâzimîn	233
187. Lugât-i Kâmûs	234
188. Lugât-i 'Azîziye	235
189. Lugât-i Şinâsî (Kâmûs-i Osmânî)	236
190. Zübdetü'l-Lugâti'l-Lehce	236
191. Tercümânü'l-Lugât.....	237
192. Kenzü'l-Lugâti'l-Osmâniyye	238
193. Mir'atü'l-Lugât.....	239
194. Lehce-i Osmânî	239
195. Reh-nümâ-yı Sehûlet.....	242
196. Lugât-i Ecnebiyye İlâveli Lugât-i Osmâniyye	243
197. Muhtasar Kâmûs-ı Fârisî.....	244
198. Lugât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî	244
199. Galatât	245
200. Tuhfe-i Fevzî.....	246
201. Lugât-i Remzî.....	247
202. Ünsü'l-Lugât	248
203. Kâmûsü'l-A'lâm.....	248
204. Lugât-i Şemseddîn.....	250
205. Kâmûs ve Cep Lugâti.....	250
206. Hayrü'l-Lugât	251
207. Lugât-i Ebu'z-ziyâ.....	251
208. Zübde-i Lugât-i Fârisiyye.....	251
209. Lugât-i Fârisiyye	252

210. Resimli Lugât	253
211. Müşviku's-Sıbyân	253
212. Lugât-i Meşhûre-i Fârisî yâhud Sermâye-i Fedâî	254
213. Lugâtü Selâs (Se Zebân, Üç Til)	254
214. Tercüme-i Galatâtü'l-Avâm	255
215. Lugât-i Musâhabet.....	256
216. Lugât-i Nâcî.....	256
217. Kâmûs-ı 'Arâbî.....	258
218. Kâmûs-ı Osmânî.....	258
219. Lugât-i Fârisiyye	259
220. Lugât-i Erba'a	259
221. Kâmûs-ı Türkî	260
222. Ed-Derâriyyü'l-Lâmi'ât fi Müntehabâti'l-Lugât.....	263
223. Mükemmel Osmanlı Lugâti	263
224. Seci ve Kafiye Lugâti.....	264
225. Kâmûs-ı Fârisî	264
226. Defter-i Galatât.....	265
227. İnkişâf-ı Kâmûs-ı Fârisî yâhud Fihrist-i Kâmûs-ı Fârisî.....	266
228. Resimli Kâmûs-ı Osmânî	267
229. Lugâtçe-i Edebiyat	268
230. Masâdir-ı Lisân-ı Fârisî.....	268
231. Lugât-i Cûdî	269
232. Fâzıl'ın Galatât Defteri.....	270
233. Tuhfe-i Remzî (Uşkûfe)	270
SONUÇ	273

KAYNAKÇA.....	288
ÖZGEÇMİŞ	301



ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜRKÇENİN TARİHİ SÖZLÜKLERİ

Gülbahar UĞUR

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Şahap BULAK

2019, 301 sayfa

Başkan: Doç. Dr. Hüseyin YAŞAR

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Şahap BULAK

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Ramazan SARIÇİÇEK

“Türkçenin Tarihî Sözlükleri” adlı bu çalışmada Türkçenin bilinen ilk sözlüğü olan “Divânü Lugâti’t-Türk”ten 1928 Harf Devrimi’ne kadar yazılmış, dillerinden biri Türkçe olan sözlükler ele alınmıştır. Çalışmanın amacını, kapsamını, materyal ve yöntemini açıklayan giriş bölümünden sonra sözlük, sözlükçülük ve Türkiye’de sözlükçülük hakkında bilgiler verilmiştir. Türkçenin tarihi sözlükleri ele alınırken yazdıkları dile, coğrafyaya, şekline veya konusuna göre herhangi bir sınıflamaya tabi tutulmadan yazıldığı yıla göre kronolojik olarak sıralanmıştır. Sözlüğün adı başlıkta gösterilmiştir. Sözlükleri tanıtırken öncelikle sözlük ve yazarı hakkında tanıtıcı bilgi verilmiş daha sonra sözlük konu ve içerik yönünden ayrıntılı olarak tanıtılmıştır. Bu tanıtımlarda sözlüğün adı, hangi dillerde yazıldığı, yazılış tarihi, yazılış amacı, düzeni, içeriği, sözlük üzerine yapılmış akademik yayınların künyesi, sözlüğün nüsha ve baskıları hakkında bilgi verilmiştir. Böylece Türkçenin söz varlığı hazinesi olan sözlüklerle ilgili bilgiler bir araya getirilerek söz konusu değerli söz varlıkları tanıtılmaya ve kayıt altına alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sözlük, sözlükbilim, Türkçe, tarihi sözlükler, Türkçenin tarihi sözlükleri.

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

HİSTORİKAL TURKISH DICTIONARIES

Gülbahar UĞUR

Advisor: Associate Professor Şahap BULAK

2019, 301 pages

Head: Associate Professor Hüseyin YAŞAR

Jury: Associate Professor Şahap BULAK

Jury: Associate Professor Ramazan SARIÇİÇEK

In this study named as "Historical Turkish Dictionaries", the dictionaries, one of the languages of which is Turkish, and which were written from the first known Turkish dictionary, "Divânü Lugâti't-Türk", until the Turkish Alphabet Revolution in 1928, were studied. After the introduction part explaining the aim, scope, material and method of the study, information about dictionary, lexicography and Turkish lexicography is given. While considering historical dictionaries of Turkish language, they are listed chronologically according the year that they were written without being subjected to any presentation in respect to language, geography, form or subject. The name of dictionary are shown in the title. While introducing the dictionaries, primarily, information about the dictionary and its author is given, and then the dictionary is introduced in detail in terms of subject and content. In these introductions, information is given about the name of the dictionary, language in which it was written, its written date and aim, its lay out, content, the identification tags of academic publications written about its version and prints. Hence, it is tried to introduce and record the abovementioned precious word sources by combining information about dictionaries which are treasure trove of information about the lexical content of Turkish.

Key Words: Dictionary, lexicography, Turkish, Historical Dictionaries, Historical Turkish Dictionaries.

KISALTMALAR

b.	:Bin (oğlu)
C.	:Cilt
çev.	:Çeviren
DTCF	:Dil ve Tarih-Coğrafya Fakóltesi
Ef.	:Efendi
H.	:Hicri
Haz.	:Hazırlayan
hş.	:Hicri Şemsi
İHK	:İl Halk Kütüphanesi
İnc.	:İnceleyen
Ktp.	:Kütüphane(si)
Lgt.	:Lugat
M.	:Miladi
MFA	:Mikro film arşivi
M.Ö.	:Milattan önce
Nu.	:Numara
öl.	:Ölüm tarihi
Pş.	:Paşa
S.	:Sayı
s.	:Sayfa
TDK	:Türk Dil Kurumu
TDVİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TSMK	:Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
TY	:Türkçe Yazmalar
UAK	:Uluborlu Alaaddin Keykubat İlçe Halk Kütüphanesi

Yz.	:Yazma(lar)
vd.	:Ve diğlerleri
vr.	:Varak
Yay.	:Yayını, yaynları
yp.	:Yaprak



TEŞEKKÜR

Ülkemizde sözlükçülük konusunda son zamanlarda oluşan ilginin sonucu olarak ortaya konan çalışmalara bilimsel bir katkı olmasını ümit ettiğim çalışmamız sırasında manevi desteklerinden dolayı kıymetli arkadaşım Leyla ŞEN'e; beni bu günlere getiren varlıklarıyla gurur duyduğum canım aileme; konunun tespitinden sürecin sonuna kadar rehberliğini ve yardımlarını esirgemeyen, ilminden, nezaketinden, öğütlerinden, yol göstericiliğinden yararlandığım danışman hocam Doç. Dr. Şahap BULAK'a çok teşekkür ederim.

Gülbahar UĞUR**Siirt-2019**

GİRİŞ

Türkçenin tarihi dönemlerinde yazılan sözlüklerin gün yüzüne çıkarılması ve söz varlığı bakımından değerlendirilmesi, Türk yazı dilinin tarihi gelişimini daha sağlıklı biçimde takip etmek açısından oldukça önemlidir. “Türkçenin Tarihi Sözlükleri” adlı bu çalışmada Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesi ile yazılmış, Türkçe-Türkçe, Arapça-Türkçe, Türkçe-Arapça, Farsça-Türkçe, Türkçe-Farsça şeklinde iki dilli veya Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde hazırlanmış ve bu üç dilin yanında Moğolca, Ermenice, Süryanice, Rumca, Hintçe, Yunanca, İbranice gibi dillerin de yer aldığı çok dilli sözlükler tanıtılmıştır.

Araştırmanın Kapsamı

Bu çalışmada 11. yüzyılda kaleme alınmış “Divânü Lugâti’t-Türk”ten 1928 Harf Devrimine kadar eski harflerle yazılmış, dillerinden biri Türkçe olan sözlüklerin tanıtımı yapılmıştır. Çalışmada Türkçe sözlükbilimine ait ilk mahsulün verildiği Karahanlı sahası, Harezmi sahası, Kıpçak sahası, Çağatay sahası ve Anadolu sahasında yazılmış sözlükler derlenmiştir. Farklı dillerde binlere varan sözlüğün yazıldığı uzun bir zaman dilimini kapsayan bu çalışmada söz konusu zaman aralığında yazılan sözlüklerin tamamının çalışmaya dahil edilmesinin zorluğu göz önünde bulundurularak Türkçenin herhangi bir lehçesiyle yazılmış, Türkçe-Türkçe, Arapça-Türkçe, Türkçe-Arapça, Farsça-Türkçe, Türkçe-Farsça yahut Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde farklı şekillerde hazırlanmış ve bu üç dilin yanında Moğolca, Ermenice, Süryanice, Rumca, Hintçe, Yunanca, İbranice dillerinin de yer aldığı çok dilli sözlükler ele alınmış, Türkçeden Batı dillerine veya Batı dillerinden Türkçeye hazırlanmış sözlükler çalışmaya dahil edilmemiştir.

Çalışma kapsamında incelenen tarihi sözlükler yazıldığı yıla göre kronoloji sırasıyla ele alınmış, sözlük yazarının biyografisi verildikten sonra sözlüğün tanıtımına geçilmiştir. Sözlük tanıtımında sözlüğün adı, hangi dillerde yazıldığı, yazılış tarihi, yazılış amacı, düzeni, içeriği, sözlük üzerine yapılmış akademik yayınların künyesi, sözlüğün nüsha ve baskıları hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır. Ele alınan sözlüklerin başlıkta adı verilmiştir. Yazıldığı yıl ketebe kaydında kayıtlı bulunan sözlükler veya araştırmalar neticesinde yazılış tarihi kesin olarak belirlenmiş olan

sözlüklerin tarihi yazılmıştır. Ayrıca yazar nüshasına ulaşamayan ve bu sebepten yazıldığı yılı belli olmayan sözlükler için başka kaynaklarda yer alan ipucu ifadelerden sözlüğün yazılmış olabileceği tarih aralığı veya yazılmış olabileceği yüzyıl gösterilmiştir. Sözlük hakkında yapılmış akademik yayımlar, yayının yapıldığı yıla göre ilgili sözlük başlığı altında künyeleri sıralanmıştır. Sözlüğün yurt içinde bulunan nüshaları da buldukları şehir ve kütüphanelere göre alfabetik olarak sıralandıktan sonra yurt dışında bulunan nüshaları yazılmıştır. Yazılış tarihi belli olan nüshalar buldukları kütüphanenin katalog numarası verildikten sonra parantez içerisinde yazıldığı yıl gösterilmiştir. Sözlüğün eski harflerle yapılmış baskıları varsa bunlar basıldıkları yıllara göre sıraya dizilerek, basıldıkları yer, matbaa, baskı yılları ve sayfa sayıları yazılmıştır. Çalışmanın kullanılabilirliğini artırmak amacıyla sonuç bölümünden sonra sözlüklerin alfabetik olarak sıralandığı bir liste yapılmıştır.

Araştırmanın Amacı

Türk dili, farklı coğrafi bölgelerde farklı tarih aralıklarında varlığını sürdürmüş köklü bir dildir. Bir dilin gelişim ve değişiminin en yakın tanıkları da sözlüklerdir. Türkler İslamiyet'i kabul ettikten sonra Arapça ve Farsçanın Türkçe ile etkileşimi artmıştır. Bilimde, sanat faaliyetlerinde, ticarete ve devlet kademelerinde gittikçe bu dillere verilen önem artmış ve bunun neticesinde Türk toplum hayatında Arapça ve Farsçayı öğrenme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu sebeple Anadolu'da ve Türklerin hüküm sürdüğü diğer coğrafyalarda bu dillerin öğrenimini kolaylaştırmak için sözlükler ve gramer kitapları yazılmıştır. Bu amaçla yazılan her sözlük, tarihi bir tanıktır. Tarihi dönemlerde yazılmış sözlükler hem bugünkü dillerin tanınmasında hem de o zaman etkilediği dillerin tanınmasında büyük roller üstlenirler. Çalışmamızın amacı, sözlükbilim açısından büyük değer taşıyan ve dağınık şekilde bulunan Türkçenin tarihi sözlüklerini tespit etmek, bu sözlükleri bir araya getirmek, bunlara dikkat çekmek, unutulmuş veya gözden kaçmış bazı sözlüklerin önemini tekrar hatırlatmaktır. Ayrıca bu sözlükler hakkında yapılan bibliyografik çalışmalara yer verip Türk dili ve leksikografisi açısından önem taşıyan söz konusu sözlükler üzerine yapılacak yeni çalışmalara zemin oluşturmaktır.

Araştırmada Kullanılan Materyal ve Yöntem

Sözlüklerin tespitinde kütüphane katalogları, konuyla ilgili makaleler, tezler ve kitapların kaynakçaları taranmıştır. Sözlüklerin ismen tespit edilmesinde özellikle Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinde Ahmet Topaloğlu ve Mustafa S. Kaçalın, Tahsin Yazıcı ve İsmail Durmuş'un yazdığı "sözlük" maddelerinden faydalanılmıştır. Farsça sözlükler ve nüshaları için de Yusuf Öz'ün Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmış "Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler" adlı kitabı kaynak alınmıştır. Baskısı yapılmış sözlükler için M. Sadi Çögenli'nin "Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu" adlı çalışması ile Aziz Gökçe'nin "Türkiye Türkçesinin Tarihî Sözlükleri" adlı Kebikeç yayınlarından çıkan çalışması esas alınmıştır.

Bu kaynaklar ışığında her bir sözlük ve yazarının adı, yazarın biyografisi, sözlüğün hangi dillerde yazıldığı, yazılış tarihi, yazılış amacı, düzeni, içeriği, sözlük üzerine yapılmış akademik çalışmaların künyesi, sözlüğün nüshaları ve baskıları hakkındaki bilgiler verilmiştir. Sözlük yazarının biyografisi için Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisinde şahısla ilgili maddeler, tezler ve biyografiler incelenmiştir. Çalışmaya, yazılmış olduğu kesin olarak bilinmeyen, küçük bir kısmı sözlük bölümüne ayrılmış risaleler ve lugâtçeler dâhil edilmemiştir. Ayrıca Tuhfe-i Şâhidî'nin şerhleri, alfabetik tertipleri, tercümeleleri ve tazminleri ile Tuhfe-i Vehbî'nin şerhleri, tazminleri ve tertipleri çalışmaya dâhil edilmemiş, bunlar ilgili sözlüğün başlığı altında ismen zikredilmiştir.

Sözlük ve Sözlükçülük

"Bir veya birden fazla dilin kelimelerinin tamamı ya da bir bölümünü, genel veya özel amaçlı olarak içeren, anlam, açıklama ve örnekleriyle ortaya koyan eserlerin genel adı"; "bir veya birden çok dilin söz varlığını, telaffuz ve yazımlarıyla veren, bağımsız kelimeleri temel alarak bunların, başka öğelerle kurdukları söz öğeleriyle birlikte anlamlarını, değişik kullanımlarını gösteren bir söz varlığı kitabı"; "bir dildeki kelimeleri esas alarak, onların temel anlamlarını, kazandıkları yan anlamlar ile başka kelimelerle kurdukları ifadelerdeki anlam inceliklerini, değişik kullanımlarını, deyimlerini gösteren ve dilin bütün söz varlığını içine alan kitap" şeklinde aşağı yukarı benzer ifadelerle tanımlanan sözlükler, bir topluluğun veya milletin tarih boyunca dilde seyrettiği değişimin ve gelişimin izini takip etmede en önemli kaynaklardır (İlhan 2007: 15; Aksan 2015/III: 75; Korkmaz 2007: 199). Tarihi kayıt olarak dilin en önemli

tanıkları ve en büyük söz hazineleri olan sözlükler meydana geldiği topluluğun kültürü, yaşam ve düşünce tarzı, gelenek ve görenekleri hakkında bilgi verir.

İlk insanın hangi dili konuştuğu, kurulan ilk cümlelerin ne olduğu bilinmediği gibi ilk sözlüğün de nerede kim tarafından yazıldığı ile ilgili de kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak sözlük yazma ihtiyacının, yazının icadından sonra insanın ikinci bir dili öğrenme ihtiyacından doğmuş olabileceği kabul gören bir görüştür. Bazı kaynaklar bilinen ilk sözlüğün Sâmilîler (Asurlular/Akadlar) tarafından M.Ö. 3000’li yılların başlarında Sümerce-Akadca olarak kil tabletlere yazılmış olduğunu bildirir. Bu sözlüğün bir nüshası, British Museum’da bulunmaktadır. Bazı kaynaklar da M.Ö. 11. yüzyılda Bawetshi tarafından hazırlanmış yaklaşık 40.000 kelimelik Çince sözlüğün ilk yazılı sözlük çalışması örneği olarak gösterir. Günümüzdeki sözlüklere benzer nitelikte hazırlanan ilk sözlük ise İskenderiye Müzesinin kütüphanecisi Bizanslı Aristophanes’in kaleme aldığı “Leksicon” adlı sözlüktür. Bunun dışında Doğu dillerinde Cevherî’nin “Sihâh”ı ve Firûzâbâdî’nin 60 ciltlik “El-Kâmûsü’l Muhît” adlı Arapça sözlükleri önemli sözlük çalışmaları arasında yer almaktadır. “Söz uçar yazı kalır” sözünden hareketle insanlar, kullandıkları kelimelerin zaman içinde yok olup gitmelerini önlemek ve değişik özel anlamlar için kullanım kolaylığı sağlamak amacıyla sözlükler hazırlamışlardır (İlhan 2007: 22). Bu açıdan bakıldığında sözlük yazma ihtiyacının aslında kelimelerin zamana yenik düşüp kaybolmasını önleme isteği yahut bütün kelimelerin zihinde taşınmasının imkânsızlığından kaynaklandığı da söylenebilir.

10. yüzyıla kadar sözlük kavramını karşılayan ortak bir terim oluşmamıştı. Çünkü lugât kitapları konularına göre adlandırılıyordu ve lugât kelimesi bu dönemde “dil, lehçe” anlamlarına geliyordu. Daha sonraki dönemlerde ise sözlük bilimi için “ilmü’l-lüga” ve “mu‘cemiyyat”, sözlük içinse “mu‘cem” ve kâmûs” kelimeleri ortak terim haline gelmiştir. Mu‘cem kelimesi “ucme” kökünden “bilinmezliği giderilmiş söz” anlamında; kâmûs kelimesi ise “suya dalmak” anlamındaki “kams” sözünden türediği ya da “gavs” kelimesinden dönüştüğü görüşü hâkimdir. Batlamyus kâmûs kelimesinin Grekçe okeanus (okyanus)’tan geldiğini söylemiştir. Arap coğrafyacıları bu kelimeyi “ûkiyânus” biçiminde Arapçalaştırmış ve manasını tam karşılamak maksadıyla “Bahrü’l-Ûkiyânûsi’l-Muhît (arzi kuşatan deniz/Atlas Okyanusu) biçiminde kullanmıştır. 10. yüzyılın ortalarından itibaren bazı Arap müelliflerinin lugatlarına deniz adı vermesi bir gelenek halini almış ve Sahih b. Abbâd (El-Muhît), İbn Sede (El

Muhkem ve'l-Muhîtü'l-A'zâm) ile başlayan bu geleneğin bir devamı olarak Firuzâbâdî yazdığı sözlüğe El-Kâmusü'l-Muhîr adını vermiştir. Bu sözlüğün ilim dünyasında ilgi görmesi dolayısıyla kâmûs kelimesi sözlük anlamında kullanılmaya başlanmıştır (Durmuş 2009: 398). Bir başka sözcük ise “tuhfe”dir. Tuhfe kelimesi ise Arapça “hediye, armağan” anlamlarına gelip daha çok Farsça ile yazılmış sözlüklerin adlandırılmasında kullanılmıştır; Tuhfe-i Hüsamî, Tuhfe-i Şâhidî, Tuhfe-i Vehbî gibi. Eski Yunanlılar sözlük kavramı için “lekseis” ve “leksikon”; ansiklopediler için “enkyklios paidea” terimini kullanmışlardır. Latinler ise sözlük için “glossa”, ansiklopediler içinde “encyclopaedia” kavramlarını kullanmış daha sonra bu kavramlara yenilerini de eklemişlerdir (Yıldız 1998:190).

Türk edebiyatında sözlük kavramı, mucem, lugât, tuhfe, kâmûs, ferheng gibi terimlerle karşılanmıştır. Sözlük kelimesinin Arapça karşılıklarından biri olan “lugât” kelimesi, “söz söylemek, boş konuşmak, kuş ötmek” anlamındaki “lağv” sözcüğünden türemiştir. Lugât, aynı dili konuşan insanların duygu ve düşüncelerini anlatmak için kullandıkları kelimeleri kapsayan eser anlamındadır. Türkçede sözlük kelimesinin ilk şekli Türkmencede kullanılan “sözlük” kelimesidir. Bu kelime Celâl Sahir Erozan’ın önerisiyle kullanılmaya başlanmıştır. Türkçede, sözlükbilim ve sözlükçülük kavramlarının her ikisi de batı dillerindeki leksikografi teriminin karşılığı olarak kullanılır. Sözlükçülük daha çok sözlük yapan, yazan, basıp satan kişileri ifade etmede kullanılır, sözlükbilimi ise sözlük incelemelerinin bilimsel yönünü karşılar.

Sözlük oluşturma işi başlangıçta anlaşılması zor olan bazı sözcükleri açıklama veya öğrenilen yeni dilin sözcüklerini kayıt altına alma amacıyla başlamış daha sonraki aşamalarda ise dil ve kelimelerle uğraşanların kişisel çabalarıyla çeşitli dillerde, konularda farklı usullerle hazırlanmış yüzlerce sözlük yazılmıştır. Sözlük bilimcileri mevcut sözlükler için çeşitli sınıflamalar yapmışlardır. Bunlardan biri de Doğan Aksan’ın aşağıdaki tasnifidir:

1. Bir ya da birden çok dilin sözvarlığını işleme bakımından:
 - a. Tek dilli sözlükler
 - b. Çok dilli sözlükler
2. Abece sırasının temel alınıp alınmamış olmasına göre:

- a. Abecesel sözlükler,
- b. Kavram (ya da kavram alanı) sözlükleri
- 3. Ele alınan söz varlığının niteliğine göre:
 - a. Genel sözlükler (ortak dil, yazı dili sözlükleri, ansiklopedik sözlükler).
 - b. Lehçebilim sözlükleri.
 - c. Eşanlımlı, eşadlı, tersanlımlı ögeler sözlükleri.
 - ç. Yabancı ögeler sözlükleri.
 - e. Kökenbilgisi sözlükleri.
 - f. Uzmanlık alanı sözlükleri (terim sözlükleri).
 - g. Argo sözlükleri.
 - h. Deyim ve atasözü sözlükleri.
 - ı. Anlatımbilim sözlükleri.
 - i. Sanatçı ve metin sözlükleri.
 - j. Yanlış yerleşmiş öge sözlükleri,
 - k. Tersine sözlükler ve başka sözlük türleri (Aksan 2015/III: 75-76).

Türkçe Sözlükçülük

Türkçede bilinen ilk sözlükçülük çalışması Kâşgarlı Mahmud'un "Divânü Lugâti't-Türk" adlı eseridir. 11. yüzyıl Karahanlı dönemi eserlerinden olan "Divânü Lugâti't-Türk", Türk dili, düşünüş ve yaşam tarzı, kültürü, tarihi, gelenek ve görenekleri açısından önemli bir hazineye sahip bir ansiklopedik sözlük ve gramer kitabıdır. "Divânü Lugâti't-Türk"ün yazılma sebebinde Araplara Türkçeyi öğretmek amacı vardır. Bu açıdan bakıldığında Türkçe ilk sözlükler genel olarak ikinci bir dili öğrenme veya öğretme ihtiyacından meydana getirilmiştir. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle beraber gerek Kur'an-ı Kerim'in gerek hadislerin gerekse İslam kültürünün daha iyi anlaşılabilmesi için Arapça-Türkçe, Farsça-Türkçe veya bu üç dili kapsayan çok sayıda sözlük yazılmıştır. Anadolu, Kıpçak, Harezm, Çağatay sahasında yazılan sözlükler genellikle Arap dilleri tarafından veya Arap dilleri örnek alınarak kaleme alınmış,

dillerinden biri Arapça veya Farsça olan sözlüklerdir. Dolayısıyla Türkçe sözlükleri tertip usullerini anlamak için Arap sözlükçülük geleneğini bilmek gereklidir.

Paşa Yavuzarslan, “Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü” adlı kitabında Arap sözlükçülüğünde sözlük düzenleme yöntemi ve ilkelerinin farklılığından dolayı beş ayrı ekolün ortaya çıktığını söyler. Birinci ekol ‘Mahreç ve Taklip’ ekolüdür. Bu ekole göre sözlük yazarlar Arapça kelimeleri ilk harflerinin mahreç sırasına göre tertip etmişlerdir. Bu ekolün kurucusu ise Kitabü’l-Ayn’ın yazarı olan önemli Arap dilcilerinden Halil b. Ahmed (ö. 175/791)’dir. İkinci ekol, ‘Özel Alfabetik Düzen’ ekolü olup bu ekolde yazılan sözlüklerin her birinde uygulanan yöntem birbirinden farklıdır. Buna göre kelimeler muzâ’af sünâ’î ve mülhakâtı (ilâveleri), sülâsî ve mülhakâtı şeklinde asli harflerine göre baplara ayrılmıştır. Baplardaki kelimelerin de hemzeden yâ harfine kadar alfabetik olarak sırlandığı bu ekolün kurucusu ise “Cemheretu’l-luga”nın yazarı olan İbnu Dureyd (öl. 321/933)’dir. Üçüncü ekol ise ‘Kafiye Düzeni’ ekolüdür. Buna göre kelimeler mücerret köklerinin son harflerine göre alfabetik olarak sırlanmış, kelimelerin asli kökünün son harfine ‘bap’; son harfleri aynı harfle biten kelimelerin oluşturduğu baplar da mücerret asli köklerin ilk harflerine göre ‘fasıl’ olarak kabul edilmiştir. Bu ekolün kurucusunun kim olduğu tartışmalıdır. Ancak ekolün ilk denemesini yapan İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî’dir. Ancak bu ekolün ilk ve sağlam eserini meydana getiren ise Cevherî’dir. Dördüncü ekol ‘Alfabetik Düzen’ ekolü olup buna göre kelime kökleri birinci, ikinci, üçüncü harflerine göre hemzeden yâ harfine kadar alfabetik olarak sıralanır. Bu ekolün öncülüğünü Zemahşerî, “Esâsu’l-Belâga” adlı sözlüğüyle yapmıştır. Beşinci ve son ekol ise kelimelerin tematik şekilde düzenlendiği ekoldür. Bu ekole göre kelimeler alfabetik sıralamalarına bakılmaksızın anlam ve konularına göre baplara ayrılır. Ekolün kurucu ise “el-Garibu’l-Musanna’f” adlı sözlüğüyle Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)’dir (Yavuzarslan 2009:1-3). Alfabetik Düzen ekolü Araplar tarafından ilk defa 11. yüzyılda kullanılmaya başlanmış ve Arap sözlüklerinin önemli bir kısmı bu ekole göre tertip edilmiştir. Farsça sözlük tertibinde ise alfabetik ekol yerleşmeden önce daha çok kafiye düzenine göre sözlükler düzenlenmiştir. Çalışmada ele alınan sözlüklerin ise önemli bir kısmı alfabetik düzene göre tertip edilmiş sözlüklerdir. Türkçenin tarihi sözlükleri ise genellikle ait oldukları sahalara göre tasnif edilerek beş bölümde ele alınır: Karahanlı sahası sözlükleri, Harezm

sahası sözlükleri, Çağatay sahası sözlükleri, Kıpçak sahası sözlükleri ve Anadolu (Osmanlı) sahası sözlükleri.

Karahanlı sahasının en önemli eseri ve Türkçenin bilinen ilk sözlüğü Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılan “Divânü Lugâti’t-Türk”tür. Türkçe için kaleme alınmış ikinci sözlük ise Harezmi sahası sözlüklerinden sayılan ve Zemahşerî tarafından kaleme alınmış “Mukaddimetü’l-Edeb”dir. Bu sözlük de değişik kavimlere Arapçayı tanıtmak ve öğretmek amacıyla hazırlanmıştır. Harezmi sahasında yazılan bir diğer sözlük de İbn Mühennâ’nın Hilyetül-İnsan ve Helbetül Lisan adlı sözlüktür. Kıpçak sahası sözlük ve gramer kitaplarına gelindiğinde bu sözlüklerin Altınordu, Mısır, İran, Suriye gibi geniş bir sahada yazıldıkları görülür. Bu sahada kaleme alınan sözlüklerin en önemlilerinden biri yazılış yeri itibarıyla diğer Kıpçak sözlüklerinden ayrılan “Codex Cumanicus”tur. Mısır Kıpçakçası üzerine yazılmış sözlükler ise Ebu Hayyan’ın “Kitâbü’l-İdrâk li-Lisâni’l-Etrâk”, Cemâlüddin Ebu Muhammed Abdullahi’t-Türkî’nin “Kitâb-ı Bülğatü’l-Müştak fi Lugâti’t-Türk ve’l-Kıfçak” ve yazarları bilinmeyen “Kitâb-ı Mecmû’u Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî”, “Et-Tuhfetü’z-zekiyye fi’l-Lugâti’t-Türkiyye” ve adlı sözlüklerdir. Çağatay sahasında da pek çok Çağatayca-Farsça sözlük yazılmıştır. Bu sahada yazılan sözlüklerden “Abuşka Lugâti”, “Bedaiu’l-Lugât”, “Senglâh” ve “Mebaniu’l-Lugât” genel olarak Ali Şîr Nevâî’nin eserleri için yazılmış sözlüklerdir. Şeyh Süleyman Efendi’nin 1880’de yazdığı “Lugât-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî”, Abbas adlı biri tarafından yazılan “Hulâsa-i Abbâsî” ve Muhammed Yakup Çingî’nin “Kelürnâme” adlı eseri de Çağatay sahasında yazılmış sözlükler arasında yer almaktadır. Osmanlı sahasında yazılan sözlüklere gelindiğinde bu sahada yazılmış sözlüklerin çoğunluğunu Arapça-Türkçe/Türkçe-Arapça, Farsça-Türkçe/Türkçe-Farsça veya bu üç dille yazılmış sözlükler oluşturur. Bu sözlüklerin yanında Ermenice, Süryanice, Yunanca, Hintçe, İbranice, Moğolca gibi dillerde çok dilli sözlükler de yazılmıştır. Türkçenin tek dilli sözlükleri ise 19. yüzyılda daha çok Osmanlı sahasında karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Türkçenin söz varlığını kayıt altına alan birçok Türkçe sözlük kaleme alınmıştır.

TÜRKÇENİN TARİHÎ SÖZLÜKLERİ

1. Divânü Lugâti't-Türk

Divânü Lugâti't-Türk, Türk dilinin tarihlendirilmiş en eski sözlüğüdür. Türkçe-Arapça şeklinde düzenlenen sözlük Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla H. 466/M. 1074 yılında Bağdat'ta yazılmıştır. Yazarı, Kaşgarlı Mahmud'dur.

Kaşgarlı Mahmud hakkında kaynaklarda ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır. Kendisi hakkında bilinenler eserinden yola çıkılarak elde edilmiş bilgilerdir. Buna göre doğum yeri ve tarihini gösteren bir kayıt bulunmamasına rağmen adından Kaşgarlı olduğu sanılsa da son yapılan araştırmalarda doğum yerinin Barsgan olduğu anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un doğum tarihi önceleri 1029-1038 yılları arası olduğu tahmin edilmişse de (Pritsak, TM, X [1953], s.246) son çalışmalarla bu tarih yerini 1008 yılına bırakmıştır. Rivayete göre Kaşgarlı Mahmud'un annesi, Karahanlılar diyarının önde gelen ulemâsından Hoca Seyfeddin Büzürgvâr'ın kızı Bûbî Râbia'dır. Annesinin geniş kültürlü olması Kaşgarlı Mahmud'un eğitimi üzerinde çok etkili olmuştur. Öğrenimine önce Opal'de başlayıp gençlik yıllarında Kâşgar'da yüksek sınıftan aile çocuklarının okuduğu Medrese-i Hamîdiyye ve Medrese-i Sâciyye'de devam etmiştir. Kendisinden Türkler hakkında naklettiği bir hadis dolayısıyla Kâşgarlı'nın ismini andığı Şeyh İmâm ez-Zâhid Hüseyin b. Halef el-Kâşgarî, Medrese-i Sâciyye'de hocası olmuştur. Medrese yıllarında zamanının klasik ilimleri yanında Arapça ve Farsça öğrenmiştir. 1057'de babası ve aile fertlerinin saraydaki suikasta kurban gitmelerinin ardından başka ülkelerde geçen uzun gezgincilik yılları sonunda geldiği Bağdat'a gelmiştir. Burada eserini tamamlayarak Halife Muktedî-Biemrillâh'a sunmuştur. 1080'de kendi ülkesine dönüp Opal'de kurduğu Medrese-i Mahmûdiyye'de müderrislik yaptıktan sonra 1090 yılında doksan yedi yaşında iken burada vefat ettiği sanılmaktadır (Akün 2002: 11). Kaşgarlı Mahmud'un hayatı hakkında 1057 yılında Bağdat'a gittiği ve orada 1077 yılında eserini meydana getirdiği haricinde sağlam bir bilgi bulunmamaktadır.

Divânü Lugâti't-Türk'ün tek nüshası Fatih Millet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Büyük cilt halinde 319 varak olan bu nüsha Kâşgarlı Mahmud'un yazdığı esas nüshadan 26 Şevval 664/1 Temmuz 1266'da Muhammed b. Ebû Bekir b. Ebû'l-Feth es-Sâvî tarafından istinsah edilmiştir. Kaşgarlı Mahmud sözlüğünü 1

Cemâziyelevvel 464/25 Ocak 1072'de yazmaya başlamış ve birkaç defa gözden geçirip yeni ilâveler yaptıktan sonra 12 Cemâziyelâhir 466/12 Şubat 1074'te tamamlamış ve muhtemelen H. 470/M. 1077'de Bağdat'ta Halife Muktedî-Biemrillâh'ın oğlu Ebu'l-Kâsım Abdullah'a sunmuştur.

Divânü Lugâti't Türk, çeşitli Türk boylarından içerdiği kelimeler itibariyle ağızlar sözlüğü özelliği taşımakla beraber yalnızca bir sözlük değil, aynı zamanda bir gramer kitabıdır. Ayrıca Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folkloruna dair ve tıp ve tedavi usulleri hakkında içerdiği bilgilerden ötürü ansiklopedik bir eser olarak da kabul edilmektedir. Türk illerini bir bir dolaşarak eserini meydana getiren Kaşgarlı Mahmud, 11. yüzyıl Orta Asya Türk kavimlerini boylarına göre tasnif etmiş, bunların konuştukları dil ve ağız farklarını tespit etmiş, birbirine olan yakınlıkları ve temasları hakkında bilgi vermiştir. Eserinde Hakaniye Türkçesi, Tükmen Türkçesi ve Oğuzlar üzerinde önemle durmuştur. Türk milletinin yüceliğini anlatmak, Türk dilinin Arapçadan geri kalmadığını göstermek ve Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılan Divânü Lugâti't-Türk, Türkçe-Arapça şeklinde düzenlenmiş olup madde başları Türkçe, açıklamalar ise Arapça yazılmıştır. Sözlük, Arap imla kurallarına göre düzenlenmiştir.

Divânü Lugâti't-Türk'te kelimeleri yapıları bakımından,

Birincisi: Hemze kitabı.

İkincisi: Salim kitabı.

Üçüncüsü: Muzaaf kitabı.

Dördüncüsü: Misal kitabı

Beşincisi: Üçlüler kitabı

Altıncısı: Dörtlüler kitabı

Yedincisi: Gunne kitabı.

Sekizincisi: İki harekesiz harfin birleşmesi kitabı.” olmak üzere “Kitap” olarak adlandırılan sekiz kitapta toplanmıştır (Atalay 1985: 5-6). Buna göre, Kitâbü'l-Hemze'de başında hemze bulunan, yani ünlü ile (a, e, ı, i, o, ö, u, ü) başlayan kelimeler; Kitâbü's-Sâlim'de bünyesinde vav, ye ünsüzleri bulunmayan ve ünsüzleri ses olayına uğramayan kelimeler derlenmiş, bu kelimeler kendi arasında altı kısma ayrılarak

verilmiştir. Kitâbü'l-Muzâaf'ta bünyesinde aynı cinsten iki ünsüz bulunan kelimelere; Kitâbü Zevâti's-selâse'de ortasında elif, vav, ye üçlüsünden biri bulunan kelimelere; Kitâbü Zevâti'l-erbaa'da sonunda elif, vav, ye harflerinden biri bulunan kelimelere; Kitâbü'l-Gunne'de bünyesinde ng (nazal n karşılığı) ve nç ünsüz grupları bulunan kelimelere; Kitâbü'l-Cem beyne's-sâkineyn'de ise bünyesinde lç, lk, lp, lt; nç, nk, nt; rç, rk, rs, rt, rp; st, şt ünsüz grupları bulunan kelimelere yer verilmiştir. Yaklaşık 8000 maddeyi içeren sözlükte gündelik dilde kullanılmayan veya az kullanılan Türkçeye sonradan girmiş kelimeler alınmamıştır. Ayrıca Müslüman olmayan bazı Türk boylarından da derleme yapılmamıştır. Sözlüğe daha çok halk arasında yaygın olarak kullanılan kelimeler alınmıştır. Sözlükte madde başı kelimelerin açıklamalarında deyim, atasözleri, ayet ve hadisler nakledilmiştir. Sözlükte 290 atasözü bulunmaktadır. Sözlükteki şiirler ise beyit ve dörtlük halinde olup genellikle yedili ve sekizli hece vezniyle kaleme alınmış kahramanlık, av ve tabiat konulu koşmalardır. Sözlükteki gramer konuları ise herhangi bir tasnife tabi tutulmamış, yeri geldikçe konulardan bahsedilmiştir (Kaçalın 1994: 446-448). Ayrıca sözlük, ilk Türk dünyasının haritasını içermesi sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir.

Divânü Lugâti't-Türk'ün varlığı 1910 yılına kadar bilinmiyordu. Eserin ele geçirilişi bir tesadüf sayesinde olmuştur. Vanizâde Nazif Paşa'nın yakınlarından bir hanım eseri Sahaflar Çarşısında Kitapçı Burhan'a vermiş, Ali Emîrî de otuz liraya eseri satın almıştır. Eser ilk olarak Kılıslı Rıfat Bilge tarafından Arap harfleriyle üç cilt olarak yayımlanmıştır. Divânü Lugâti't-Türk'ün Latin harfli ilk neşri ise 1928 yılında C. Brockelman tarafından gerçekleştirilmiştir. Eserin Latin harfli ilk Türkçe yayımı Besim Atalay tarafından yapılmıştır. Sözlük yayımlandığı günden itibaren çeşitli dillere tercüme edilmiş ve hakkında yurt içi ve yurt dışında birçok bilimsel çalışma yapılmıştır. Sözlük hakkında ulaşabildiğimiz çalışmalar şunlardır:

BROCKELMAN, Carl (1928), *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud Al-Kaşgaris Divan Lügat At-Türk*, Budapest-Leipzig.

ATALAY, Besim (1931), *Türk Dili Kuralları*, Ankara.

TOGAN, Zeki Velidî (1932), "*Divânü lugâti't-Türk'ün Telif Senesi Hakkında*", *Atsız Mecmua*, II/16, s. 77-78;

BİLGE, Kılıslı Rıfat (1939), “*Dîvânü Lugâti’t-Türk’ün Başındaki Makale*”, TM, VI, s. 355-358.

BİLGE, Kılıslı Rıfat (1939), “*Dîvânü lugâti’t-Türk’ün Telifi Tarihi*”, TM, VI, s. 358-360.

TAYMAS, Abdullah B. (1942), “*Divânü Lugâti’t-Türk Tercemesi*”, Türkiyat Mecmuası, C. VII-VIII, s. 212-252.

ATALAY, Besim (1943), *Divânü Lûgât-it-Türk Dizini “Endeks”*, Ankara.

İNAN, Abdülkadir (1953), “*Divânü Lugâti’t-Türk’te Datif Hâli*”, Türk Dili, C. III, S. 26, Kasım 1953, s. 80-81.

ROSSİ, Ettore (1956), “*A Note to the manuscript of the Diwân Lugât at-turk*”, Charisteria Orientalia J. Rypka, s. 280-284.

DİLÇİN, Dehri (1957), *Arap Alfabetesine Göre Dîvânü lugâti’t-Türk Dizini*, Ankara.

BANGUOĞLU, Tahsin (1958), “*Kâşgarî’den Notlar I: Uygurlar ve Uygurca Üzerine*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 87–113.

BANGUOĞLU, Tahsin (1959), “*Kâşgarî’den Notlar II: Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 1–26.

BANGUOĞLU, Tahsin (1960), “*Kâşgarî’den Notlar III: Oğuz Lehçesi Üzerine*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 23-48.

MUTTALİBOV, Salih (1960-1967), *Mahmud Kaşgarî: Türkiy Sözlür Devanı, I-IV*, Taşkent.

CAFEROĞLU, Ahmet (1972), “*Kâşgarlı Mahmud’a Göre Akraba Adları*”, Türk Dili (Divânü Lugâti’t-Türk Özel Sayısı), C. XXVII, S. 253, Ankara, Ekim 1972, s. 22–27.

ÇAĞATAY, Saadet (1972), “*Divânü Lûgât’te Bukuk*”, Türk Dili (Divânü Lugâti’t-Türk Özel Sayısı), C. XXVII, S. 253, Ankara, Ekim 1972, s. 53-56.

EREN, Hasan (1972), “*Sovetskaya Tyurkologiya Dergisinin Divânü Lugâti’t Türk Özel Sayısı*”, Türk Dili (Divânü Lugâti’t-Türk Özel Sayısı), C. XXVII, S. 253, Ankara, s. 121-125.

GENCAN, Tahir Nejat (1972), “*Divânü Lugâti't-Türk*”, Türk Dili, C. 26, S. 250, Ankara, Temmuz 1972, s. 304-309.

GENCAN, Tahir Nejat (1972), “*Divânü Lugâti't-Türk'te Dil Kuralları*”, Türk Dili (Divânü Lugâti't-Türk Özel Sayısı), C. 27, S. 253, Ankara, Ekim 1972, s.27-53.

GÖKYAY, Orhan Şaik (1972), “*Divânü Lugâti't-Türk ve Alp Er Tunga*”, Türk Dili (Divânü Lugâti't-Türk Özel Sayısı), C. XXVII, S. 253, Ankara, Ekim 1972, s. 56-60.

KELLY, James M. (1972), (Çev. Hasan EREN), “*Divânü Lugâti't-Türk'ün Yeni Baskısı Üzerine*”, Türk Dili (Divânü Lugâti't-Türk Özel Sayısı), C. XXVII, S. 253, Ankara, s. 104-110.

KOCAGÖZ, Samim (1972), “*Divânü Lugâti't-Türk ve Hocam Kilisli Rifat Bilge*”, Türk Dili, C. XXVI, S. 250, Temmuz 1972, s. 319-322.

KONONOV, A. N. (1978), “*Sovyetler Birliği'nde Kâşgarlı Mahmud'un Divânını Konu Alan Araştırmalar*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1978, s. 181-190.

TÜRKAY, Kaya (1980-1981), “*Kâşgarlı'dan Günümüze Gelen Atasözleri*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara, 1980-81, s. 39-42.

KORKMAZ, Zeynep (1981), “*Kâşgarlı Mahmud ve Divânü Lugâti't-Türk*”, Millî Kültür, C. II, S. 10, Mart 1981, s. 15-19.

SEZER, Engin (1982), “*Divânü Lugâti't-Türk'ün İngilizce Çevirisi*”, Türk Dili, C. 95, S. 372, Aralık 1982, s. 377-378.

DANKOFF, Robert- KELLY, James (1982-1985), *Mahmud al-Kaşgari Compendium of the Turkic Dialects Divân Luğât at-Turk* (Edited and Translated with Introduction and Incidies) I-3, Harvard.

ATALAY, Besim (1985), *Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi, I-II-III*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

BİLGİN, İpek (1989), “*Divanü Lugati't-Türk'te Söz Yapımı*”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

TEKİN, Talat (1989), *XI. Yüzyıl Türk Şiiri: Divânü lugâti't-Türk'teki Manzum Parçalar*, Ankara.

ERASLAN, Kemal (1991), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Aruz Vezniyle Yazılmış Şiirler*", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara, 1991, s.113-117

İNAN, Abdülkadir (1991), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Şamanizme Ait Kelimeler*", Makaleler ve İncelemeler, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 317-321.

SAKAOĞLU, Saim (1991), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Türk Halk Şiiri*", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara, s. 97-111.

AYDIN, Erhan (1995), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Çocuk Oyunları*", Türk Kültürü, S. 388, s. 510-512.

BEKİN, Ahmet Rıza (1995), "*Çin'de Kâşgarlı Mahmud ve Divânü Lugâti't-Türk ile İlgili Araştırmalar*", Dil Dergisi (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), S. 33, Ankara, Temmuz 1995, s. 56-59.

DONUK, Abdülkadir (1995), "*Kültür Tarihi Açısından Divânü Lugâti't-Türk'ün Değerlendirilmesi*", Dil Dergisi (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), S. 33, Ankara, s. 70-75.

EMET, Erkin (1995), "*Doğu Türkistan ve Çin'de Divânü Lugâti't-Türk Üzerine Yapılan Dil ve Edebiyat Araştırmaları*", Dil Dergisi (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), S. 33, Ankara, Temmuz 1995, s. 60-64.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (1995), "*Kâşgarlı Mahmud'da -sa/-se- Eki*", Türk Dili, S. 521, Ankara, s. 449-455.

GENÇ, Reşat (1995), "*Kâşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türklerde Ziraat*", Dil Dergisi (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), S. 33, Ankara, Temmuz 1995, s. 76-91.

GOROTEGİN, Tunçtikbek (1995), "*Mahmud Kâşgarî'nin Divânının Orto Kılımdarda Canı Doordo Maalım Boluşu Tuuraluu*", Dil Dergisi, S. 27, Ocak 1995, s. 33-37.

İLAYDIN, Hikmet (1995), "*Divân'la İlgili Bazı Gözlemler ve Düşünceler*", Dil Dergisi (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), S. 33, Ankara, Temmuz 1995, s. 49-56.

KAFALI, Mustafa (1995), “*Divânü Lugâti't-Türk'ün Tarihi Coğrafya Bakımından Kaynak Olarak Değerlendirilmesi*”, Dil Dergisi (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), S. 33, Ankara, Temmuz 1995, s. 92-93.

AYDIN, Mehmet (1996), “*Divânü Lugâti't-Türk'te Yükleme Hâl Ekleri*”, Akademik Açık, İstanbul, 1996/2, s. 83-90.

ABDURRAHMAN, Varis (1997), “*Divanü Lugat-it-Türk'deki Türk İllerinin Çağdaş Çin Kaynakları İle Mukayesesi ve Değerlendirilmesi*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (1999), “*Oğuz Türkçesinin Tarihi Gelişme Süreçleri ve Divânü Lugâti't-Türk*”, Türk Dili, S. 570, Ankara, Haziran 1999, s. 459-471

TÜRKTAŞ, Metin (1999), “*Divânü Lugati't- Türk'te Yer Alan ve XI. yüzyılda Türkler Arasında Oynanan Oyunlar*”, PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi, Denizli, S. 5, s. 61-65.

AMANOĞLU, Ebulfez Kulu (2000), “*Divânü Lugâti't-Türk'teki Kişi Adları Üzerine*”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Erzurum, s. 5-15.

BAŞDAŞ, Cahit (2001), “*Divânü Lugâti't-Türk'teki İsim Hâl Eklerinin Kullanılışları*”, İlmî Araştırmalar, S. 11, İstanbul, s. 29-40.

KABATAŞ, Orhan (2001), “*Divânü Lugâti't-Türk'ten Türkiye Türkçesine*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 2001 I/II, s. 147-162.

ŞEN, Serkan (2001), “*Anlam İyileşmesi ve Kötüleşmesine Divânü Lugâti't-Türk Merkezli Örnekler*”, Türk Dili, S. 591, Ankara, Mart 2001, s. 268-275.

KARACA, Gülendamar (2002), “*Derleme Sözlüğü'nde Divanü Lügati't-Türk'ten Fiiller*”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.

KAYA, Muharrem (2002), “*Divânü Lugâti't-Türk'ün Halkbilimi Açısından Önemi*”, Folklor/Edebiyat, C.VIII, S.XXXI, Ankara, 2002/3, s. 39-49.

NALBANT, Mehmet Vefa (2002), “*-DUK Eki ve Divânü Lugâti't-Türk'te - DUK Ekli Görülen Geçmiş Zaman Çekimi*”, Türkoloji Dergisi, C. XV, Ankara, s. 193-203.

NURMUHAMMEDOV, N. (2003), "*Kâşgarlı Mahmud'un Divânında Uzun Ünlülerin Gösterilişi*", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara, 2003/II, s. 129-139.

TOPRAK, Funda (2003), "*Divânü Lugâti't-Türk'te 'Kıpçakça' Kaydıyla Verilen Kelimelerin Tarihi Kıpçak Söz Varlığı İçindeki Yeri*", Türkoloji Dergisi, C. XVI, s. 79-90.

AKMAN, Eyüp (2004), "*Divânü Lugâti't-Türk ve Dede Korkut Kitabından Kastamonu Ağzına (Bazı Kelime ve Deyimlerin Kullanımı)*", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 23, Erzurum, s. 7-16.

ARI, Orhan (2004), "*Divanü Lügati't-Türk'teki Metinler Üzerine Bir Sentaks İncelemesi*", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş.

CANPOLAT, Mustafa (2004), "*Günümüzde Kutadgu Bilig ve Divânü Lugâti't-Türk*", Türk Dilleri Araştırmaları, S. 14, İstanbul, s. 31-35.

ÇAPUR, Mehmet (2004), "*Divanü Lügati't-Türk'teki Fiillerden Yeni Uygur Türkçesinde Yaşayanlar*", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.

SCHÖNIG, Claus (2004), "*On some unclear, doubtful and contradictory passages in Mahmūd al-Kāşgarī's 'Dīwān Luḡāt at-Turk'*", Türk Dilleri Araştırmaları, S. 14, İstanbul, 2004, s. 35-57.

SEV, Gülsel (2004), "*Divânü Lugâti't-Türk'te İkilemeler*", Türk Dili, S. 634, Ankara, Ekim 2004, s. 497.

YILDIZ, Ayşe (2004), "*Seci Kavramı ve Secinin Divânü Lugâti't-Türk'teki Savlarda İncelenmesi*", Millî Folklor, Yıl 16, S. 64, Ankara, s. 107-122.

AYDIN, Mehmet (2005), "*Derleme Sözlüğüne Birkaç Katkı; Divânü Lugâti't-Türk ile Aybastı Ağzındaki Bazı Ortak Öğeler*", İlmî Araştırmalar, S. 19, İstanbul, Bahar, s. 17-22.

ÇEÇEN, Halil ve SARIÇİÇEK, Ramazan (2005), “*Divânü Lügati-t-Türk'te Geçen Şiirlerde Edebi Sanatlar*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 53 (2005/1), 162-184.

ÇETİN, Engin (2005), “*Divânü Lugâti't-Türk'te Yiyecek İçecek Adları ve Bu Adların Türkiye Türkçesindeki Görünümleri*”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. XIV, S. 2, Adana, 2005, s. 185-200.

ÇOBAN, Meryem Selda (2005), “*Divanu Lugati't-Türk'te Geçen "Oğuzca" Kayıtlı Dil Malzemesi*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

ERDİ, Seçkin - YURTESER, Serap Tuğba (2005), *Kâşgarlı Mahmûd, Divânü Lugâti't-Türk*, İstanbul 2005. Kabcacı Yayınevi: 247. Şark Klasikleri Dizisi: 3.

TERES, Ersin (2006), “*Divanu Lügat-İt-Türk ve Budist Uygur Metinlerinin Sözcük Varlığı Bakımından Karşılaştırılması*”, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

TOPÇU, Çiğdem (2006), “*Divânü Lügati't Türk ve Anadolu Ağzlarının Söz Varlığında Ortaklaşan Füller*”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya.

YAYLAGÜL, Özen (2006), “*Divânü Lugâti't-Türk'teki Ad Aktarmalı (Metonymic) Yapılar*”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Ankara, 3/1, s. 77-88.

YILMAZ, Mehmed Fatih (2006), “*Anlambilimsel Bağlamıyla Divanü Lügati't-Türk'te Mutfak Kültürü*”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

BAYAT, Fuzuli (2007), “*Kâşgarlı Mahmud'un Divânü Lugâti't-Türk Adlı Eserinde Mitolojik Dünya Modeli ile İlgili Bazı Kavramlar*”, Journal of Turkish-Linguistics, C. I, Num.1, Makedonya, Sonbahar 2007.

BOZKAPLAN, Şerif Ali (2007), “*Divânü Lugâti't-Türk'te +LA*”, Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, C. II/2, İlkbahar, s. 109-120.

DÜZGÜN, Dilaver (2007), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Sosyal Normları Karşılayan Kavramlar*", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 35, Erzurum, s. 201-215.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2007), "*Divânü Lugâti't-Türk'ü Koruyan Aile*", Makaleler (Hzl. Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 151-162.

İLERİ, Canan (2007), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Geçen Meyve-Sebze Adları ve Türklerin Bunlardan Yararlanma Biçimleri*", Türk Dili, Ankara, Eylül 2007, C. XCIV, S: 669, s. 542-572.

İNAYET, Alimcan (2007), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Geçen Çin ve Maçın Adı Üzerine*", Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, C. II/4, Sonbahar 2007, s. 1174-1184.

KORKMAZ, Hatice (2007), "*Divânü Lugâti't-Türk'teki Atasözlerinin Anlambilimsel Açından Değerlendirilmesi*", Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

ÖZKAN, İbrahim E. (2007), "*Ardanuç Ağzı ile Divânü Lûgat-it-Türk ve Derleme Sözlüğü Arasında Bir Karşılaştırma Denemesi*", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 23, Y. I: 2007/2, Kayseri, s. 211-220.

AKSAN, Doğan (2008), "*Divân'da XI. Yüzyıl Türk Yaşamıyla İlgili Kayıtlar Üzerine*", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C. V, S. 4, Ankara, s. 7-12.

ASKER, Ramiz; ASKER, Leyla (2008), "*Kâşgarlı Mahmud ve XI. Yüzyıl Musikisi Üzerine*", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (Çetin Cumagulov Armağanı), C. VIII, S. 1, İzmir, s. 31-34.

BİLGİN, Azmi (2008), "*Divânü Lugâti't-Türk'teki Manzumelerin Tematik Açından Divân Şiiri ile İlgisi*", Kâşgarlı Mahmud Kitabı (içinde bölüm), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008, s. 421-431.

BOLTABOYEV, Hamidullah (2008), "*Divânü Lugâti't-Türk'teki Manzum Parçaların Edebî Sınıflandırması*", (Akt. Aziz Merhan), Türk Dili, S. 683, s. 565-569.

BOZ, Erdoğan (2008), “*Divânü Lugâti't-Türk'te Belirli ve Belirsiz Nesne Yapıları*”, Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, C. III/1, Kış 2008, s. 236-241.

EKREM, Erkin (2008), “*Çin'de Divânü Lugâti't-Türk ile İlgili Araştırmalar*”, Türkbiğ, S. 2008/15, Ankara, s. 53-63.

GENÇBOYACI, M. (2008), “*Kaşgarlı Mahmud Özel Bölümü: Ali Emirî Efendi ve Divanü Lugati't-Türk*”, Türk Dili Dergisi, 548-549.

GÖZAYDIN, Nevzat(2008), “*Kâşgarlı Mahmud ve Batı Dillerinin Eskiği*”, Türk Dili, S. 683, Ankara, Kasım 2008, s. 491-498.

GÜNŞEN, Ahmet (2008) “*Söz Varlığı Işığında Divânü Lugâti't-Türk'te Çağının Türk İktisadi Hayatına Ait İzler*”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal Of International Social Research, C. 1/4, Yaz, s. 242-267.

İLHAN, Nadir (2008), “*Divânü Lugâti't-Türk'ten Gaziantep Ağzına Atasözleri*”, Akpınar Dergisi, S. 18, Niğde, Kasım-Aralık 2008, s. 4-10.

İLHAN, Nadir-ŞENEL, Mustafa (2008), “*Divânü Lugâti't-Türk'e Göre Av, Avcılık ve Hayvancılıkla İlgili Kelimeler ve Kavram Alanları*”, Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, C. 3/1, Kış 2008, s. 259-277.

KAÇALİN, M. (2008), “*Divanü Lugati't-Türk Üzerine Birkaç Söz*”, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, s. 528-542.

KAYADİBİ, Fahri (2008), “*Kaşgarlı Mahmud ve Divânü Lugâti't-Türk'te Eğitim ile İlgili Kavramlar*”, İÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul, S.18, 1-8.

KAYMAZ, Zeki (2008), “*Divânü Lugâti't-Türk'teki Diyaloglar Üzerine*”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (Cetin Cumagulov Armağanı), C. VIII, S. 1, İzmir, s. 149-152.

NALBANT, Mehmet Vefa (2008), *Divânü Lugâti't-Türk Grameri-I İsim*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul.

ÖLMEZ, Mehmet (2008), “*Divânü Lugâti't-Türk'teki Tek Örnekler Üzerine*”, Rize Üniversitesi Uluslararası Kaşgarlı Mahmud Sempozyumu Bildirileri, (17-19 Ekim 2008 Rize), Rize Üniversitesi Yayınları, s. 295-297, Rize.

ÖLMEZ, Mehmet (2008), "*Divânü Lugâti't-Türk'teki Atasözleri Üzerine*", Türk Dili, S. 683, Kasım 2008, s. 525-528.

SARIYEV, Berdi (2008), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Göz ve Göz Hastalıklarıyla İlgili Sözcükler Üzerine*", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C. V, S. 4, Ankara, Aralık 2008, s. 13-23.

SİNOP, Mediha (2008), "*Divanü Lugati't Türk'te /t-/ Sesiyle Başlayan Kelimelerin Özbek Türkçesindeki Durumu*", Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.

ŞAHİN, İbrahim (2008) "*Divânü Lügâti't-Türk'te Geçen Uç Şehrinin Yeri ve Anlamı*", Sosyal Bilimler Dergisi, S. 19, s.117-122.

YILMAZ, Nuran (2008), "*XI. Yüzyıl Müslüman Türk Dünyasındaki Din Anlayışının Divânü Lugâti't-Türk'teki Yansımaları*", Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, C. III/4 Yaz 2008, s. 1001-1029.

ASKER, Ramiz (2008-2009), "*Divânü Lugâti't-Türk İstatistikleri*", Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 86-98.

AYDIN, Mehmet (2008-2009), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Fiillerden Türetilen İsimler*", Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 182-191.

CAN, Hüdayi (2008-2009), "*Yalancı Eşdeğerler Açısından Divânü Lugâti't-Türk'te Türkiye Türkçesi ve Türkmencenin Karşılaştırılması*", Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 347-373.

CANBULAT, Mehmet (2008-2009), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Zaman Kavramı-XI. Yüzyılda Türklerde Zaman*", Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 141-156.

ÇAKIR, Ramazan (2008-2009), "*Divânü Lugâti't-Türk'te ve Dede Korkut Destanında Öğüt, Alkış ve And Geleneği*", Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of

Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 324-341.

DEMİREL, Özlem (2008-2009), “*Divânü Lugâti’t-Türk’te Geçen Çatı Ekleri Üzerine Bir Değerlendirme*”, Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 238-262.

EKER, Süer (2008-2009), “*Türk-İran Dil İlişkilerinde Divânü Lugâti’t-Türk’ün Tanıklığı*”, Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s.70-85.

HUNKAN, Ömer Soner (2008-2009), “*Kâşgarlı Mahmud’a Göre Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*”, Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 11-30.

İDO, Shinji (2008-2009), “*Divânü Lugâti’t-Türk’teki Yansımali Kelimelerde Ünlü Nöbetleşmesi*”, Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 263-272.

KARA, Mehmet (2008-2009), “*Divânü Lugâti’t-Türk’te Çocuklarla İlgili Kelimeler*”, Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 292-305.

KARABEYOĞLU, Adnan R. (2008-2009), “*Divânü Lugâti’t-Türk’ün Söz Varlığının Semantik Mukayesesi Üzerine*”, Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies, İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 157-165.

KARAMAN, Hüseyin (2008-2009), “*Divânü Lugâti’t-Türk’te Ahlak*”, Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 374-386.

RUSTAMBEKOĞLU, Atabek (2008-2009), “*Divânü Lugâti’t-Türk’teki Tang Sözüünün XIX. Yüzyıl Kokand Şairlerindeki Tezahürü*”, Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 342-346.

TURAN, Fikret (2008-2009), “*Divânü Lugâti't-Türk'ün Metodolojisi Üzerine*”, Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 118-130.

VURAL, Hanifi (2008-2009), “*Divânü Lugâti't-Türk'te Geçen Türk Yemek Kültürü Unsurları*”, Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 306-323.

YELTEN, Muhammet (2008-2009), “*Kâşgarlı Mahmud ve Divânü Lugâti't-Türk*”, Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 48-69.

YÜCE, Nuri (2008-2009), “*Divânü Lugâti't-Türk'ün Yazılmasını Oluşturan Kronoloji ve Ortam*”, Akademik Araştırmalar Dergisi/Journal of Academic Studies (Kâşgarlı Mahmud Özel Sayısı), İstanbul, Kasım 2008-Ocak 2009, S. 39, s. 1-10.

AKKOYUNLU, Ziyat (2009), “*Divânü Lugâti't-Türk'te Evirik (ibrik)*”, Türkbilig/Türkoloji Araştırmaları, İstanbul, 1, s. 1-4.

AYDOĞDU, Özkan (2009), “*Divânü Lugâti't-Türk'te Geçen Türk Boyları ve Boylara Ait Dil Özellikleri*”, Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks, C. 1, NO 1 (2009), S. 55-; <http://www.diewelt-dertuerken.de>

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2009), “*Divânü Lugâti't-Türk ve Uygurlar*”, Turkish Studies, C. 4/8, Sonbahar 2009, s. 5-12.

EREN, Abdullah (2009), “*Divânü Lugâti't-Türk'ün Manzum Parçalarında İnsan ve Toplum ile İlgili Benzetmeler*”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research, Volume 2 / 9 Fall 2009, s.116-127.

GÜNER, Galip (2009), “*Divânü Lugâti't-Türk'te Kençekler ve Bazı Kençekçe Kelimeler Üzerine*”, Bilig, Ankara, Kış, S. 48, s. 75-90.

HERKMEN, Dilek (2009), “*Divânü Lugâti't-Türk'te Fül Yapımı*”, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

İPEK, Birol (2009), “*Divânü Lugâti't-Türk'te Geçen Enklitik Edatları*”, Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, C. IV/9, İlkbahar 2009, s. 1199-1212.

KARAHAN, Akartürk (2009), "*İlk Türk Lehçeleri Sözlüğü: Divânü Lugâti't-Türk'te Lehçelerin Söz Varlığına Bir Bakış*", Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, C. IV/4, Yaz 2009, s. 650-691.

KÖKSEL, Behiye (2009), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Yer Alan Efsaneler*", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. II/9, Sonbahar 2009, s. 262-269.

KRAUBAYEVA, Gulnaz (2009), "*Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugat'it-Türk'ünde Yer Alan Sosyal ve İktisadi Hayat İle İlgili Söz Varlığının Günümüz Kazak Toplumunda İçinde Değerlendirilmesi*", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa.

KÜLTÜRAL, Zühal (2009), "*Sözlük Bilimi Açısından Divânü Lugâti't-Türk*", Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, C. IV/4, Yaz 2009, s. 805-813.

SERTKAYA, Osman Fikri (2009), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? Veya Kâşgarlı Mahmud'un Divânü Lugâti't-Türk'ünde Yabancı Kelimeler*", Dil Araştırmaları, S. 5, Ankara, Güz 2009, s. 9-38

ŞAHİN, Hatice (2009), "*Kâşgarlı'dan Günümüze Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler*", Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, C. IV/9, İlkbahar 2009, s. 2021-2036.

YAYLAGÜL, Özen (2009), "*Göstergebilim Açısından Divânü Lugâti't-Türk*", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. II/6, Kış 2009, s. 690-698.

AKTAN, Bilal (2010), "*Divânü Lugâti't-Türk'ün Söz Varlığında Yer Alan İkilemeler*", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 28, Konya, s. 1-12.

KARAARSLAN, Berna (2010), "*Divanü Lugat'it-Türk'teki Bitki ve Hayvan Konuları Üzerine Bir İnceleme*", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

KARAŞLAR, M. Selda (2010), "*Divânü Lugâti't-Türk'teki Oğuzca Eşya Adlarına Bir Bakış*", Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları, C. V/1, Kış 2010, s. 508-524.

KIZILKAYA, Gonca (2010), "*Divânü Lügati't Türk'teki İsimlerle Anadolu Ağzlarında Ortaklaşan İsimler*", Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

YAYLAGÜL, Özen (2010), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Yer Alan Atasözlerindeki Metaforlar*", Millî Folklor, Yıl 22, S. 85, Ankara, s. 112-121.

TOKER, Mustafa (2010), "*Divânü Lugâti't-Türk'teki Tek Heceli Fiillerin Oğuz ve Kıpçak Grubu Türk Lehçelerindeki Durumuna İstatistiksel Bir Bakış*", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 27, Konya, Bahar 2010, s. 57-83.

GÜNER, Galip (2011), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Geçen Ulas/Öles 'Süzgün, Baygın' Kelimesinin Okunuşu, Anlamı ve Yapısı Üzerine Düşünceler*", Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları (Gürer Gülsevin Armağanı), C. VI/I, Kış 2011, s. 1226-1230.

GÜNŞEN, Ahmet (2011), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Yaklaşma Bildiren Fiiller*", Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları (Gürer Gülsevin Armağanı), C. VI/I, Kış 2011, s. 236-249.

YILDIRIM, Talip (2011), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Geçen Mimarlık İlgili Adlar*", Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 4, S. 2, s. 23-41.

TOKAY, Yaşar (2011), "*Divânü Lugâti't-Türk'te Kızgınlık İfade Eden Kelimeler*", Turkish Studies/Türkoloji Araştırmaları (Gürer Gülsevin Armağanı), C. VI/I, Kış 2011, s. 1789-1800.

UÇAR, İlhan (2011), "*Baş, Kafa, Ser Kelimelerinin Eş Anlamlılığı ve 'Baş' Kelimesine Divanü Lügati't-Türk Merkezli Bir Yaklaşım*", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. IV, S. 17, Bahar 2011, s. 186-203.

AYDEMİR, Adem (2012), "*Divanü Lugati't Türk'te Aşk ve Cinsellik Üzerine*", The Journal of Academic Social Science Studies, Volume 5 Issue 2, p. 15-41, July 2012.

AYDEMİR, Adem (2012), "*Divanü Lugati't Türk'te Aşk ve Cinsellik Üzerine*", The Journal of Academic Social Science Studies, Volume 5 Issue 2, p. 15-41, July 2012.

PEKACAR, Bekir Yavuz (2012), “*Divânü Lügati't-Türk'teki Kültür Kelimeleri İle Saha Türkçesinin Kelime Hazinesinin Karşılaştırılması*”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

ÜZÜLMEZ, Eşref (2012), “*Divanü Lugati't-Türk'de Geçen İdari ve Askeri Kavramlar Üzerine Bir İnceleme*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.

YILDIRIM, Talip - ÇİFÇİ, Musa (2012), “*Dîvânü Lugâti-t-Türk'te Yer Alan alet-Eşya Adları*”, Turkish Studies, Volume 7/2, Spring 2012, p.1229-1249.

ERCİLASUN, Ahmet B. - AKKOYUNLU, Ziyat (2014), *Divânu Lügâti't-Türk (Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

GENÇ, M. Sait (2014), “*Kaşgarlı Mahmud'un Divânu Lügati't-Türk Adlı Eserinde Geçen Deyimler ve Bu Deyimlerin Günümüz Türkçesindeki Karşılıkları*”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

ERTÜRK, Nihal (2016), “*Divanü Lugati't-Türk ve Codex Cumanicus'taki Halk Edebiyatı Unsurları*”, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu.

GÖKTAŞ, Betül (2018), “*Divân u Lugati't-Türk ile Tatar Türkçesinin Söz Varlığı Üzerine Bir Araştırma*”, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak.

TAŞDEMİR, Dilan (2018), “*Divanü Lugati't Türkteki Argucanın Tarihi Türk Lehçeleri Açısından Değerlendirilmesi*”, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bolu.

Nüshaları:

1. İstanbul, Millet Kütüphanesi, Arapça 4189.

2. Mukaddimetü'l-Edeb

Mukaddimetü'l-Edeb, Arapça bilmeyenlere Arapça öğretmek ve Araplara da, Arapçanın inceliklerini kavratmak amacıyla yazılmış esas metni Arapça, satır altı Türkçe bir sözlüktür. Satırları arasında Harezmi Türkçesi, Çağatay Türkçesi, Osmanlı

Türkçesi, Harezmece, Moğolca ve Farsça gibi dillerden karşılıklar da bulunmaktadır. Yazarı, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd bin Ömer bin Muhammed bin Ahmed ez-Zemahşerî el-Hârizmî'dir. Sözlük, Hârzemşâh Atsız b. Muhammed b. Ânuş Tigin (1127-1156) adına yazılmıştır. Sözlüğün telif tarihi tam olarak belli değildir. Atsız'ın hükümdarlığı ve yazarın ölüm tarihi dikkate alındığında 1128-1144 yılları arasında yazılmış olabileceği söylenebilir.

27 Recep 467/ 8 Mart 1075 tarihinde Zemahşer'de doğan yazar, Mekke'de Kâbe'ye komşu olduğundan "Cârullah", bulunduğu bölgede çok sevildiği için "Fahr-i Hârizm" lakaplarıyla anılmıştır. Rivâyete göre başına gelen bir kazadan ötürü bacağının biri kesilmiş ve takma bir bacakla yürümek zorunda kalmıştır. Babası onun terzi olmasını uygun görmüşse de, ilim tahsil etme ısrarı sebebiyle medreseye yazılmıştır. Babasının ölümünden sonra Hârezm, Buhara ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde birçok âlimden ders almıştır. İyi bir medrese eğitimi alan yazarın eğitiminde Mu'tezile âlimi Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî'nin önemli bir yeri vardır. Bunun yanında Hâkim el-Cüsemî, Rükneddin İbnü'l-Melâhimî'den kelim ve fıkıh, Ebü'l-Hasan Ali b. Muzaffâr en-Nîsâbü'rî ve Ebû Nasr el-İsfahânî'den edebî ilimler, Ebü'l-Hattâb Nasr b. Ahmed İbnü'l-Batır, Ebû Sa'd eş-Şekkânî ve Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî'den hadis, Ebû Abdullah ed-Dâmegânî'den hadis ve fıkıh dersleri almıştır. Mekke'de iki yıl kalmış daha sonra Harezme'ye dönmüş, burada Harezmeşahlar hükümdarı Kutbüddin Hârizmşah ile oğlu Atsız tarafından büyük ilgiyle karşılanmıştır. Ardından Nizâmiye Medresesi müderrisi Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî'den altmış yaşındayken icazet alan Zemahşerî, Hârizm'e giderek Özbekistan sınırları içindeki Cürçâniye'ye (Ürgenç/Gürgenç) yerleşmiş 9 Zilhicce 538/13 Haziran 1144'te vefat etmiştir (Öztürk ve Mertoğlu 2013: 235-236).

Mukaddimetü'l-Edeb isimler, fiiller, harfler, isim çekimi ve fiil çekimi olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. İsimler bölümü eserin dörtte birini, fiiller bölümü dörtte üçünü oluşturmuş, diğer bölümler ise birkaç sayfadan ibarettir. Kelimelerin konularına göre sıralandığı isimler bölümünde isimlerin çokluk hali kaydedilmiştir. İsimler bölümünde, zaman kavramları; gökyüzü, yeryüzü, madenler, yollar ve yolculuklar, su ve sularda yaşayan varlıklar; bitkiler, çiçekler, tarım, meyve ve sebzeler, yerleşim birimleri, canlı varlıklar ve çeşitli soyut kavramlar; dinî terimler, zanaatlar, meslekler ve bunlarla ilgili aletler, eczahane ve bakkaliye nesnelere, yemekler, giyim

kuşam, sayılar, at ve silâhlar, evcil ve yabancı hayvanlar, kuşlar, renk isimleri derlenmiştir. Ayrıca zamirler, zarflar, ünlemler ve bazı gramer bilgileri de verilmiştir. Fiiller bölümü baplara ayrılmıştır. Baplar az harflilerden çok harflilere doğru alfabetik olarak sıralanmıştır. Harfler bölümünde isim ve fiil dışında kalan diğer gramer unsurlarına yer verilmiş, son iki bölümde isim ve fiil çekimleri gösterilmiştir (Yüce 2006: 120-121). Mukaddimet'ül-Edeb, Divânü Lûgati't-Türk'ten sonra Türk dili hakkında bilgi veren ikinci Türk dili sözlüğü olması açısından değer taşımaktadır. Mukaddimetü'l-Edeb, İshak Hocası Ahmed Efendi tarafından 1705 yılında Osmanlı Türkçesi'ne "Aksa'l-Ereb fi Tercemeti Mukaddimeti'l-Edeb" adıyla tercüme edilmiştir. Mukaddimetü'l-Edeb üzerine ilk çalışma yedi nüshası üzerinden J. O. Wetzstein tarafından yapılmıştır. Sözlük hakkında yapılmış çalışmalar şunlardır:

WETSTEIN, J. G (1844-1850), *Samachscharii Lexicon arabicum persicum, I-II*, Leipzig.

POPPE, N. Nicholas (1938), *Mongolskiy Slovar Mukaddimat al-Adab (Moğolca Sözlük, Mukaddimetü'l-Edeb)* Moskova- Leningrad.

TOGAN, Zeki Velidi (1951), *Horezmce Tercümeli Muqaddimat al-Adab*, İstanbul.

YÜCE, Nuri (1975), *Eine neu entdeckte Handschrift der "Muqaddimat al-Adab" von az-Zamahşarî mit choresmtürkisher Übersetzung. [= Harezmi Türkçesi ile Tercüme Edilmiş Zemaşeri'nin Mukaddimetü'l-Edeb'inin Yeni Bulunmuş Bir Elyazması]* (XIX. Deutschen Orientalistentag, 28. Sept.- 4. Okt. 1975 in Freiburg). – ZMDG Suppl. III, 2 (Wiesbaden 1977), 1253-1259.

YÜCE, Nuri ve BENZİNG Johannes (1985), *Chwaresmische Wörter und Sätze aus einer choresmtürkischen Handschrift frt Muqaddimat al-Adab. [=Mukaddimetü'l-Edeb'in Harezmi Türkçesiyle Bir El Yazmasında Harezmi Kelimeler ve Cümleler]* – ZDMG 135/1 (Stuttgart 1985), 92-103.

YÜCE, Nuri (1988), *Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud bin 'Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşari, el-Hvârizmi Mukaddimetü'l-Edeb. Hvârizmi Türkçesi ile Tercümeli Şuher Nüshası Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Ankara.

SÖNMEZ, Selami (2009), “*Ebû'l-Kasım Mahmud Zemahşeri ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri*”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 40, Erzurum.

Zemahşeri Mukaddimetü'l Edeb Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü, Hazırlayan: N. N. Poppe, (Çeviren: Mustafa S. Kaçalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

MEMMEDOVA, Afag (2017), “*Mukaddimetü'l-Edeb'de Türkçe İslami Terimler*”, MUTAD, IV (II): 449-462.

Nüshaları:

1. İstanbul, İstanbul Arkeoloji Müzesi nüshası; Atıf Efendi Kütüphanesi 2768; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Edebiyat 4655 (veya A.Y.114); Millet Kütüphanesi 2009; Süleymaniye Kütüphanesi, Beşirağa 648; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed 2243, III. Ahmed 2740, III. Ahmed 2741; Yeni Cami Kütüphanesi, Hatice Turhan Yazması 322.

2. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi 2487.

3. Manisa İl Halk Kütüphanesi 2850.

4. Nevşehir, Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi 1149.

5. Yozgat İl Halk Kütüphanesi 396.

6. Berlin Devlet Kütüphanesi, Nr. Ms. Orient Fol. 66.

7. Fransa, Paris Supplément Turc, 287.

8. Hindistan, Rampur Sarayı (Rezâiye) Kütüphanesi, 3810.

9. İngiltere, British Museum, Add 7429.

10. İran, Şuşter Nüshası, Muhammed Takî özel kütüphanesi.

11. Taşkent, 2699[8] ve 3807[9].

3. Codex Cumanicus

Kelime anlamı olarak Latince “Kuman Külliyyatı” anlamına gelen Codex Cumanicus, Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan Kıpçak (Kuman) Türklerinin sözcüklerini

içeren bir eserdir. Eser hakkında bugüne kadar yapılan araştırmalarda yazarı, yazıldığı yer ve tarih ile ilgili kesin bilgi elde edilememiştir.

Codex Cumanicus'un Petrarka tarafından satın alındığı 1362 yılında diğer kitaplarla birlikte Venedik Cumhuriyeti'ne hediye edildiği sanılmaktadır. Bu nedenle "Petrarka Codex'i" olarak da anılmıştır. Eser, Kuman dilini öğrenmek, öğretmek ve Kumanlar arasında Hıristiyanlığı yaymak amacıyla yazılmış parçalardan oluşmaktadır. Eser aslında farklı yerlerde yazılmış birbirinden ayrı iki defter olup daha sonradan tek cilt haline getirilmiştir. Defterler yazıcılarının milliyetlerine göre "İtalyan" ve "Alman" bölümleri olarak adlandırılmışlardır. Eserin birinci bölümü sayılan İtalyan bölümü, başında 1303 tarih kaydı bulunan Latince bir girişle başlamaktadır. Giriş bölümünden sonra Latince-Farsça-Kumanca üç sütun halinde düzenlenmiş sözlükler yer almaktadır. İlk sözlük alfabetik olup yaklaşık 1560 kelimeyi içermektedir. İkinci sözlükte ise anlamlarına göre gruplara ayrılan sözcükler, ilk sözlükte olduğu gibi Latince-Farsça-Kıpçak Türkçesi şeklinde sıralanmıştır. Bu bölümde 1120'yi aşkın kelime bulunmaktadır. Her iki sözlük bölümüne alınmış olan 2680 sözcükten yaklaşık 200'ü Farsça ve Kıpçak Türkçesine tercüme edilmemiştir. İlk sözlükte fiiller, isimler, zamirler ve zarflara da yer verilmiş böylece bu sözlük bölümü ikinci bölümden tamamıyla ayrılmıştır. Sözcüklerin anlam grupları üzerine düzenlenen ikinci sözlükte ise karakter itibarıyla, birinci sözlük bölümünden, bir dereceye kadar farklı olup, daha fazla o devir Kıpçak Türklerinin tarihî ve ekonomik hayatına ışık tutmaktadır. Çeşitli konulara göre gruplara bölünmüş ikinci sözlükte gruplara en az 4-5, en çok 80-90 sözcük alınmıştır. Codex Cumanicus'un Alman bölümünün başında Kıpçak Türkçesi-Latince ve Kıpçak Türkçesi-Almanca sözlükler bulunmaktadır. Ancak bu bölümdeki sözlükler birinci bölümde olduğu kadar sistematik değil, dağınık bir haldedir. Birinci bölümde olduğu gibi bazı yerlerde Kıpçak Türkçesinin gramerine ait bilgilere rastlanmaktadır. Alman bölümü, Hıristiyan dini metinler, Latince-Kıpçak Türkçesi metin parçaları, satır üzerine Latince tercümesi yazılmış Kıpçak metinleri ve Kıpçak bilmeceleri içerdiğinden Kıpçak Türkçesini karakterize edebilecek daha çok orijinal unsur taşır ve bu bakımdan İtalyan bölümünden daha değerlidir. Eserin yazar nüshası elde bulunmadığından dolayı yazılış tarihiyle ilgili kesin bir bilgi yoktur. Ancak İtalyan bölümünün başında yer alan 1303 tarihinden dolayı sözlüğün bu tarihten önce yazıldığı tahmin edilmekte ve 13. yüzyıl eserlerinden sayılmaktadır (Caferoğlu 2015:131-148). Codex Cumanicus, Kıpçak

Türkçesini en iyi temsil eden yazılı belgelerden biri olarak içerdiği malzemeyle kültür tarihi açısından oldukça önemli bir eserdir. Eserin Latin harflerine ilk neşri Geza Kuun tarafından 1880 yılında yapılmıştır. Codex Cumanicus hakkında yapılan çalışmalar şunlardır:

KUUN, Geza (1880), *Codex Cumanicus Bibliothecae ad Templum divi Marci Venetiarum*, Budapeştini: Editio Scient. Academæ Hung.

BANG-KAUP, W. (1912), *Über die Rätsel des Codex Cumanicus*, Berlin: Akademie der Wissenschaften.

GRONBECH, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus (Monumenta Linguarum Asiatic Minoris Subsidia I)*. Kopenhagen: Einar Munksgaard.

ÇAĞATAY, Saadet (1944), “*Codex Cumanicus Sözlüğünün Basılışı Dolayısıyla*”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi” 2(5), 759-772.

TİETZE, Andreas (1966), *The Coman Riddles and Turkic Folklore*, University of California Press.

BODROGLİGETİ, A. (1971), *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*, Budapest.

DRİMBA, V. (1973), *Syntaxe Comane*, Leiden.

DAGMAR, D. (1979), *Der Codex Cumanicus: Entstehung und Bedeutung (Geschichte und Gesellschaft)*, Stuttgart.

SAFRAN, M. (1986), “*Codex Cumanicus’a göre Kuman: Kıpçaklarda Ticari Hayat*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

İNAN, A. (1987), “*Codex Cumanicus Bilmecelerine Dair*” Makaleler ve İncelemeler I Kitabı içinde (353-358), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

GALLOTTA, A. (1996), “*Codex Cumanicus’un ‘Yeni’ Bir Nüshası*”, Uluslararası Türk Dili Kongresi (26 Eylül 1992-1 Ekim 1992) Kitabı içinde (267-271). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GABAİN, A. (1998), “*Codex Cumanicus’un Dili*”, Mehmet Akalın, (Ed.), Tarihi Türk Şiveleri Kitabı içinde (67-122), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

DRİMBA, V. (2000), *Codex Cumanicus* Édition diplomatique avec fac-similés, Bucarest.

TAVKUL, Ufuk (2003), “*Codex Cumanicus ve Karaçay-Malkar Türkçesi*”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 15, 45-82.

GÖKBEL, Ahmet (2005), “*Codex Cumanicus Işığında Kuman/Kıpçaklarda Aile Yapısı, Evlenme ve Düğün*”, KIBATEK-YDÜ XI. Uluslararası Edebiyat Şöleni Bildiriler Kitabı içinde (12-20). Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti.

RYSPAKOVA, M. (2007), “*Codex Cumanicus ile Kırgız Türkçesi Arasında Bir Karşılaştırma Denemesi -Ses Bilgisi-*”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

ÜNAL, Orçun (2010), “*Kodeks Kumanikus 1A-55A (Giriş-Metin-Dizin)*”, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

CUREYEVA, M. (2011), “*Kodeks Kumanikus’ta Bilmeceler ve Özbek Folklorundaki Şekilleri*”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 11(1), 25-32.

ARGUNŞAH, Mustafa (2012), “*Codex Cumanicus’ta Ünlülerin İmlası I: Düz Ünlüler*”, II. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu (12-14 Eylül 2012), Varşova-Polonya: Varşova Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi.

ARGUNŞAH, Mustafa (2012), “*Codex Cumanicus’ta Ünlülerin İmlası I: Yuvarlak Ünlüler*” VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı (24-28 Eylül 2012), Ankara.

KARAŞLAR, M. Selda (2012), “*Codex Cumanicus’ta Eylem*”, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

KARAHAN, Akartürk (2013), “*Codex Cumancus’ta Alt Anlamlılık (Hyponymy)*”, Karadeniz Araştırmaları, Sayı 39, s. 187-20.

KARAHAN, Akartürk (2013), “*Codex Cumanicus'ta Hayvan Adları*”, Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 8/1 Winter, s.1839-1865.

ARGUNŞAH, Mustafa (2015), “*Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi İle Kodeks Kumanikus'u Biçim Bilgisi Yönünden Karşılaştırma*”, VII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri (16-18 Ekim 2014) C. I Kitabı içinde (89-104), Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları.

ARGUNŞAH, Mustafa – GÜNER, Galip (2015), *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları.

GÜNER, Galip (2016), “*Codex Cumanicus Bağlamında Kumanların / Kıpçakların Gündelik Hayatına Dair Söz Varlığı: Eşya Adları*”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 5(4), 1544-1560.

SALAN, Musa (2016), “*Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde Fül Yapımı*”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

ŞENYÜZ, Fatma (2017), “*Codex Cumanicus ve Ermeni Harfli Kıpçakçada Ekleme Yoluyla İsim Yapımı*”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Nüshaları:

1. İtalya, Venedik Saint Marcus Kütüphanesi, Biblioteca Divi Marci-Biblioteca Nazionale di S. Marco-Biblioteca ad templum Divi Marci Venetiarum, Venezia, Mss. latini, Fondo antico, Collocazione 1597, Codex DXLIX /No 549.

2. Floransa Laurenziana Kütüphanesi, Ms. Ashburnham 1584.

4. Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân

Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân, Arapça-Türkçe-Moğolca şeklinde yazılmış üç dilli bir sözlüktür. Yazarı İbni Mühennâ'dır. Sözlüğün yazıldığı yer ve tarih tam olarak bilinmemekle birlikte 13. yüzyılın ikinci yarısında, Azerbaycan veya Irak'ta yazılmış olabileceği düşünülmektedir.

İbni Mühennâ hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Yazar hakkında bilinenler talebesi ve çağdaşı olduğu tahmin edilen Iraklı tarihçi İbnü'l-Fuvâti'nin verdiği bilgilerden ibarettir. İbnü'l-Füvâti'nin eserlerinden anlaşıldığına göre İbn Mühennâ, Dimaşk'ta yaşamış H. 675/M. 1276'te vefat etmiştir ve İzzeddin Hüseyin adlı fakih ve edip bir kardeşi vardır (Erkan 1999: 218).

Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân, İstanbul nüshasına göre, bir mukaddime ile üç kısımdan oluşmaktadır. Sözlüğün 5-111. sayfalarında Farsça, 113-310. sayfalarında Türkçe, 311-371. sayfalarında ise Moğolca kelimelere yer verilmiştir. Farsça bölüm, dil bilgisi konuları anlatıldığı bir giriş ve 28 bölümden oluşup bu bölümde 1291 Arapça kelimenin Farsça karşılığı yazılmıştır. Sözlüğün Türkçeye ayrılan kısmı iki bölümdür. Birinci bölümde Türkçenin ses ve şekil özellikleri, etimoloji ve gramer bilgilerine yer verilmiştir. İkinci bölümde ise 24 alt başlıkta 1563 kelimenin karşılığı verilmiştir. Moğolca kısmında ise fiil ve zamir konusundaki bazı kısa bilgiler dışında dille ilgili herhangi bir açıklama yapılmamış, 25 bölümde 928 Moğolca kelime ele alınmıştır (Erkan 1999: 218).

İbni Mühennâ Lugâti, ilk kez 1900 yılında Rus Türkolog P. Melioransky tarafından Avrupa kütüphanelerinde bulunan nüshaları üzerinden bilim dünyasına tanıtılmıştır. Melioransky, Avrupa nüshalarında yazarın adı belli olmadığı için *Arab Filolog o Tureckom Yazık* (Türk Dili Üzerine Bir Arap Filolog) olarak adlandırmıştır. Ancak Kilisli Rifat Bilge, İstanbul'da bulduğu nüshada yazarın adını İbni Mühennâ olarak belirlemiştir (Ercilasun 2009: 380-381). İbni Mühennâ Lugâti hakkında yapılmış çalışmalar şunlardır:

MELİORANSKY, P. M. (1900), *Arab' filolog' o turetskom' Yazık'*, Sanktpeterburg': Tipografiya imperatorskoy akademii nauk'.

MELİORANSKY, P. M. (1903), *Arab' filolog' o mongol'skom' Yazık'* Sanktpeterburg': Tipografiya imperatorskoy akademii nauk'.

BİLGE, Kilisli Rifat, "*İbn Mühennâ Lugati*", İkdam, nr. 9058, 5 Haziran 1338/1922.

BİLGE, Kilisli Rifat (1340), *Kitâb Hilyetü'l-insân ve Helbetü'l-lisân*, İstanbul.

MALOV, S. E. (1928-1930), “*İbn Muxanna o turetskom yazıke*”, ZKV, III (1928), s. 221-248; V (1930), s. 507-525.

BATTAL, Aptullah (1938), *İbni-Mühenna Lûgati (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksidir)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TAYMAS, Abdullah Battal-EREN, Hasan (1950), “*İbn Mühenna Lûgati Hakkında*”, Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar, C. 1, s. 127-158, Ankara.

EREN, Hasan (1950), “*İbn Mühenna Lûgati Hakkında*”, Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar, Ankara, I, 127-158.

TÜLÜCÜ, Süleyman (1995), “*İbn Mühenna Sözlüğü ve Bu Sözlükte "Kadın" ve "Kadın Akrabalık Adları" İçin Kullanılan Sözcükler*”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 2: 155-165.

ERKAN, Mustafa (2005), “*Yeni Araştırmalar Işığında İbni Mühenna*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2005/2: 77-84.

HACIYEV, Tofiq (2008), *Seyid Ehmed Cemaleddin İbn Mühenna. Hilyetül-İnsan ve Helbetül Lisan*, “Kitab Alemi”, Bakı.

GÜL, Bülent ve AĞCA, Ferruh (2014), “*İbn Mühenna Lûgati'nin Tarihi Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi*”, Türk Kültürü 2014/1, s. 21-29.

KAYMAZ, Zeki (2014), “*İbni Mühennâ Lûgati'nde Kaç Kelime Var?*”, Türk Kültürü, 2014/1, s. 31-46.

YAPICI, Ali İhsan (2016), “*İbni Mühenna Lûgati Üzerine Bazı Tespitler/Some Determinations on İbni Mühenna Lûgati*”, Turkish Studies, Volume 11/20, Fall, p. 617-632.

Sözlüğün toplam altı nüshası bulunmaktadır. Bunların üçü Oxford'daki Bodleian Library'de, biri de Paris Bibliothèque Nationale'dadır. Diğerlerinin de künyesi aşağıda gösterilmiştir.

Nüshaları:

1. İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi 1202.
2. Almanya, Berlin Staatsbibliothek, Nu. 60.

3.Fransa, Paris Bibliothèque Nationale, Anc. Fond Turc., Nu. 208.

5. Tıbyân-i Lugâti't-Türkî 'ala Lisâni'l-Kanklı

Harzemşahlar döneminde Türkçe üzerine kaleme alınmış eserlerden biri sayılan Tıbyân-i Lugâti't-Türkî 'ala Lisâni'l-Kanklı, kaynaklarda Şemsüddîn Muhammed Bin Kays-ı Râzî'ye ait gösterilmiştir. Sözlüğün nüshalarına bugüne kadar ulaşılamamıştır.

6. Nisâb-i Kutbiyye

Nisâb-i Kutbiyye, Çağatayca-Farsça şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı, Kelimetullâh b. Hâce Rahmetullâh b. Hâce Ni'metullâh'tır. Sözlük, Şâh Mîrzâ Kutbuddîn'in isteği üzerine, Nisâb-i Kutbiyye adıyla kendisine sunulmuştur. Arapça bir giriş ile değişik vezinlerde yazılmış dokuz kıta ve toplam 274 beyitten meydana gelir. Sözlükte Türkçe konuşan kişilerden ve Türkçe yazılmış eserlerden derlenen Türkçe kelimeler Farsça karşılıkları ile nazmedilmiştir (Öz 2016:330).

Nüshaları:

1. İngiltere, Londra, British Museum, Or. 404.

7. Lugât-i Nevâyî

Lugât-i Nevâyî, Ali Şir Nevâyî'nin divanlarından, özellikle rubailerinden derlenmiş Türkçe kelimeler yer almaktadır. Sözlüğe alınan Türkçe kelimeler Farsça olarak açıklanmış ve örnekleri ise Türkçe verilmiştir. Bir nüshası Saint Petersburg İmparatorluk Kütüphanesinde bulunmaktadır (Öz 2016:332).

8. Risâle der Lugât-i Türkî

Risâle der Lugât-i Türkî, Çağatayca-Farsça manzum bir sözlüktür. Sözlüğün yazarı bilinmemektedir. Bazı kıtalarında akrabalık adları, hayvan adları ve çekimli fiiller gibi bir konuyla ilgili kelimeler de nazmedilmiştir (Öz 2016:331).

Nüshaları:

1. Hindistan, Andra Pradesh/Haydarabad, Osmaniye Univ. Library, Nu.1272

9. Risâle der Lugât-i Türkî

Risâle der Lugât-i Türkî, Çağatayca-Farsça şeklinde düzenlenmiş konu tasnifli bir sözlüktür. Sözlüğün yazarı bilinmemektedir. Sözlükte Çağatayca kelimeler, her konu

bir fasıl kabul edilerek yirmi altı başlık altında toplanmış ve Farsça karşılıkları satır altlarına yazılmıştır. Bazı fasılların konu başlıkları şöyledir: 1. Fasıl: Beden organlarının adları 2. Fasıl: Meslek ve sanat adları ile bunları icra edenlerin adları 3. Fasıl: Giyecek adları 21. Fasıl: Zamirler ve bazı deyimler 22. Fasıl: Sayılar 25. Fasıl: Birbiriyle cinas oluşturan kelimeler 26. Fasıl: Türkçe asıllı kelimelerde kullanılmayan Arapça harfler hakkında bilgiler şeklinde sıralanmıştır (Öz 2016: 331).

Nüshaları:

1. Hindistan, India Office Library, Nu. 1471.

10. Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk

Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk, Türkçe öğretmek amacıyla hazırlanmış bir sözlük-gramer kitabıdır. Yazarı, Ebu Hayyan Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf'tur.

Berberi asıllı bir Arap dilcisi olan Ebu Hayyan Gırnata'da doğmuştur. Gırnata, Volez, Malaga, Almeria'da nahiv ve hadis ilimlerini tahsil etmiştir. Kuzey Afrika ve Mısır'a seyahat etmiş, hacca gitmiştir. Kahire Mansuriye medresesinde hadis dersi okuturken İbn el-Nahas'tan gramer dersleri almıştır. Hocasının ölümünden sonra onun yerine geçen Ebu Hayyan H. 745/M. 1344 yılında Mısır'da vefat etmiştir.

Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk, Kahire'de 20 Ramazan 712/18 Aralık 1312 tarihinde tamamlanmıştır. Eser sözlük ve gramer olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım olan sözlük bölümü Kıpçak Türkçesi-Arapça şeklinde düzenlenmiş olup isim ve filleri içermektedir. İkinci kısım ise gramer bölümü olup Kıpçak Türkçesinin ses ve şekil bilgisini içermektedir. Sözlük yaklaşık 3500 kelime içermektedir (Toparlı 1978: 20-22). Sözlük üzerine ilk çalışma Mustafa Bey tarafından Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki bir nüshası esas alınarak yapılmış, daha sonra ise Ahmet Caferoğlu, İstanbul Üniversitesi'ndeki bir nüshası üzerinden eseri tahkik ve tercüme etmiştir. Sözlük hakkında yapılmış çalışmalar şunlardır:

Mustafa Bey (1309), *Kitabu'l-İdrak li Lisani'l-Etrak*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 213 s.

CAFEROĞLU, Ahmet (1931), *Abu Hayân, Kitabu'l-İdrak li Lisani'l-Etrak*, İstanbul.

BATTAL, A. (1932), “*Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, 4, 177-187.

İZBUDAK, Valed (1936), *El-İdrâk Haşiyesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul: Evkaf Matbaası.

ERMERS, R. (1999), *Arabic grammars of Turkic, the Arabic linguistic model applied to foreign languages & translation of Abû Hayyân al-‘Andalusî’s Kitâb al-‘İdrâk li-Lisân al-Atrâk*, Leiden- Boston-Köln.

ÖZYETGİN, A. Melek (1999), “*Kitabu’l-İdrak li Lisani’l-Etrak’te Fülleri*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

ÖZYETGİN, A. Melek (2001), “Ebu Hayyan, Kitabu’l-İdrak li Lisani’l-Etrak, Fül: Tarihi- Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi”, KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 3, XVII+798 s.

ÖZYETGİN, A. Melek (2001), “*Türk Ad Bilimine Malzemeler: Kitabu’l-İdrak li Lisani’l- Etrak’te Kişi Adları*”, *Bilig, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Journal of Social Sciences of The Turkish World*, S. 19/Güz, Ankara, 21-31.

ÖZYETGİN, A. Melek, (2003), “*14. Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebu Hayyan’ın Bilgisi Dâhilindeki Türk Dünyası*”, *Türkoloji Dergisi*, C. XVI, S: 2, Ankara 2003, 35-51.

SALAN, Musa (2012), “*Kitabü’l-İdrak Li-Lisâni’l-Etrâk’te Alıntı Kelimeler*”, *Gazi Türkiyat/Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 11, 53-66.

DOĞAN, Yusuf (2016), “*Ebü Hayyân el-Endelüsî’nin Kitâbu’l-İdrâk li-Lisâni’l-Etrâk Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi*”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Dergisi*, 20, 329-348.

ALDEMİR, Ünal (2019), “*Nüshaları ışığında Kitâbu’l-İdrâk li-Lisâni’l-Etrâk*”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 67 (Haziran), 65-86.

Nüshaları:

1. İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi 2896; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Hâlis Efendi 6574, Arapça Yazmalar 3856.

2. Mısır, Kahire, Daru’l-Kutub ve’l-Vasaiki’l-Kavmiyya Nüshası.

11. Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve ‘Acemî ve Mugalî

Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve ‘Acemî ve Mugalî, bir sözlük-gramer kitabıdır. Yazarı bilinmemektedir. Asıl nüshası şimdiye kadar tespit edilemeyen bu eser, Halil bin Muhammed bin Yusuf el-Konevî adındaki Konyalı bir Türk tarafından istinsah edilmiştir. Eser, 25 Ocak 1343’te Mısır’da yazılmıştır.

Tek nüshası Leiden Akademisi kütüphanesinde bulunan eserin her sayfası 13 satır olup toplam 76 yapraktan oluşmaktadır. Eserin baş tarafındaki kayda göre, Kadı Mevlânâ Kemalüddin adında birisinin kütüphanesi için hazırlanmıştır. Yaklaşık 2000 kelimeyi içeren sözlük 4 bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, kısa bir giriş ve isimlerin 26 bölümde verildiği Arapça-Kıpçak Türkçesi alfabetik bir sözlük yer alır. İkinci bölümde fiilleri içeren Arapça-Kıpçak Türkçesi bir sözlük, üçüncü bölümde Kıpçak Türkçesinde fiil çekimi, dördüncü bölümde zamirler, isim çekimi, edatlar ve ekler verilmiştir (Toparlı 1978: 33). Sözlük ilk kez Martin Theodor Houtsma tarafından 1894’te yayımlanmıştır. Sözlük ile ilgili yapılan çalışmalar şunlardır:

HOUTSUMA, Martin Theodor (1894), *Ein Türkisch-Arabisches Glossar, Nach der Leidener Handschrift, Herausgegeben und Erlautert*, Leiden.

KURIŞJANOV, Abjan (1970), *Issledovanie po leksike Starokıpçaskogo Pis’mennogo Pamyatnika XIII v “Tyurksko-Arabskogo slovarya”*, Alma-Ata.

Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî, Haz. Recep Toparlı, M. Sadi Çögenli ve Nevzat H. Yanık, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.

ALAGÖZ BOYRAZ, Ebru (2015), “*Kitâb-ı Mecmû-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî’de Türkmençe*”, International Journal of Languages’ Education and Teaching, Special Issue, s.534-564

SÜLÜKÇÜ, Yusuf (2016), “*Kitâb-ı Mecmû-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî Adlı Esere Yabancılara Türkçe Öğretimi Açısından Bir Bakış*”, International Journal of Language Academy, Volume 4/3, Autumn 2016, p. 67-76.

12. Kitabü’l-Ef’âl

Kitabü’l-Ef’âl, bir bölümü Arapça-Türkçe, bir bölümü Arapça-Türkçe-Farsça şeklinde düzenlenmiş satır arası bir sözlüktür. Yazarı, Abbâs İbni Hamza es-Sabrânî adlı bir Türk’tür. Sözlük H. 757/M. 1356 yılında Mısır’da yazılmıştır.

Yazar hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Memleketi olan Sabran (Savran) Türkistan'da bir kasabadır. Sözlüğün tek nüshası Ahmet İyimaya'nın özel kütüphanesinde bulunmaktadır. Eserin mikrofilmli Türk Dil Kurumu Kütüphanesi'ne başlanmıştır. Toplam 173 yaprak olan nüsha eksik bir nüshadır. Baştan 62'ya kadar üç dilli, sonraki bölümde iki dilli olan sözlük, gramer bilgisi içermez. Eksik sayfaları olmasına rağmen Mısır'da yazılan en hacimli Arapça-Türkçe sözlüktür. Eserde fiiller liste halinde verilmemiş, cümle içinde gösterilmiştir. Cümlelerde fiillerle beraber isim, zamir, zarf ve edat türünden kelimeler de bulunmaktadır. Eser Mısır'da yazılmış olmasına rağmen Kıpçak Türkçesi dil özelliklerinden ziyade Harezmi-Altınordu sahası, Memlük Kıpçak sahası ve yazarın Türkistan'ın Savran kasabasından getirdiği dilin özelliklerini barındırmaktadır (Argunşah 2013: 89-93). Sözlük ile ilgili yapılmış çalışmalar şunlardır:

EMİNOĞLU, Emin (2011), *Abbâs ibni Hamza es-Sabrânî Kitâbü'l-Ef'âl (Kıpçakça Satır Arası Sözlük)*, Ankara: Akçağ Yayınları.

ARGUNŞAH, Mustafa (2013), "*Kitâbü'l-Ef'âl Kıpçakça Bir Sözlük Müdür ?*", Bengü Bitig-Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, ss.93-100.

13. Edviye-i Müfrede

Edviye-i Müfrede, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir tıp sözlüğüdür. Yazarı, Geredeli İshak'tır.

Yazar hakkında kaynaklarda ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır. Yazar hakkında bilinenler sadece eserinin başında, iki bölümden oluşturduğunu, H.792 /M. 1390 yılında Gerede Kalesi yakınında Arkut Dağı'nda yazdığını belirtmesinden ibarettir. Sözlüğün girişinde yazar Edviye-i Müfrede'yi, iki bölüm olarak belirtilmişse de eser, içerik olarak dört bölümden oluşmaktadır. Sözlüğün ilk iki bölümünden sonra Zeyneddin bin İsmailü'l Cürcânî'nin Zâhire-i Harezmişâhî, ve İbni Sînâ'dan makaleler esere eklenmiştir. Arapça-Farsça-Türkçe terimleri içeren sözlük bölümü ise eserin dördüncü bölümünü oluşturmaktadır. Dört kısımdan oluşan sözlük bölümünde 249 terim bulunmaktadır. İlk kısımda hastalık adları ile ilgili 78 terim, ardından organ adları ve fizyoloji ile ilgili 80 terime yer verilmiştir. Üçüncü sırada sebze, meyve, çeşitli bitki ve yiyecek adlarını ile ilgili 67 sözcük; son olarak da çeşitli madde ve eşya adları ile

ilgili 24 sözcük yazılmıştır (Önler 2015: 4-7). Edviye-i Müfrede, Anadolu'da ilk Türkçe telif tıp eseri olması açısından önemlidir. Edviye-i Müfrede ile ilgili yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

CANPOLAT, Mustafa (1973), “XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri, *Edviye-i Müfrede*”, *Türkoloji Dergisi*, c.5, S.1, Ankara, s. 21-47.

SPİES, Otto (1968), “*Das türkische Drogen und Medizinbuch des Ishaq ibn Murâd*”, *Studia Orientalia in memoriam Carl Brockelmann*, Halle, s.186-192.

CANPOLAT, Mustafa – ÖNLER, Zafer (2007), *İshak bin Murad, Edviye-i Müfrede*, Türk Dil Kurumu, Ankara.

ÖNLER, Zafer (2015), “*İshak Bin Murad ve “Edviye-i Müfrede Adlı Eseri”*”, *Türk Tarihinde İz Brakan Bolulular Çalıştayı*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 21/22Ağustos, s. 1-9.

Nüshaları:

1. Bursa, Haraççioğlu Kitaplığı 1134.
2. İstanbul, Millet Kütüphanesi, Ali Emirî, Tıp Yazması 109; Topkapı Kitaplığı Revan 1693.
3. Malatya Genel Kütüphanesi 1196-1.
4. Almanya, Gotha, Pertsch Kataloğu nüshası.
5. Fransa, Paris, Bibliotheque Nationale A. F. 170.

14. Lugât-i Feriştihazâde

Lugât-i Feriştihazâde, Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı, Lugât-i Kanûn-ı İlahî'nin yazarı Abdülmecîd b. Feriştah'in kardeşi olan İbn Melek lakabıyla anılan Abdüllatîf İzzeddîn et-Tirevî'dir.

Abdüllatîf İzzeddîn et-Tirevî, babasına nispetle İbn Melek lakabıyla anılmıştır. İlimiye mensup bir aileden gelen ve babasından ders aldığı bilinen İbn Melek, Aydınogulları zamanında Ege bölgesinin Birgi'den sonra ikinci ilim ve kültür merkezi olan Tire'de yetişmiştir. Dönemin yöneticilerinden büyük saygı görmüştür. Seyyid Bey, İbn Melek'in aslen Türkistanlı olduğunu ve kendisinin büyük dedelerinden olduğunu söyleyerek İbn Melek'in babasının Aydınogullarının daveti üzerine Anadolu'ya

geldiğini bildirir. Evliya Çelebi ise İbn Melek'in Manisa'da Saruhan Medresesi'nde öğrenim gördüğünü ve orada halkın ziyaret ettiği bir hücrenin bulunduğunu bildirir. Yazarın vefat tarihi hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Ancak yazarın Şerhu Menâri'l-Envâr adlı eseri H. 821/M. 1418 tarihli olduğundan yazarın bu tarihten sonra ölmüş olabileceği söylenmektedir (Bakır 1999: 175). Şerhu Menâri'l-Envâr, Mebâriku'l-Ezhâr, Şerhu Mecma'i'l-Bahreyn, Lugât-i Feriştihazâde adlı eserleri bulunan İbn Melek'in Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmak üzere kaleme aldığı birçok eseri bulunmaktadır.

Lugât-i Feriştihazâde H. 795/ M. 1392 yılında yazılmıştır. Dârü't-Tibâ'ati'l-Ma'mûre, İstanbul, 1801 tarihli baskısına göre Lugât-i Feriştihazâde'nin mukaddimesinde yazar sözlüğüne özel bir isim vermemiş, sözlüğünü torunu Abdurrahman'a yadigâr kalması için yazdığını söylemiştir. Sözlükte Kur'an'da geçen 1528 Arapça kelime derlenmiş, bu kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. 20 kütadan oluşan sözlük, toplamda 269 beyittir. Sözlüğün her kıtası aruzun farklı bir vezniyle yazılmıştır. Sözlük 16. yüzyıl Anadolu Türkçesinin özelliklerini yansıtmaya ve öz Türkçe kelimeleri barındırması yönüyle önemlidir (Kaş 2007: 59-60).

Lugât-i Feriştihazâde, Arapça-Türkçe sözlüklerin en eski örneklerinden biri olduğundan daha sonra yazılan Arapça-Türkçe sözlüklere örnek olmuştur. Sözlüğün şerhleri ve nazireleri yazılmıştır. Sözlüğün kütüphanelerde yazarı belli olmayan birçok şerhi bulunmaktadır.

Şerhleri:

1. Şerh-i Lugât-ı Feriştihazâde, Birgili Mehmed Efendi (Süleymâniye Kütüphânesi, Dârü'l-Mesnevî 569).
2. Ed-Dürerü'l-Mensûre Li-Şerhi'l-Lugâti'l-Manzûme, (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kitaplığı, İsmâil Sâib 1924/1).
3. Şerh-i Lugât-i Ferištehoğlu, Kara Yahyâ b. İsrâil.
4. Şerh-i Lugât-i Ferištehoğlu, Yahyâ b. Nasûh b. İsrâil.
5. Lugât-i Ferište 'alâ hurûfi't-teheccî, (Bursa Ulucami Kitaplığı 3429).

Nazireleri:

1. Dîbâcetü Islâhî'l-merkez, Şeyh Ahmed b. Şeyh Mûsâ.

2. Mahmûdiyye, Şeyh Bedreddîn el-Kâdî Mahmûd b. es-Şeyh Mehmed b. Tanrıvermiş H. 911/M. 1505.

Lugat-ı Feristehzâde üzerinde yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

DİZDAROĞLU, Hikmet (1957) “*İbn-i Melek ve Sözlüğü*”, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi VII/74, s. 83-86.

MUHTAR, Cemal (1981), “*Ferîşteoğulları'nın Arapça-Türkçe Lügatleri Üzerine Araştırma: Araştırma, İnceleme*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

MUHTAR, Cemal (1993), *İki Kur'an Sözlüğü: Luğat-ı Ferîşteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-i İllâhî*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul.

ELMALI, Hüseyin (1994), “*Ferîşteoğlu Sözlüğü*”, Türk Kültüründe Tire, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 53-61.

DELİCE, H. İbrahim (1996), “*Lugat-i Ferîşteoğlu ve Kanun-ı İllâhî'nin Neşri Üzerine*”, Türklük Bilimi Araştırmaları III, s. 195-232.

ÇAĞIRAN, Önder (2000), “*Ferîşte Oğlu Sözlüğü Hakkında*”, Kastamonu Eğitim Dergisi 8/2 s. 103-106.

ÇAĞIRAN, Önder (2000), *Ferîşteoğlu Üzerine Bir Dil İncelemesi*, Ankara: Bizim Gençlik, 2000.

YAVUZASLAN, Paşa (2001) “*Anadolu Sahasında Yazılmış Bir Eski Arapça-Türkçe Sözlük Üzerine Notlar*”, Türkoloji Dergisi XIV/1, s. 71-91.

Nüshaları:

1. Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi 7599; Türk Dil Kurumu Kütüphanesi A 171.

2. Bursa Genel Kütüphane 4829.

3. Diyarbakır Kütüphanesi 2035/A.

4. İstanbul, Fatih Millet Kütüphanesi, A. Emirî 1276, Lgt. 69-70, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 5388; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, K. 1180, 1189, A. 3576.

5. Konya Yusufâğa Kütüphanesi 42/3877/4.

6. Manisa İl Halk Kütüphanesi, Yazma Eserler 2403/2.

Baskıları:

1. İstanbul, Topçu Asâkir-i Şâhâne Alayları Litoğrafya Destgâhları 1268/1852 39 s., taş baskı

2. Darü'l-Ahdâsi'l-Litoğrafiye H. 1269/M. 1853, 30 s., taş baskı

3. İstanbul, Karahisari el-Hac Ali Efendi Destgâhı 1277/1860, 39 s., taş baskı

4. İstanbul, Alaiyevi Ali Rıza Efendinin Matbaası 1278/1861, 39+1 s. taş baskı

5. İstanbul, Dârü't-Tibâ'ati'l-Ma'mûre, 1801 (İstanbul) - - 1296/1879, 31 s., taş baskı

6. İstanbul, - - - 39 s., taş baskı

7. İstanbul, - - - 31 s., taş baskı

15. Resûlî Sözlüğü

Resûlî Sözlüğü, Yemen'de 1224-1454 yılları arasında hüküm süren Resûlîlerin altıncı sultanı olan El-Mâlik el-Efdal el-'Abbas b. 'Ali (1363-1377) için 14. yüzyılda yazılmış Arapça bir antolojinin içerisinde yer alan yirmi sayfalık çok dilli bir sözlüktür.

Resûlî Sözlüğü, Arapça, Türkçe, Farsça, Grekçe, Ermenice ve Moğolca sözvarlığını içermektedir. Bulunduğu antoloji tıp, astronomi, politika gibi pek çok konuda metinler de içermektedir. Eserin tıpkıbasımı Daniel Martin Varisco ve G.Rex Smith tarafından 1998 yılında yayımlanmıştır. Sözlük, daha sonra Peter B. Golden'in editörlüğünde ve Tibor Halasi Kun, Peter B. Golden, Luis Ligeti, Edmund Schütz ve Thomas T. Allsen'in katkılarıyla bilim dünyasına tanıtılmıştır. Sözlük çok dilli olduğundan 14. yüzyılda o yörede konuşulan başat dillerin karşılaştırmalı olarak incelenmesine katkı sağlamıştır (Güner 2012: 143). Sözlük üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır:

The King's Dictionary: The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol, Translated by: Tibor Halasi-Kun, Peter B. Golden, Louis Ligeti and Edmund Schütz with essays by notes and

commentary by Peter B. Golden, Handbook of Oriental Studies, section 8: Cenrtal Asia, Vol. 4., Brill, Leiden-Boston-Köln, 2000.

GÜNER, Galip (2012), “*The King’s Dictionary: The Rasûlid Hexaglot Üzerine Düşünceler*”, Dil Araştırmaları, S. 10, Bahar, Ankara, s.141-150.

GÜNER, Galip (2017), *Resûlî Sözlüğü’nün Türkçe Söz Varlığı*, İstanbul: Kesit Yayınları.

GEZER, Hanife (2017), “*Resûlî Sözlüğü’nün Türkçe Söz Varlığı*”, Gazi Türkiyat, Güz 2017/21: 225-240.

16. Bahşayış Lugâti

Bahşayış Lugâti, 14. yüzyılda istinsah edildiği tahmin edilen, Arapça ve Farsça isim soylu kelimeleri içeren satır arası tematik sözlüğün Oğuzca satır altı tercümesidir. Fikret Turan’ın ilim âlemine tanıttığı Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5178 numaralı nüshası Bahşayış bin Çalca tarafından H. 308/M. 920 tarihli olarak gösterilmiş olup Köktürk Kitabeleri ve Eski Türkçe dönemine özgü bazı kelimeleri içermesi ve Türk dili tarihi ve Oğuz Türkçesinin ilk dönemi açısından önemli bir eserdir. 12 bölümden oluşan sözlük tematik olduğu için çeşitli konularla ilgili sözlükler bir arada verilmiştir. Sözlüğün bölümleri ise fasıl başlıklarıyla birçok alt bölüme ayrılmıştır. 1b sayfasında yazar sözlüğünü eğitime yeni başlayanlara Arapça isim soylu kelimeleri öğretmek amacıyla yazdığını söyler. Sözlükte Türkçe tercümelemler genel olarak Farsça tercümeyle dayalı olarak yapılmıştır. Sözlüğün ketebe kaydında istinsah yeri olarak Gülhisar veya Gölhisar olarak okunabilecek bir kayıt mevcuttur. Sözlüğün nüshası tam bir nüsha olup 52 varaktan ibarettir. Selçuklu dönemi yazı şeklinin özelliklerini taşıyan Bahşayış Lugâti’nin yazarının kim olduğu bilinmemektedir. Ketebe kaydında belirtilen Bahşayış bin Çalca isminin sözlüğün ikinci müstensihisi olduğu tahmin edilmektedir (Turan 2001: 124-126). Sözlüğün telif tarihi konusunda belirsizlik olsa da, Oğuz Türkçesinin maddi ve manevi kültür değerlerini taşıyan kelimeleri ihtiva etmesi açısından önemli bir sözlüktür. Bahşayış Lügati üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır:

Eski Oğuzca Sözlük Bahşayış Lügati, Hazırlayan: Fikret Turan, Bilimsel Akademi Yayınları, İstanbul, 2001.

TURAN, Fikret (2001), “*Bahşayış Lügati’nde Görülen Tercüme Teknikleri ve Filolojik Problemler*”, [Translation Techniques and Philological Problems in Bahşayış Lügati], İlmî Araştırmalar 11, pp. 123-140.

TURAN, Fikret (2017), *Bahşayış Bin Çalca Bahşayış Lügati*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5178.

17. Ed-Dürretü'l-Muzi'a fi'l-Lugâti't-Türkiyye

Ed-Dürretü'l-Muzi'a fi'l-Lugâti't-Türkiyye, Araplara Türkçe öğretmek amacıyla yazılmış Arapça-Türkçe bir sözlük ve konuşma kılavuzudur. Kim tarafından, ne zaman yazıldığı ile ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır. Yazarının Ebu Hayyan olduğu tahmin edilmektedir.

Arapça kelimelerin siyah, Türkçe kelimelerin ise kırmızı mürekkeple yazıldığı eser toplam 24 yapraktan oluşur. Her sayfasında 15-16 satır bulunan sözlükte Türkçe sözcükler Arapça kelimelerin altına yazılmıştır. Eser 24 bap ve fasıla ayrılmıştır. Baplarda dini isimler, bitki, hayvan, insan isimleri sıralanmıştır. Bazı Arapça kelimelere iki veya daha fazla Türkçe karşılık verilmiştir. Verilen karşılıkların birincileri Kıpçak Türkçesi, ikincileri de Oğuz Türkçesidir (Toparlı 1978: 16). Sözlüğün en dikkat çekici faslı ise “Terkîbü'l-keîâm ev keîâmu mürekkeb” başlıklı 24. fasıldır. Bu fasıl 220 kısa cümle ve bu cümlelerin anlamlarının verildiği konuşma kılavuzu bölümüdür. Eserin müstakil konuşma bölümünün bulunması, eseri diğer Kıpçak sözlük ve gramerlerinden farklı kılmaktadır (Ercilasun 2009: 390). Sözlük ilk kez 1963’de Zajaczkowski tarafından bilim âlemine tanıtılmıştır. Sözlük ile ilgili yapılmış çalışmalar şunlardır:

ZAJACZKOWSKI, Ananiansz (1964), “*Un glossaire Arabe-Kiptchak Retrouve*” UAJb, C. 35, 1964, ss. 369-383 (Türkçesi: Ç. Bedii İbrahimoglu, “*Yeni Bulunmuş Arapça-Kıpçakça Bir Sözlük*” Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl 1966-69, S. 3-6, ss.181-196).

TOPARLI, Recep, (2003), *Ed-Düretü'l-Mudîa fi Lugâti't-Türkiyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

YILMAZ, Recep (2013), “*Ed-Dürretü'l Mudiyye Fi'l-Lugati't Türkiyye'nin Memlûk Türkçesi ve Oğuz Türkçesi Nüshalarının Karşılaştırılması*” İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Nüshaları:

1. Floransa, Medicea Bibliotheca Laurenziana, Orient 130.

18. Tuhfe-i Hüsâmî ez Mültekât-ı Sâmi

Tuhfe-i Hüsâm ya da Tuhfe-i Hüsâmî olarak da bilinen bu sözlük, Anadolu'da yazılmış ilk Farsça-Türkçe manzum sözlük kabul edilmektedir. Tuhfe-i Hüsâmî, Hüsâm-i Hoyî adıyla anılan Hüsâmüddîn Hasan b. ‘Abdülmü’min’in Nasîbü'l-Fityân ve Nesîbü't-Tibyân adlı Arapça-Farsça manzum sözlüğüne bir nazire olarak kaleme alınmıştır. Farsça mensur bir girişle başlayan söz konusu sözlüğün tam adı, Tuhfe-i Hüsâmî ez Mültekât-ı Sâmi'dir. Hüsâm b. Hasan (Hüseyn) el-Konevî tarafından yazılmıştır. Kaynaklarda adı birkaç değişik şekilde yazılan müellif ve eseri hakkında çok az bilgi verilmiştir.

Sözlükte geçen aşağıdaki beyitlerde sözlük ile ilgili birtakım bilgiler verilmektedir.

"Bu nazm ki Tuhfe-i Hüsâm est be-nâm

Bî-çâre Hüsâm elinden iş bulupdur nizâm

Yazıldı sekiz yüz ikinci yılda

Devletlü şeh Orhan Beg adına"

Bu beyitlere göre Tuhfe-i Hüsâmî, H. 802/M. 1399-1400 yılında Şah Orhan Bey adına nazmedilmiştir.

Farsça bir giriş ile yirmi kıta ve bir hatimedden oluşan Tuhfe-i Hüsâmî, 300 beyti, sözlük kısmı, 5 beyti hatime olmak üzere toplam 305 beyitten oluşmaktadır. Kıtaların beyit sayısı 6 ile 19 arasında değişir. Kıta sonlarında, kıtanın veznine örnek olarak mesnevi tarzında Türkçe bir beyit yer alır. Bu takti beyitlerinde bahir ve veznin adı söylenmemiştir. Sözlüğün dokuzuncu kıtası 32 beyit olup mesnevi tarzında yazılmış ve

beyitlerin kafiyeleri Farsça harf sırasına göre düzenlenmiştir. Kıtaların nazmında on bahir kullanılmıştır. On beş beyitlik on üçüncü kıta, yalnızca Farsça fillere ayrılmış ve 62 filin mastar hâli, tamamında ise 1.350 Farsça kelime Türkçe karşılıklarıyla birlikte verilmiştir (Öz 2016: 81). Sözlüğün manzum olarak yazılmasındaki amaç, kelimelerin ezberlenmesini kolaylaştırarak hafızada kalıcı olmasını sağlamak ve böylece dil öğrenimini daha etkili ve zevkli hale getirmektir.

Tuhfe-i Hüsâmî, kendisinden sonra yazılan birçok manzum sözlüğe kaynak olmuştur. Bu sözlüklerden biri Şahidî'nin Tuhfe-i Şahidî isimli manzum sözlüğüdür. Tuhfe-i Hüsâmî hakkında yapılmış çalışmalar şunlardır:

SADIKOVA, Cemile-ALİEKBEROVA, Tayyibe (1389), *Hüsâmeddin Hasan b. Abdülmü'mîn-i Hoyî, Tuhfe-yi Hüsâm: Kadîmîterîn Lugatnâme-yi Manzûm Fârisî be-Türkî*, Tahran: Tekdîraht.

BOZ, Erdoğan (2013), “*Farsça-Türkçe İlk Manzum Sözlük Tuhfe-i Hüsâmî'nin Bursa (İnebey) Nüshası*,” Osmanlı Bursasında Dil Kültür ve Edebiyat Şöleni, 29-30 Mayıs 2013-Bursa, Bursa: Uludağ Üniversitesi, s. 69-74.

ELESKERGIZI, Teyyibe ve SADIGGIZI, Cemile (2015), “*Hüsâm'ın Geciken Armağanı*”, Türk Dünyası, s. 225-231.

ARSLAN, Anıl (2016), “*Tuhfe-i Hüsâmî: İnceleme, Çeviri Yazılı Metin, Dizin*”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Nüshaları:

1. Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib I, 3048; Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yz. A 189, Yz. A 499/3.
2. Bursa, İnebey Kütüphanesi, Haraççı 1398/2 (H. 991).
3. Erzurum, Atatürk Üniversitesi S. Özege Kütüphanesi, ASL 286/2.
4. İstanbul, Belediye Kütüphanesi, M. Cevdet 104; Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi 849/1, Reşid Efendi 997, Süleymaniye 849.

19. Miftahu'l-Edeb

Anadolu'da yazılmış ilk Farsça-Türkçe sözlüklerden olan Miftâhu'l-Edeb'in yazarı, Mutahhar b. Ebi Tâlib-i Lâdikî'dir. Ravzatü'l-Evzân adlı bir aruz risalesinin olduğu bilinen yazarın şahsiyeti hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Sözlük, H. 803/ M. 1400-1401 yılında kaleme alınmıştır. Miftahu'l-Edeb, iki bölümden oluşur. İlk bölüm Farsça-Türkçe sözlük, ikinci bölüm ise Farsça açıklamalı dil bilgisinden oluşmaktadır. Eğitim yaşına gelen çocuklara, Farsçanın temel gramer konularını öğretmek ve onların Farsça konuşmaya yönelik isteklerine cevap vermek için yazılan eser, hem gramer hem de sözlük özelliği taşır. Sözlüğün adı, Farsça fiilleri içeren birinci bölümün sonunda Miftâhü'l-Edeb olarak kayıtlıdır.

Ankara, Millî Ktp. A. Ötüken 187 numarada kayıtlı nüshaya göre Miftâhü'l-Edeb, kaynakları ve bölüm adları ile ilgili bilgilerin yer aldığı kısa bir Farsça giriş ile başlar. Daha çok Arapça-Farsça sözlükler örnek alınarak hazırlanmış olan Miftâhü'l-Edeb, iki bölüm halinde düzenlenmiş; birinci bölüm (yp. 1b-12a) Farsça fiillere, ikinci bölüm (yp. 20a-43b) isimlere ayrılmıştır. Birinci bölümün baş kısmı Farsça gramerine ayrılarak 'hurûf' başlığı altında Farsça edatlar, çokluk kuralları ve zamirler hakkında bilgi verilmiş (yp. 1b-3b) ve bu konular Farsça anlatılmıştır. Fiillerin sonunda da (yp. 12a-20a) ilgili kurallar ve fiilin çekim örnekleri verilmiştir. Bu kısımda yer alan mastar fiillerin geçmiş zaman ve geniş zaman kökleri; etken sıfat-fiil, edilgen sıfat-fiil, emir ve olumsuzluk gibi konular örnekler üzerinden gösterilmiş, bu örneklerin Türkçe karşılıkları da satır altlarına yazılmıştır. Her iki bölümde yer alan maddeler, ilk harflerine göre alfabetik olarak sıralanmış, 'kitâb' ve 'bab'lara ayrılmıştır. Bablarda yer alan maddeler, ilk hecelerin seslilerine göre meftûha, mazmûme ve meksûre şeklinde tasnif edilmiştir. Kelimelerin ikinci ve diğer harflerinde alfabetik sıra gözetilmemiştir. Her kelime için bir Türkçe karşılık yazılmış; iki ya da daha fazla anlamı olan kelimeler yeniden madde başı yapılmıştır. Birinci bölümde 280 kadar Farsça fiil, ikinci bölümde de 3.000 civarında kelime yer alır. Türkçe karşılıklar maddelerin altlarına yazılmıştır (Öz 2016: 83-84).

Nüshaları;

1. Ankara, Millî Ktp., A. Ötüken 187
2. İstanbul, Süleymaniye Ktp. Şazeli 147/3; TSMK, A 2785.
3. Konya, SÜSAM Kitaplığı

4. Bosna-Hersek, Gazi Hüsrev Ktp., R-2051/6.

20. Uknûmu'l-'Acem

Uknûmu'l-'Acem, Farsçadan Farsçaya düzenlemiş, yer yer Farsça sözcüklere Türkçe karşılıkların verildiği bir sözlüktür. Kim tarafından, ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. Eser, yazarı tarafından Uknûmu'l-'Acem diye anıldığı için bu isimle bilinmektedir.

Uknûmu'l-'Acem'in en eski tarihli nüshası İstanbul, Millet Ktp. F 1023 numarada kayıtlı olup 'Îsâ b. Hâcî Muhammed adlı bir kişi tarafından H. 807/M. 1404 yılında yazılmıştır. Bu nüsha dikkate alındığında Uknûmu'l-'Acem, üç bölümden oluşur. Birinci bölüm Farsça fiillere, ikinci bölüm isimlere, üçüncü bölüm de gramer konularına ayrılmıştır. Gramer bölümünde dört ana başlık altında, isim ve fiil çekimlerine, fiillere, fiil köklerinden kelime türetimine ve edatlara ilişkin kurallar işlenmiştir.

Uknûmu'l-'Acem'in en önemli özelliği maddelerinden büyük bir kısmının Farsça açıklanmış olmasıdır. Ancak hemen her yaprakta on beş civarında Farsça kelimenin Türkçe karşılığı yazılmıştır (Öz 2016: 86-87).

Nüshaları:

1. İstanbul, Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı K 38 (H. 922); Millet Ktp. F 1023

2. Bosna-Hersek, Gazi Hüsrev Ktp., R-1707/1

3. İran, Meşhed, Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds-i Razavî, YY 02.

21. Lehcetü't-Türk

Lehçetü't-Türk, Çağatay Türkçesi-Farsça şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı Celâlüddin Han adlı biridir. Yazar hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır.

Farsça bilenlere Türkçe öğretmek amacıyla yazılan Lehçetü't-Türk, Hindistan, Haydarâbâd Salar Jung Kütüphanesindeki nüshasına göre Şahrüh zamanında H. 817/M. 1414 yılında yazılmıştır. Sözlük kıta olarak adlandırılmış yaklaşık 30 bölümden oluşmaktadır. Her bölüm genellikle 7 beyitle yazılmış ancak 8-10 beyitlik bölümler de

bulunmaktadır. Sözlükte giriş bölümünden sonraki ilk bölüm fiillere ayrılmış ve fiillerle ilgili kaideler üzerinde durulmuş daha sonra isimler konularına göre sıralanmıştır. Sözlüğün sonunda “Çend Lügat-ı Türkî Müfred Nüvişte Mî-şevved” başlığı altında bir varaklık, sesteş kelimelerle ilgili muhtasar bir lügatçe yer almaktadır (Koçoğlu ve Ahmadoughlı 2018: 46-48). Lehcetü’t-Türk üzerine yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

KOÇOĞLU, Turgut ve AHMADOUGHLI, Abdulkhalil (2018), “*Farsça Bilenlere Türkçe Öğretmek İçin Yazılmış Farsça-Çağatay Türkçesi Manzum Bir Sözlük: Lehcetü’t-Türk*”, Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi, Yıl 4, Sayı 9, ss. 45-85.

Nüshaları:

1. Hindistan, Andra Pradesh/Haydarabad, Salarceng Museum, Nu. LT 8.
2. Oriental Manuscripts Library, Nu. 183

22. Müfredât

Müfredât, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlük ve dil bilgisi kitabıdır. Eğitime yeni başlayanların Farsçayı doğru öğrenmeleri amacıyla kaleme alınmış bir eserdir. Yazarı, Germiyanlı şair ve yazar Ahmed-i Dâ’î’dir. Telif tarihi ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Müfredât ilk kez Abdülbaki Çetin tarafından bilim dünyasına tanıtılmıştır. Çetin, Müfredât’ın İstanbul ve Paris’te bulunan iki nüshasını esas alarak sözlüğün içeriği hakkında bilgiler vermiştir.

Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Nu. 187/1’de kayıtlı nüsha esas alındığında eser dört bölümden oluşmaktadır. Sözlüğün birinci bölümü isimlere ayrılmıştır. Bu bölüm Farsça isimlerin Türkçe karşılıklarının verildiği konu tasnifli bir sözlük olup akrabalık adları, aylar, günler, burçlar, bitkiler, hayvanlar, çeşitli meslek grupları, uzunluk ve ağırlık ölçüsü birimleri, zarflar, renkler, hastalıklar, değerli taşlar, takılar, giyim-kuşam, yiyecek-içecek, müzik aletleri, oyunlar, savaş aletleri, çeşitli araç-gereçler, avcılık, denizcilik, bağ, bahçe ile ilgili terimler gibi olmak üzere 84 bölümden oluşmaktadır. İsimlerin Türkçe karşılıkları satır altlarına yazılmıştır. Sözlüğün ikinci bölümü fiillere ayrılmıştır. Bu bölümde mastarlar alfabetik olarak sıralanmış ve Türkçe karşılıkları satır altlarına yazılmıştır. “Tasarrufât” adı verilen üçüncü bölümde Farsçanın

gramer kuralları Türkçe olarak açıklanmıştır. Dördüncü bölüm ise edatlara ayrılmıştır. Bu bölümde bir, iki ve üç harften oluşan edatlar gösterilmiş ve bu edatların kullanım alanları hakkında örneklerden hareketle bilgi verilmiştir (Çetin 2006:120-122). Müfredât'ın yazılış tarihi tam olarak belli değildir. Ancak Ahmed-i Dâî'nin son eseri olan Tezkiretü'l-Evliyâ'yı Çelebi Mehmed'in 1421 yılında ölümünden sonra himayesine girdiği Sultan II. Murad'ın ilk saltanat döneminde yazdığı bilindiğinden Müfredât'ın da 1421'den önce yazılmış olabileceği söylenebilir (Öz 2016: 88). Müfredât ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

ÇETİN, Abdulkaki (2006), "*Ahmed-i Dâî'nin Farsça Öğretmek Amacıyla Yazdığı Bir Eser: Müfredat*", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 20, s. 113-128, Konya.

ÇETİN, Abdulkaki (2008), *Ahmed-i Dâî: Müfredât (Giriş-İnceleme-Tenkitledi Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Fenomen Yay., Erzurum.

Nüshaları:

1. İstanbul, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Nu. 187/1.
2. Fransa, Paris, Blochet, Supp. Turc 295.

23. U'cûbetü'l-Garâyib fi Nazmi'l-Cevâhiri'l-'Acâyib

U'cûbetü'l-Garâyib fi Nazmi'l-Cevâhiri'l-'Acâyib Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş üç dilli manzum bir sözlüktür. Yazarı Bahâüddîn İbn 'Abdurrahmân el-Magalkaravî'dir. Yazar sözlüğünü 12 Rebiyülahir 827 (14 Mart 1424 M.) yılında Mehmed ve Ahmed adındaki iki oğlunun Arapça ve Farsça öğrenmelerine yardımcı olması amacıyla İzmir'in Selçuk ilçesinde tamamlamıştır.

Tekirdağ'ın Malkara ilçesinden olan yazar, kısaca U'cûbetü'l-Garâyib adıyla anılan eserinin ön sözünde Behâ'ü'l-Magalkaravî adıyla tanıdığını bildirir. Eğitimini tamamladıktan sonra uzun bir süre müderris olarak görev yapmış ve görevi dolayısıyla eserini Arapça ve Farsçanın öğretimi amacıyla yazmıştır. Kaynaklarda hakkında fazla bilgi yoktur, ancak eserlerinden on dördüncü yüzyılın ikinci yarısı ile on beşinci yüzyılın ilk yarısında yaşadığı anlaşılır. U'cûbetü'l-Garâyib'ten başka, H.800/M.1397-1398 yılında Mehmed b. Hâcî Bahşî el Kütahyevî adlı bir şahıs için nazmettiği Muhammediye, 812/1409 yılında Yıldırım Bayezid'in oğlu Süleyman Çelebi adına

yazdığı Mu‘aşşerâtü’s-Sihriyye fi’l-Ebyâti’l-Fikriyye adlı Arapça-Farsça ve Tâcü’l-Menâzım adlı Arapça-Türkçe manzum sözlükleri vardır.

Millî Kütüphane MFA 3039 numarada kayıtlı bulunan nüshaya göre U‘cûbetü’l-Garâyib, Arapça metin ve şiirlerle bunlardan bazılarının Türkçe özeti ve tercümesinden oluşan dört beyitlik Türkçe bir kıta ve 14 beyitlik bir şiiri içeren manzum-mensur bir giriş ile, 36 kıtaya ayrılmış toplam 436 beyitten oluşur. Eserin sözlük kısmı 400 beyittir; 36 beyit takti için söylenmiştir. Daha çok Arapça-Türkçe ağırlıklı bir sözlük olan U‘cûbetü’l-Garâyib’te aynı anlamda olan Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler nazmedilmemiş, bazen Arapça bazen de Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Sözlükte Arapça ve Farsça olmak üzere 2.800’e yakın kelime bulunur (Öz 2016: 90-91).

U‘cûbetü’l-Garâyib fi Nazmi’l-Cevâhiri’l-‘Acâyib üzerine bir çalışma yapılmıştır:

ARSLAN, Mustafa (2013), *Bahâüddîn-î Magalkaravî, U‘cûbetü’l-Garâyib, Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Sözlük, İnceleme-Metin-Dizin*, Grafiker Yay. Ankara.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane MFA 3039, TDK Kütüphanesi, Yazmalar A 530/1 (H. 527).
2. İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt 948; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, T.3852 (H. 866); Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Paşa, 1102 (asıl nüsha), Reşid Efendi 977, 978.
3. Konya, Mevlana Müzesi Kütüphanesi, İhtisas 3151 (H.863).

24. Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lugâti’t-Türkiyye

Et-Tuhfetü’z-Zekiyye fi’l-Lugâti’t-Türkiyye, Türk dilini öğretmek amacıyla yazılmış Arapça-Kıpçak Türkçesi şeklinde düzenlenmiş bir sözlük ve gramer kitabıdır. Yazarı tam olarak bilinmemekle beraber eserin son sayfasındaki Arapça ibarede geçen Muhammed bin Zeyneddîni’l-Menufi adındaki birine ait olduğu ileri sürülmüştür. Kitabın yazılış tarihi de tam olarak bilinmemektedir. Ancak Beyazıt Kütüphanesindeki tek nüshası H. 829/M. 1425 tarihli olduğundan sözlüğün bu tarihten önce yazılmış olabileceği söylenebilir. Her sayfasında 13 satır bulunan sözlük toplam 91 yapraktır.

Arapça kelimeler siyah, Türkçe kelimeler ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eser, sözlük ve gramer olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. 78 sayfalık Arap alfabesine göre düzenlenmiş olan sözlük kısmı Arapça-Kıpçak Türkçesi şeklindedir. İkinci kısım ise gramer şekillerine göre düzenlenmiş bir sözlükten oluşmaktadır. Sözlükte 3000'e yakın kelime bulunup bunların 977'si basit, 96'sı birleşik fiil kökleridir (Toparlı 1978: 37-38). *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugâti't-Türkiyye*'den ilk kez Fuat Köprülü bahsetmiştir. Sözlük ile ilgili ilk yayım ise Zajaczkowski'ye aittir. Eser ile ilgili yapılmış çalışmalar şunlardır:

KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuat (1922), *Zeitschrift für türkische Pilologie und verwandte, Gebiet, Körösi Csoma Achivum, Zeitschrift für Türkische Pilologie und verwandte, Gebiete, Kölet 7, Budapest.*

KUN, T. Halasi (1942), *Et-Tuhfetu'z-Zekiyye fi Lugati't-Türkiyye, Tıpkıbasım, Budapest.*

ATALAY, Besim (1945), *Et-Tuhfetu'z-Zekiyye fi Lugati't-Türkiyye, İstanbul: Türk Dil Kurumu.*

ATALAY, Besim (1948), "*Et-Tühfet-üz-Zekiyye Çevirmesinin Tenkidi Dolayısıyla*", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 6(1-2), 87-126.

MUTTALİBOV, Saslih (1968), *Attuhfatuz zakiyatu fillugatit Turkiya, Türk Dili (Kıpçak Dili), Taşkent, Özbekistan SSR.*

ŞUKURLU, A. (1970), "*Ob uzbekskom Perevode "At-Tyhfat-uz-Zakiyye Fi'l-Lügat-it-Turkiyye"*", Sovetskaya Turkologiya, No. 1, s. 101-105.

AL-TURK, Gülhan (2006), "*Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye Üzerine Bir Dil İncelemesi*", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

YAVUZARSLAN, Paşa (2006), "*Türk Dilinin Sözcük Tarihi Açısından Önemli Bir Eser Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fil-Lügati't-Türkiyye*", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-2004/I, Ankara: Türk Dil Kurumu, s.153-162.

KARAHAN, Akartürk (2008), “*Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lûgati’t-Türkiyye’de Alet İsimleri*”, I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi TUDOK (11-13 Eylül 2006) Bildirileri Kitabı içinde (51-62), İstanbul: Kültür Üniversitesi.

SALAN, Musa (2010), “*Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lugati’t-Türkiyye’de Fiil*”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

KHAİRULLAH, Hamdi (2016), “*Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lugati’t-Türkiyye Çeviri-Fiil İncelemesi*”, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul.

KAYMAZ Z. ve MOHAMMAD, R. (2016), “*Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lûgati’t-Türkiyye Hakkında Bazı Açıklamalar*”, Türkbilig, 32, s. 1-20.

Nüshaları:

1. İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi 3092.

25. Şâhnâme

Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlük olan Şâhnâme, Abdulhamîd-i Sivâsî tarafından yazılmıştır. Kaynaklarda sözlüğün yazarı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

El-Hâc Muslihuddîn el-Hâc Pîrî tarafından 14 Cemaziyelahir 935 (23.02.1529 M.) tarihinde istinsah edilen Ankara, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yz. A 535/2 numaralı nüshanın giriş bölümünde yer alan bilgilere göre eser, Abdulhamîd-i Sivâsî tarafından kaleme alınmıştır. Yazar, Sultan Çelebi Mehmed’in oğlu II. Murad’ın Farsçaya duyduğu ilgiden ötürü yazdığı sözlüğüne Şâhnâme adını verdiğini ve iki bölüm halinde düzenlediğini belirtir. Sözlüğün ne zaman yazıldığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak eserin Sultan Çelebi Mehmed’in oğlu II. Murad (1421-1444/1446-1451)’a sunulmuş olması ve H.850/M.1446’da nazmedilen Bahrû’l-Garâyib’te kaynak olarak gösterilmiş olmasından hareketle 1421-1446 yılları arasında yazıldığı söylenebilir.

İki bölüm şeklinde düzenlenmiş olan Şâhnâme’nin birinci bölümü Farsça fiillere, ikinci bölümü ise Farsça isimlere ayrılmıştır. Fiillere ayrılan birinci bölümde konular fasıl adı altında altı başlığa ayrılmıştır. Birinci babın ilk faslında 420 civarında

Farsça fiil mastar halleriyle verilmiş ve satır altlarına Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Bazı fiillerin de gelecek zaman sıfat-fiil eki ve çokluk eki almış şekilleri yazılmış ve bunların Türkçe karşılıkları verilmiştir. İkinci fasılda gösterilen fiillerin görülen geçmiş zamanda teklik ikinci şahısla çekimli halleri; üçüncü fasılda geniş zaman; dördüncü fasılda gelecek zaman; beşinci fasılda emir kipi; altıncı fasılda sıfat-fiil yapıları ile Türkçe karşılıkları verilmiştir. Farsça isimlere ayrılan sözlüğün ikinci babında 130 Farsça kelimenin Türkçe karşılığı yazılmıştır (Öz 2016: 91-92).

Nüshaları:

1. Ankara, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yz. A 535/2.
2. Kastamonu, İl Halk Kütüphanesi, Darülkurra 3503.

26. Bahrü'l-Garâyib

Bahrü'l-Garâyib, Anadolu'da Tuhfe-i Hüsâmî'den sonra yazılmış ikinci Farsça-Türkçe manzum sözlüktür. Rieu, Dr. John Lee'nin Bahrü'l-Garâyib'i tanıttığı bir nüshasının H.850/M.1446 tarihini taşıdığını ve bunun muhtemelen telif tarihi olabileceğini belirtir (Rieu 1888:138).

Bahrü'l-Garâyib'in yazarı Lutfullâh Halîmî b. Ebî Yûsuf'tur. Lutfullâh Halîmî b. Ebî Yûsuf'un ismi, eserlerinde bazen Lutfullâh, bazen Halîmî, bazen de Lutfullah b. Ebu Yusuf el-Halîmî olarak geçmektedir. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre aslen Sivaslı bir aileye olup Amasya'da doğup büyüyen Halîmî, Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinde çeşitli kadılıklarda bulunmuş, Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamlarından Mahmud Paşa'nın himayesini görmüştür. Sivas kadısı iken Amasya Valisi Şehzade Bayezid'i kötü yola teşvik edenlere engel olmak istediği için iftiraya uğramış, 1474'te azledilerek Tokat'ta hapsedilmiş, üç ay kadar hapiste kaldıktan sonra suçsuz olduğu anlaşılacak serbest bırakılmıştır (Erkan 1997:341). Bahrü'l-Garâyib dışında Kitâbü Tâ'îyyeti'l-Halîmî Ma'a Şerhihâ, Gülşen-i Zîbâ, Farsça Kur'an Tercümesi, Muhtasarü'l-Eşkâl ve Şeruhû, Hâşiyetü Halîmî 'ale'l-Hayâlî, Musarrihatü'l-Esmâ, Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Lüga, Mir'âtü't-Tayyîbîn, Risâle fi Beyâni Kavâidi'l-Muammâ, Risâle fi Tecnisât ve't-Teşbihât ve'l-Mecezât adlı eserleri olan Halîmî'nin Arapça'yı ve özellikle Farsça'yı iyi bildiği, lugât, edebiyat, hattatlık, tıp ve miras hukuku konularında derin bilgiye sahip bir âlim olduğu anlaşılmaktadır.

Ankara, Millî Kütüphane, Yz. A 2906 numaralı nüshaya göre, Bahrû'l-Garâyib'in birinci bölümü Farsça-Türkçe manzum sözlük; ikinci bölümü bilinmesi gereken birtakım temel bilgiler ile nazım türleri ve edebi sanatlar hakkında bilgiler; üçüncü bölümü aruz ve Farsça gramer konularından oluşan üç bölümden oluşmaktadır. Üçüncü bölümün yalnızca Farsça fiillerin geniş zaman kökleri ve fiil çekimleri ile ilgili olan kısımları mensur olarak kaleme alınmış, diğer bölümler ise manzumdur. Giriş kısmında sözlüğün düzenlenişi ve usulü hakkında bilgilerin yer aldığı sözlük kısmında sadece isim ve isim soylu kelimelere yer verilerek 2930 civarında Farsça madde nazmedilmiştir. Sözlüğün 'kısm-ı sâni' başlıklı ikinci bölümü 16 kıta halinde düzenlenmiş 106 beyitten meydana gelir. 'Kısm-ı sâlis' başlıklı 152 beyitten ibaret olan üçüncü bölümde, sözlüğün manzum kısmında kullanılan bahirler ve vezinler dikkate alınarak aruz hakkında bilgiler ile Farsça gramer hakkında bilgiler verilmiştir. Sonrasında "Fî tasarrufâtî'l-emsiletî'l-masâdir" başlığı altında Farsça fiil çekimlerine örnekler verilerek fiil çekimiyle ilgili kurallar on yedi alt başlık halinde Farsça anlatılmıştır. Daha sonra Farsça yazılmış 11 beyitlik bir mesneviye yer verilmiş, devamında Arapça bir başlık altında geniş zaman köklerini göstermek amacıyla üçüncü kısmın sekizinci başlığı altında verilen fiillerin şimdiki zaman kipinde teklik üçüncü şahısla çekimli halleri gösterilmiştir (Öz 2016: 96-98).

Bahrû'l-Garâyib ile ilgili yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır:

FAROE, E. Charles (1991), "*Lütfullah Halimi'nin Bahru'l-Garaib'i*", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

DURU, Necip Fazıl (2011), "*Lütfullah Halîmî B. Ebî Yûsuf'un Bahrû'l-Garâyib Adlı Eserinde Muamma Bahsi*", Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 25, s. 109-138.

Nüshaları:

1. Afyon, Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi 18313/1.
2. Amasya, Beyazıt İl Halk Kütüphanesi 977 (H.910).
3. Ankara, Millî Kütüphane, Yz. A 1834, 2906.
4. Erzurum, Atatürk Üniversitesi, S. Özege Kütüphanesi, ASL 286/3.

5. İstanbul, Millet Kütüphanesi, F 258 (H.976); Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 4739, 4744, 4766, Esad Efendi 3281, Erzincan 89, Fâtiş 5236, 5237, 5238, İzmir 681, Kasidecizade 683/6 (H.1113), Laleli 3602, 3603, 3604 3555, Süleymaniye 876/2-4; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed 2763, 2769, Bağdat Köşkü 381, 382, Emanet Hazinesi 2023, Revan Köşkü 1876, 1898.

7. Kütahya, Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi 403.

8. Manisa, İl Halk Kütüphanesi 6595/3.

9. Fransa, Paris, Bibliothèque Nationale 1007.

10. İngiltere, Londra, British Museum Or., 3398.

27. Münyetü'l-Mübtedî

Münyetü'l-Mübtedî, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlük olup sözlüğün yazarı ve yazıldığı tarih hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Adından da anlaşılacağı üzere sözlük öğrenime yeni başlayan çocuklar için yazılmıştır.

Münyetü'l-Mübtedî Farsça fiiller ve Farsça isimler olmak üzere iki bölümden oluşur. Maddelerin ilk harfleri bap olarak kabul edildiği her iki bölüm yirmişer baptan oluşmaktadır. Birinci bölümü 363 fil, ikinci bölümü 1920 isim soylu kelimeyi içeren sözlük 2283 maddeyi içermektedir. Sözlükte, metinlerde sıkça geçen Farsça kelimeler derlenmiş olup, yaygın olarak kullanıldığı için anlamı bilinen Farsça kelimelerin karşılıkları yazılmamıştır. Farsçaya geçmiş Türkçe kelimeler ve Türkçede kullanılan Farsça kelimeler için 'ma'rûf' kaydı düşülmüştür (Öz 2016: 93-94).

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, Yz. A 2201.

2. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Kadızâde Mehmed 543/2.

28. Lugât-i Kânûn-ı İlâhî

Lugât-İ Kânûn-ı İlâhî, Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir Kur'an sözlüğüdür. Yazarı, Abdümcîd b. Feriştah İzzeddîn et-Tirevî'dir.

Abdümcîd b. Feriştah'nin hayatı hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Abdümcîd b. Feriştah, Lugât-i Feriştahzâde'nin yazarı İzzeddîn

Abdüllâtîf b. Melek'in kardeşidir. Abdümcîd b. Ferîşteh, İzmir'in Tire kasabasında doğmuştur. Taşköprüzâde, adını vermeden Abdümcîd b. Ferîşteh'in, "sapık Hurûfî fırkasının reisi Fazlullah'ın ashabından" olduğunu bildirir. Mecdî ise meşrepleri farklı olmasına rağmen bu iki kardeşin aralarının çok iyi olduğunu söyler. Yazar, Hurûflik ile ilgili telif ve tercüme eserleriyle tanınmıştır. Harputlu İshâk Efendi, Hurûfler ve Bektâşîler hakkında yazdığı 'Kâşîfî'l-Esrâr ve Dâfi'ü'l-Esrâr' adlı eserinde Abdümcîd b. Ferîş'in Bâyezîd adlı birine bağlandığını ve bu zatın Fazlullâh'ın halifelerinden Şemseddîn'e mensûp olduğunu söyleyerek Abdümcîd b. Ferîşteh'in H. 864/M. 1459 yılında öldüğünü bildirir (Aksu 1996: 134). Abdümcîd b. Ferîşteh'in Lügat-ı Kânûn-ı İlâhî dışında Hurûfliğe dair 'İşknâme, Câvidnâme-i Sagîr, Dîvân-ı Nesîmî, Âhiretnâme, Tercüme-i Hâbnâme, Muhabbetnâme, Hidâyetnâme adlı eserleri bulunmaktadır.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Blm., 765/1 numaralı nüshasına göre Lügât-ı Kanûn-ı İlâhî'nin mukaddimesinde sözlüğün adı, yazılış amacı ve yazıldığı yıl olan H. 854/M. 1450 yılı kaydedilmiştir. Lügât-i Kanûn-ı İlâhî'de, Kur'an'da geçen 2300 Arapça kelimenin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Maddelerin düzeninde ilk harfleri esas alınmış ve maddeler alfabetik olarak sıralanmıştır. Eserde geçen kelimelerin çoğu mastar olup bunlar mücerred veya mezîd oluşuna bakılmaksızın sıralanmıştır. Sözlükteki maddelerin Kur'an'da geçtiği yerler belirtilmiştir. Lügât-i Kanûn-ı İlâhî, 15. yüzyıl Türkçesini yansıması ve öz Türkçe kelimeleri içermesi bakımından önemli bir sözlüktür (Kaş 2007: 26-27). Lügât-i Kanûn-ı İlâhî üzerine yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

MUHTAR, Cemal (1981), "*Ferîşteoğulları'nın Arapça-Türkçe Lügatleri Üzerine Araştırma: Araştırma, İnceleme*", Ankara, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

MUHTAR, Cemal (1993), *İki Kur'an Sözlüğü: Luğat-ı Ferîşteoğlu ve Luğat-ı Kânûn-i İlâhî*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, İstanbul.

DELİCE, H. İbrahim (1996), "*Lugat-i Ferîşteoğlu ve Kanun-ı İlâhî'nin Neşri Üzerine*," Türklük Bilimi Araştırmaları III, s. 195-232.

Nüshaları:

1. İstanbul, İstanbul Üniversitesi TY 3938; Süleymaniye Kütüphanesi, İzmir Blm., 765/1, Vehbi Efendi 1979; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi K. 611.

2. Manisa İl Halk Kütüphanesi, Yazma Eserler 2863.

29. Tercümân El-Lüga (Lügât-i Karapîrî, Tercüme-i Sihâhi'l-Cevherî)

Lügât-i Karapîrî veya Tercüme-i Sihâhi'l-Cevherî adlarıyla da kaynaklarda anılan Tercümân El-Lüga, Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı, Pîr Mehmed bin Yusuf el-Ankaravî'dir.

Rûmî, Ankaravî, Karapîrî, Karamânî adlarıyla da anılan Pîr Mehmed bin Yusuf el-Ankaravî, Ereğli'de doğmuş, Karaman ve Ankara'da yaşamıştır. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kaynaklarda ölüm tarihiyle ilgili H. 1462/M.1866, H. 886/M. 1481 ve H. 890/M. 1485 gibi farklı tarihler bildirilmektedir (Özcan 2007: 275).

Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kütüphanesi 1833 numaralı nüshasına göre Lügât-ı Karapîrî, Arapça sözcüklerin Türkçe karşılıkları ve bu sözcüklerin Arapça cümle içinde, ayet-i kerime ve hadis-i şerifler içinde örneklerinin verildiği bir sözlüktür. Sözlüğün telif tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte 15. yüzyıl ortalarında yazıldığı sanılmaktadır. Sözlük bölümünde kelimenin birinci harfi bap, ikinci harfi de fasıl kabul edilerek 28 baba ayrılmış ve her baptan 28 fasıl oluşturulmuştur (Erdoğan 2014: 2-3). Sözlük hakkında yapılmış çalışmalar şunlardır:

ERDOĞAN, Rıfat Kemal (2014), "*Tercümân el-Lüga(Lügât-ı Karapîrî), Pîr Mehmed bin Yusuf el Ankaravî, Elif maddesi (İnceleme-Metin-Dizin)*", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli.

AYMELEK, Handan (2015), "*Pîr Mehmed bin Yusuf el Ankaravî'nin Tercümân el-Lüga (Kara Pîrî Lügati) " □ □ □ □ □ □ □ □ □ □ " maddeleri: İnceleme – Metin*", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli.

Nüshaları:

1. İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi 3148, 3149; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 1496; Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi 2057; Nurosmaniye Kütüphanesi 4738, 4739, 4740, 4741; Râgıb Paşa Kütüphanesi 1407; Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2602-2604, Süleymaniye 990, Lala İsmâil 647, 648, Hamidiye 1383, Esad Efendi 3193, Damad İbrâhim Paşa 1110;

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü 1833, 1834, Emanet 2046, Ahmed 2706.

30. Kitâb-ı Bülğatü'l-Müştâk fî Lugâti't-Türk ve'l-Kıfçak

Kitâb-ı Bülğatü'l-Müştâk fî Lugâti't-Türk ve'l-Kıfçak, Arapça-Kıpçak Türkçesi şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı, Cemâleddîn Ebû Muhammed Abdullâh et-Türkî'dir.

Sözlüğün yazılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak sözlükte Ebu Bekir adlı birisinin, eseri 1451 yılında okuduğu kaydının bulunması sözlüğün bu tarihten önce yazılmış olduğunu gösterir. Yazar sözlüğünü önsözde 'Tercümân el-Lugât et-Türkiyye' olarak adlandırmıştır. Her sayfası 10 satırdan oluşan sözlük harekeli olup Arapça kelimeler siyah, Türkçe kelimeler ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Sözlük bölümü zikzaklı ve baklava dilimi biçimde 3'er sütuna ayrılmış, kelimeler 23 baklava dilimi biçiminde, yan yana ve alt alta sıralanmıştır. Sözlük, Oğuz-Türkmen ve Kıpçak diyalektik özellikleri barındırmaktadır (Al-Turk 2012: 15-16). Kitâb-ı Bülğatü'l-Müştâk fî Lugâti't-Türk ve'l-Kıfçak hakkında yapılmış çalışmalar şunlardır:

ZAJACZKOWSKI, Ananiansz (1938), *Manuel Arabe de la Langue des Turcs et Kiptchaks (époque de l'état Mamelouk) Introduction-Vocabulaire Turc-Polonais-Français, Texte*, Warszawa, XII+57+16 s.

ZAJACZKOWSKI, Ananiansz (1958), *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'état Mamelouk Bulgat al-Mustaq, F. Lugat At-Turk Wa-l Qifçag I*, Warszawa.

ZAJACZKOWSKI, Ananiansz (1954), *Slovník Arabsko-Kypczacký z okresu Panstwa Mameluckiego Bulgat al-Mustaq, fî Lugat At-Turk wa-l Qifçag, Czese. II, Verba*, Warszawa, 86+138 s.

AL-TURK, Gulhan Abedalaziz Moh'd Jalal (2012), "*Kitâbu Bulğatu'l-Müştâk fî Lugâti't-Türk ve'l-Kıfçak*", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

AL-TÜRK, Gülhan (2018), "*Kitâbu Bulğatu'l-Müştâk fî Lugâti't-Türk ve'l-Kıfçak Sözlüğünün İçeriği ve Eserdeki Alıntı Kelimeler*", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 7/3, s. 1444-1455.

Nüshaları:

1. Fransa, Paris Bibliotheque Nationale, Turc Nu. 293.

31. Terceme-i Akribâdîn

Terceme-i Akribâdîn, bir tıp terimleri sözlüğü olup Cürcânî lakabıyla tanınan büyük İslâm hekimlerinden Zeyneddin Ebu'l-Fazl İsmail bin Hüseyin Cürcânî'nin Zahîre-i Harzemşâhî adlı Farsça eserinin 'Akribâdîn' kısmının Türkçeye tercümesidir. H. 858/M. 1454 yılında tercüme edilen sözlüğün mütercimi Sabuncuoğlu Şerefeddîn'dir.

15. yüzyılda yetişmiş önemli tıp hekimlerinden biri olan Sabuncuoğlu Şerefeddîn Amasya'da Amasya'da Sabuncuoğlu (Hacı İlyas) denilen bir mahallede adı yaşayan ünlü bir hekim ailesine mensup olup H. 788/M. 1386 yılında doğmuştur. Dedesi Çelebi Sultan Mehmed'in hekimbaşısı Sabuncuoğlu Mevlânâ el-Hâc İlyas Çelebi Bey'dir. Amasya Dârüşşifâsı'nda muhtemelen Burhâneddin Ahmed en-Nahcuvânî'den eğitim gören Sabuncuoğlu Şerefeddîn, orada on dört yıl hekimlik yaptıktan sonra Candaroğlu İsfendiyar Bey zamanında bir süre Kastamonu'da bulunmuştur. Cerrâhiyye-i İlhâniyye adlı eserini İstanbul'a giderek Fâtih Sultan Mehmed'e takdim etmiştir. Son eseri Mücerrebnâme'yi H. 873/M. 1468 yılında yazdığına göre bu tarihten önce vefat etmiş olmalıdır (Yıldırım 2008: 358).

Birçok tıp terimi, organ, cevher, hayvan ve hastalık isimleri içerdiğinden zengin bir dil malzemesine sahip olan Tercüme-i Akribâdîn, Arapça, Farsça, Grekçe, Süryanice gibi dillerden Türkçeye geçmiş kelimelerin Türkçe karşılığını içermektedir. Yazar, aslı 31 bölümden oluşan esere iki bölüm daha ekleyerek eseri 33 bölümde tamamlamıştır. Sözlüğün ilk beş ve son beş bölümlerinde ilaç yapımına dair bilgiler, hazırlanmış şekilleri ve ölçülerinden bahsedilmiş, ilaç terkiplerine yer verilmemiştir. Son bölümünde ise ıstılah lugâti (terim sözlüğü) bulunmaktadır (Murad 2011: 84). Tercüme-i Akribâdîn, 15. yüzyıl tıp dili ve tıp tarihine kaynaklık etmesi açısından önemli bir eserdir. Tercüme-i Akribâdîn üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır:

SÜVEREN, Kenan (1991), "*İbni Sina (980 - 1037)'nin Akribadin Eseri ile Şerefeddin Sabuncuoğlu (1385 - 1468)'nun Akribadin Eserinin Tıp ve Bilim Tarihi Açısından Karşılaştırılması*", GATA Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

DOĞAN, Şaban (2009), “*Terceme-i Akrabâdîn Sabuncuoğlu Şerefeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya.

DOĞAN, Şaban (2009), “15. Yüzyıla Ait Bir Tıp Terimleri Sözlüğü: *Terceme-i Akrabâdîn'in İslatılâh Lügatı*”, Turkish Studies, Volume 4/4, Summer, p. 250-316.

MURAD, Sibel (2011), “*Terceme-i Akrabâdîn'de Terkipler ve Adlandırmaları*”, Osmanlı Bilimi Araştırmaları, Vol.12/2, s. 81-94.

DOĞAN, Şaban (2012), “*Terceme-i Akrabâdîn'de Yer Alan Bir Mesir Macunu Terkibi Üzerine*”, Zeitschrift für die Welt der Turken/Journal of World of Turks, Vol. 4, No. 2, s. 193-201.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane A. 8522/1.
2. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3536, Kılıç Ali Paşa 761/1, Lala İsmail 653; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed A. 2124.

32. Tuhfetü'l-Hâdiye (Lugât-i Dânisten)

Farsça-Türkçe düzenlenmiş bir sözlük ve dil bilgisi kitabı olan Tuhfetü'l-Hâdiye'nin yazarı, Muhammed b. el-Hâc İlyâs'tır. Sözlüğün birinci bölümü “dânisten” (bilmek) fiiliyle başladığından dolayı sözlük Dânisten, Lügat-i Dânisten adlarıyla da anılmış, kütüphane kataloglarına bu isimle de kaydedilmiştir.

Çocuklar ve Farsçayı yeni öğrenenler için hazırlanmış konu tasnifli kısa bir sözlük olan Tuhfetü'l-Hâdiye, aynı zamanda Farsçanın temel dil bilgisi konularını içeren bir gramer kitabıdır. Giriş bölümünde yazılış amacı ve bölümleri ve içeriği hakkında bilgiler yer alan sözlüğün telif tarihi ile ilgili herhangi bir kayıt yoktur fakat istinsah tarihi en eski olan Hacı Selimağa nüshası H.864/M.1460 tarihli olduğundan bu tarihten önce yazıldığı sanılmaktadır (Öz 2016:101).

Bu nüshaya göre kitabın ilk on kısmı Farsça gramer konularına ayrılmıştır. Birinci kısımda 224 Farsça fiilin Türkçe karşılıkları gelişigüzel sıralanmıştır. Diğer kısımlarda konular yalnızca iki üç örnek verilerek işlenmiştir. Kitabın sözlük kısmı ise konularına göre gruplara ayrılarak ‘fasıl’ başlığı altında dört bölüme ayrılmıştır. Birinci

bölümde gökyüzü, yeryüzü ve ilgili kelimeler, ikinci bölümde insan, sıfatları, organları, üçüncü bölümde meslek adları ve bu mesleklere özgü alet adları, dördüncü bölümde de hayvan adları derlenmiştir (Öz 2016:101-102).

Nüshaları:

Tuhfetü'l Hâdiyye adıyla kayıtlı nüshaları:

1. Adana, İl Halk Kütüphanesi 169/12, 855/1 (H.1033)
2. Ankara, Milli Kütüphane, Yazmalar A 1679/2, 2532/3 (H.1120), 3263, A Ötüken 187/2, 2540; Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib II, 1373, M. Ozak I; 683; Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yazmalar A178 (H.913), 210/11, 528, 529.
3. Bursa, İnebey Kütüphanesi, Çelebi numara 1172 (H.1074)
4. İstanbul, Belediye Kütüphanesi, M. Cevdet, numara K374; Millet Kütüphanesi, A. Emirî, numara F 263 (H.1160); Süleymaniye Kütüphanesi, Şazeli numara 147.
5. Konya, Bölge Yazmalar Kütüphanesi 447/1.
6. Manisa, İl Halk Kütüphanesi numara 2578/2.

Diğer adlarıyla kayıtlı nüshaları:

1. Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, M. Con 169; Millî Kütüphane, Yazmalar A 697/2 (H.1160), Yazmalar Bes. A (A) 4767, Yazmalar A 4895 (H.1026), Yazmalar A 5502/1 (H.984); A. Ötüken 2616/1; TBMM Kütüphanesi, LK 279/3; Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yazmalar A 159/1 (H.1113), Yazmalar A 210/12, Yazmalar A 266/3 (H.1132).
2. Isparta, UAK 59/2
3. İstanbul Belediye Kütüphanesi, K 568/5 (H.1092); Sermet Çifter Kütüphanesi, numara 170 (H.947); Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 6115/4, İbrahim Efendi, 849/2.
4. İzmir, Milli Kütüphane, 1362/2; Manisa İl Halk Kütüphanesi, 2578/2, 2854/4, 2865/1.

33. Lugât-i Halîmî

Lugât-i Halîmî, Farsçadan Türkçeye şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı, Lutfullâh Halîmî b. Ebî Yûsuf'tur. Yazarın kendi eseri olan Bahrü'l-Garâyib adlı sözlüğünün ikinci ve üçüncü bölümlerine yazdığı şerhidir. Maddelerinin düzenlenmesinde bap ve fasıl başlıkları yerine alfabetik sıra tercih edilen Lugât-i Halîmî bu özelliğiyle tam alfabetik olarak hazırlanmış ilk Farsça-Türkçe sözlüktür. Halîmî, Bahrü'l-Garâyib'in ikinci ve üçüncü bölümünde manzum olarak değindiği konu ve kuralları daha geniş şekilde işlemek amacıyla yazdığı bu eserin birinci cildinde Bahrü'l-Garâyib'te nazmedilen Farsça kelimeleri alfabetik düzende sıralamış ve bütün anlamlarını vererek detaylı bir şekilde açıklamıştır.

Lugât-i Halîmî'nin ne zaman yazıldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak Lutfullah Halîmî'nin bu sözlüğü, Bahrü'l-Garâyib (H.850/M.1446)'in şerhi olarak kaleme aldığı ve daha sonra Lugât-i Halîmî'nin bir özeti olarak yazdığı Nisârü'l-Mülk (H.872/M.1467-1468) adıyla bir sözlük kaleme aldığı bilindiğine göre Lugât-i Halîmî'nin yazılış tarihini H.850-872/ M.1446-1467-68 yılları arasında aramak gerekmektedir. Ayrıca Lugât-i Halîmî'nin birinci cildinde Ertuğrul Gazi'den II. Bayezid'e kadar Osmanlı padişahlarının isimleri verilmiş fakat II. Bayezid için herhangi bir unvan söylenmediğinden sözlüğün II. Bayezid'in Amasya'daki beyliği sırasında, H.859-872/M.1455-1467-68 yılları arasında Amasya'da yazılmış olabileceği söylenebilir (Öz 2016: 104).

Lugât-i Halîmî'nin ikinci cildi Bahrü'l-Garâyib'in şerhi şeklinde yazılmıştır. Cildin başında "İkinci defter baştan sona kadar, açık olmayan sözlerin ve yaygın kuralların açıklanması hakkındadır" diye not düşürülmüş daha sonra Bahrü'l-Garâyib'in giriş bölümünde yer alan beyitler tek tek ele alınarak açıklanmıştır. Bahrü'l-Garâyib'i tanıtırken eserin ikinci ve üçüncü bölümleri ile ilgili konu başlıkları aynı sırayla ele alınıp genişçe anlatılmıştır. Eserde Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve dönemin önemli şahsiyetleri için lügazlar yazılmıştır. Ayrıca cinas, teşbih, mecaz, ve muamma konularını içeren bölümler ile Farsça gramere ayrılan bölümler daha sonra risale haline getirilmiştir (Öz 2016:105-106).

Lugât-i Halîmî üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır:

UZUN, Adem (2005), “*Lugat-ı Halimi (İnceleme-Metin)*”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum.

Lügat-i Halîmî Lutfullah bin Ebu Yusuf el Halîmî, (Haz. Âdem Uzun, İnc. Prof. Dr. Mustafa Çiçekler/ Prof. Dr. Mürsel Öztürk), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Nüshaları:

1. Afyon, Gedik Ahmet Paşa, İl Halk Kütüphanesi 18385;
2. Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib II, 681, 1545, M. Ozak I, 1153; Millî Kütüphane, Yz. A 127 (H.1189), Yz. A 361/1, Yz. A 536 (H.957), Yz. A 815 (H.906), Yz. A 2270/2, A. Ötüken 9, 2558 (H.932); Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yz. A 161, Yz. A 201 (H.1009), Yz. A 202 (H.917), Yz. A 204, Yz. A 369 (H.944), Yz. A 514 (H.937)
3. Burdur Halk Kütüphanesi 1321
4. Bursa, İnebey Kütüphanesi, Haraççı 1413, Ulu Cami 3435, Orhan 1617.
5. Çankırı İl Halk Kütüphanesi, 344/2, 388.
6. Çorum İl Halk Kütüphanesi 1883 (H.968).
7. İstanbul, Atf Efendi Kütüphanesi, 2746 (H.988); Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt 6920/2, 6894 (H.992),6943; Belediye Kütüphanesi, Belediye 84; Hacı Selimağa Kütüphanesi, Hüdaî Ef. 1675, Kemankeş 654; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T. 446, T. 623, T. 1309, T. 1382 (H.964), T. 1404 (H.1058), T. 1593, T. 3644, T. 5799; İslam Araştırmaları Kütüphanesi, 56; Köprülü Kütüphanesi 199 (H.957), Ahmet Pş. 316 (H.984), 317, 1567 (H.957); Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 57 (H.936), F. 258 (H.976); Süleymaniye Kütüphanesi, A. N. Tarlan 183 (H.951), Ayasofya 4744, 4766/2, 4739, 4740, Bağdatlı Vehbi 1923, Beşirağa 638 (H.979), Carullah 2037, 2038 (H.961), Çelebi Abdullah 377, Damad İbrahim 1138, Erzincan 89 (H.896), Esad Ef. 179, 3281, Fatih 5237 (H.968), 5238, Hacı Mahmud 5443 (H.948), Hüsrev pş. 734, İsmihan 423, İzmir 517 (H.959), 643 (H.954), Kadızade Mehmed 534, Laleli 3555, 3602, 3603, 3604, Nafiz Pş. 1449, Reşid Ef. 972, Serez 3673, Süleymaniye 1012, Şehid Ali Pş. 2634 (H.938), 2635 (H.988); Tercüman Gazetesi Y 132, Yeni Cami

1156, Yozgat 651; TSMK, III. Ahmed 2763, 2769, Bağdat Köşkü 381, Emanet 1182, 2033, Revan 1876, 1899; TDVİA Kütüphanesi, 10666.

8. İzmir, Milli Kütüphane, 1345/1.

9. Kayseri, Raşid Ef. Kütüphanesi 1040, 1060.

10. Konya, Mevlana Müzesi Kütüphanesi, İhtisas 3167, S. Hüseyin 1173, Konya, Safa Odabaşı özel koleksiyonu nüshası.

11. Kütahya, Vahid Pş. İl Halk Kütüphanesi, 399, Zeytinoğlu ilçe Halk Kütüphanesi, 559, 1145.

12. Manisa İl Halk Kütüphanesi 2828/1 (915 H.), 2859, 2860 (928 H.), 3652 (1005 H.), 5300, 6540, 6542 (957 H.)

34. Nisârü'l-Mülk

Nisârü'l- Mülk, Lütfullâh Halîmî b. Ebî Yûsuf tarafından yazılmış üçüncü sözlüktür. Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenen sözlük, yazarın daha önce kaleme aldığı Lügat-ı Hâlimî'nin birinci cildinin özeti niteliğinde olup Lügat-ı Halîmî'de verilen kelimelerin karşılığı dışında yapılan açıklamalar ve örnek beyitlerin atılması ile oluşturulmuş küçük bir sözlüktür.

Ankara, Millî Kütüphane, Yz. A 1160 numaralı nüshaya göre Nisârü'l-Mülk, Amasya valisi olan II. Bayezid adına yazılmıştır. Eser adının ve yazılış tarihinin kayıtlı olduğu söz konusu nüshaya göre sözlük Nisârü'l-Mülk adıyla 872/1467-68 yılında kaleme alınmıştır. Lügat-ı Halîmî'de olduğu gibi bu sözlükte de maddelerin düzenlenişinde bap ve fâsil başlıkları kullanılmamış, maddeler alfabetik sırayla düzenlenmiştir. Sayfalar altışar, yedişer, sekizer sütun halinde düzenlenip maddelerin karşılıkları maddelerin altlarına ya da uygun boşluklara yazılmıştır. 5.550 civarında madde bulunan sözlükte Farsçada nadir kullanılan kelimeler sözlüğe alınmamış, örnek beyitlere de çok az yer verilmiştir. Lügat-ı Halîmî'de bir kelimenin bilinen bütün anlamları verilirken Nisârü'l-Mülk'te öncelikli bir iki anlamı ve Türkçe karşılıkları yazılmıştır (Öz 2016:107-108).

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, Yz. A 1160, Yz. A 1504/2 (H.1236)

2. Konya, Bölge Yz. Ktp. 1329/2 (H.988); Mevlana Müzesi Kütüphanesi, İhtisas 3167.

35. Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Luga

Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Luga, Farsça-Türkçe şeklinde yazılmış manzum bir sözlüktür. Yazarı, Lutfullâh Halîmî b. Ebî Yûsuf'tur. Aruz vezniyle yazılmış dört bölümden oluşan bu manzum sözlük, gündelik dilde ihtiyaç duyulan kelimeleri içeren 60 beyitten ibaret kısa bir eserdir. Birinci bölümünde 11 beyitte 67 Farsça kelimenin, ikinci bölümünde 26 beyitte 96 Farsça kelimenin, üçüncü bölümde 12 beyitte 57 Farsça kelimenin Türkçe karşılığı verilen sözlüğün son bölümü ise ilki 5 beyitte 16 Farsça kelimenin Türkçe karşılığına ikincisi 5 beyitte de 13 musîkî makamının ismine yer verilen iki alt bölümden oluşur. Eser, yazarın böyle bir sözlük yazdığı için kendisini övdüğü bir beyit ile tamamlanmıştır (Kaçar 2017:133).

Sözlüğün elde bulunan tek nüshasında müstensihî ve istinsah tarihi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Luga hakkında yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

KAÇAR, İrmak (2017), “*Lutfullah Halîmî'nin Farsça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Luga*”, *Journal of Turkish Language and Literature* Volume:3, Issue:2, Spring 2017, s. 131-146.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 977/7.

36. Es-Sihâhu'l-'Acemiyye

Arapça mensur bir girişle başlayan Es-Sihâhu'l-'Acemiyye, isimler, fiiller ve gramer olmak üzere üç bölümden oluşan Farsça-Türkçe satır arası bir sözlüktür. Arapça ‘Sihâh’ sistemine göre düzenlendiği için bu ismi alan söz konusu sözlüğün ismi kaynaklarda daha çok Sihâhu'l-'Acem şeklinde geçer.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya K. 4698 katalog numarası ile kayıtlı H.901/M.1496 tarihli nüshaya göre, Sihâhu'l-'Acem bir mukaddime ve üç bölümden oluşur. Sözlük Arapça yazılmış bir mukaddime ile başlar. Yazar mukaddimedede öncelikle Allah'a ve daha sonra Peygamber Efendimize övgüde bulunarak sözlüğü yazma sebebini açıklar. Birinci bölüm yaklaşık 4500 maddeden

oluşan sözlük kısmıdır, burada fiiller ve isimler iki baba ayrılarak sözcüklerin Türkçe karşılıkları satır aralarına ve boşluklara yazılmıştır. İsimler kısmı fiiller kısmına nazaran daha uzundur. İkinci bölüm Farsça gramere ayrılmış olup bu bölümde gramer kuralları satır arası ifadelerle Türkçe açıklanmıştır. Üçüncü bölümde ise Farsça gramer kuralları Arapça olarak açıklanmıştır (Altun 2015: 12-13).

Es-Sihâhu'l-'Acemiyye'nin yazarı ve yazıldığı tarih ile ilgili kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Sihâhu'l-'Acem'in kime ait olduğu konusunda Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 'Hindûşâh es-Sahibî' maddesinde yer alan bilgilere göre, Kâtip Çelebi Keşfü'z-Zunûn'da Sihâhu'l-'Acem'in Hindûşâh es-Sahibî (öl. H.730/M.1329-1330)'ye ait olduğunu söyler. Ancak birçok araştırmacı Kâtip Çelebi'nin kitabı isim benzerliğinden dolayı karıştırdığını, tanıttığı kitabın aslında Hindûşâh'ın Şems-i Münşî diye tanınan oğlu Muhammed'in Sihâhu'l-Fürs'ü olduğunu söyler. Eserin Slovakya, Bratislava Üniversitesi Kütüphanesi 549 numaralı nüshasını yayımlayan Gulam Hüseyin Beygdilî ise söz konusu eserin Hindûşâh'a ait olduğunu söyler (Tahran 1361 hş., 1366 hş.). Ancak eserdeki Türkçe'nin gramatikal açıdan 14. yüzyılın başlarına ait olması mümkün olmadığından eserin daha sonraki bir dönemde yazıldığı ve Hindûşâh es-Sahibî'ye veya oğlu Muhammed'e nispet edilmesinin yanlış olduğu söylenmiştir (Aka 1998:116-117).

Sihâhu'l-'Acem'in ülkemizdeki kütüphanelerde otuzu aşkın nüshasının bulunması, ön sözünde sözlüğün yazılış sebebini açıklayan ifadelerin, Anadolu'da yazılan ilk Farsça-Türkçe sözlüklerin giriş bölümündeki ifadelerle benzerliğinin eserin Anadolu'da Batı Türkçesiyle yazıldığına kanıtı olduğunu belirten Yusuf Öz, Sihâhu'l-'Acem'in en eski istinsah tarihli nüshası Ayasofya nüshası, H.877/M.1473 tarihli olduğundan sözlüğün bu yıldan önce yazıldığı ya da yazıldığı tarihe yakın bir nüsha olduğunu ayrıca Lutfullâh Halîmî'nin H.850/M.1446'da yazdığı Bahrü'l-Garâyib'te ve daha sonra yazdığı Lugat-ı Halîmî'de sözlüğü kaynakları arasında göstermediğinden Sihâhu'l-'Acem'in Bahrü'l-Garâyib'ten sonra H. 850-877/ M. 1446-1473 yılında yazılmış olabileceğini söyler (Öz 2016:112-113).

Sihâhu'l-'Acem hakkında yapılmış çalışmalar şunlardır:

TURAN, Fikret (2011), "*Hindûşâh bin Sancar'ın Şihâhü'l-'Acem İsimli Eserinin EAT ve Osmanlı Dönemi Dilciliği Bakımından Önemi*", Uluslararası Eski

Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Basım ve Yayınevi Müdürlüğü, 2011, s. 239-244.

TURAN, Fikret (2014), “*Adventures of a Mediaeval Language Book into Modern Times: Persistence of Sihâhu’l-‘Ajam in Ottoman Language Learning and Its Textual Problems*”, Turkology and Linguistics, Ed. N. Demir, B. Karakoç, A. Menz, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, s. 441-448.

ALTUN, Harun Altun (2015), “*İlk Farsça-Türkçe Sözlüklerden Sihâhu’l-Acem: Karşılaştırmalı İnceleme ve Kelime Dizini*”, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul.

Nüshaları:

1. Ankara Milli Kütüphane, Yz. A 542/1 (H.975), 834/1, 3219 (H.911), A. Ötüken 80; Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yz. A 162 (H.900), Yz. A 165, Yz. A175 (H.916), Yz. A176, Yz. A 210/9, Yz. A 369/1, Yz. A 396 (H.944), Yz. A 512, Yz. A 514 (H.909).

2. Balıkesir, İl Halk Kütüphanesi, 892 (H.959).

3. Burdur, Halk Kütüphanesi 866.

4. Bursa, İnebey Kütüphanesi, Haraççı 1418/1.

5. Isparta, Halil Hamit Paşa İl Halk Kütüphanesi 1849 (H.926).

6. İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt 6861; Belediye Kütüphanesi K 217, M. Cevdet 426; Hacı Selimağa Kütüphanesi, Kemankeş 650; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, T1430; Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt 139/1, F 4206 (H.1144); Süleymaniye Kütüphanesi, A. N. Tarlan 189/1 (H.921), Ayasofya 4697 (H.877), 4698 (H.901), Bağdatlı Vehbi, 1966, Esad Efendi 1691, Fatih 5204 (H.892), Halet Efendi 795, İsmihan Sultan 424/1 (H.912) İzmir 674 (H.913), Laleli 3571, 3572 (H.952), Saliha Hatun 162, Serez 3717 (H.891), Şehid Ali Paşa 2646, Tırnovalı 1805, 1835; TSMK, III. Ahmed 2697, Koğuşlar 1197 (H.899), Revan 1885 (H.928), 1886 (H.940).

7. İzmir, Milli Kütüphane 555/2, 1362/1 (H.899), 1412/5 (H.960).

8. Kayseri, Râşid Efendi Kütüphanesi 26807 (H.1121), 26888/2, Râşid Efendi Eki 26431/1 (H.894).

9. Konya, Mevlana Müzesi Kütüphanesi, İhtisas 7398.

10. Manisa, İl Halk Kütüphanesi 2872/2 (H.938), 2883.

11. Samsun, İl Halk Kütüphanesi 1072/3; Vezirköprü İlçe Halk Kütüphanesi 881/2.

12. Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları R-6714/1, R-6727/1, R-5442, R-3181.

37. Şâdiye

Şâdiye Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Bu eserle ilgili kaynaklarda yer alan bilgilere göre sözlük, Mehmed b. Yahyâ-i Konevî tarafından Nisâbu's-Sıbyân örnek alınarak yazılmış olup sözlüğün bir nüshası Musul Mektebetü'l-Evkâfi'l-'Amme Kütüphanesi Huciyât 234 numarada kayıtlı bulunmaktadır (Öz 2016:115).

38. Miftâhu'l-Ma'ânî

Miftâhu'l-Ma'ânî, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Sözlüğün yazarı Fevrî b. Abdullâh'tır.

Ankara, Millî Kütüphane, A. Ötüken 432 numaralı nüshaya göre, Miftâhu'l-Ma'ânî bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde adı, Ahvec-i 'İbadullâh Fevrî b. 'Abdullâh, eserinin adı ise "Miftâhu'l-Ma'ânî" olarak kaydeden yazar, bir dostunun ricası üzerine kaleme aldığı belirttiği sözlüğünü H.892/M.1487 yılında tamamladığına dair tarih beyitleriyle not düşmüştür. Sözlüğün isimlere ayrılan birinci bölümünde 5400'ü aşkın madde bulunmaktadır. Sözlükte maddelerin ilk harfleri bap, ikinci harfler de fasıl olarak kabul edilmiştir. Baplarda yer alan maddeler ilk hecelerin seslilerine göre 29 baba ayrılmış, okunuşunda zorluk çekilebilecek kelimeler harekelenerek gösterilmiştir. Bölümün sonunda bazı Farsça gramer konuları örneklerle gösterilmiştir. Sözlüğün ikinci bölümü fillere ayrılmıştır. Ancak sözlüğün bu nüshasında ikinci bölüm eksik olduğundan içeriği bilinmemektedir (Öz 2016:116-117).

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, A. Ötüken 432.

39. Miftâhu'l-Luga

Miftâhu'l-Luga, Farsçada yaygın olarak kullanılan kelimelerin derlendiği Farsça-Türkçe bir sözlüktür.

Sözlüğün yazarı Mahmûd b. Edhem'dir. Mahmûd b. Edhem Amasya'da doğmuş olup babası ise Akşehirlidir. Adı Nakşibendi şeyhleri arasında geçen yazarın bu sözlüğünden başka, Arapça grameri ile ilgili Tuhfetü'l-Edeb Şerhu Lugâti'l-'Arab, inşa sanatıyla ilgili Gülşen-i İnşâ' adlı eserleri bulunmaktadır. Yazar Gülşen-i İnşâ'yı özetleyerek ayrı bir kitap yazmış, daha sonra da özet halinde yazdığı bu kitaptan seçme ve sadeleştirme yaparak bir ön söz ve iki makaleden ibaret bir eser daha yazmıştır (Öz 2016:117).

Ankara, Millî Kütüphane Yz. A 2700 numaralı nüshaya göre Miftâhu'l-Luga, Farsça metinlerde sıkça geçen kelimeler ve yaygın olarak kullanılan kelimeleri içeren bir sözlük olup Sultan II. Bayezid adına yazılmıştır. Miftâhu'l-Luga, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Üç dille yazılan giriş bölümünün başlangıç cümleleri Arapça, sözlüğün yazılış sebebi ve ithafı ile ilgili kısımlar Farsça, sözlüğün düzenlenişi ile ilgili bilgiler ise Türkçe yazılmıştır. Farsçayı yeni öğrenenler için kaynak oluşturmak amacıyla yazıldığı belirtilen eserin sözlük bölümü ise iki baba ayrılmıştır. Füllere ayrılan ve 400 civarında maddeden oluşan birinci bapta önce Farsça isim, fiil ve edatlarla ilgili gramer kuralları verilmiş, daha sonra fillerin mastar şekilleri alfabetik olarak sıralanarak her fiilin geniş zaman kökü verilmiştir. Maddelerin Türkçe karşılıkları satır altlarına yazılmıştır. İsimlere ayrılan ve 520 maddeden oluşan ikinci bap daha çok türemiş ve birleşik kelimeleri içerir. Maddeler ilk harflerine göre baplara ayrılmış, baplar harf sırasına göre sıralanmıştır. Şekil bilgisi bakımından incelenen kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Gerek görülen yerlerde de kelimenin her bir anlamı bir beyit ile örneklendirilmiştir (Öz 2016:117-119).

Miftâhu'l-Luga'nın Wien Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek'te bulunan yazar hattı nüshasını tanıtan Gustav Flügel, sözlüğün H.896 Cemaziyelahir ayının sonlarında M. 1491 Mayıs ayında tamamlandığını söyler (Öz 2016:118).

Miftâhu'l-Luga hakkında yapılmış çalışmalar şunlardır.

ÇETİN, Abdülbaki (2014), *Şeyh Mahmûd bin Edhem: Miftâhu'l-Luga*, Sonçağ Yay., Ankara.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, A. Ötüken 141 (H.992), 432; Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yz. A 167/1, Yz. A 221 (H.938), Yz. A 6157.
2. Bursa, İnebey Kütüphanesi, Haraççı 1417.
3. Çankırı, İl Halk Kütüphanesi, 344/5.
4. İstanbul, Atıf Efendi Kütüphanesi 2705 (H.967); Beyazıt Devlet Kütüphanesi Beyazıt 6920; Hacı Selimağa Kütüphanesi, Kemankes 516; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T.3639 (H.1007); Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 63 (H.971), Lgt. 523/3; Süleymaniye Kütüphanesi, Karaçelebizâde 341 (H.897), Laleli 3619 (H.100); TSMK, III. Ahmed 2765.
5. Manisa İl Halk Kütüphanesi 2854/6.

39. Vesiletü'l-Makâsıd ilâ Ahseni'l- Merâsıd

Vesiletü'l-Makâsıd ilâ Ahseni'l- Merâsıd, öğrenime yeni başlayan Mevlevî çocukların eğitimi için hazırlanmış Farsça-Türkçe bir sözlüktür. Eser hem sözlük hem de manzum-mensur karışık bir dilbilgisi kitabıdır. Sonuna ebced hesabıyla düşülen tarihe göre Vesiletü'l-Makâsıd, H.903/M.1498 yılında yazılmıştır. Adı kaynaklarda Vesiletü'l-Makâsıd şeklinde de geçen sözlüğün yazarı, Hatıb Rüstem el-Mevlevî'dir. Adından Mevlevî olduğu anlaşılan yazar hakkında kaynaklarda ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır.

Ankara, Millî Kütüphane Yz. A 638 numaralı nüshaya göre, bir giriş, üç bap ve bir hatimeden oluşan ve Farsça kaleme alınan Vesiletü'l-Makâsıd'ın giriş kısmında eserin yazılma sebebi ve düzenlenişine ilişkin bilgiler verilmiştir. 755 maddeden oluşan sözlüğün birinci babı fiillere ayrılmıştır. Farsça maddelerin düzenlenişinde ilk harfler esas alınıp yirmi fasla ayrılmıştır. Her fasıl ilk hecesinde bulunan ünlüye göre meftuha, meksure ve mazneme olarak gruplandırılmıştır. Birinci babın sonunda fiiller ile ilgili gramer konuları Türkçe olarak nazmedilmiştir. İkinci bapta fiillerle ilgili gramer konuları anlatılmıştır. İkinci bap dokuz kısım ve elli iki 'nev'e ayrılmış olup konular manzum-mensur şekilde anlatılmıştır. Yaklaşık 5700 maddeden oluşan üçüncü bap ise

isimlere ayrılmıştır. Bu baptaki maddelerin tertibi birinci bap ile aynıdır. İsimlerden sonra edat ve zarf konuları işlenip, Arapça ayların adları, Süryanice dört mevsim ve ayların adları, Farsça ayların adları, gezegen ve burç adları verilip sayılar gösterilmiştir. Vesiletü'l-Makâsîd'in gramere dayalı kısımları manzum olduğundan eser Anadolu'da Farsça için yazılmış ilk manzum dil bilgisi kitaplarından biri olarak değerlendirilir. Sonraki zamanlarda Vesiletü'l-Makâsîd'dan seçme yapılarak Lügat-ı Müntehab adıyla bir sözlük yazılmıştır. (Öz 2016:120-123)

Nüshaları:

1. Afyon, Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi 17525/2 (H.1013)
2. Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Kütüphanesi M. Con 154; Millî Kütüphane, Yz. F B 81 (H.973), 82/2, Yz. A 489 (H.978), 638 (H.1004), 834/1, 3760, 4937 (H.1125); A. Ötüken 87 (H.953); Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yazmalar A 185/1, Yazmalar A 449 (H.960), Yazmalar A 467/1, Yazmalar A 468.
3. Burdur Halk Kütüphanesi HK 805 (H.1154).
4. Bursa, İnebey Kütüphanesi, Çelebi 1156/2, Genel 1956, Orhan 1614 (H.944).
5. İstanbul, Belediye Kütüphanesi, M. Cevdet 276/2; Hacı Selimağa Kütüphanesi, Kemankeş 667; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T427, 509, 1879 (H.926), 2995/2, 3324 (H.965), 5806; Nurosmaniye Kütüphanesi 4325, 4722, 4888 (H.972); Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi 389 (H.903), Ayasofya 4784, Esad Efendi 3117, Hamidiye 437 (H.1163), Pertevniyal 734; TSMK, Bağdat Köşkü 386 (H.1128).

6. İzmir, Milli Kütüphane 1750/1.

7. Kayseri, Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi Eki 1064.

41. Câmî'ü'l-Fâris

Câmî'ü'l-Fâris, Farsça-Türkçe bir sözlük olup aynı zamanda Farsça dil bilgisi konularını da içeren, beş bölümden oluşan ansiklopedik bir eserdir. Yazarı Ahmed Bardahî Beg es-Sûnîsâvî'dir. Kaynaklarda hakkında pek bilgi bulunmayan Ahmed Bardahî'nin 15. yüzyılın ikinci yarısıyla 16. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış olduğu

tahmin edilmektedir. Ahmet Sevgi yazarın adının ‘Ahmed’ lakabının ‘Bardahî’ (Çömlekçi), memleketinin ise Sunisa olduğunu söyler (Sevgi 2008:38).

Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi 13622 numaralı nüshasında eserin adı ‘Câmi‘u’l-Fâris’ yazarının adı ise ‘Ahmed Bardahî Beg es-Sûnisâvî’ şeklinde kayıtlıdır. Eser ilk kez Ali Emirî tarafından bir nüshası üzerinden tanıtılmıştır. Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 39 numarada kayıtlı bulunan bu nüsha H.907/M.1502 yılında tamamlanmıştır. Ali Emirî Anadolu’da yazılmış ilk belagat kitabı olarak nitelendirdiği eserin adını ‘Kitâbu Câmi‘i Envâ‘î’l-Edebi‘l-Fârisî’ olarak kaydeder.

İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi nüshasına göre Câmi‘u’l-Fâris, önsözünde belirtildiği üzere Mehmed Paşa ve oğlu Mahmud Bey adına yazılmıştır. Önsözde övgüyle bahsedilen Mehmed Paşa’nın, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’ın en büyük oğlu olan ve Fatih Sultan Mehmed tarafından Sivas Beylerbeyliğine atanan Uğurlu Mehmed Mirza (Paşa) olduğu, Mahmud Bey’in de Uğurlu Mehmed Mirza’nın 1491’de öldürülen oğlu olduğu sanılmaktadır. Bu durumda eserin H. 905/M.1499’dan önce Uğurlu Mehmed Paşanın öldürüldüğü 882/1477 yılı civarında yazılmış olması gerekmektedir.

Câmi‘u’l-Fâris beş bölüm halinde düzenlenmiştir. Farsça isimlere ayrılan birinci bölümde 7000 madde bulunmaktadır. Maddeler Arapça sıhah usulüne göre düzenlenmiş olup son harfler bap kabul edilerek 29 baba ayrılmış ve baplarda ilk harfler esas alınmıştır. Farsça fiillere ayrılan ikinci bölümde 850 civarında madde bulunmaktadır. Fiillerin sonunda ‘Tetimme fihe‘l-Kavâ‘id ve‘l-Emsile’ başlığı altında ‘el- Kavâ‘id ve‘l-Emsile’, ‘el-Emsiletü‘l-Muhtelifê’ başlıklarıyla Farsça isim ve fiil çekimlerine ayrılmış gramere dair bir bölüm bulunmaktadır. Bu bölümler daha sonra kitapçık haline getirilip dil bilgisi kitabı olarak çoğaltılmıştır. Üçüncü bölüm ise Farsça edatlara ayrılmış, her harf bir fasıl kabul edilerek yirmi yedi fasla ayrılmıştır. Yalnızca edat olarak kullanılan harfler hakkında bilgi verilerek konuyla ilgili örnek beyitler yazılmıştır. Dördüncü bölümde Rumi ve Celali takvimlerinde yer alan ay adları, başlangıç tarihleri ve süreleri, takvimlerin kullanış usulleri, bayramlar ve önemli günler, gezegen adları, burçlarla ilgili bilgiler, Arapça ayların ilk günlerinin bulunma şekilleri ile ilgili bilgiler verilmiştir. ‘Kavâ‘id-i Şi‘riyye’ başlıklı beşinci bölüm ise, nazım kuralları ve aruz

vezniyle ilgili edebi bilgilere ayrılmıştır (Öz 2016:124-133). Bu açıdan Câmî‘u‘l-Fâris hem sözlük hem gramer kitabı hem de çeşitli bilgileri içeren ansiklopedik bir eserdir.

Câmî‘u‘l-Fâris’in beşinci bölümüyle ilgili bir çalışma yapılmıştır:

SEVGİ, Ahmet (2008), “*Ahmed-i Bardahî’nin Türkçe ve Farsça Manzum Aruz Risalesi*”, Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Dergisi, Sayı 19, s. 37-55.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, A. Ötüken 176.
2. Bursa, İnebey Kütüphanesi, Çelebi 1156/1.
3. İstanbul, Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 39, Lgt. 71, F 251; Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2616.
4. Konya, İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi 13622.

42. Muhakemetü‘l-Lugâteyn

Muhakemetü‘l-Lugâteyn, Ali Şîr Nevâyî’nin Türkçenin Farsçaya üstünlüğünü ispatlamak amacıyla hazırladığı Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlüktür.

17 Ramazan 844/9 Şubat 1441 tarihinde Herat’ta dünyaya gelen Ali Şîr Nevâyî soyca bir Uygur kabilesindedir. Babası, Timur’un torunlarının hizmetinde bulunmuş, daha sonra Bâbü’r Şah’ın sarayında önemli bir mevki sahibi Kıçkine Bahadır’dır. Şahrüh’un ölümünden sonra çıkan karışıklıktan dolayı Kıçkine Bahadır Ali Şîr Nevâyî’yi de alarak Yezd üzerinden Irak’a gider. Kıçkine Bahadır Horasan’da karışıklığın sona ermesiyle tekrar Horasan’a döner ve oğluyla beraber Bâbü’r’ün hizmetine girer. Bâbü’r’ün oğlu Hüseyin Baykara ile Ali Şîr Nevâyî bu dönemde arkadaş olmuştur. Bâbü’r’ün ölümünden sonra Hüseyin Baykara Merv’e dönmüş, Ali Şîr ise Meşhed’de kalarak öğrenimine devam etmiştir. Hüseyin Baykara tahta geçince Ali Şîr Nevâyî’yi önce nişancı sonra da sultanın divan beyi ve nedimi yapmıştır. Eserlerinin birçoğunu Hüseyin Baykara adına yazan Ali Şîr Nevâyî, 13 Cemâziyelâhir 906/3 Ocak 1501’de vefat eder (Kut 1989: 449-450). Çağının sayılı bilginlerinden olan ve sadece Çağatay Türkçesinin değil bütün Türkçenin en büyük şairlerinden biri sayılan Ali Şîr Nevâyî’nin divan, mesnevi, tezkire, hamse, lugât türünde eserleri bulunmaktadır.

Muhakemetü'l-Lugâteyn'i Ali Şir Nevâî, ölümünden bir yıl önce H. 905/M. 1499 yılında tamamlanmıştır. Ali Şir Nevâî, Muhakemetü'l-Lugâteyn'i belli bir düzende tertip etmemiş, kitabı bölümlere ayırmadan görüşlerini serbest bir şekilde anlatmıştır. Ali Şir Nevâî eserinde yeryüzündeki başlıca dilleri Arapça, Hintçe, Türkçe ve Farsça olarak sıralamıştır. Ona göre Arapça, Allah Kur'an'ı bu dille indirdiği, Hz. Peygamber hadislerini, büyük veliler de pek çok hakikatleri bu dille söyledikleri için en şerefli dildir. Arapça dışındaki üç dil olan Türkçe, Farsça ve Hintçenin kökeni Hz. Nuh'un üç oğluna dayanır. Buna göre Yafes-Türkçe, Sam- Farsça, Ham-Hintçe'dir. Ham'ın başkasına saygısızlık etmesi yüzünden Hintçe'nin fesahat ve belagatten mahrum kaldığını savunur. Bunun dışında kalan Türkçe ve Farsçayı da karşılaştırmadan önce Fars ve Türklerin ırki özelliklerinden bahsetmiştir. Türkler, Farslardan daha yüksek kavrayışlı daha saf ve temiz olup dillerindeki mükemmellik bakımından Farsları geçmiştir. Eserinde 100 Türkçe fiil sıralayıp bu fiilleri örnek beyitlerle kaydetmiştir. Bu fiillerin Fars dilinde karşılığı bulunmadığına Farsların bunları karşılamak için Arapçanın yardımına başvurmak zorunda kaldığına dikkat çekmiştir (Bilgin 2005: 397) Muhakemetü'l-Lugâteyn, Osmanlı sahasında ilk defa Nilüfer dergisinde özet halinde tefrika edilmiştir. Agâh Sırrı Levend, 1968'de Ali Şir Nevai başlığıyla yayımladığı dört ciltlik eserinin son cildinde Muhakemetü'l-Lugâteyn'in metnini de Latin harfleriyle yayımlamıştır. Sözlük üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır:

VAMBERY, A. (1862), “*Muhakemet-ül-lugatejn Mir ‘Ali-Sîr (Nevâji) csagataj-törökjéból*”, Ny. K, I, s. 112-130.

İŞİTMAN, İshak Refet (1941), *Ali Şir Nevâyî. Muhakemet-ül-lûgateyn (Büyük Şairin Beşyüzüncü Doğum Yıldönümü Dolayısıyla)*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

OSMANOV, E. A. (1948), *Muhakamatul-Lugatayn, Alişer Nevai*, Taşkent.

LEVEND, Agâh Sırrı (1965), “*Ali Şir Nevâî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*”, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 4 Cilt, Ankara.

TOHMENEİ, Argun (1984), *Emir Ali Şir Nevayi Muhakemetü'l-Lugateyn*, Encümen-i Ferhengi-yi İttihad-ı İslami-yi Vilayat-ı Şimal-ı Efganistan, Pişaver.

Ali Şir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi, Haz. F. Sema Barutçu Özönder, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

POLAT, Abdurup (1996), “*Ali Şîr Nevayî ve Meşhur Eseri ‘Muhakemetü’l-lugateyn’ Hakkında*” (Aktaran: Fatma Özkan), TK, XXXIV/396, s. 206-212.

YOLDAŞEV, İbrahim (1997), “*Ali-Şîr Nevâyî’nin ‘Muhakemetü’l-lugateyn’ İsimli Eseri Hakkında*”, Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi, Ali Şîr Nevayî özel sayısı, sy. 13, Ankara, s. 21-23.

TOKATLI, Suzan (2001), “*Türkçe ile Farsça’yı Mukayese Eden İki Eser*”, Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni (12-13 Nisan 2001), Bildiriler (haz. Mustafa Argunşah vd.), Kayseri 2001, II, 703-706.

HEYET, Cevat (2003), “*İki Dilin (Türkçe-Farsça) Karşılaştırması (Mukayesetü’l-lügateyn)*”, çev. Mürsel Öztürk, Ankara.

POPPE, N. N. (2009), *Zemahşeri Mukaddimetü’l-Edeb: Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*, çev. Mustafa S. Kaçalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

BERBER, Oktay (2010), “*Muhâkemetü’l-Lügateyn’deki Türk Ordu Teşkilatına Ait Terimlerin Karşılaştırmalı İncelemesi*”, Turkish Studies, Volume 5/3 Summer, 890-904.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Fâtih 4056, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü 808.
2. Budapeşte Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Keleti Gyűjtemeny, Tör. Ou., Nu.75.
3. Fransa, Paris Bibliothèque Nationale, Supplement, Turc., Nu. 316-317.

43. Bedâyi’ü’l-Lugât

Bedâyi’ü’l-Lugât, Çağatay Türkçesi-Farsça şeklinde yazılmış bir sözlüktür. Yazarı “İmanî” mahlaslı Tali’dir. Yazarı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sözlüğün telif tarihi belli olmamakla birlikte Sultan Hüseyin Baykara’nın isteğiyle 15. yüzyılın sonlarına doğru yazıldığı tahmin edilmektedir.

Bedâyi’ü’l-Lugât’in günümüze ulaşan tek nüshası H. 1117/M. 1705 tarihli olup Leningrad’da Saltıkov-Şchedrin Kütüphanesi, Yazmalar, Nu. 35’te kayıtlı bulunmaktadır. Bu nüsha 89 dokuz varaktan ibaret olup her sayfasında ta’lik hatla

yazılmış on beş satır bulunmaktadır. Yazmanın 9. sayfasının sonuna kadar genel olarak lugatçılık ve eser hakkında bilgiler verilmiştir. Geri kalan kısmı ise sözlük bölümüdür. Sözlük bölümünde Ali Şîr Nevâî'nin şiirlerinde geçen Çağatay Türkçesi kelimeleri, Arap alfabesine göre isimler, sıfatlar, filler ve diğer kelime çeşitleri şeklinde madde başı olarak alınmış ve Farsça karşılıkları yazılmıştır. Sözlükte 863 madde başı kelime derlenmiştir (Yüce 1992:297). Sözlük A. K. Borovkov tarafından 1691'de yayımlanmıştır:

BOROVKOV, A. K. (1961), "*Bedâ'i' Al-Luğat: Slovar Tâli' İmânî Geratskogo K Soçineniyam Alişera Navoi*", Moskova: Akademiya Nauk SSSR İnstitut Narodov Azil.

Nüshaları:

1. Petersburg (Leningrad) Devlet Kitaplığı Hanıkova Koleksiyonu Nu. 35.

44. Lugât-i Müntehâb

Lugât-i Müntehâb, Vesîletü'l-Makâsîd'dan seçme yoluyla hazırlanmış Farsça-Türkçe bir sözlük olup yazarı bilinmemektedir (Öz 2016:134).

Nüshaları:

1. Afyon, Gedik Ahmed Paşa İl Halk Kütüphanesi 17525/2.

45. Şâmilü'l-Luga

Şâmilü'l-Luga, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş iki bölümden oluşan bir sözlüktür. Yazarı Hasan b. Hüseyin b. 'İmâd el-Karahisârî'dir.

Hasan Karahisârî, 15. yüzyılın âlim kişilerinden olan 'İmâd Dede'nin (H.754-858/M.1353-1454) torunu Hüseyin Karahisârî'nin (H.805-895/M.1402-1490) de oğludur. H.841/M.1437-38 yılında Afyonda doğup yetişmiş, Karahisârî lakabıyla şair ve yazar olarak tanınmıştır. İlk eğitimini dedesinden almış olup dönemin önemli âlimlerden dersler almıştır. Otuz yaşına kadar Afyon'da kalıp daha sonra Edirne'de bulunmuş, Şâmilü'l-Luga'yı da burada kaleme almıştır. Yazarın ölüm tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır(Öz 2016:134).

Ankara, Millî Kütüphane, Yz. Bes. A (A) 4895 katalog numarası ile kayıtlı nüshaya göre Şâmilü'l-Luga, bir ön öz ve iki bölümden oluşmaktadır. Önsözde

sözlüğün yazılma amacı, tertibi ve kaynakları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Farsça isimlere ayrılan birinci bölümde 9100'ü aşkın maddenin Türkçe karşılıkları satır altlarına yazılmıştır. Maddelerin düzenlenişinde her harf bir bap kabul edilerek son harfleri aynı olan kelimeler bir bapta toplanmış ve baplar alfabetik olarak sıralanmıştır. Türkçeye geçmiş kelimeler sözlüğe nadiren alınmış ve 'ma'rûf' ibaresiyle gösterilmiştir. Arapça kelimeler de 'ع' harfiyle belirtilmiştir. Farsça fillere ayrılan ikinci bölümde de 1000'e yakın madde derlenmiştir. İkinci bölümün sonunda 'kâ'ide' adıyla dokuz başlık altında Farsçanın gramer konuları Farsça anlatılmıştır. Sözlüğün bu nüshasında gramere dair kısım eksik olup bu kısmı Muhammed Debîr-i Siyâkî, *Ferhenghâ-yi Fârsî*'de (s. 272-280) yayımlamıştır.

Şâmilü'l-Luga'nın ne zaman yazıldığına dair sözlükte herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak sözlüğün en eski nüshası Afyon, Gedik Ahmed Paşa İl Kütüphanesi 589 numarada kayıtlı olup bu nüsha H.910/M.1504 yılında Edirne'de yazılmış, aynı yıl yazarın amcaoğlu Hasan b. Kâsım tarafından temize çekilmiştir (Öz 2016:134-136).

Şâmilü'l-Luga ile ilgili yapılmış bir çalışma da bulunmaktadır:

AKÇAY, Yusuf (2010), "*Osmanlı Dönemi Sözlükçülüğü ve Karahisari'nin Şamilü'l-Lüga İsimli Sözlüğü Üzerine Bir İnceleme*", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2010.

Nüshaları:

1. Afyon, Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi 17524/2.
2. Ankara Milli Kütüphane, A. Ötüken 1684, Bes. A (A) 4895.
3. İstanbul, Hacı Selimağa Kütüphanesi, Kemankeş 663; Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 4695, Şehid Ali Paşa, 2633; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bursa 385 (H. 995), III. Ahmed 2695.

46. Mahmûdiyye

Mahmûdiyye, Feriştahoğlu Lugâti'ne nazire olarak kaleme alınmış, Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Şeyh Bedreddîn el-Kâdî Mahmûd

b. eş-Şeyh Mehmed b. Tanrıvermiş tarafından H. 911/M. 1505'te yazılıp Sultan Bayezid'a sunulmuştur.

Konya Yusufâğa Kütüphanesi 7713 numaralı nüshasına göre Mahmûdiyye, toplam 30 varak olup, 28 kıta ve 994 mısradan oluşmaktadır. Sözlüğün ilk 22 satırı mesnevi nazım şekliyle yazılmış, kalan kısmı ise kıtalardan oluşmaktadır. Kıtaların yazımında aruzun çeşitli bahirleri kullanılmıştır. Sözlükte eserin adı Mahmûdiyye olarak kaydedilmiş, besmele ve hamdele kısmından sonra sözlüğün telif sebebinde ve tertibi hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bölümde Ferišteoğlu'ndan da bahsedilerek sözlüğün bir nazire olduğu söylenmiştir. Kıta sonlarında yer alan hümayun beyitleriyle kıtanın vezni ile özlü sözler nakledilmiştir. Sözlükte mısraların düzeninde belirli bir kurala uyulmamış, bazen Arapça kelimenin Türkçe karşılığı bazen de Türkçe kelimenin Arapça karşılığı yazılmıştır (Ölker 2009:877-879). Mahmûdiyye üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır:

AKKUŞ, Perihan (2004), "*Mahmûdiyye Adı ile Bilinen Manzum Lûgat: Metin, Sözlük*", Yüksek Lisans Semineri, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

ÖLKER, Perihan (2009), "*Klâsik Edebiyatımızda Manzum Lûgat Geleneği ve Mahmûdiyye*", Turkish Studies 4/4, s. 856-872.

ÖLKER, Perihan (2015), *Manzum Sözlük Geleneği ve Mahmûdiyye: Arapça-Türkçe Manzum Sözlük*, Konya: Palet Yayınları.

Nüshaları:

1. Konya Yusufâğa Kütüphanesi 7713.

47. Tercümân

Tercümân, Farsça-Türkçe bir sözlük olup yazarı Ahmed b. İsmâ'il b. İbrâhîm'dir. Kaynaklarda sadece adı kayıtlı bulunan yazarın şahsiyeti hakkında bir bilgi bulunmamaktadır.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan 424 numaralı nüshaya göre Tercümân, H.913/M.1507 yılında yazılmıştır. Farsça kısa bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte sözlüğün yazılış sebebi ve tertibiyle ilgili bilgiler veren yazar sözlüğü Farsçayı öğrenmek isteyenlerin kavrayışını kolaylaştırmak için yazdığını belirtir. Farsça fiillere ayrılan birinci bölümde 529 Farsça madde sıralanmıştır.

Maddelerin sıralanışında ilk harfler bap olarak kabul edilmiş ve bu bölüm yirmi baba ayrılmıştır. Kelimeler ilk hecelerinin ünlülerine göre meftuha, meksure ve mazmûme şeklinde sınıflandırılmıştır. Birinci bölümün sonunda Farsça fiiller ile ilgili gramer konuları Farsça anlatılmıştır. Yaklaşık 3.540 maddeden oluşan sözlüğün ikinci bölümü ise Farsça isimlere ayrılmıştır. Maddeleri kelimelerin ilk harfleri ve ünlülerine göre sıralanmış, her madde için sadece bir Türkçe karşılık gösterilmiştir (Öz 2016:137-138).

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, İsmihan Sultan 424.

48. Mecmû‘ul-Lugât

Mecmû‘ul-Lugât, Arapça-Türkçe-Farsça şeklinde yazılmış üç dilli bir sözlüktür. Sözlüğü ilk kez tanıtan İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın verdiği bilgilere göre Mecmû‘ul-Lugât, 16. yüzyılın başlarında Kastamonu'nun İhsu kazasından Şinâsî adında biri tarafından kaleme alınmıştır. Yazarın ölümü üzerine sözlük Câ‘fer b. Hâcî Dâvûd tarafından tamamlanmıştır. Yirmi sekiz baptan oluşan sözlükte Arapça kelimeler madde başı yapılarak Türkçe ve Farsça karşılıkları yazılmıştır (Uzunçarşılı 1937: 87).

49. Tuhfe-i Şâhidî

Tuhfe-i Şâhidî, Farsça-Türkçe manzum sözlüklerin en meşhurdur. Yazarı Mevlevî şeyhlerinden, Mesnevi şârihi olarak da bilinen Muğlalı Şâhidî İbrâhîm Dede'dir. Şâhidî İbrâhîm Dede, sözlüğünü Anadolu'da yazılan ilk Farsça-Türkçe manzum sözlük olan Tuhfe-i Hüsâmî'ye nazire olarak kaleme almıştır.

H.875/M.1470 yılında Muğla'da doğan Şâhidî İbrâhîm Dede, Mevlevî şeyhlerinden Sâlih Hüdâyî Dede'nin oğludur. İlköğrenimini babasından alan Şâhidî, on yaşında babasını kaybeder. On sekiz yaşına geldiğinde Muğla'dan ayrılıp İstanbul'da Fatih ve Bursa'da Yıldırım medresesinde öğrenimine devam eder. Derviş olma arzusuyla Muğla'ya geri dönen Şâhidî, Muğla'da Şeyh Bedreddin'e, Lazkiye'de Mevlevî şeyhi Fânî Dede'ye, ardından Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî soyundan Paşa Çelebi'ye bağlanır. Daha sonra Afyonkarahisar'da Mevlevî şeyhi olan Divane Mehmed Çelebi'ye bağlanıp burada iyi bir tasavvufî öğrenim görerek Mesnevi şârihi olan Şâhidî, Divane Mehmed Çelebi'nin vefatından sonra Muğla'ya geri döner ve buradaki Mevlevîhânenin şeyliğini yapar. H.957/M.1550 senesinde vefat eder. Şâhidî'nin en

meşhur eseri Tuhfe-i Şâhidî adını verdiği manzum sözlüğüdür. Bunun dışında tasavvuf içerikli Divan, Gülşen-i Tevhîd, Gülşen-i Esrâr, Gülşen-i Vahdet, Gülşen-i 'İrfân, Mevlid, Şerh-i Gülistân, Risâle-i Âfâk, Sohbetnâme, Müşâhedât-ı Şâhidîye adlı eserleri de bulunmaktadır (Çıpan 2010:273-274).

Tuhfe-i Şâhidî'nin kütüphanelerde pek çok nüshası bulunmasına rağmen yazar nüshası kayıptır. Kütüphane kataloglarında sözlük, Tuhfe-i Şâhidî, Tuhfe-i Şâhidîye, Kitâb-ı Şâhidî Lügat-i Şâhidî ve Manzûme-i Şâhidî adlarıyla da kayıtlıdır. Sözlükte ebced hesabıyla düşürülen tarihe göre Tuhfe-i Şâhidî, Yavuz Sultan Selim (1512-1520) döneminde, H. 921/M.1515 yılında yazılmıştır. Mevlevî ve Mesnevi şârihi olan Şâhidî İbrâhîm Dede Tuhfe-i Şâhidî'nin dibacesinde babası Hüdâî Dede'nin kendisine sözlükler okuttuğunu, ilkin Tuhfe-i Hüsâmî'yi okuyup ezberlediğini belirterek sözlüğünü yazarken bu eseri örnek aldığını ve ondan yararlandığını bildirir:

“Diledüm ki yazam bir hoşça nâme

Nazîre ola ol Tuhfe-i Hüsâm'a”

Şâhidî, Tuhfe'sini Mesnevi'ye rağbet edenler ve Mevlevî ailelerin çocuklarına yararlı olması için Mesnevi'den Farsça sözcükleri derleyerek ve bu sözcükleri Mesnevi'deki anlamlarıyla nazmetmiştir:

“Getürdüm Mesnevi'den çok garâ'ib

Ki ola Mevlevîler aña râğîb”

Tuhfe-i Şâhidî, 61 beyitlik mesnevi nazım şekliyle yazılmış bir dibace, beyit sayıları 5 ile 20 arasında değişen 27 kıt'a ve 6 beyitlik yine kıt'a tarzında yazılmış bir hatimeden oluşmaktadır. Dibacede hamdele ve salvele bölümlerinden sonra Tuhfe ile ilgili bilgiler verilmiştir. Sözlük kısmı 388 beyitten ibaret olup sözlüğün tamamı 455 beyittir. Kıtaların sonunda, kıtada kullanılan bahrin vezni için bir mısrası Farsça diğer mısrası bunun Türkçe tercümesi olan “beyt-i hümâyun” adı verilen birer beyit örnek gösterilmiştir. Son beyitlerde de bahrin adı ve tef'ileleri gösterilmiştir (Öz 1999:23-25).

Tuhfe-i Şâhidî ders kitabı olarak okutulduğundan dolayı sonraki dönemlerde sözlüğün pek çok şerhi, tercümesi, nazire ve tazminleri yapılmıştır.

Tuhfe-i Şâhidî'nin Şerhleri:

1. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Sûdî-i Bosnavî (H.1006/ M.1598'den önce)
2. Ta'ribu Tuhfeti's-Şâhidî, Abdulkadir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî (H.1050-78/M.1640-67)
3. Er-Risâle 'ale's- Şâhidî, Kara İbrahim Efendi (H.1071/M.1661'den sonra)
4. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Abdulkadir b. Ömer b. Bâyezîd el-Bağdâdî (H.1078/M.1667)
5. Tuhfetü'l-Mülûk, Abdurrahman b. Abdullah-i Kuddusî (H.1093/M.1682)
6. Tezkiretü'l-Müntehî ve İfâdetü'l-Mübtedî, Ahmed b. Mehmed Selamî İbn Ağrıboz (H.1105/M.1695)
7. Dâ'iretü'l-İhtisâr ve't-Ta'lîl 'ale'l-İksâr ve't-Tatvîl, İbrahim b. Süleyman el-Ezherî el-Ensarî (H.1114/ M.1703)
8. Şerh-i Tuhfe, Atfî Ahmed-i Bosnavî (H.1123/ M.1711)
9. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, İbrahim Vahdî Efendi (H.1123/ M.1711)
10. Şerhu Tuhfe-i Şâhidî, İbrahim b. Süleyman el-Ezherî el-Ensarî (H.1130/ M.1717)
11. Tuhfe-i Mîr, Pîrî Paşa-zâde Cemâlî Mehmed b. Abdalbâkî (H.1131/ M.1719)
12. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Hüseyin (Nurî) el-Keşfi el-Karahisarî eş-Şarkî (H.1134/M.1722'den önce)
13. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Akovalı-zâde Hatem Ahmed (H.1143/ M.1730-1)
14. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Ali Gürcî Bektaşî (H.1143-1153/ M.1731-1740 arası)
15. Feyzü'l-Hadî fi Hallî Müşkikati Şâhidî, Mehmed İsmet b. İbrahim (H.1153/ M.1740)
16. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Mustafa İbn Mirza (H.1153/ M.1740)
17. Şerhu Tuhfeti's-Şâhidî, İbrahim b. Süleyman el-Ezherî el-Ensarî (H.1159/M.1746)
18. Gülşen-i Şâhidî, Mustafa İsâmuddîn b. Abdullah (H.1163/ M.1750)
19. Tuhfetü'l-Vüzerâ, Şahin-zâde Ali Dilkesîr el-Mar'aşî (H.1173/ M.1759)

20. Tuhfe-i Taksîrî, Ali Ruhavî (H.1174/ M.1761)
21. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Nâdîde Ahmed Hafız (H.1176/ M.1763)
22. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Muhammed Necib (H.1195/ M.1781)
23. Et-Tuhfetü'l-Hicâbiye 'ale't-Tuhfeti's-Şâhidiye, Yorgancı-zâde Ali Hicâbî (H.1225/ M.1810)
24. Müzîlü'l-Hafâ, Mehmed Murad en-Nakşibendî (H.1255/ M.1839)

Müellifi bilinmeyen şerhler:

25. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, (H.1121/ M.1709)
26. Celâl-i Tuhfe-i Şâhidî, (H.1122/ M.1710 ya da önce)
27. Sürûr 'ale's-Şâhidî, (H.1157/ M.1744 ya da önce)
28. Şerh-i Şâhidî, (H.1200/ M.1786)
29. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, (19. yüzyılın ikinci yarısı)
30. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, (H.1269/ M.1853)

Nüshası görülmeyen şerhler:

31. Hulle-i Manzume, Mustafa b. Yusuf b. Murad el-Mostarî el-Bosnavî (H.1110/ M.1698-99)
32. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî ve Tercüman-i Lüğat-ı Şâhidî, Karadenizli Ahmed Efendi (H.1111/ M.1700)
33. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Zeki Ali Efendi (H.1123/ M.1711'den önce)
34. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Fa'iz Efendi (H.1123/ M.1711'den önce)
35. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Ebî İshak İbrahim b. Abdullah
36. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Hayatî Ahmed-i Elbistanî
37. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Penbe-zâde Erzen er-Rûmî
38. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Ahmed b. Şa'ban en-Neccâr el-'Utâbî
39. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Mehmed Muslu

Tuhfe-i Şâhidî'nin alfabetik tertipleri:

1. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Şeyh Ahmed el-Mevlevî (M.1617-1663 arası)
2. Tuhfe-i İzzetî Berâ-yi Tefrîk-i Lûgat-ı Şâhidî ve Ta'rib-i Şâhidî, İzzet-i Tokadî (H.1206/ M.1792)

3. Kâşifü'l-Ezkiyâ, Mehmed Sa'id İbn Yusuf Efendi

4. Muhavvel, Hac Torun Salih Efendi (H.1247/ M.1832)

Tuhfe-i Şâhidî'nin bahir ve vezinlerinin izahı için yazılanlar:

1. Miftâh-ı Kavâ'id-i Tuhfe, Atfî Ahmed-i Bosnavî (H.1123/ M.1710 ya da sonrası)
2. Risâle fi-Beyâni Vechi Tesmiyeti Buhûr-i Tuhfetü's-Şâhidî, Ali Ferdî b. Mustafa el-Kayserî (H.12./ M.18. yüzyıl)
3. Şerh-i Tuhfe-i Şâhidî, Abdurrahman b. Ali el-Kozanî el-Hakî el- Aynî (H.12./M.18. yüzyıl ortaları)
4. Feyzî-i Üsküdarî, (18. Yüzyıl)
5. Buhûr ve Evzân-ı Tuhfe-i Şâhidî (H. 12. Yüzyıl)
6. Taktî'i Tuhfe-i Şâhidî, Dervîş Fedâî (H.12./ M.18. yüzyıl sonları)

Tuhfe-i Şâhidî'nin tercümelere:

1. Brian Braxton
2. El-Hac Musa eş-Şerefi b. El-Hac Hasan el-Abbasi
3. Solomon Negri
4. Ta'ribu's Şâhidî
5. Şerh-i Ta'ribu's Şâhidî
6. Yanyalı Mehmed Es'ad b. Ali

Tufe-i Şâhidî'nin nazire ve tazminleri:

1. Tazmîn-i Tuhfe-i Şâhidî Ömer Kusûrî (H. 1126/ M. 1714)
2. Nazîre-i Tuhfe-i Şâhidî Abdurrahman el-Halvetî (H. 1182/ M. 1768)
3. Manzume-i Keskin Mustafa Keskin b. Osman (H. 1171/M. 1758)

4. Tuhfe-i Fedâî, Fedâî Mehmed-i Ayntâbî(H. 1044/ M. 1634)
5. Müfidü'l-Müste fidîn, (Müellifi bilinmiyor) (H. 1053/ M. 1643)
6. Nazm-ı Ferâ'id Hafız Mecîd-zâde-i Ayntâbî (H. 1109/M. 1697-8) (Öz 1999a: 31-110).

Tuhfe-i Şâhidî üzerine yapılmış bazı çalışmalar da bulunmaktadır:

İMAMOĞLU, Ahmet Hilmi (1993), "*Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler ve Şâhidî'nin Sözlüğü: İnceleme-Metin*", Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum.

VERBURG, Antoinette C. (1997), "*The Tuhfe-i Şâhidî: A Sixteenth Century Persian-Ottoman Dictionary in Rhyme*," *Archivum Ottomanicum XV* (1997), s. 5-87.

İMAMOĞLU, Ahmet Hilmi (2005), *Muğlalı Şâhidî İbrahim Dede, Tuhfe-i Şâhidî: Farsça-Türkçe Manzum Sözlük*, Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları. (Latin harfleriyle yapılmış yayımdır.)

KILIÇ, Atabey (2006), "*Mevlânâ Müzesi Kitaplığı 4026'da Kayıtlı Manzum Sözlük Mecmuası Hakkında*", *Mevlânâ, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu*, 30 Eylül-1 Ekim 2006, Manisa, s. 161-170.

KILIÇ, Atabey (2007), *Manzum Sözlük Mecmûası: Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026, Tuhfe-i Vehbî, Tuhfe-i Şâhidî, Sübha-i Sıbyân*, Kayseri, Laçın Yayınları.

KILIÇ, Atabey (2007), "*Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî: Metin*," *Turkish Studies* 2/4, s. 516-548.

ALKAN, Mustafa (2008), "*Mecmûa-Milli Kütüphane 2727 [Sübha-i Sıbyân, Tuhfe-yi Şâhidî, Tuhfe-yi Vehbî, Aruz Risalesi vs.]: İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*," Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, Yz. A. 72, Yz. A. 406, Yz. A. 533/1 (H.1199/M.1784), Yz. A. 533/4 (H.1173/1759), Yz. A. 575, Yz. A. 680 (1302/1884), Yz. A. 696 (H.1173/1759), Yz. 913/2 (H.1164/M.1750), Yz. A. 1388/2, Yz. A. 1648

(H.1125/M.1713), 1751, Yz. A. 1833 (H.1126/M.1714), Yz. A. 1982/1-2 (H.1169/M.1755), Yz. A. 2369, Yz. A.2532/1, Yz. A. 2576/1, Yz. A. 2654/1, Yz. A. 2727/2 (H.1218/M.1803), Yz. A. 2801, Yz. A. 2822/1 (H.1148/M.1735), Yz. A. 2893, Yz. A. 2994, Yz. A. 3031/2, Yz. A. 3263/1, Yz. A. 3318/2, Yz. A. 3600 (H.1085/M.1674), Yz. A. 3717 (H.1084/M.1673), Yz. A. 4011/1(H.920/M.1514), Yz. A. 4123 (H.1218/M.1803), Yz. A. 4209 (H.921/M.1515), Yz. A. 4273, Yz. A. 4539/1, Yz. A. 4123 (H.1218/M.1803), Yz. A. 4587, Yz. A. 4659, Yz. Bes. A. (A) 4748, Yz. A. 4980.

2. İngiltere, Londra, British Museum, Harl. 5494.

Baskıları:

1. Lügat-i Şâhidî, Şâhidî İbrâhim Dede, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1264/1847, 63 s. taşbaskı
2. Lügat-i Şâhidî, Dârü'l-Maarif, İstanbul 1269/1852, 63 s. taşbaskı
3. Tophâne-i Âmire İstihkam Alayları Litografya Destgahları, İstanbul 1271/1854, 63 s. taşbaskı
4. Tophâne-i Âmire İstihkam Alayları Litografya Destgahları, İstanbul, 1275/1858, 63 s. taşbaskı
5. İstanbul, 1284/1867, 64 s. taşbaskı

50. Mü'eyyidü'l-Fuzalâ

Mü'eyyidü'l-Fuzalâ, ilk bölümü Arapça-Farsça, ikinci bölümü Farsça-Farsça, üçüncü bölümü Türkçe-Farsça şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür (Yazıcı 2009:402). Hindistan'da yazılan sözlüğün yazarı, Delhili Muhammed b. Şeyh Lâd-i Dihlevî'dir.

Mü'eyyidü'l-Fuzalâ, kaynaklarda verilen bilgilere göre, H. 925/M. 1519 yılında yazılmıştır. Sözlük Fars edebiyatının önde gelen şairlerinin divanlarında ve diğer manzumelerinde anlaşılması zor olan kelimeler için yazılmıştır. Yazar, sözlüğünün önsözünde sözlüğünü hazırlarken yararlandığı kaynakları söylemiştir. Sözlüğünde Arapça-Farsça, Farsça-Farsça sözlükler dışında Arapça, Farsça, Türkçe ve diğer dillerden sözlükler ile şair, bilgin, astronot, falcı hekim, sufi ve müzisyenlerin ilim ve sanata dair eserlerinde geçen yaygın terimleri derlemiştir. Mü'eyyidü'l-Fuzalâ,

Şerefnâme-i Minyerî ve Kunyetü't-Tâlibîn adlı sözlüklerin şahit beyitleri atılmak suretiyle hazırlanmış bir sözlük olarak değerlendirilmektedir. Sözlük kendine özgü bir tertiple, kitap, bap ve fâsıllardan oluşmaktadır. Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler ilk harflerine göre 'kitap' başlığı altında alfabetik olarak sıralanmıştır. Kitaplarda yer alan kelimeler de bap kabul edilerek Arapça, Farsça ve Türkçe olarak üç bölümde sıralanmış, baplarda ilk ve son harfi aynı olan Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler de ayrı fâsıllarda toplanmıştır. Sözlüğün 'Tetimme' başlıklı kısmında Arapça ve Türkçe sayılar ve bunların ebce değerlerine yer verilmiştir. Ardından Farsçanın gramer konuları on dört bapta anlatılmıştır. Mü'eyyidü'l-Fuzalâ ilk kez 1884 yılında Lucknow'da, 1889 yılında Rampur'da iki cilt hâlinde ve taş baskı olarak yayımlanmıştır. N. Kemal Eyyubî, yazarı bilinmeyen Farsça açıklamalı Arapça-Farsça-Türkçe bir sözlüğün nüshasını incelediği "Önemli Bir Türkçe Sözlük" adlı makalesinde ele aldığı sözlüğün Mü'eyyidü'l-Fuzalâ olması kuvvetle muhtemeldir (Öz 2016:317-318).

Nüshaları:

1. Hindistan, India Office Library, Nu. 25, 219, 1268, 1292, 2418, 3325; Andra Pradesh/Haydarabad, Asafiya Library, Lgt. 91, 240, 595.
2. İran, Tahran, Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi Millî, Nu. 873; Kitâbhâne-i Merkezî-i Dânişgâh-i Tahran, Nu. 3789.
3. Pakistan, Karaçi, Encümen-i Terakkî-i Urdu, 3 KF 342.

51. Lugât-i Manzûme

Tuhfe-i Lâmi'î ve Lugât-ı Farisiye adlarıyla da bilinen Lugât-i Manzûme, Farsça-Türkçe manzum bir sözlük olup yazarı Bursalı şair ve yazar Lâmi'î Çelebî'dir.

Yazarın asıl adı Mahmûd olup H.878/M.1473 yılında Bursa'da doğmuştur. Babası II. Bayezid'in hazine defterdarı Osman Çelebi, dedesi Yeşiltürbe'nin nakışlarını yapan Nakkaş Ali b. İlyâs Ali'dir. Yazar gençliğinde Bursa, Murâdiye Medresesi'nin hocalarından dersler almış daha sonra Nakşî şeyhlerinden Emîr Buhârî'ye intisap etmiştir. Emîr Buhârî ve Nakşibendîliğe olan bağlılığı ile şiir ve inşa ile ilgilenmiş Molla Abdurrâhman-ı Câmî'nin eserlerini Türkçeye tercüme etmiştir. Bu sebepten dolayı Câmî-i Rûm olarak anılmıştır. İstanbul'a hiç gitmediği halde eserleriyle İstanbul edebiyat ve tasavvuf çevrelerinde tanınan yazar, Yavuz Sultan Selim'e sunduğu "Hüsn

ü Dil' adlı eseri sayesinde maaşa bağlanmış, hayatını geri kalan kısmını yalnız ilimle uğraşp eser telif etmekle geçirmiştir. Edebiyatımızda 40'ı aşkın manzum ve mensur eseri bulunan yazar H. 938/M.1532 yılında, Bursa'da vefat etmiştir (Kut 2003:96-97).

Ankara, Millî Kütüphane, Yz. A 2320 numaralı nüshasına göre Lügat-i Manzûme, giriş ve sözlük kısmı olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Sözlüğün giriş kısmı 15 beyitten ibaret olup bu bölümde sözlüğün adı, kim adına ve ne zaman yazıldığı ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu yüzden sözlüğün tam telif tarihi bilinmemektedir. Ancak Lâmi'î Çelebi'nin H.933/M.1527'de Kanunî Sultan Süleyman için yazdığı Şerefü'l-İnsân'ın ön sözünde bu sözlüğü Lügat-i Manzûme adıyla anmasından sözlüğün H.933/M.1527'den önce yazıldığı anlaşılmaktadır.

İbrahim İmran Öztahtalı'nın sözlüğün beş nüshası üzerinden yaptığı çalışmaya göre Lugât-i Manzûme, sözlük kısmı her biri on altı beyitten oluşan on kıtaya ayrılmıştır. Giriş ve sözlük kısmı toplam 175 beyitten meydana gelir. Kıta başlarında ve sonlarında ikişer beyitlik takti beyti bulunmaktadır. Beyit sayısının azlığından dolayı sözlüğün daha çok küçük yaştaki çocuklar için yazıldığı söylenebilir. Sözlükte yaygın olarak kullanılan ve öğrenilmesinde yarar görülen aralarında günlük hayatta kullanılan nesne adları, bitki ve hayvan isimleri ve edebi mazmunlar da bulunan 575'ten fazla Farsça kelimenin Türkçe anlamları verilmiştir (Öz 2016:143-144).

Lugât-i Manzûme İbrahim İmran Öztahtalı tarafından yayımlanmıştır:

ÖZTAHTALI, İbrahim İmran (2004), *Lâmi'î Çelebi ve Lügat-i Manzumu: Tuhfe-i Lamii*, Gaye Kitapevi, Bursa, 2004, 104 s.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, Yazmalar A 742, 2267/1-2, 2416, 2467, 2483/2 (H. 1165), 2320, 2320/3; Ötügen, K 2567, 2569; Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yazmalar A 159.

2. Bursa, İnebey Kütüphanesi, Hasan Çelebi 1158/1.

3. İstanbul, Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Manzum 1267; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T. 2785; Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi 322 (H. 980), Hacı Mahmud 6118/3, Lala İsmail 654/2, Süleymaniye 1014/8, Reşid Efendi 977/3.

4. Manisa, İl Halk Kütüphanesi 6595/4.

52. Sıhâhu'l-'Acem

Sıhâhu'l-'Acem, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlük olup yazarı kesin olarak bilinmemektedir. Sözlük Lütfullâh Halîmî'nin Lügat-ı Hâlimî ve Nisârü'l-Mülk adlı sözlüklerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Sıhâhu'l-'Acem, kütüphane kayıt fişlerinde ve kataloglarda Sıhâhu'l-'Acem, Sıhâh-ı 'Acem ve Sıhâh-ı 'Acemî adlarıyla da kayıtlı bulunmaktadır. Bazı nüshalarında sözlük, Hinduşâh-i Nahcivânî, Ayâsî, Mahmûd Ayâsî, Emir Hüseyin el-Ayâsî, Mevlânâ Ayaszâde ve Ayâs Paşazâde'ye nispet edilmiştir. İsim benzerliği sebebiyle Es-Sıhâhu'l-'Acemiyye'nin bir redaksiyonu sanılmışsa da tertibi, gramere ait kısımlarda kullanılan dil ve maddelerin düzenlenişi açısından söz konusu iki eser birbirinden ayrılmaktadır. Sıhâhu'l-'Acem'in en önemli kaynağı Lütfullâh Halîmî'nin H.872/M.1467-1468 yılında yazdığı Nisârü'l-Mülk adlı sözlüğü olup eserde sözlüğün adı açıkça söylenmemiş ancak gramer kısmı Nisârü'l-Mülk'ten alınmıştır. Nisârü'l-Mülk'ten sonra tespit edilen en eski nüshası H.939/M.1532 tarihinde kopyalandığına göre Sıhâhu'l-'Acem'in H.872-939/M.1467-1532 yılları arasında yazılmış olabileceği söylenebilir.

Konya, Yusufâğa Kütüphanesi 7039 numaralı nüshasına göre Sıhâhu'l-'Acem sırasıyla fiiller, dil bilgisi, isimler olmak üzere üç bölüm olarak düzenlenmiştir. Yaklaşık 1100 fiili içeren birinci bölüm Farsça fiillere ayrılmıştır. Maddelerin düzenlenişinde ilk harfler bap olarak kabul edilmiş ve alfabetik olarak yirmi baba ayrılmıştır. Baplarda mastar halleri verilen fiiller harekelenmiş ve ünlülerine göre alfabetik olarak sıralanarak Türkçe karşılıkları satır aralarına yazılmıştır. İkinci bölüm gramer konularına ayrılmıştır. Bu bölüm, 'el-Kavâ'id ve Mâ-yettebi'uhâ' başlığı altında 'fasıl' alt başlıklarıyla sekiz kısma ayrılmıştır. Nisârü'l-Mülk ile benzer olan bu bölümde gramer bilgileri Farsça anlatılmıştır. Sözlüğün üçüncü bölümü ise Farsça isimlere ayrılmış bu bölümde 8500 civarında kelimenin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Maddelerin düzenlenişi birinci bölüm ile aynıdır (Öz 2016:144-147).

Nüshaları:

1. Ankara, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, M. Ozak I, 694; Milli Kütüphane, A. Ötüken 3568; Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yz. A 139, Yz. A 199, Yz. A 512.

2. Bursa, İnebey Kütüphanesi, Genel 1332.

3. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, T. 4048; Köprülü Kütüphanesi, II. Kısım 315; Millet Kütüphanesi, A. Emirî, F 253 (H. 939); Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud 5428/2.

4. Konya, Mevlana Müzesi Kütüphanesi, İhtisas 4266 (H.1065); Yusufâğa Kütüphanesi, 7039.

5. İngiltere, Londra, Bristish Museum Add. 7686.

53. Dekâyıku'l-Hakâyık

Farçadan Türkçeye şeklinde düzenlenmiş bir sözlük olan Dekâyıku'l- Hakâyık, eş sesli, eş anlamlı ve zıt anlamlı kelimeleri içermesi bakımından ilk örnektir. Yazarı, Kemâl Paşazâde Şemseddîn Ahmed b. Süleymân'dır.

Kemal Paşazâde, H.873/M.1469 yılında dünyaya gelmiştir. Nerede doğduğu tam olarak bilinmemekle birlikte kaynaklarda Amasya, Tokat ve Edirneli olduğu ileri sürülmektedir. Asıl adı Şemseddin Ahmed'tir ancak II. Bayezid'in lalası olan dedesi Kemal Paşa'ya nisbetle Kemalpaşazâde, Kemalpaşaoğlu veya İbn Kemal diye de bilinir. Amasya ulemasından ilim gördükten sonra II. Bayezid'in seferine katılmıştır. Bir mecliste Molla Lütfi'ye gösterilen ilgiden, ulemânın ümerâdan daha çok saygı gördüğünü anlamış ve ilmiye sınıfına geçmiştir. Edirne'de Molla Lutfi ve dönemin saygın hocalarından ders almıştır. İlk Edirne'deki Ali Bey (Taşlık) Medresesi'nde müderrislik yapan yazar burada Türkçe bir Osmanlı tarihi yazmakla görevlendirilmiştir. Üsküp'teki İshak Paşa Medresesi'nde, Edirne'deki Halebiye ve Üç Şerefeli, Sultan Bayezid medreseleri ile İstanbul'da Sahn-ı Semân Medreselerinde çalışmıştır. Yavuz Sultan Selim döneminde Şiilere yönelik söylemleriyle ünü artmış ve Edirne kadılığına daha sonra da Anadolu kazaskerliğine atanmıştır. Bu görevdeyken Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferine katılmıştır. Daha sonra Karaman'ın tahririyle görevlendirilse de bu görevden azledilerek Edirne Dârülhadisi ve Sultan Bayezid Medresesi'nin müderrisliğini yaptıktan sonra İstanbul'a gelip Fatih Medresesi'nde görevine devam etmiştir. Zenbilli Ali Efendi'nin ölümüyle şeyhülislamlığa getirilmiş, bu görevdeyken H.940/M.1534 tarihinde vefat etmiştir (Turan 2002:238). Tarih, edebiyat, dinî konular, tasavvuf, Arap ve Fars dili ve grameri ve felsefe alanında birçok eseri bulunan yazarın Târîh-i Âl-i Osman, Yûsuf u Züleyhâ mesnevisi, Nigâristân ve Dekâyıku'l-Hakâyık'ı meşhurdur.

Konya, Yusufâğa Kütüphanesi 436 numaralı nüshasına göre Dekâyıku'l-Hakâyık, Kanuni Sultan Süleyman dönemi sadrazamlarından Makbul İbrahim Paşa (1439 [?]-1536)'ya sunulmuştur. Sözlüğün yazılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Makbul İbrahim Paşanın sadrazamlıkta bulunduğu tarih ile öldüğü tarih dikkate alındığında sözlüğün H.929-940/M.1523-1534 yılları arasında yazıldığı söylenebilir. Dekâyıku'l-Hakâyık, Farsça eş sesli, zıt anlamlı, aynı anlamda ya da anlamca birbirine yakın sözcüklerin yapı farklılıklarını ve anlam inceliklerini gösteren bir sözlüktür. Toplam 423 Farsça maddeden oluşan sözlükte maddeler belirli bir usule göre değil, eş sesli, eş anlamlı ve zıt anlamlı oluşlarına göre sıralanmıştır. Maddelerin önce okunuşu yazılmıştır. Yazılış benzer okunuşu farklı olan kelimeler için hareke farklılıkları gösterilerek beyitlerdeki örnekleri verilmiştir. Kelimenin anlamı üzerine durulmuş, Türkçedeki karşılıkları yazılarak her anlamı bir beyitle örneklendirilmiştir. Sözlükte maddelerin anlamları için 786 Farsça, 39 Türkçe, 2 Arapça beyit, bunların haricinde rubai, mısra nazm, kıta, muamma, latife örnekleri de bulunmaktadır. Sözlükte Türkçeye geçen kelimeler için 'lûgat-i müştereke' kaydı düşülmüş, kelimelerin yapısı üzerinde özellikle durulmuş, türemiş ve birleşik kelimelerin gramer kuralları anlatılmıştır. Sözlükte istifade edilen kaynaklar belirtilmemiş ancak Lutfullâh Hâfîmî'nin Bahrû'l-Garâyib adlı sözlüğü ile Arapça-Farsça sözlük olan Tâcü'l-Masâdir'in isimleri zikredilmiştir. Dekâyıku'l-Hakâyık, kendisinden sonra yazılan Farsça-Türkçe sözlüklerin birçoğuna kaynak olmuştur.

Dekâyıku'l-Hakâyık daha sonra H.957/M.1550 yılında Ahmed b. Hızır tarafından 'Tertîb-i Dekâyıku'l-Hakâyık' adıyla maddeleri alfabetik düzende sıralanmak suretiyle tekrar yazılmıştır.

Dekâyıku'l-Hakâyık'ın önemine ilk kez Mecmû'a-i Mu'allim'de Muallim Naci dikkat çekmiştir. Dergide eserin ilk on beş maddesini ve seçtiği bazı kısımları tefrika etmiştir. Daha sonra şair ve yazar Halil Edib (1863-1912) de Dekâyıku'l-Hakâyık'ın ilk yirmi üç maddesini açıklamalı ve tenkitli olarak Hazîne-i Fünûn'da, bazı kısımlarını da Mektep Mecmuası'nda yayımlamıştır (Öz 2016:148-152).

Dekâyıku'l-Hakâyık hakkında yapılmış çalışmalar şunlardır:

KARACA, Abdullah (1996), “*Kemal Paşazâde'nin Dekâyıku'l-Hakâyık'ı*”, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale.

AKMAN Sibel (2002), “*İbni Kemâl'in Dakâyıku'l-Hakâyık'ı*”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

KAYA İbrahim (2011), “*Kemal Paşazâde'nin Dekâyıku'l-Hakâyık'ı Üzerine Düşünceler*”, Turkish Studies, Sayı:6/4 Sonbahar, s. 671-704.

TOPAL, Mesut (2013), “*Dekâyıku'l-Hakâyık: İnceleme-Metin*”, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, A. Ötüken 86, 143/1; Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, M. Ozak I, 446, 989, 1299, M. Ozak II, 325, M.Con 148, İ. Saib 1256, 2515; Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yz. A 200/2.

2. Bursa, İnebey Kütüphanesi, Haraççı 882.

3. Çankırı, İl Halk Kütüphanesi 270/2.

4. Çorum İl Halk Kütüphanesi 813 (H.954).

5. İstanbul, Atıf Efendi Kütüphanesi 2052, 2714/1; Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt 6925/2 (H. 971), 11411, 11917/2, 16338/2; Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 34, Lgt 35; Hacı Selimağa Kütüphanesi, Kemankeş 440 (H. 999), 665/3 (H. 976), Hacı Selimağa 1234/2; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T. 173 (H. 1025), 814, 1385/2, 1465, 1902/2, 3526/2, 3768/3 (H. 1007), 5791 (H. 977), 9723 (H. 1070); Köprülü Kütüphanesi, M.Asım Bey 674; Nuruosmaniye Kütüphanesi 4206, 4207, 4751; Süleymaniye Kütüphanesi, A. Tekelioğlu 690/2, 691, Amcazade Hüseyin Paşa 372, Aşir Efendi 378/1 (H. 969), Ayasofya 4674, 4675, 4676/2 (H. 972), Bağdatlı Vehbi 1975/2 (H. 959), Carullah 1652, Dügümlü Baba 445, Edas Efendi 2589, (H. 1003), 3212, 3213, Fatih 4190, 5100 (H. 1012), 5183 (H. 1006), 5188/2 (H. 1066), 5189/2 (H. 1012), 5190/2, 5191 (H. 1098), Hacı Mahmud 5447 (H. 979), 5457/2, 5476, 6126, Hüseyin Paşa 514, 515/2 (H. 981), İsmihan Sultan 413, İzmir 792, Lala İsmail 419 (H. 994), 652, Laleli 1725/2 (H. 977), 3554/2, 3647/2, Murad Molla 1522 (H. 976), Nafiz

Paşa 1472/2, Reisülküttap 794, 1211 (H. 971), Reşid Efendi 955, 739/2, Serez 3848/2, Süleymaniye 856, Şehid Ali Paşa 2624, Tahir Ağa Tekke 392 (H. 1062), A. N. Tarlan 184/2, Veliyüddin Efendi 3104, Yozgat 479, Zühdü Bey 57 (H. 1070); Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet 1181, Müze 826, 1223 (H. 962), 1226, 1235; Sermet Çifter Kütüphanesi 756.

6. İzmir, Milli Kütüphane 1113/2, 1424/1-2 (H. 1184), 1452.

7. Kayseri, Raşid Efendi Kütüphanesi 892/1 (H. 972), 1029 (H. 978).

8. Konya, Yusufâğa Kütüphanesi 436.

9. Kütahya, Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi, 407 (H. 990).

10. Manisa, İl Halk Kütüphanesi 1142, 2749, 2750, 2873 (H. 987), 2874, 5248/4.

11. Samsun, 19 Mayıs İl Halk Kütüphanesi 579.

54. Mirkatü'l-Luga

Mirkatü'l-Luga, Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı, Abdullah Kestelî'dir.

Abdullah Kestelî'nin hayatı hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Aydın'ın Kestel köyünde doğan yazarın babasının adı Yusuf, dedesinin adı Muhammed'dir. Kaynaklarda kadılık yaptığı, Arapça'ya ve lugât ilmine hâkim olduğu ve Tire'de vefat ettiği kayıtlıdır.

Mirkatü'l-Luga, yaklaşık 30.000 madde başı kelimeden oluşmaktadır. Bu kelimelerin 14.000'ini Cevherî'nin "Es-Sihâh fi'l-Luga" adlı eserinden, 16.000'ini de Fîrûzâbâdî'nin el-"Kâmûsü'l-Muhît"inden derlemiştir. Mirkatü'l-Luga'nın tertibi Cevherî ile Fîrûzâbâdî'nin sözlükleri ile aynıdır. Buna göre maddelerin düzenlenişinde kelimenin son harfi bab, ilk harfi de fâsil olarak kabul edilmiş ve maddeler buna göre sıralanmıştır. Aranılan kelimeyi, son harfinden ilk harfine doğru bir sıra takip ederek bulmak mümkündür. Sözlükte önce Arapça kelime madde başı yapılmış, Türkçe karşılığı da yanına yazılmıştır. Birden fazla anlamı olan kelimelerin anlamları önem sırasına göre 've' bağlacıyla ayrılarak yazılmıştır. Arapça yazılışları aynı fakat okunuşu farklı olduğu halde mânası bir önceki gibi olan kelimelerde "misli-i..." ifadesi kullanılmıştır. Arapça kelime çoğul ise hangi kelimenin çoğul şekli olduğu

gösterilmiştir. Bazı Arapça maddeler yine Arapça veya Farsça bir kelime ile açıklanmıştır. Bazı Arapça kelimelerin karşısına, o kelimenin herkes tarafından bilindiğini belirtmek için, sadece f “ف” harfi (= mâruf) ibaresi yazılmış, madde hakkında başka bir açıklama yapılmamıştır. Pek çok Arapça kelimenin mânası açıklanırken onun zıddı olan kelimedenden yararlanılmış, zıt anlamlısı ‘hilâfu..’ ibaresiyle gösterilmiştir (Yüce 1988: 112-113). Mirkatü'l-Lüga 15. yüzyıl Türkçesinin özelliklerini yansıtması ve Türkçe arkaik kelimeler içermesi açısından önemli bir sözlüktür. Mirkatü'l-Lüga ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

GAFFAR, Abdul (1983), “*Mirkatü'l-Lüga*”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Nüshaları:

1. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 400, 2959, 440, 3482; Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı 2863, Harput 280, 5261, Fatih 5260, Ayasofya 4565, 4766.
2. Berlin Kütüphanesi, Staatsbibl., MS Or. Quart, 977.
3. Viyana Kütüphanesi, G. Flügel, I, 118, 113.

55. El-Bâbü'sü'l-Vasît fi Tercemeti'l-Kamûsu'l-Muhit

El-Bâbü'sü'l-Vasît fi Tercemeti'l-Kamûsi'l-Muhît, Firûzâbâdî'nin Arapça Kâmûsu'l-Muhît adlı sözlüğünün Türkçe'ye yapılmış ilk tercümesidir. Mütercimi Merkezzâde Ahmed Efendi'dir.

Merkezzâde Ahmed Efendi, Halvetî-Sünbülî şeyhi Merkez Efendi'nin oğlu olup babasına nispetle Merkezzâde, İbn Merkez, Merkezî adlarıyla bilinmektedir. Bazı kaynaklarda annesinin Yavuz Sultan Selim'in kızı Şah Sultan olduğu söylenmektedir. Dinî ilimleri babasından öğrenden yazar, seyristülükünü babasının yanında tamamlamıştır. İlimle uğraşmaya devam etmiş, Arap dilinin en önemli sözlüklerinden Firûzâbâdî'nin Kâmûsu'l-Muhît adlı sözlüğünü H. 950/M. 1543 yılında Türkçeye tercüme etmiştir. Bir yıl sonra babasının emriyle Üsküdar Baba Nakkaş Zâviyesi'nde irşad faaliyetine başlamış daha sonra memleketi Denizli'ye yerleşmiştir. Babasının ölümünden sonra İstanbul'a giderek onun yerine geçmiştir. Halvetî-Sünbülî tarikatının âsitanesi olan Koca Mustafa Paşa Dergâhı'nda iki yıl kadar şeyhlik yapmış, daha sonra

bu görevi babasının halifelerinden Yâkub Efendi'ye bırakarak Denizli'ye dönmüş, ömrünün sonuna kadar ilimle uğraşmış ve H. 963/M. 1556 yılında vefat etmiştir (Durmuş 2004: 206-207).

Asıl adı El-Bâbûsü'l-Vasît fi Tercemeti'l-Kamûsi'l-Muhît olan eser, kısaca el-Bâbûs olarak da bilinmektedir. Mukaddimedede yazar, sözlüğünü hazırlarken kullandığı kaynaklar hakkında bilgi vermiştir. El-Bâbûs, “el-Müfredât” ve “el-Mürekkebât” olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. 28 babtan oluşan El-Müfredât bölümü sözlüğün neredeyse tamamını teşkil etmektedir. Bu bölümdeki kelimeler, el-Kamûsi'l-Muhît'te olduğu gibi Cevherî ekolüne göre yani son harflerine göre düzenlenmiştir. Son harfi “bâb”, ilk harfi “fasıl” kabul edilen kelimeler, alfabetik olarak sıralanmıştır. Cevherî ekolüne bağlı yazılmış sözlüklerden farklı olarak el-Bâbûs'ta kelimelerin kök harfleri dikkate alınmamıştır. Sözlüğün “el-Mürekkebât” bölümü ise ‘faslü'l-elif’, ‘faslü'l-bâ’ ve ‘faslü'l-lâm ve'l-elif’ adlı üç fasıldan oluşan kısa bir bölümdür. Bu bölümde çeşitli deyimler, isimler, meşhur kişi ve yer isimleri derlenmiştir. Ahmed Efendi sözlüğü olduğu gibi tercüme etmek yerine kendince bazı ekleme, çıkarma, özetleme ve kısaltmalar yapmıştır. Sözlükte sadece isim ve harf türünden kelimeler toplanmış, sadece bazı harf ve edatların cümle içinde nasıl kullanıldığını gösterilmiştir (Kaş 2007: 29-31).Sözlükte özellikle tıp, eczacılık ve baytarlıkla ilgili kelime ve terimlerin Türkçe karşılıkları gösterilmiştir. Yazılan karşılıklar genellikle Denizli ağzından yapılmıştır (Durmuş 2004: 207).

El-Bâbûsü'l-Vasît fi Tercemeti'l-Kamûsi'l-Muhît hakkında yapılmış çalışmalar şunlardır:

KOBYA, Murat (2005), “*Merkezzade Ahmed Efendi ve el-Bâbûsü'l-Vasît'i (inceleme)*”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

KIRMIZI, Mevlüde (2019), “*El-Bâbûsü'l-Vasît fi Tercümeti'l-Kâmûsu'l-Muhît (16/a-21/b, 93/a-112/b, 147/a-149b, 184/a-214b)*”, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.

BOZKURT, Halime Gökür (2019), “*El-Bâbûsü'l-Vasît fi Tercümeti'l-Kâmûsu'l-Muhît (27/b-52/b, 141/a-143/b, 246/b-277/a)*”, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal

Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.

Nüshaları:

1. İstanbul, Âtîf Efendi Kütüphanesi, Âtîf Efendi 2692 (Sözlüğün yazar hattı nüshası olup henüz basılmamıştır); Hacı Selim Ağa Kütüphanesi 1224; Süleymaniye Kütüphanesi Beşir Ağa 626, Esad Efendi 3196, Hamidiye 1362, 1363, Yazma Bağışlar 154; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1169, III. Ahmed A 2703.

56. Ahterî-i Kebîr

Ahterî-i Kebîr, Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş hacimli bir sözlüktür. Yazarı, Ahterî adıyla da bilinen Muslihuddîn Mustafa b. Şemseddîn el-Karahisârî'dir. Sözlük H. 952/M. 1545 yılında yazılmıştır.

Ahterî, Afyonkarahisar'da doğduğu için Karahisarî nisbesiyle de anılmaktadır. Kaynaklarda hakkında ayrıntılı bir bilgi bulunmayan yazar, Ahterî Kütahya'da müderrislik yapmış ve H. 968/M 1561-1561 yılında orada vefat etmiştir. Ahterî'nin Arap dili ve edebiyatı dışında siyer ve fıkıh alanlarında da eserleri bulunmaktadır (Kılıç 1989:184).

İstanbul, Ahmet Kâmil Matbaası, 1906 tarihli baskısına göre Ahterî-i Kebîr, bir sayfalık bir mukaddime, sözlük bölümü ve birkaç satırlık bir hatimeden oluşmaktadır. Sözlüğün adı geçen nüshası iki ciltten oluşmaktadır. Birinci cildinde elif-dât harflerini, ikinci cildinde ise dât-yâ harfleri işlenmiştir. Bin sayfadan fazla olan sözlükte ve 24497 madde başı kelime derlenmiştir. Yazar sözlüğünü oluştururken kullandığı kaynakların adını vermiştir. Ahter-i Kebir'in en önemli özelliklerinden biri Arapça kelimeleri sülâsî ve rubâ'î köklerini dikkate almaksızın elif-ba sıralamasına göre yazılmasıyla kendinden önceki lugâtçilik anlayışına bir yenilik getirmiş olmasıdır. Sözlükte yaygın olarak kullanılan kelimeler derlenmiştir. Sözlük Kütahya, Afyonkarahisar ağız özelliklerini ve Osmanlı Türkçesinde ihmal edilen sözcükleri içermesi açısından önemlidir. Ayrıca günümüzde kullanılmayan fakat klasik dinî metinler ve eski Arap şiirinde geçen pek çok kelimeyi içermesi bakımından önemlidir. Sözlükte madde başı yapılan kelime açıklamasında kelimenin Türkçe karşılıkları, eş ve zıt anlamları, Farsça, İbranice, Yunanca Süryanice gibi dillerdeki veya çeşitli Arap lehçelerindeki anlamları, kelimenin geçtiği atasözü veya deyim, örnek cümlelerde kullanımı, kelime hakkında ansiklopedik

bilgiler yazılmıştır (Kartal 2013: 21-32). Ahterî-i Kebîr üzerine yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

KIRKKILIÇ, Ahmet – SANCAK, Yusuf (2009), “*Ahterî-i Kebir*”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

KARTAL, Mustafa (2013), “*Ahterî-i Kebîr ve Sözlükbilim Açısından Önemi*”, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun.

SIR DÜNDAR, Ayşe Nur (2013), “*Kütahya’da Yazılmış Bir Arapça-Türkçe Sözlük: Ahterî-i Kebîr*”, Ahterî ve Dönemi Sempozyumu.

GÜNEŞ, Mustafa (2014), “*Mustafa Ahterî Efendi ve Ahterî-i Kebîr Adlı Sözlüğü Üzerine*”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Kütahya Özel Sayısı Kasım, s. 33-38.

SIR DÜNDAR, Ayşe Nur (2014), “*Ahterî-i Kebîr’in Türk Sözlük Bilimine Katkıları (I)*”, Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi 1(4), s.139-160.

TÜRKAN, Ahmet (2015), “*Ahterî’nin Yahudilik ve Hıristiyanlık Hakkındaki Görüşleri ve Ahterî-i Kebîr Adlı sözlüğünde Bu Dinlerle İlgili Geçen Kelimeler Üzerine Bir Değerlendirme*”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Sayı:40, s.241-252.

TÜRKEL, Rifat (2016) “*Ahterî’nin İslam Mezhepleri ile İlgili Görüşlerinin Eserleri Çerçevesinde Değerlendirilmesi*”, e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi 8/2, Nisan, s. 183-211.

GÜNAY, İlhami (2017) “*Ahterî’nin Eserlerinin Tefsir ve Kur’an İlimleri Açısından Değerlendirilmesi*”, İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, C.2/Sayı:3, ss. 373-399.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 04211-001; Topkapı Sarayı Kütüphanesi, A2716, 2717, 2757; K. 1188,1191, 1192, 1193, 1194, 3783.

Baskıları:

1. İstanbul, Dârü't- Tıbâati'l-Âmire H. 1242/M. 1823, 709 s.
2. İstanbul, Dârü't-Tıbâati's-Sultaniye 1256/1840, 711 s.
3. İstanbul, Dârü't-Tıbâati's-Sultaniye 1263/ 1847, 711 s.
4. İstanbul, Dârü't-Tıbâati's-Sultaniye 1271/1854, 711 s.
5. İstanbul, Dârü't-Tıbâati'l-Âmire 1275/1859, 711 s.
6. İstanbul, Matbaatü'l-Âmire 1283/1866, 394+382 s.
7. İstanbul, Ahmet Kâmil Matbaası 1283/1866, 394+383 s.
8. İstanbul, Elhac Muharrem Efendi Bosnavî Matbaası 1288/1871, 451+480 s.
9. İstanbul, Matbaa-i Âmire 1289/1872, 450+480 s.
10. İstanbul, Ali Bey Matbaası 1292/ 1875, 394+383 s.
11. İstanbul, Matbaatü'l-Hacı Muharrem Efendi el-Bosnevî 1292/1875, 480+480 s.
12. İstanbul, Matbaa-i Âmire 1293/1876, 1198 s.
13. İstanbul, Ali Bey Matbaası 1296/1879, 1198 s.
14. İstanbul, Matbaa-i Âmire 1302/1885, 1198 s.
15. İstanbul, Matbaa-i Âmire 1302/1885, 1198 s.
16. İstanbul, Matbaatü el-Hac Muharrem Efendi el-Bosnevî 1303/1886 492+475 s.
17. İstanbul, Hacı Hüseyin Efendi Matbaası 1309/1891, 1198 s.
18. İstanbul, Sahafiye-i Osmaniye 86 Nolu Matbaası 1310/ 1892, 1198 s.
19. İstanbul, Matbaa-i Âmire 1310/1892, 1198 s.
20. İstanbul, Matbaa-i Âmire 1310/ 1893, 492+475 s.
21. İstanbul, Matbaa-i Âmire 1311/1894, 1104 s.
22. İstanbul, Matbaa-i Âmire 1311/1894, 1203 s.
23. İstanbul, Mahmud Bey Matbaası 1316/ 1898, 616+616 s.
24. İstanbul, Matbaa-i Ahmed Osman 1321/ 1903, 1297 s.

25. İstanbul, Matbaa-i Arif 1322/ 1904, 1204 s.

26. İstanbul, Matbaa-i Ahmet İhsan 1323/ 1905, 1198 s.98

27. İstanbul, Matbaa-i Ahmet Kâmil 1324/1906, 1204 s.

57. Müşkilât-ı Şâhnâme

Müşkilât-ı Şâhnâme, Farsçada yaygın olarak kullanılan kelimeleri derleyen Farsça-Türkçe manzum bir sözlüktür. Adından dolayı Firdevsî'nin Şâhnâme adlı eseri için hazırlanmış bir sözlük izlenimi uyandırır da eserde Şâhnâme ile ilgili bir bilgi bulunmamaktadır.

Müşkilât-ı Şâhnâme'nin Muhammed b. Mustafâ tarafından istinsah edilmiş H.954/M.1547 tarihli, İstanbul, Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 252 numaralı nüshasında eserin ne zaman yazıldığı ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nüsha H.954/M.1547 tarihli olduğundan sözlüğün bu tarihten önce yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Sözlükte yazar ile ilgili de herhangi bir bilgi yoktur. Ancak Güstav Flügel sözlüğün Berlin, Bibliothek Nationale Mxt. Nu. 38'dekaytlı bir nüshasını tanıttığı makalesinde sözlüğün Seyyid İbrâhîm el-Hâfiz ez-Zâ'îfi tarafından yazıldığını söyler.

Müşkilât-ı Şâhnâme, Farsça giriş dâhil olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Girişte sözlüğün adı Müşkilât-ı Şâhnâme olarak kaydedilmiştir. Farsça fiillere ayrılan birinci bölümde 1.256 madde bulunmaktadır. Gramere ayrılan ikinci ve üçüncü bölümde konular Farsça anlatılmıştır. 6.360 maddeden oluşan dördüncü bölüm ise Farsça isimlere ayrılmıştır. Bu bölümde birden fazla anlamı olan Farsça kelimelerin her anlamı ayrı bir madde başı yapılarak Türkçe karşılıkları gösterilmiştir. Türkçede anlamı bilinen Farsça kelimelerin karşılıkları söylenmemiş, bu sözlüklere 'ma'ruf' ibaresi düşülmüştür. Birinci ve dördüncü bölümdeki maddelerin düzenlenişinde sözcüklerin ilk harfleri bap kabul edilmiş ve baplar alfabetik olarak sıralanmış, baplarda yer alan maddeler de ilk hecelerindeki ünlülerine göre meftuha, meksure, mazmûme şeklinde sınıflandırılmıştır (Öz 2016:153-155).

Nüshaları:

1. Ankara, Milli Kütüphane, Yz. B A (A) 4831/7; TDK Kütüphanesi, Yz. A 210, 447.

2. Antalya, Elmalı İlçe Halk Kütüphanesi, 2985.
3. Çankırı, İl Halk Kütüphanesi numara 344/4.
4. İstanbul, Belediye Kütüphanesi, Melih Cevdet K 171; Millet Kütüphanesi A. Emirî, Lgt. 252.
5. Almanya, Berlin, Bibliothek Nationale Mxt. Nu. 38.

58. Lugât-i Bostân-ı Şeyh Sâdî-i Şirazî

Lugât-i Bostân-ı Şeyh Sâdî-i Şirazî, adından da anlaşılacağı üzere İranlı şair Sâdî-i Şirazî'nin Bostân adlı eseri için hazırlanmış bir sözlüktür. Sözlüğün yazarı ve yazıldığı tarih bilinmemektedir. Kahire Ü Ktp. Nu. 2748'de kayıtlı Mehmed b. 'Abdullâh tarafından istinsah edilmiş bir nüshası H.956/M.1549 tarihli olduğundan sözlük, bu tarihten önce yazılmış olabilir. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib II, 1438 numaralı nüshasına göre Lugât-i Bostân-ı Şeyh Sâdî-i Şirazî, yaklaşık 1200 Arapça ve Farsça maddeden ibaret küçük bir sözlüktür. Kelimeler Bostân'daki şekliyle sözlüğe alınmış ve Türkçe karşılıkları satır aralarına yazılmıştır. Maddelerin düzenlenişinde ilk harfler bap kabul edilmiş, baplardaki sözcükler bulundukları seslilere göre sınıflandırılmıştır (Öz 2016:155-156).

Nüshaları:

1. Ankara, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib II, 1438; Türk Dil Kurumu Kütüphanesi 210/15.
2. Mısır, Kahire Ü Ktp., Nu. 2748.

59. Abuşka Lugâti

Abuşka Lugâti, Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerinde geçen kelimeleri içeren bir sözlüktür. Sözlük 16. yüzyıl ortalarında yazılmış olup Çağatay Türkçesinden Osmanlı Türkçesine şeklinde düzenlenmiştir. Bugünkü Anadolu sınırları içerisinde yazılmış olan Abuşka Lügati'nin kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Sözlüğün ilk maddesi, abuşka "yaşlı kadın" olduğu için sözlük Abuşka Lügati diye anılmıştır. Sözlük yazmalarda Abuşka adı yanında Lugât-İ Abuşka, Kitâbü Lugât-i Abuşka, Abuşka der Lugât-i Çağatay, Lugât-ı Nevâî, Lugât-i Mevlânâ Nevâî, Lugât-i Mir Ali Şîr Nevâî, el-

Lugât Alâ Lisâni Nevâi, el-Lugâtü'n-Nevâiyye ve'l-İştihâdâtü'l-Çağatâiyye, Kitâbü'l-Lugât fi Lisâni Çağatay, Kitâbü Lugâti Çağatay şekillerinde de adlandırılmıştır.

Sözlüğün bazı nüshalarının mukaddimesi manzum, bazılarının ise mensurdur. Sözlüğün toplam 3.027 kelimeyi içeren Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3264/2 numaralı nüshası kısa bir manzum ve mensur şekilde yazılmış mukaddimeyle başlar. Burada Çağatayca ve Osmanlıca imlaları arasında farklar hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra sözlükteki kelimelerin Arap alfabesine göre düzenlenmiş fihristi bulunmaktadır. Sözlük bölümünde kelimelerin Osmanlı Türkçesi ile karşılıkları verildikten sonra Nevâi ve başka yazarların eserlerinden örnekler nakledilmiştir. Çağatay Türkçesi kelimelerinin doğru okunması amacıyla kelimeler ilk harflerine göre, meftuha, meksure ve mazmume şeklinde fasıllarla dizilmiştir. Doğu Türkçesinin imla, kelime ve cümle bilgisine dair açıklamaların yapıldığı eserde başka eserde rastlanmayacak kelimeler bulunmaktadır. Ayrıca mensur mukaddimede Doğu Türkçesinin özellikleri anlatılmıştır. Bazı maddelerin açıklamasında da Çağatay Türkçesi gramer bilgileri verilmiştir (Güzeldir 2002: 10-11). Yurtiçi ve yurtdışı kütüphanelerinde sözlüğün birçok nüshası bulunmaktadır. Sözlük üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır:

VAMBERY, Armin (1862), *Abuska Csagatajtörök Szogyüjtemeny [Abuşka Çağatay Türkçesi Söz Derlemesi]*, Macar İlimler Akademisi Yay., Pest.

THURY, Jozsef (1904), “*Az Abuşka Lügati Czimü Csagataj Szotar*”, Keleti Szemle V, Budapest, s. 1-21.

ATALAY, Besim (1970), *Abuşka Lügati veya Çağatay Sözlüğü*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.

GÜZELDİR, Muharrem (2002), “*Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks)*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

KAÇALIN, Mustafa (2003), “*Abuşka Sözlüğü Üzerine*”, Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi, Sayı 13, İstanbul, s. 23-28.

KAÇALİN, Mustafa (2011), *Niyâzi: Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (el-Lugâtu'n Nevâiyye ve'l-istişhâdâtul-Cağâtâiyye)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nüshaları:

1. İstanbul, Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi 1222; Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, M. Cevdet K.308, K.208; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 1387, TY 1760, TY 2782, TY 3836; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3264/2, Lâleli 1911, Ayasofya TY 4748, Halet Efendi 57, Aşir Efendi 348, Fatih 5243, Vehbi Efendi 579, Zühdi Bey 157/2; Nuruosmaniye Kütüphanesi 4047; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III Ahmed 27631; Üsküdar Hacı Selim Ağa Kütüphanesi 1215.

2. Fransa, Paris Bibliotheque Nationale, Supplement 963, 964.

3. İran, Kum-Hüccetiye Medresesi Kütüphanesi, 488/1.

60. Lugât-i Ni'metullâh

Lugât-i Ni'metullâh Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlük olup yazarı Ni'metullâh b. Ahmed b. Mübarek er-Rûmî'dir.

Sofya'da doğan yazarın asıl adı Halil Sufî'dir. Sofya'da minencilikle uğraşp mesleğindeki ustalığıyla ün salan yazar bir süre bu işle ilgilenir. Daha sonra İstanbul'a gelip Nakşibendiliğe bağlanır. Emir Buhari zaviyesi şeyhlerinden Abdullatif Efendi'nin hizmetine girip burada kütüphane memurluğu yapar. Lugât-i Ni'metullâh'ı bu görev sırasında yazar. H.696/M. 1561-1562 yılında İstanbul'da vefat eden yazar, Edirne Kapısı dışında bulunan zaviyede defnedilmiştir (Öz 2016:156).

Konya, Yusufâğa Kütüphanesi 470 numaralı nüshasına göre Lugât-i Ni'metullâh, Farsça bir giriş ve üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Girişte sözlüğün yazılış amacı, kaynakları ve tertibi hakkında bilgiler verilmiştir. Yazar, giriş bölümünde kendi adını Ni'metullâh b. Ahmed b. Mübarek er-Rûmî, eserinin adını da adına nispeten Lügat-ı Ni'metullâh koyduğunu bildirerek eserini H.957/M.1550 yılında tamamladığını söyler. Girişte, seçkinlerin böyle bir sözlüğe ihtiyacı olmadığını söyleyen yazar, Lugât-i Ni'metullâh'ı seçkinler yani havas için değil de avam için yazdığını dile getirmiştir. Bu sebeple bilinen kelimeler için 'ma'ruf' ibaresi yazıp geçmemiş, bütün kelimeleri olabildiğince açıklamaya çalışmıştır. Fiillere ayrılan birinci bölümde 1278 maddenin

Türkçe karşılığı verilmiştir. Gramer konularına ayrılan ikinci bölümde Kavâ'id-i Zebân-ı Fârisî başlığı altında çeşitli harflerin kullanım şekilleri, ekler ve ekler ile ilgili kurallar üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölüm ise isimlere ayrılmış, bu bölümde yaklaşık 14.600 kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir. Maddeler ilk harfi esas alınarak yirmi altı baba ayrılmış ve ilk harfler ünlülerine göre sınıflandırılmış, ikinci ve diğer harflerde ise alfabetik sıra gözetilmiştir. Türkçede de kullanılan Farsça kelimeler için 'lügat-ı müştereke' kaydı düşülmüştür. Sözlükte nadir kullanılan Farsça kelimelerin anlamları için Firdevsî, Esedî-i Tüsî, Senâî, Şems-i Fahrî, Kâtibî, Hâfız ve Sa'dî gibi şairlerden örnek beyitler verilmiştir. Şahit beyitlerin önemli bir kısmı, Şems-i Fahrî'den alınmıştır. Ni'metullâh, yer yer eleştirse de Şems-i Fahrî'nin Mi'yâr-i Cemâlî adlı sözlüğünü kaynak olarak kullanmıştır.

Lugât-i Ni'metullâh daha sonra Fahrüddîn b. Yahyâ el-Mavsîlî tarafından Muhtasar-ı Lugât-i Ni'metullâh adıyla kısaltılarak tekrar hazırlanmıştır.

Lugât-i Ni'metullâh'ın bir bölümü O. Blau tarafından Über Ni'matullah's Persich-Türkisches Wörterbuch adıyla yayımlanmıştır (ZDMG, 1978, XXXIII, 484-494). Catellus da Lexicon Heptaglotton adlı eserinin Farsça kısmında Lugât-i Ni'metullâh'tan faydalanmıştır (Öz 2016:156-158). Ayrıca Adnan İnce tarafından yayımlanmıştır:

Lügat-ı Ni'metullâh: Ni'metullâh Ahmed, Haz. Adnan İnce, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

Nüshaları:

1. Afyon, Gedik Ahmed Paşa İl Halk Kütüphanesi, 17525/1 (H.1013), 17527 (H.1001).
2. Amasya, Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, Beyazıt 940/1 (H. 1133), 940/2 (H.996), 948 (H.1092), Beyazıt 950 (H. 957, yazar nüshası).
3. Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, M. Ozak I, 146, M. Ozak II. 232, İ. Saib II, 22, 1180, 1909; Millî Kütüphane, FB 82/1 (H. 1095), Yz. A 416, FB 459, 486, Yz. A 1091, 1370 (H. 1087), 1470, 2136 (H. 983), 2285, 2682 (H. 1078), 3483, B A (A) 4934, MFA (A) 740; A. Ötügen 68; Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yz. A 170, Yz. A 184, Yz A 190 (H. 993), Yz. A 213, Yz. A 451,

Yz. A 452 (H. 957, yazar nüshası), Yz. A 469, Yz. A 495, Yz. A 506 (H. 1016), 521 (H. 970).

4. Bursa, İnebey İl Halk Kütüphanesi, Genel 1554 (H. 977), Ulu Cami 3447.

5. Çorum İl Halk Kütüphanesi 1842.

6. Isparta Halil Hamit Paşa İl Halk Kütüphanesi 2074.

7. İstanbul Atıf Efendi Kütüphanesi 2748, 2749; Belediye Kütüphanesi K 138; Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt 6887, 6888, 6889, 6890; Millet Kütüphanesi A. Emirî, Lgt. 105 (H. 1051), 106, 107, Lgt. 257; Hacı Selimağa Kütüphanesi, Hüdayi Efendi 1673 (H. 1047), Kemankuş 665; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T. 195, 380, 395 509, 526, 1316, 1876, 1914, 2944, 3521, 5802 (H. 1069), 8531 (H. 984); Köprülü Kütüphanesi, Fazıl Ahmed 1568; Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Öğüt 1188 (H. 1047); Nurosmaniye Kütüphanesi 4286, 4287, 4288 (H. 1009), 4289, 4290 (H. 978); Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi 387 (H. 971), Bağdatlı Vehbi 1986 (H. 1097), Damad İbrahim 1139, 1140 (H. 985), Darülmecnevi 588 (H. 957), Fatih 3558, 3540, 5241, 5247, Hacı Mahmud 5441, 5445, 5484, Hamidiye 1424 (H. 1088), 1425 (H. 1093), İzmirli İ. Hakkı 2827, Lala İsmail 668 (H. 981), Laleli 3605 (H. 1125), 3606 (H. 957), 3607, Musalla-Medrese 2050 (H. 1029), Süleymaniye 1113, Şehid Ali Paşa 2671 (H. 982); Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Köşkü 385 (H. 995), Emanet 2032 (H. 1007).

8. İzmir Milli Kütüphane 1560.

9. Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi 1031 (H. 987), Raşid Efendi Eki 1056 (H. 973), 1057 (H. 1142).

10. Konya, Mevlana Müzesi Kütüphanesi, İhtisas 3165, 3166; İl Halk Kütüphanesi F. N. Uzluk 6663, 6891, Yusufaga Kütüphanesi, 470, 505, 7039, 7099 (H. 1017), 7591.

11. Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi 403, Zeytinolu İlçe Halk Kütüphanesi 306 (H. 971), 352 (H. 973), 1029.

12. Manisa İl Halk Kütüphanesi 2861 (H. 1034), 2862 (H. 958), 3041, 6543 (H. 975), 6544 (H. 964).

13. Nevşehir Halk Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa 24 (H. 992).

61. Tertîb-i Dekâyıku'l-Hakâyık

Tertîb-i Dekâyıku'l-Hakâyık, Farsça-Türkçe bir sözlük olup Kemâl Paşazâde'nin Dekâyıku'l-Hakâyık adlı sözlüğünün alfabetik düzende yeniden yazılmış bir örneğidir. Yazarı, Ahmed b. Hızır el-Üskübî el-'Alevî'dir. Osmanlı Müellifleri'nde yazarın adı Ahmed b. Hakkı şeklinde geçer, Kâtip Çelebi ise 'Alevî'nin şair olduğunu söyler.

Ankara, Millî Kütüphane, Yz. A 4831 numaralı nüshasına göre Tertîb-i Dekâyıku'l-Hakâyık, sonunda ebced hesabıyla düşürülen tarihe göre, H.957/M.1550 yılında tamamlanmıştır. Tertîb-i Dekâyıku'l-Hakâyık, Farsça bir önsöz ve sözlük kısmı olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Farsça önsözde sözlüğün yazılış amacı ve tertibi hakkında bilgiler veren yazar, Dekâyıku'l-Hakâyık'taki maddeler belirli bir usule göre düzenlenmediği için aranan kelimenin zor bulunduğunu, sözlüğünü bu karmaşıklığı gidermek için yazdığını söyler. Aranan kelimenin daha kolay bulunması amacıyla yazar sözlükteki kelimeleri ilk hecelerinde bulundukları ünlülere göre üç türde sınıflandırmıştır (Öz 2016:160).

Nüshaları:

1. Ankara, Milli Kütüphane, Yz. A 4831.
2. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttap 1090/1, Reşid Efendi 956.
3. Kütahya, Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi 1125.
4. Manisa, İl Halk Kütüphanesi 2874.

62. Câmî'u'l-Fâris (Tercümân-ı Fârisî)

Câmî'u'l-Fâris diğer adıyla Tercümân-ı Fârisî, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlük olup yazarı bilinmemektedir.

Sözlüğün iki farklı isminin olması iki ayrı nüshasında kayıtlı bilgilerden kaynaklanmaktadır. Ankara, Millî Kütüphane, A. Ötüken 415 numaralı nüshasında sözlük, Tercümân-ı Fârisî adıyla, Millî Kütüphane, Yz. FB 458 numaralı nüshasında ise Câmî'u'l-Fâris adıyla kayıtlıdır. Her iki nüsha da 'Alî b. Vefî tarafından istinsah edilmiş olup ön söz, bölümler, maddelerin sıralanışı ve verilen Türkçe karşılıklar itibarıyla

ayındır. Millî Kütüphane, A. Ötüken 415 numaralı nüsha H.961/1553 yılında yazılmıştır. Millî Kütüphane, Yz. FB 458 numaralı nüsha ise H.957/M.1550 yılında yazılmış olup istinsah tarihi en eski nüshadır.

Ankara, Millî Kütüphane, A. Ötüken 415 numaralı nüshasına göre Câmî'ü'l-Fâris diğer adıyla Tercümân-ı Fârisî bir giriş ve sözlük bölümünden oluşmaktadır. Sözlük kısmı iki bölüm halinde düzenlenmiş olup birinci bölümü Farsça fillere, ikinci bölümü ise isimlere ayrılmıştır. Maddelerin düzenlenişinde Tercümân-ı Lugât, ön sözde anılan adıyla Tercümân-ı 'Arabî adlı Arapça-Farsça sözlük örnek alınmış, maddeler ilk harflerine göre ve ilk harfler de ünlülerine göre düzenlenmiştir (Öz 2016:161).

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, A. Ötüken 415, Yz. FB 458; Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yz. A 448 (H. 970).

63. 'İlm-i Lugât

'İlm-i Lugât, bir kısmı Farsça-Türkçe bir kısmı Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı, 'İmâd- zâde Veli b. Yûsuf-ı 'İmâdî'dir.

İskilip'te doğan yazar, 'İmâdzâde Veli Çelebi adıyla da bilinmektedir. Manisa müftülüğünden emekli olan dayısı Köse Bozan Efendi'den mezun olarak kadılık görevinde bulunan yazar, bu sebeple Kadı Veli adıyla da anılır. Şiirde 'İmadî mahlasını kullanmıştır. Kafzâde Fâ'izî'ye göre H.1003/M.1595 yılında vefat etmiştir.

'İlm-i Lugât'm tespit edilebilen tek nüshası İran, Tahran, Kitâbhâne-i 'Umûm-i Âyetullâh Bahfî-i Mar'aşî 2048 numarada kayıtlı bir mecmuanın 29-53 yaprakları arasında bulunmaktadır. Bu nüsha, Ahmed b. Vildan-ı Akçeşehrî tarafından Rebiyülâhir 968/Aralık 1560 tarihinde istinsah edilmiştir. Seyyid Ahmed-i Hüseyinî bu nüshayı tanıtarak sözlüğün adının 'İlm-i Lugât olduğunu bildirir fakat yazılış tarihine dair herhangi bir bilgi vermez. Tanıtımda eser hakkında verilen bilgilere göre 'İlm-i Lugât, kafiye ve rediflerine göre sıralanmış 71 kıtadan oluşmaktadır. Elde bulunan tek nüshası H.968/M. 1560 yılında istinsah edilmiştir. (Öz 2016:162).

'İlm-i Lugât'ın Farsça-Türkçe kısmı ile ilgili bir çalışma yapılmıştır:

ŞİŞMAN, Rabia Şenay (2016), "Farsça-Türkçe Sözlüklerden İlm-i Lügat (Metin)", Turkish Studies, sayı: 11/4 Winter, p. 899-974.

Nüshaları:

1. İran, Tahran, Kitâbhâne-i ‘Umûm-i Âyetullâh Bahfî Mar‘aşî 2048.

64. Nisâb-i Türkî be Farsî

Nisâb-ı Türkî be Farsî, Çağatay Türkçesi-Farsça manzum bir sözlüktür. Cânî bin Melik-Şâh-i Horasânî tarafından yazılmıştır. Muhammed Mirza İsâ Bahadır Han’a sunulmuştur. Cânî, sözlüğünü H.965/M. 1558 yılında kaleme almış ve H.970/M. 1563 yılında tamamlamıştır. Sözlük Farsça mensur bir önsözle başlar. Sözlük kısmı manzum olup yirmi bir kütadan oluşur. Son kütada Timur şehzadelerinin isimleri nazmedilmiş ayrıca Ali Şir Nevâî’den de bahsedilmiştir. (Öz 2016: 319) Nisâb-i Türkî be Farsî şehzadeler hakkında bilgi içermesi bakımında Timur tarihine de kaynaklık etmektedir.

Nüshaları:

1. İran, Tahran’da Kitâbhâne-i Medrese-i Alî-i Sipeh-sâlâr, Nu. 2911/12.

65. Câmî‘u’l-Fürs

Câmî‘u’l-Fürs, Ahmed Bardahî es-Sûnîsâvî’nin Câmî‘u’l-Fâris adlı sözlüğünün ilk üç bölümü ile Farsça filler ve isimler bölümünde yer alan maddelerin alfabetik olarak yeniden düzenlemesidir. Yazarı, İnegöllü Mustafâ İbn Mehmed b. Yûsuf olup kaynaklarda hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır.

İstanbul, Köprülü Kütüphanesi 1540 numaralı nüshaya göre Câmî‘u’l-Fürs, bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Arapça yazılan giriş kısmında sözlüğün yazılış tarihiyle ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Sözlüğün görülen nüshalarından istinsah tarihi en eski olanı H.971/M.1563 tarihli olduğundan Câmî‘u’l-Fürs’ün bu tarihten önce yazılmış olabileceği söylenebilir. Girişte sözlük ve sözlüğün kaynakları hakkında bilgiler verilmiştir. Sözlüğün en önemli kaynağı Ahmed Bardahî es-Sûnîsâvî’nin Câmî‘u’l-Fâris adlı sözlüğüdür. İnegöllü Mustafâ, beş bölümden oluşan Câmî‘u’l-Fâris’in ilk üç bölümünü sözlüğüne eklemiştir. Câmî‘u’l-Fâris’in ilk iki bölümü olan filler ve isimler bölümündeki maddeleri alfabetik olarak sıralamış, isimler bölümündeki Farsça maddelerin hareke kayıtlarına, anlamlarına ve açıklamalara eklemeler yapmıştır. Ayrıca kaynaklarını karşılaştırmalı bir şekilde kullanmış ve kaynaklarındaki farklı yaklaşımları göstermiştir. Ahmed Bardahî, sözlüğünde herhangi bir kaynak adı anmamış, okuyuş farklılıklarına değinmemiş, örnek beyit vermemiştir.

Ancak İnegöllü Mustafâ, Ahmed Bardahî'den farklı olarak alıntı yaptığı yerlerde kaynağın adını verip az da olsa şahit beyit göstermiştir. Gramer kısmında da İnegöllü Mustafâ, Câmî'u'l-Fâris'te olmayan bazı eklemeler yapmıştır. Her iki sözlükte de gramer konuları Arapça anlatılmıştır. Fakat İnegöllü Mustafâ, alıntılacağı Arapça açıklamaları, Arapça bilmeyenlerin de anlaması için Farsçaya çevirmiştir.

Câmî'u'l-Fürs'ün birinci bölümü Farsça isimlere, ikinci bölümü fiillere, üçüncü bölümü gramere ayrılmıştır. Birinci ve ikinci bölümdeki maddelerin düzenlenişinde ilk harfler bap kabul edilmiş ve seslerine göre sınıflandırılmıştır. 10.200'ü aşkın maddeyi içeren isimler bölümünde Farsça kelimeler harekelendiği için okunuşları verilmemiş, anlamları yazılmıştır. Fiiller bölümü ise 1.300 civarında maddeden oluşmaktadır. Bu bölümde madde başı yapılan fiillerin ikinci harfi yeşil mürekkeple belirtilmiş ve madde başına yazılmıştır. Gramer bölümünde de konular altı fasla; her fasıl kendi içerisinde alt başlıklara ayrılmıştır. Açıklamalar önce Arapça sonra Farsça yapılmış, konularla ilgili örneklerin Türkçe karşılıkları gösterilmiştir (Öz 2016:163-165).

Câmî'u'l-Fürs' hakkında yapılmış çalışmalar şunlardır:

Şeyh İmâm el-Bardahî, Câmî'ül-Fürs: İnceleme-Metin, Haz. Hatice Şahin, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2006.

ŞAHİN, Hatice (2007), "*Câmî'u'l-Fürs' Örneğinde XVI. Yüzyıl Bitki İsimleri*", Turkish Studies, Volume 2/2, Spring, p. 570-602.

Nüshaları:

1. Ankara, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yz. A. 448 (H.971).
2. İstanbul, Köprülü Kütüphanesi 1540; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3455/2.

66. Lugât-i 'Abdülkerîm

Lugât-i 'Abdülkerîm, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş üç dilli manzum bir sözlüktür. Kerîmî mahlaslı, 'Abdülkerîm adlı biri tarafından yazılmıştır.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye 1014 numaralı nüshasına göre, eserin başında "Lügat Bismillâhirrahmânirrahîm 'Abdülkerîm" kaydı yer alır. Sözlüğün ilk kıtasında yer alan beyitte ise "Kerîmî" mahlası kullanılmıştır:

İşiden ehl-i dil nazmın Kerîmî

Dilüne cânımız kurban dirler (yp.52a-b)

Yusuf Öz, kaynaklarda Kerîmî mahlaslı şairler arasında ‘Abdülkerîm adlı bir şair belirlenemediğini, sözlüğün istinsah tarihinden hareketle Kerîmî mahlasıyla tanınan ‘Abdülkerîm’in aynı zamanda Şeyhülharemzâde lakabıyla bilinen Mustafâ Paşa Zaviyesi halveti şeyhi Sinânüddîn Yûsuf Efendi (öl. H.1021/M.1612) olduğunu söyler. Yazar önce müderrislik yapmış, daha sonra Babadağı, Narda, Şumnu ve Çatalca gibi yerlerde kadılık görevi yapmıştır. Şiir ve inşadaki yeteneğinin yanı sıra musiki bilgisi ve besteleriyle de bilinen yazar Muharrem 1044 (Haziran 1634 M) senesinde İstanbul’da vefat etmiştir. Lugât-i ‘Abdülkerîm üzerinde bir çalışması bulunan Hasan Kaya, Kerîmî’nin İrşâd adlı mevlidin yazarı olan Kerîmî olabileceği gibi Bursalı ve Edirneli olarak bilinen Kerîmîlerin dışında Kerîmî mahlasını kullanan üçüncü bir şair de olabileceğini söyler (Kaya 2017a: 221).

Lugât-i ‘Abdülkerîm’in yazılış tarihine dair sözlükte herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Sözlüğün en eski tarihli olan, Isparta UAK Nu. 59’da Manzûme-i Lügat-i Kerîmî adıyla kayıtlı olan nüshası H.978/M.1570 yılında istinsah edildiğinden sözlük aynı yıl ya da buna yakın bir zamanda yazılmış olabilir. Lügat-i ‘Abdülkerîm küçük yaştaki çocuklar için yazılmıştır. Sözlük, beyit sayıları 3 ile 11 arasında değişen 16 kıtayı oluşturan toplam 107 beyitten oluşur. Sözlüğün ilk yedi kıtası ile son dört kıtasında Arapça, Farsça ve Türkçe’de aynı anlama gelen kelimeler, diğer kıtalarda ise ‘fevaid’ adıyla bilgiler nazmedilmiştir. Örneğin sekizinci kıtada Hz. Peygamber’in Kur’an’da geçen ad ve sıfatları, dokuzuncu kıtada Kur’an’ın adları, onuncu kıtada Arapça ay adları, on birinci kıtada Farsça gün adları nazmedilmiştir (Öz 2016:165-166)

Lugât-i ‘Abdülkerîm ile ilgili aşağıdaki çalışmalar yapılmıştır.

KAYA, Hasan (2017), “*Kerîmî’nin Manzum Sözlüğü*”, Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 18, s. 213-252.

KAPLAN, Yunus (2017), “*Üç Dilli (Arapça-Farsça-Türkçe) Manzum Bir Sözlük: Lügat-ı Kerîmî*”, Geçmişten Geleceğe Türk Sözlükçülüğü, Elginkan Vakfı 3. Türk Dili ve Edebiyatı Kurultayı Bildirileri (19-21 Nisan 2017), İstanbul: Elginkan Vakfı, s. 445-478.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane Yz. A 2267/1, Yz A 5996/2; A. Ötügen 4033/3.
2. Çorum, Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 1898/2, 1909/2.
3. Isparta, Uluborlu İlçe Halk Kütüphanesi 59/1.
4. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye 1014.
5. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 5903/1.
6. Tokat, İl Halk Kütüphanesi 14/2.

67. Lugât-i Visâfî

Lugât-i Visâfî, Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı, Visâfî'dir. Sözlükte yazarın mahlası dışında hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak sözlüğün, aynı dönemde İstanbul'da doğan ve asıl adı Sefer olan Visâfî mahlaslı şaire ait olma olasılığı olsa da tezkirelerde bunu destekleyecek herhangi bir bilgi bulunmadığından, Visâfî mahlasını kullanan ve hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan başka bir şaire ait olma olasılığı da vardır.

İstanbul, Millet Kütüphanesi Ali Emiri Manzum 1261 numaralı tek yazma nüshasına göre Lugât-i Visâfî'nin sonunda nazım tarihi H. 981/M. 1574 olarak verilmiş ve bu tarih ebcet hesabıyla nazmedilmiştir:

“Tokuz yüz idi hem seksen birinde

Dahi zi'l-ka'de ayı âhiri had”

Adı geçen nüshaya göre Lugat-ı Visâfî, bir mukaddime ve 40 kıtalık sözlük bölümünden oluşmaktadır. Toplam 488 beyitten oluşan sözlüğün mukaddimesi mesnevi nazım şekliyle yazılmış 13 beyitten oluşmaktadır. Mukaddimede yazar, Allah'a hamd edip Arapça'nın cennet dili olduğunu söyleyerek bu sözlüğü yazma amacını bildirmiştir. Ayrıca sözlüğünün Kur'an sözlüğü olduğunu ve huruf-ı hecâ tertibine göre sözlüğünü düzenlediğini söyleyen yazar Allah'tan merhamet ve af dileyerek mukaddimeyi tamamlar. Lugât-i Visâfî'nin sözlük kısmı ise beyit sayıları 5 ile 27 beyit arasında değişen 40 kıtadan oluşmaktadır. Kıtalar alfabetik olarak sıralanmış olup kıtalarda kıtanın yazıldığı harfle başlayan kelimeler derlenmiştir. 15 kıta sonunda takti beyitleri yazılmış, bu kıtaların ilk mısralarında veznin tef'ileleri, ikinci mısralarda ise bahir adları

ve özellikleri yazılmıştır. Sözlükte yaklaşık 1900 civarı Arapça kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir. Söz konusu kelimeler Kur'an'da geçen kelimelerdir (Kaplan 2018: 58-60). Lugât-i Visâli üzerine yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

KAPLAN, Yunus (2018), “*Bilinmeyen Bir Arapça-Türkçe Manzum Sözlük: Lugatı Visâli*”, Dede Korkut, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 7/15, s. 54-75.

Nüshaları:

1. İstanbul, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 1261.

68. Tuhfetü's-Seniyye İle'l-Hazreti'l-Haseniyye

Tuhfetü's-Seniyye, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı, Deşîşî Mehmed b. Mustafâ b. Şeyh Lutfullâh'tır. Yazar uzun yıllar Mısır'da kalarak Deşîşe vakıflarının muhasebe işlerinde görev yaptığından Deşîşî lakabıyla anılmıştır. Bundan dolayı Tuhfetü's-Seniyye, Lugât-i Deşîşî adıyla da bilinmektedir.

Kaynaklarda yazar hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bazı kaynaklarda Amasyalı olduğu söylenir. Bağdatlı İsmail Paşa yazarın H.988/M.1580 yılında öldüğünü, Kâtip Çelebi ise bu tarihin Tuhfetü's-Seniyye'nin yazıldığı yıl olduğunu söyler. Sözlüğün Afyon, Gedik Ahmed Paşa İl Halk Kütüphanesi Nu. 1845'te bulunan H.1015/M.1606 istinsah tarihli nüshasında yazarın ölüm tarihi H.1001/M.1593 olarak kaydedilmiştir. Sözlük H.988/M.1580 yılında tamamlanmış ve III. Murad döneminde, H.985-998/M.1577-1590 yılları arasında Mısır Beylerbeyi Sokullu Hasan Paşa'ya sunulmuştur.

Konya, Yusufâğa Kütüphanesi 7517 numaralı nüshasına göre Tuhfetü's-Seniyye, uzun bir ön söz ile başlar. Ön sözde sözlük ve sözlüğün kaynakları hakkında bilgiler verdikten sonra yazar, ‘Mukaddime-i kitâb-ı müstetâb’ başlıklı ikinci bir giriş yaparak burada Sâsâni padişahları, Derî Farsçası, Farsçaya Derî denmesinin sebebi, bu dilde kullanılan Arapça kelimeler ve Arapçada bulunmayan harfler hakkında bilgi vermiştir. Bölümün devamı Farsça gramerine ayrılmıştır. Gramer bilgileri verildikten sonra maddeler sıralanmıştır. 14.000 civarında maddeden oluşan sözlükte Farsça adlar ve fiiller aynı baplarda sıralanmıştır. Farsça kelimenin kaynaklarda bulunan bütün anlamları ve Türkçe karşılıkları bir arada verilmeye çalışılmıştır. Sadece ‘lügat-i garîbe’

veya ‘mervî’ kaydının düşüldüğü kelimeler için örnek beyitler yazılmıştır. Yazılan örnek beyitlerin önemli bir kısmı Şems-i Fahrî’nin Mi’yâr-i Cemâli adlı Farsça sözlüğünden alınmıştır. Sözlük ön sözde isimleri anılan Farsça-Türkçe sözlüklerin söz varlığını içermesi ve maddelere doğrudan ya da dolaylı ilişkili olarak yazarın diğerkaynaklardan alıntı yaparak ya da kendisinin eklediği latife, nükte, rivayet, hikâye, efsane ve manzum parçalarla sözlük zengin ve geniş içeriğe sahiptir. Sözlük dışı konuları da barındırması yönüyle Lugât-i Halimî ve Câmi‘u’l-Fürs’e benzemektedir.

Tuhfetü’s-Seniyye’nin daha sonra özetleri yapılmıştır. H.1059/M.1649 yılında Ahmed b. ‘Alî b. Ahmed, Nuhbetü’t-Tuhfe adıyla; H. 1080/M.1669-1670 yılında Hisâli mahlaslı ‘Abdurrahmân b. Süleymân, Tuhfetü’s-Seniyye’den özet yoluyla sözlük hazırlamış, ayrıca H.1216/M.1801’de yazarı bilinmeyen bir özetini daha vardır (Öz 2016:167-170).

Nüshaları:

1. Afyon, Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi 18345(H. 1015).
2. Ankara, Millî Kütüphane, Bes. A (A) 4937 (H. 1125); Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi İ. Saib I, 1038.
3. Isparta, Halil Hamit Paşa İl Halk Kütüphanesi 2031(H. 1149).
4. İstanbul, Atıf Efendi Kütüphanesi 2716; Köprülü Kütüphanesi, M. Asım Bey 656, 657, 658, 659, 660, Fazıl Ahmet Paşa 1520; Nurosmaniye Kütüphanesi 4280 (H.1086), 4281 (H. 1026), 4282 (H.1049), 4283 (H.994); Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 4745, Damat İbrahim 1118, Esad Efendi 3210, 3211 (H. 1083), Fatih 5243, Hamidiye 1329, H. Hüsnü Paşa 1098, Lala İsmail 645, Laleli 3558, Reisülküttâp 1110, Süleymaniye 989 (H. 1141), Yeni Cami 1157, Yusufâğa 368: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Köşkü 383,384 (H.1118), III. Ahmet 2755, 2756, 2757.

5. Kayseri, Raşid Efendi Kütüphanesi, Raşid Efendi Eki 1061.

6. Konya, Yusufâğa Kütüphanesi 7517.

69. Manzûme

Manzûme, Farsça-Türkçe şeklinde yazılmış manzum bir sözlüktür. Yazarı, ‘Osmân b. Hüseyin el-Bosnavî’dir. Kaynaklarda yazarı hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 977 numaralı nüshasına göre Manzûme, bir giriş ve sözlük bölümünden oluşur. Sözlük, mesnevi tarzında yazılmış 42 beyitlik manzum bir girişle başlar. Yazar girişte kendisi hakkında bilgi vermektan kaçınmış yalnızca bir beyitte adının ‘Osmân olduğunu söylemiştir:

“Bu nazmun nâzını bîçâre ‘Osmân

Rica eyler du‘â-yı hayr her ân” (yp. 51b)

Sözlüğün itmam kaydında ise yazar adı ‘Osmân b. Hüseyin el-Bosnavî, sözlük adı ise ‘Manzûme’ olarak kayıtlıdır:

“Bi-‘avn-i hak tamâm oldu vü nâmı

Olup Manzûme buldı ihtimâmı

Garaz benden eser kala bu nâme

Sebeb ola du‘â vu nîk-nâme” (yp. 51b)

Manzûme, 6 Muharrem 991/30 Ocak 1583 Pazar günü tamamlanmış olup bu tarih ferağ kaydında bilmeceli olarak ayrıca eserin son beytinde de ebcet hesabıyla verilmiştir. Manzûme, kolayca ezberlenmesi için aruzun kolay vezinleriyle yazılmış küçük bir sözlüktür. Toplam 210 beyitten oluşan sözlüğün giriş kısmı 42 beyit, sözlük bölümü ise 168 beyittir. Sözlük kısmı 19 kıtaya ayrılmış olan sözlüğün birinci kıtası 12 beyit olup diğer kıtaların beyit sayıları 6 ile 10 arasında değişmektedir. On dokuzuncu kıta mesnevi tarzında yazılmış olup 27 beyittir. Her kıtaya bir başlık yazılmış ve başlıklarda her kıtanın nazmında kullanılan bahrin adı verilmiştir. Her kıtanın sonunda bir takti beyti yazılmış olup beytin ilk mısramda veznin tefileleri, ikinci mısramda da bahir söylenmiştir. Sözlükte 805 Farsça kelimenin Türkçe karşılıkları nazmedilmiştir. Birleşik ve türemiş Farsça kelimeler haşiyelerde kurallarıyla kısaca açıklanmıştır. Beyitlerde genellikle önce Farsça kelime, daha sonra Türkçe karşılığı söylenmiştir. Tersî durumunda Türkçe karşılığın önce verildiğini belirtmek için beytin kenarına ‘mukaddemü’l-ma‘nâ’ kaydı düşülmüştür. Farsçada nadir olarak kullanılan ve birden fazla manası olan kelimeler de kenarlarda açıklanmış, bazen beyitler ile

örneklendirilmiştir. Yazar sözlüğün kenarlarına aldığı notlarında Lügat-i Nî'metullâh'tan faydalanmıştır (Öz 2016:170-172).

Lugat-i Manzûme ile ilgili yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır:

OKUMUŞ, Sait (2010), “*Bosnalı Osmân b. Hüseyin'in Farsça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Tuhfe-i Manzûme*”, Osmanlı'dan Günümüze Bosna-Hersek Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, 09-11 Haziran 2010, Tuzla: Tuzla Üniversitesi, Felsefe Fakültesi, s. 509-521.

AY, Ümran (2012), “*Osman Bosnevî'nin Manzum Farsça Türkçe Sözlüğü Lugat-i Manzûme*,” 1. Uluslararası Türk-İran Dil ve Edebiyat İlişkileri Sempozyumu, 15-17 Mayıs, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı Yayınları, s. 683-732.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 977, 977/4.

70. Müsennâ ve Müselles

Müsennâ ve Müselles, birbiriyle cinas oluşturan kelimelerin derlenmesi, eserlerinde cinaslı kelimeler kullanmak isteyenlere yardımcı olması amacıyla hazırlanmış, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş sözlüklerdir. Yazarı, Münşî Mehmed b. Bedreddîn'dir.

Manisa'nın Akhisar kazasında doğan yazarın asıl adı Muhyiddin Mehmed, babasının adı ise Bedreddîn'dir. Yazar, Türk, Arap ve Fars edebiyatlarındaki bilgisi ve bu dillerde edebi risaleler yazdığı için “Münşî” lakabıyla da anılmıştır. İlköğrenimini Akhisar ve Manisa'da tamamladıktan sonra İstanbul'a giderek Ebü'l-Leys Alîsî ve Câfer Efendi gibi müderrislerden icazet almıştır. Hocası Câfer Efendi Şam kadısı olunca onunla Şam'a gitmiştir. Daha sonra İstanbul'a dönmüş ve H. 963/M.1556 'da Mısır'a kadı olarak atanmıştır. Kadılık hizmetinin büyük bir kısmını Mısır'da geçiren yazar, memleketine döndüğünde tedris ve telifle ilgilenmiştir. 1 Ramazan 981/25 Aralık 1573'de başladığı Nezilü't-Tenzil adlı tefsirini yazarken Rebûlâhîr 982/Temmuz-Ağustos 1574'te Mescid-i Nebevî şeyhliğine atanmıştır. Ömrünün sonuna kadar Harem şeyhliği görevini sürdüren Münşî 1 Muharrem 1001/8 Ekim 1592'de Medine'de vefat etmiş, Bakî Mezalîği'na defnedilmiştir. Nezilü't-tenzil, Mecmû'atü'r-Resâ'il, Müsennâ

ve Müselles der Lugat-i Fârisî, Ravzatü'l-Cinâs, Ed-Dürrü'l-Mendûd fi'Haberî'l-Mevrûd, Telhîsu Muhtasari'l-Kudûrî, Trâzü'l-Bürde, Risâletü'l-Ezdâd yazarın önemli eserlerindedir (Yerinden 2006: 22).

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 655 numaralı, Müsennâ, Müselles ve Cinânü'l-Cinâs'ı içeren 163 yapraklı mecmuanın 1b-44b/45b-57b yaprakları arasında bulunan nüsha 21 satırlı olup başlıklar ve Farsça kelimeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

Müsennâ

Nüshanın 1b-44b yaprakları arasında yer alan Müsennâ, kısa bir önsöz ve sözlük bölümünden oluşmaktadır. Yazar önsözde sözlüğün yazılış sebebi ve yazıldığı tarih ile ilgili bilgiler vermiştir. Sözlük, H.991/M.1583 tarihinde tamamlanmış, bu tarih sözlükte ebced hesabıyla not düşülmüştür. Sözlük toplam 210 maddeden oluşmaktadır. Maddelerin düzenlenmesinde ilk harfler esas alınmış ve birbiriyle cinas oluşturan kelimeler ikili kelime grupları halinde eşleştirilmiştir. Cinaslı Farsça kelimeler madde başı yapılmış daha sonra Türkçe karşılıkları söylenmiş, kelimelerin diğer anlamları da verilmiştir. Örnek olması açısından bir veya iki beyit yazılmıştır.

Müselles

Nüshanın 45b-57b yaprakları arasında yer alan Müselles de Müsennâ ile aynı yılda yazılmıştır. Müselles'de iki ya da üç harfli olan ve ilk ya da ikinci harfleri üç değişik harekeyle okunabilen Farsça kelimeler toplanmıştır. Toplam 558 maddeden oluşan sözlükte maddeler kendi aralarında üçlü gruplar halinde eşleştirilmiş ve Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Maddelere örnek oluşturması amacıyla Müsennâ'da olduğu gibi örnek beyitler nakledilmiştir (Öz 2016:172-175).

Nüshaları:

1. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T.2787 (H.1180), 1858/2 (H.944), T. 3468 (yalnızca Müsennâ); Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 655, Tırnovalı 1816.

2. Manisa, İl Halk Kütüphanesi 2858, 5248/3.

71. Cinânü'l-Cinâs (Ravzatü'l-Cinâs)

Cinânü'l-Cinâs, Farça-Türkçe bir sözlük olup Münşî'nin Müsennâ ve Müselles'te birbiriyle cinas oluşturan maddeleri genişleterek hazırladığı bir sözlüktür. Sözlük bazı nüshalarda Ravzatü'l-Cinâs adıyla kayıtlı olduğundan bu isimle de bilinmektedir.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 5462 numaralı nüshasına göre Cinânü'l-Cinâs, bir ön söz ve sözlük kısmından oluşmaktadır. Önsözde sözlüğün adı, içeriği ve yazılış tarihi ile ilgili bilgiler verilmiştir. Ön sözde verilen bilgilere göre Cinânü'l-Cinâs, Müsennâ ve Müselles'ten bir yıl sonra H.992/M.1584 yılında yazılmış, bu tarih ebced hesabıyla bilmeceli bir şekilde kaydedilmiştir. 1500 kadar maddeyi içeren sözlük bölümünde maddelerin dizilişinde ilk harfler bap kabul edilmiş ve baplar alfabetik olarak sıralanmıştır. Baplarda yer alan maddelerde, cinas yönünden taşıdıkları ortak kelime, ek ya da harfler belirlenmiş ve bu ortak öğelere göre gruplandırılmıştır. Bu kelimeler önce madde başı olarak, gruplar halinde sıralanmış daha sonra kelimeler tek tek ele alınarak Türkçe karşılıkları ve örnekleri gösterilmiştir. Verilen örneklerin çoğu mısra halindedir (Öz 2016:176-177). Sözlükte Arapça, Farsça ve Türkçe manzum parçalar halinde verilen örnekler bulunduğundan her üç dile ait unsurların yer aldığı görülmektedir. Sözlüğünde muhtemelen örnek bulmakta sıkıntı çektiği için bazı maddelerin örneklendirilmesinde kendi yazdığı mısra veya beyitler yer vermesiyle sözlüğünün muhtevasını genişletmesi Münşî'yi diğer sözlük yazarlarından ayıran en önemli özelliğidir. Münşî, sözlüğünde her kelimenin farklı anlamlarına değinmeye özen göstermiş, kelime ile ilgili çok kullanılan terkipleri gösterip her anlam için en uygun örneği göstermeye çalışmıştır. Bazı yerlerde kelimenin sadece anlamını vermekle yetinmemiş yeri geldikçe etimolojik tahliller de yapmıştır. Kelimelerin açıklanmasında Farsça grameriyle ilgili bazı kuralları hatırlatarak anlam karışıklığını önlemeye çalışması, dil bilgisiyle ilgili terimlere yer vermesi sözlüğünü zenginleştirmiştir (Yılmaz 2010:165-170).

Cinânü'l-Cinâs üzerine yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

YILMAZ, Ozan (2010), “*Cinas Usulüne Dayalı Farsça-Türkçe Bir Lügat Ravzatü'l-Cinâs*” Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı. 2, Yaz 2010, s. 159-182.

Nüshaları:

1. İstanbul, Atf Efendi Kütüphanesi 2800; Hacı Selimağa Kütüphanesi, Hacı Selimağa 956; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T. 1858; Nurosmaniye Kütüphanesi 4203/3, 4747 (H. 1010); Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 5462, Lala İsmail 655/3 (H. 1181), Şehid Ali Paşa 2617 (H. 1297), Tırnovalı 1816 (H. 998).

2. Manisa, İl Halk Kütüphanesi 2858/2.

72. Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî (Vankulu Lugâtî)

Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî veya meşhur adıyla Vankulu Lugâtî, Cevherî'nin, Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-'Arabiyye adlı Arapça sözlüğünün Türkçe çevirisidir. Mütercimi, Vâni Mehmed b. Mustafa'dır.

Mehmed b. Mustafa Van'da doğduğu için "Vankulu" veya "el-Vâni" nisbeleriyle anılmıştır. İyi bir öğrenim gören Vankulu, Çivizâde Damadı Hâmid Efendi'den mülâzım olmuştur. 1563'te İstanbul Mahmud Paşa Medresesi'nde göreve başlamış, daha sonra Hankah Medresesi, Atik Ali Paşa, Ayak Kurşunlu Medresesinde müderrislik ve Rodos ve Manisa müftülüğü yapmıştır. Selânik ve Kütahya kadılığından sonra 1853'te emekliye ayrılan Vankulu 1590'da Medine kadılığına tayin edilmiş ve 1592'de burada vefat etmiştir (Kaçalın 2012: 513). Fıkıh ve dil alanlarında ön plana çıkmış Vankulu'nun Tercüme-i Kimyâ-yı Sa'âdet, Vankulu Lugâtî, Tercihu'l-Beyyinât, Nakdü'd-Dürer, Müseddes Na't-i Şerîf, Mefâtihu'l-Cinân ve Mesâbîhu'l-Cânân ve Hâşiyetü Şerhi's-Sirâciyye adlı eserleri de bulunmaktadır.

Vankulu, sözlüğün tercümesini H. 997/M. 1589'da tamamlamıştır. Vankulu Lugâtî, iki ciltten oluşmaktadır. Sözlüğün ilk cildi 19 sayfalık giriş ile birlikte 775 sayfa, ikinci cildi ise iki fihrist sayfası ile birlikte 756 sayfadan oluşmaktadır. Sözlük, 10 sayfalık sonuç bölümüyle toplam 768 sayfadır. Birinci cildin ilk sayfasında mukaddime hamdele ve salvele ile başlayıp burada sözlüğün yazılış amacı ve tertibi hakkında bilgi verilmiştir. Önsözde yazar, İslami ilimlerin ve şeriat ahkâmının Arapça ifadelerle dolu olduğunu, bir dili öğrenmede sözlüklerin önemli olduğunu ve el-Cevherî'nin Sihâh'ının âlimlerce kabul edildiğini, Ahterî ve es-Sihâh'ın da hatalar içerdiği sebepleriyle sözlüğü yazdığını söyler. Birinci ciltte sözlük kısmı dördüncü sayfadan itibaren, ikinci ciltte ise fihristten sonra başlamaktadır. Sözlükte madde yazıldıktan sonra, harekeleri, Türkçe karşılığı ve cümlede kullanımı gösterilmiştir

(Civelek 1998: 359-362) Vankulu Lugâti, Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilen sözlükler arasında önemli bir konumda olması ve matbaada basılan ilk eser olması açısından önemli bir sözlüktür. Vankulu Lugâti ile ilgili yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

YİĞİT, Mehmet (1990), "*Vankulu Mehmed Effendi ve Vankulu Lügati*", Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.1, Van, s. 314-325.

CİVELEK, Yakup (1998), "*Mehmed b. Mustafa el-Vânî ve Vankulu Lügati*", EKEV Akademi Dergisi, C.I, Sayı 3, s. 355-362.

YAMAN, Bahattin ve GÜNDÜZ, Keziban (2014), "*İbrahim Müteferrika Matbaası'nda Basılan Eserlerin Kitap Sanatları Açısından İncelenmesi*", Turkish Studies, Volume 9/10, Fall, p. 1141-1155.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 0114, Esad Efendi 3288, Hasan Hüsnü Paşa 1097.

Baskıları:

1. İstanbul, Darü't-Tıbaatî'l-Mamure H. 1141/M. 1729, 1. Cilt 19+666 s., 2. Cilt 2+756+10 s.

2. İstanbul, Darü't-Tıbaatî'l-Mamure H. 1169-1170/M. 1756, 1. Cilt 7 s.+732 yaprak, 2. Cilt 3 s.+430 yaprak

3. İstanbul, Darü't-Tıbaatî'l-Mamure-Darü't-Tıbaatî'l-Cedideti'l-Mamure H. 1217-1218/M. 1802-1803, 1. Cilt 5+650 s., 2. Cilt 2+764 s.

73. Masâdır-ı Elsine-i Erba'a

Masâdır-ı Elsine-i Erba'a, Muhammed Muhyî-i Gülşenî'nin, Müslümanlar arasında dil birliği oluşturmak için oluşturduğu, dünyanın ilk yapma dili diye anılan Bâlibelen adını verdiği dil için hazırladığı sözlüktür. Sözlük, Farsça, Türkçe, Arapça ve Bâlibelen dillerinde hazırlanmıştır.

Muhammed Muhyî-i Gülşenî, H. 935/M. 1529 Edirne'de doğmuş olup asıl adı Muhammed, lakabı Muhyiddin'dir. Yazar, Gülşeniyye tarikatına mensup olmasından

dolayı Muhyî-i Gülşenî diye de bilinmektedir. Sekiz on yaşlarında bir Nakşibendî şeyhinin yanına evlâtlık olarak verilmiş, Edirne’de Beyazıt Medresesi’nde eğitim görmüştür. H.952/M.1545’te İstanbul’da bulunan yazar bir sene sonra Ebüssuûd Efendi ile Gülşenî şeyhi Muhyiddin Karamânî’nin meclislerine bulunmuş, Kanûnî Sultan Süleyman’a yazdığı kasideleri Kapıağası Haydar Ağa vasıtasıyla sultana ulaştırmıştır. H.957-959/M.1550-1552 yılları arasında Edirne’de kalmıştır. 1552 yılı sonunda Kahire’ye giden yazar, kadı nâibi olarak görev yapmış, Ahmed Hayâlî’ye bağlanmıştır. H.963/M.1556 yılında Edirne’ye giden yazar iki yıl Edirne ve İstanbul’da kaldıktan sonra Kahire’ye geri dönerek Gülşenî Dergahı’nda türbedarlık yapmıştır. Eserlerini içeren mecmuada yer alan bir tarih kaydının ebced değeri H.1017/M.1608 yılını gösterdiğinden yazar bu tarihten sonra ölmüş olduğu sanılmaktadır (Yazıcı 2006: 79-80). 200 kadar eser kaleme aldığı bildirilen yazarın tasavvuf, dil, edebiyat tefsir ve çeşitli ilimlere dair kırk eseri günümüze ulaşmıştır.

Muhyî-i Gülşenî, Bâlibelen dilinin kurallarını ve dil bilgisini açıklaması amacıyla Kavâid-i Bâlibelen adında bir gramer kitabı yazmıştır. Daha sonra Bâlibelen dili için Masâdir-ı Elsine-i Erba’a adlı sözlüğünü hazırlamıştır. TDVİA Kütüphanesi 8906 (297. 7 MUH. M) numaralı nüshada yer alan Masâdir-ı Elsine-i Erba’a nüshanın 403b-406a yaprakları arasındadır. Bu nüsha, Mısır Hidiv Kütüphanesi 7128 numarada kayıtlı Mecmû’a-i Muhyî-i Gülşenî’nin fotokopi nüshasıdır. Masâdir-ı Elsine-i Erba’a’nın ön sözünde yer alan bilgilere göre yazar sözlüğünü Mehmed, Mustafâ, Ahmed ve Hasan Çelebi adlı oğullarının bu dili öğrenmesi amacıyla kaleme almıştır. Sözlüğün yazıldığı tarihle ilgili herhangi bir kayıt yoktur. Ancak görülen nüsha H.1000/M.1591 yılında yazıldığından bu tarihte yazılmış olabileceği muhtemeldir (Öz 2016:177-178). Masâdir-ı Elsine-i Erba’a’da sıkça kullanılan 400 Farsça fiilin önce Türkçe daha sonra Arapça ve Bâlibelen dillerinde karşılıkları yazılmıştır. Maddeler ilk harflerine göre alfabetik olarak sıralanmış, ilk harfler de bulundukları seslere göre sınıflandırılmıştır.

Bâlibelen diline ilk kez 1813’te Fransız şarkiyatçı Silvestre de Sacy yapma bir dil olduğunu bilmeden bir tanıtma yazısıyla dikkat çekmiştir: “Kitab al-mağasid wa fasl al-marasid. Le capital des objets recherché et le chapitre des choses attendres ou dictionnaire de l’idiome Balabalan”, Notices et extraits de manuscrits de la Bibliothèque Impériale, Paris 1813, IX, 365-996.

Daha sonra Türkiye’de Midhat Sertoğlu’nun bulduğu bir yeni yazma üzerine yazdığı makale ile tanınmıştır: Midhat Sertoğlu, “İlk Milletlerarası Dili Bir Türk İcat Etmisti”, Hayat Tarih Mecmuası, 1 Şubat 1966, C. 1, sayı 1, s. 67.

Bâlibelen için yazılan bütün risaleler Mustafa Koç tarafından tenkitli metin hâlinde işlenerek yayımlanmıştır:

KOÇ, Mustafa (2005), *Bâleybelen Muhyî-i Gülşenî İlk Yapma Dil*, Klasik Yayınları, İstanbul.

Nüshaları:

1. TDVİA Kütüphanesi, 8906 (297. 7 MUH M) (fotokopi nüsha).
2. Fransa Milli Kütüphanesi, Persan 188.
3. Mısır Milli Kütüphanesi, Mecâmi-i Türkî 23; Hidiv Kütüphanesi 7128.

74. Teşrîh-i Tıbâ’

Teşrîh-i Tıbâ’, Türkçe-Arapça şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı Budinli Cihâdî’dir. Yazar hakkında kaynaklarda ihtilafı bilgiler bulunmaktadır. Sözlüğün girişinde yer alan bilgilerden Cihâdî’nin aslen İzvornikli olduğu fakat Budin’de ikamet ettiği ve bundan dolayı da Budinli Cihâdî olarak tanındığı anlaşılmaktadır.

Teşrîh-i Tıbâ’, H.1000/M. 1591-1592 yılında tamamlanmış, tamamlandığı tarih sözlükte ebcet hesabıyla nazmedilmiştir. Sözlük; besmele, hamdele ve salvele ile başlar. Daha sonra “Der-medh-i lugat-ı ‘Arabiyye” başlıklı mesnevi nazım şekliyle yazılmış sekiz beyitlik manzumede Arapçaya hâkim olmanın gerekliliği üzerinde durulmuştur. Asıl bölüm olan sözlük bölümü 10-11 beyitlik kıtalardan oluşmaktadır. Kıtalar alfabetik olarak düzenlenmiştir. Kıtaların sonlarında takti beyti yazılmış, bu beyitlerin ilk mısralarında aruz kalıpları, ikinci mısralarında ise özlü söz içeren cümleler yazılmıştır. Sözlüğün bitişindeki bir beyitten manzum kısmının bittiğini, mensur kısmının başladığını belirten cümleler bulunmaktadır. Buna göre sözlüğün manzum ve mensur olarak iki bölümden oluştuğu, sadece manzum kısmının çoğaltıldığı yahut sözlüğü tamamlamaya yazarın ömrünün yetmediği söylenebilir (Doğam 2016: 18-24). Teşrîh-i Tıbâ’ üzerine bir çalışma yapılmıştır:

DOĞAN, Hasan (2016), “*Budinli Cihâdî ve Teşrîh-i Tîbâ’ İsimli Türkçe-Arapça Manzum Sözlüğü*”, *Littera Turca, Journal of Turkish Language and Literature* 2/4, s. 16-32.

Nüshaları:

1. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY 3511.
2. Belgrad Üniversitesi Nüshası.

75. Müşkilât-ı Gülistân

Müşkilât-ı Gülistân, Sâdî-i Şîrâzî'nin Gülistân adlı eserinde geçen Arapça ve Farsça kelimeler için hazırlanmış bir sözlüktür. Yazarı hakkında sözlükte herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt 5568 numaralı nüshasının itmam kaydına göre Müşkilât-ı Gülistân, Şevval 1001/Temmuz 1593 senesinde tamamlanmıştır. Sözlük, 1000 civarında maddeden oluşmaktadır. Maddeler sekiz baba ayrılmış olup ikinci bap yazılmamıştır (Öz 2016:180). Gülistân'da geçen Arapça ve Farsça kelimeler eserde geçtiği haliyle madde başı yapılmış, Türkçe karşılıklar satır üstlerine ve sütun aralarına yazılmıştır. Sözlükte Arapça kelimeler harekelenerek gösterilmiştir.

Nüshaları:

1. İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt 5568.
2. Wien Kaiserlich-Koniglichen Hofbibliothek, Teng. Nu. 86

76. Medâru'l-Efâzîl

Medâru'l-Efâzîl, Arapça ve Türkçe kelimelerin Farsça karşılıklarını veren, Farsça kelimeleri de Farsça açıklayan bir sözlüktür. Yazarı, Allâh-dâd Feyzî'dir.

Tam adı Allâh-dâd Feyzî b. Esedü'l-'Ulemâ' 'Alî Şîr Serhindî olan yazar, Timur'un yedinci kuşaktan torunu Celâlüddîn Muhammed Ekber Şâh (1556-1605) dönemi şair ve dilcilerindendir. Ekber Şâh dönemi saray kâtipleri ve vakanüvislerinden olan yazarın Ekbernâme adlı bir tarih kitabı ve Nâz u Niyâz adlı bir mesnevisi de bulunmaktadır.

Medâru'l-Efâzıl, H. 1001/M. 1593 yılında yazılmış olup Hindistan'da yazılmış Farsça sözlüklerin söz varlığını içermektedir. Sözlük on yedinci yüzyıldan sonra yazılan sözlüklere kaynaklık etmiş olması bakımından kapsamlı bir sözlük olarak değerlendirilir. Önsözde Mü'eyyidü'l-Fuzalâ ve Mü'eyyidü'l-Fuzalâ'nın bazı kaynakları kaynak olarak gösterilmiştir. Sözlükteki maddelerin düzenlenişinde ilk harfler bap, son harfler de fasıl olarak kabul edilmiştir. Her fasıl üç bölüme ayrılarak birinci bölümde Arapça, ikinci bölümde Farsça ve üçüncü bölümde de Türkçe kelimeler toplanmıştır. Bazı Arapça ve Farsça kelimeler için yazar, çoğu 'Üstâd' rumuzuyla yazdığı kendi şiirlerinden olmak üzere örnek beyitler yazmıştır. Her üç dilden yaklaşık 12.000 kelime derlenen sözlük, Muhammed Bakır tarafından iki cilt halinde yayımlanmıştır. Urduçaya da çevrilen sözlük, üç cilt halinde basılmış, ancak çevirisi tamamlanamadığından baskısı eksik kalmıştır (Öz 2016:319-320).

Nüshaları:

1. Hindistan, İndia Office Library, Nu. 1782, 2438, 2772.
2. İran, Meşhed, Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds-Razavî, Lgt. 44,3678.
3. Pakistan, Ravalpindi, Kitâbhâne-i Genc-bahş-i Merkez-i Tahkîkât-i Fârsî-i Îrân ve Pâkistân, Nu. 410, 1076, 1321, 2714, 2824, 4522, 5100, 5225.

77. Te'lifü'l-Emîr (Türkçe Lisan Kitabı)

Te'lifü'l-Emîr, Çağatay Türkçesi-Farsça şeklinde düzenlenmiş konularına göre sınıflandırılmış bir sözlük ve özet halinde bir dil bilgisi kitabıdır. Yazarı, Hâce Emîr Hân'dır.

Aslen Türkistanlı olan yazarın tam adı, Hâce Emîr Hân İbn Hâce Pâdşâh Hân İbn Hâce Nâsıruddîn Hân-i Buhârî'dir. Türkistan'dan Hincistan'a göç edip burada uzun süre yaşayan ailesi, ana dilini unutmuştur. Türk şairi Mîrzâ Muhammed Hasan Kâtil (öl. 1824) ile yakın dost olan yazar eserini dostunun önerisiyle kaleme almıştır. Türkçe Lisan Kitabı adıyla da bilinen Te'lifü'l-Emîr, Medâru'l-Efâzıl'dan ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin manzum Nisâb-i Türkî'sinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Te'lifü'l-Emîr hakkında kaynaklarda yer alan bilgilere göre sözlük altmış bölümden meydana gelmektedir. Sözlüğün ilk üç bölümünde Türkçenin gramerine yer verilmiştir. Birinci bölümde Türkçenin son ekleri, ikinci ve üçüncü bölümlerde

'gelmek' filinin çekimleri gösterilmiştir. Açıklamalar ise Farsça yapılmıştır. Sözlüğün 4. ve 40. bölümleri arasında, el, ayak, göz, dudak ve dil gibi organlarla yapılan eylem adları derlenmiştir. 41. ve 60. bölümler arasında sayılar, akrabalık adları, insanlara dair sıfatlar ve haller, meslek adları, kabile adları, organ adları, silah, süs ve takı adları, renkler, giyecek, yiyecek, alet adları, ev eşyaları adları, gökyüzü ve yeryüzünde bulunanlara dair, hayvan adları, insan ve hayvanların sıfatlarına dair gibi başlıklar altında Çağatayca kelimelerin Farsça karşılıkları yazılmıştır (Öz 2016: 320).

Nüshaları:

1. İngiltere, Londra, British Museum, Or. 38
2. Hindistan, India Office Library, Nu. 1782, 2438, 2772.
3. İran, Meşhed, Kitâbhâne-i Âstân-i Kuds-Razavî, Lgt. 44.
4. Pakistan, Ravalpindi, Kitâbhâne-i Genc-bahş-i Merkez-i Tahkîkât-i Fârsî-i Îrân ve Pâkistân, Nu. 410,1076, 1321, 2714, 2824, 4522, 5100, 5225.

78. Lugât-i Minyasoglu

Lugât-i Minyasoglu, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı Minyasoglu adlı bir kişi olup şahsiyeti hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Pş. 1486 numaralı nüshası, kütüphane kayıt fişinde 'Lugât-i Fârisî' olarak kayıtlı olup Farsça kelimeler kırmızı mürekkeple, Türkçe karşılıkları ise satır aralarına siyah mürekkeple yazılmıştır. Sözlüğün adı eserin başında 'Lugât-i Minyasoglu' adıyla kayıtlıdır. Sözlüğün itmam kaydına göre H.1004/M.1596 yılında tamamlanmıştır. Sözlük için yazar bir önsöz kaleme almamıştır. İki bölümden oluşan sözlüğün birinci bölümünü Farsça isimlere, ikinci bölümü fiillere ayrılmıştır. Maddelerin düzenlenişinde ilk harfler fasıl, ikinci harfler de bap kabul edilmiş, maddelerin son harfleri de dikkate alınarak sıralanmıştır. Sözlükte Farsça kelimeler harekeli gösterilmiş, yalnızca Türkçe anlamları yazılmıştır. Maddeler nadir olarak örneklendirilmiştir. Kaynak olarak kullanılan sözlüklerden bazı beyitler alınmıştır. Lugât-i Minyasoglu, Câmi'ul-Fâris'in bir özeti durumundadır. Her iki sözlükte de isimler ve fiiller bölümündeki maddelerin dizilişi aynıdır (Öz 2016:180-181). Ancak Câmi'ul-Fâris'te kelimenin eş anlamları ile geçişsiz fiillerin geçişli

şekilleri Lugât-i Minyasoglu'nda madde başı yapılmıştır. Geçişli fiiller “تع” kısaltmasıyla gösterilmiş olup bunlar için Türkçe karşılık yazılmamıştır.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Pş. 1486.

79. Fethu'l-Fettâh

Fethu'l-Fettâh, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde hazırlanmış üç dilli manzum bir sözlüktür. Yazarı, Sun'î-i Malatyavî'dir. Fethu'l-Fettâh'm girişinde yer alan bilgilerden Sun'î'nin, Hafız Efendi adıyla anılan 'Abdulkâdir adlı birinin oğlu olarak Malatya'da doğduğu ve III. Murad ve III. Mehmed (1595-1603) dönemi yazar ve şairlerinden olduğu anlaşılmaktadır.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Süleymaniye 1014 numaralı nüshasına göre Fethu'l-Fettâh, giriş ve sözlük bölümünden oluşmaktadır. Sözlüğün ilk kıtasında sözlüğün ve yazarın adı söylenmiş ve sözlüğün tamamlandığı H. 1008/M.1599 yılı için ebced hesabıyla Fethu'l-Fettâh tamlamasıyla tarih düşürülmüştür:

“Nâmidur Sun'î bunun târihi Fethu'l-Fettâh

Feyz-i Hakdur umulur keşf ola tâliblere bu”

III. Murad'm oğlu III. Mehmed döneminde kaleme alınan Fethu'l-Fettâh'm giriş bölümünde bu padişahların adı yer almaktadır. Sözlük adı bilinmeyen bir şahsın ricası üzerine Malatya'da yazılmıştır. Önsözde sözlüğün yazılışına sebep olarak yazarın bir rüyasından bahsedilmiştir. Fethu'l-Fettâh, 25'i kıta olmak üzere toplam 400 beyitten oluşmaktadır. Sözlüğün giriş kısmı 32 beyit olup mesnevi tarzında kaleme alınmıştır. Kıtaların beyit sayısı 8 ile 21 arasında değişir. Kıtaların nazmı için takti beyitleri de yazılmıştır. Takti beyitlerinde ilk beyitte kıtada kullanılan bahir ve tef'ileler gösterilmiş ikinci beyitte ise Arapça, Farsça veya Türkçe olarak öğüt verici veya özendirici sözler yazılmıştır (Öz 2016:181-182).

Nüshaları:

1. İzmir, Millî Kütüphanesi, 2017/8 (H.1081).

2. Musul Kütüphanesi, Câm'u'n-Nebî 18114 (H.1131).

80. Nazmü'l-Esâmî

Nazmü'l-Esâmî, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Sözlüğün bulunan nüshalarında yazar adı ve yazıldığı tarih bulunmamaktadır. Kâtip Çelebi yazarının Nâzıma olduğunu söyler.

Erzurum, Atatürk Üniversitesi, S. Özeğe Kütüphanesi, ASL 286 numaralı nüshasına göre Nazmü'l-Esâmî, bir giriş ve sözlük bölümünden oluşmaktadır. Mesnevi tarzında kaleme alınmış 14 beyitlik giriş bölümünde sözlüğün ismi Nazmü'l Esâmî olarak kayıtlıdır:

“Acemce cem ‘ idüp bir nice esmâ

Getürüp nazma vu eyledüm imlâ

Anîñ virdüm adın Nazmü'l-esâmî

Ki bu resme bulupdur hoş nizâmî”

Nazmü'l-Esâmî'nin ne zaman yazıldığı ile ilgili kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Sözlüğün yalnızca İstanbul, Belediye Kütüphanesi, M. Cevdet bölümü 104 numaralı nüshasının istinsah tarihi bilinmektedir, diğer nüshalarında herhangi bir tarih kaydı yoktur. Bu nüshadaki kayda göre sözlük, H.1064/M.1654 yılında istinsah edilmiştir. Sözlük daha çok on altıncı yüzyılda yazılmış manzum sözlüklerin derlendiği mecmualar arasında yer aldığından sözlüğün muhtemelen on altıncı yüzyılın ikinci yarısında yazıldığı söylenebilir. Manzum olarak kaleme alınmış sözlük bölümü 15 kıtaya ayrılmış 208 beyitten oluşmaktadır. Kıtaların beyit sayısı 5 ile 25 arasında değişip 25 beyitlik son kıta mesnevi tarzında kaleme alınmıştır. Sözlük, 950 civarında maddeden oluşmaktadır. Sözlüğün ikinci kıtasında yer alan birkaç çekimli fiil dışında Farsça fillere yer verilmemiştir (Öz 2016:177-178)

Sözlük üzerine yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

ŞİŞMAN, Rabia Şenay (2016), *Esâmî: İkidilli Sözlük, Türkçe-Farsça Manzum Sözlük*, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.

KAPLAN, Yunus – DEMİRALP, Abdullah- YALAP, Hakan, “16. Yüzyılda Yazılmış Farsça Türkçe Manzum Bir Sözlük: Nazmu'l-Esâmî” (Bildiri)

Nüshaları:

1. Erzurum, Atatürk Üniversitesi, S. Özeğe Kütüphanesi, ASL 286.

2. İstanbul, Belediye Kütüphanesi, M. Cevdet O 104 (H.1064), K 260/2; Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 977/5, Serez 4017/3, Süleymaniye 876/3.

81. Ma‘denü’l-Ma‘ârif

Ma‘denü’l-Ma‘ârif, Türkçe-Arapça-Farsça şeklinde düzenlenmiş bir sözlük olup yazarı ve yazıldığı tarih ile ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (Öz 2016:447). 16. yüzyılda yazılan sözlükte, Türkçe kelimeler madde başı yapılmış, bu kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıkları satır altlarında gösterilmiştir.

82. Kitâb-ı Lugât-i Gülistân

Kitâb-ı Lugât-i Gülistân, Sâdî-i Şîrâzî’nin Gülistân adlı eserinde geçen Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarını gösteren bir sözlüktür. Sözlüğün yazarı ve yazıldığı tarih ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır.

İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed 2754 numaralı nüshasına göre Kitâb-ı Lügat-i Gülistân, “Kitâb-ı Lugât-i Gülistân, Şeyh Sâdî-i Şîrâzî’nin Gülistân kitabının Arapça ve Farsça kelimeleri” anlamına gelen Arapça bir cümle ile başlamaktadır. Yaklaşık 350 Arapça ve Farsça kelimenin Türkçe karşılıklarının verildiği Kitâb-ı Lugât-i Gülistân’da maddeler, ilk harflerine göre sıralanmış, bap ya da fasıllara ayrılmamıştır. Bazı Arapça ve Farsça kelimelerin okunuşları yazılmış; Arapça çoğul kelimelerin tekil şekilleri de gösterilmiştir. Bazı sözcüklerin hangi dile ait olduğu belirtilmiştir. Yaygın şekilde kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin okunuşlarını verilmemiş, ‘bi’t-Türkî’ ibaresinden sonra Türkçe karşılığı yazılmıştır. Sözlükte, Arapça maddeler için kısa Arapça açıklamalar yapılmış, maddenin eş anlamları verildikten sonra Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Kitâb-ı Lugât-i Gülistân, daha sonra yazılacak olan Gülistân sözlükleri için örnek olmuştur (Öz 2016:183). Daha sonra yazılan Gülistân sözlükleri, Kitâb-ı Lugât-i Gülistân’daki maddeler için yapılan Arapça açıklamaların atılmasıyla hazırlanmış sözlükler olup, Kitâb-ı Lugât-i Gülistân’ın özeti niteliğindedir.

Nüshaları:

1. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, III. Ahmed 2754.

83. Düstûrî’l-‘Amel

Düstûrû'l-'Amel, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş ilk deyimler sözlüğüdür. Yazarı, Riyâzî Mehmed'tir.

Asıl adı Mehmed olan Riyâzî, H. 980/M. 1572 yılında Mekke'de doğmuştur. Babası Mekke kadısı Birgili Mustafa Efendi olup köklü bir ulema ailesinden gelmektedir. Müeyyedzade Abdülkadir Şeyhî Efendi'den düzenli medrese eğitimi almıştır. H. 1010/M. 1601 yılından itibaren İstanbul'un çeşitli medreselerinde müderrislik yapmıştır. H. 1019/M. 1610 yılı itibariyle Yenişehir, Halep, Şam, Kudüs, Kahire'de kadılık görevinde bulunan yazar, Cemaziyelahir 1034/ Mart 1624 yılında emekli olmuştur. Kulakları ağır işittiği için "utrûş, esamn" lakaplarıyla da anılmıştır. 29 Safer 1054/ 7 Mayıs 1644 senesinde vefat eden yazarın, Divan, Sâkînâme, Riyâzü'Şuarâ, Düstûrû'l-'Amel adlı önemli eserleri bulunmaktadır (Açıkgöz 2008:144).

Ankara, Millî Kütüphane, A. Ötüken 974 numaralı nüshasına göre Düstûrû'l-'Amel, bir önsöz ve sözlük bölümünden oluşmaktadır. Önsözde sözlüğe Düstûrû'l-'Amel adının verildiği söylenmiş fakat yazıldığı tarih ile ilgili herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Ziya Şükun, Ferheng-i Ziya adlı eserinin ön sözünde Düstûrû'l-'Amel'in H.1016/M. 1607 yılında yazıldığını söyler. Girişte verilen bilgilere göre sözlük, Farsça deyim ve atasözlerinin Türkçe anlamlarını vermek, nerede kullanıldıklarını ve anlam inceliklerini göstermek amacıyla hazırlanmıştır. Maddelerin düzenlenişinde harfler bap olarak kabul edilmiş ve baplar harf sırasına göre sıralanmıştır. Baplarda ilk harfler ünlülerine göre sınıflandırılmış, diğer harfler için alfabetik sıra gözetilmemiştir. Yaklaşık 1300 maddenin yer aldığı sözlükte her maddenin Türkçe karşılığı yazılmış, ardından şahit beyit gösterilmiştir. Hasan Şu'ûrî, Lisânü'l-Acem adlı sözlüğünün birinci cildini oluşturan Zurûb-i emsâl ve ıstîlâhât başlıklı kısmını Düstûrû'l-'Amel'e zeyl olarak yazmıştır (Öz 2016:183-184).

Düstûrû'l-'Amel ile ilgili yapılmış çalışmalar şunlardır:

AÇIKGÖZ, Namık (1986), "*Riyâzî, Hayatı ve Edebî Kişiliği: Dîvân, Sâkînâme ve Düstûru'l-'Amel'in Tenkitli Metni*", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.

AÇIKGÖZ, Namık (1988), "*Riyâzî'nin Düstûrû'l-Amel'i ve Ansiklopedik Önemi*", FÜDSB, Elazığ 1988, C.2, S.1, s.1-17.

TÜRKBEN, Funda (2013), “*Riyâzî Mehmed Efendi ve Destûru'l Amel'i*”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

Nüshaları:

1. Ankara, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi İ. Saib II, 3816; Millî Kütüphane, A. Ötüken 974.
2. Bursa, İnebey Kütüphanesi, Haraççı 1429 (H.1059), Orhan 1622/1-2, Ulu Cami 3454 (H. 1060).
3. Çorum, Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, 1887.
4. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi 490/1, 615/4.
5. Isparta, Halil Hamid Paşa İl Halk Kütüphanesi 2031 (H.1149).
6. İstanbul, Atf Efendi Kütüphanesi 2051/1, 2728/2; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T. 735, T. 1853, T. 2064, T. 3317, T.3412 (H. 1132), T. 5797 (H. 1135), T. 5804, T. 9676 (H. 1233); Millet Kütüphanesi A. Emirî, F. 254 (H. 1049), F. 1059/7 (H. 1076), Lgt. 126; Sermet Çifter Kütüphanesi 143 (H. 1099); Süleymaniye Kütüphanesi A. N. Tarlan 110/3-6, 110/7 (H. 1073), 189/2, Aşır Efendi 428/2, Bağdath Vehbi 1193/2, Darülmünevi 556 (H. 1178), Esad Efendi 2748, 2944/3, 3792/2, Hamidiye 1213/2, 1391, Hüsrev Paşa 576/1, Laleli 1670/2-3, Reisülküttâp 793/2 (H. 1083), Reşid Efendi 738/1, Şehid Ali Paşa 2620/1, 2621/1, 2831/2; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet 1529, Revan 1895.
7. Kayseri, Râşid Efendi Kütüphanesi 588/3.
8. Manisa, Beyazıt İl Halk Kütüphanesi 5991/4, Mevlevi Kitaplığı 1597.
9. Mısır, Kahire Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, 11, 24, 56, 164, Talat 74.
10. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Kıbrıs Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe Yazmalar, II. Mahmud Ktp. 808/2, 808/3, 946/3,
11. Almanya, Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Ms. Or oct. 986, 1054.

84. Nevâdirü'l-Emsâl

Nevâdirü'l-Emsâl, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş deyimler, atasözü ve kinaye sözlüğüdür. Yazarı, Nakşibendi Mîrek Muhammed'dir.

Mîrek Muhammed'in hayatı hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Ancak eserlerinden 16. yüzyılın son çeyreği ile 17. yüzyılın ilk yarısında yaşadığı tahmin edilmektedir. Yazar bir süre Şiraz ve İstanbul'da kalmış daha sonra Rumeli'ye gidip Varna'ya yerleşerek burada Farsça dersler vermiştir. Mîrek Muhammed, H. 1022/M. 1613 yılında yazdığı, bazı İranlı şairlerin anlaşılması güç Farsça beyitlerinin şerhi olan Şehrî ve Gülf adlı eserinin sonunda, Şehrî ve Gülf, Nevâdirü'l-Emsâl, Sâkinâme adlı eseri ile birkaç risalesinin bulunduğunu söyler.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 1213 numaralı nüshasına göre Nevâdirü'l-Emsâl, bir giriş ve sözlük bölümünden oluşmaktadır. İçerik olarak Düstûr'l-'Amel'den daha zengindir. Nevâdirü'l-Emsâl'in giriş kısmı Farsça yazılmıştır. Giriş bölümünde sözlüğün adı Nevâdirü'l-Emsâl olarak kaydedilmiştir. Sözlük Muharrem 1020/Mart 1611 yılında Şiraz'da tamamlanmıştır. Nevâdirü'l-Emsâl, Farsça divanı olan birçok şairin divanlarının taranmasıyla oluşturulmuş bir sözlüktür. Yazar, şairlerin divanında kaside, gazel, rubai ve tek beyitlerinde, kasidelerin matla ve makta beyitlerinde geçen atasözü, deyim ve kinayeleri eserine almış ve bu atasözü, deyim ve kinayelerin geçtiği beyitleri örnek olarak göstermiştir. Önsözde divanlarını tarayarak şahit beyitleri naklettiği şairlerin adlarını vermiştir. Maddelerin düzenlenişinde, atasözü, deyim ve kinaye türünden olan maddelerin yalnızca ilk harfleri bap olarak kabul edilmiş ve baplar alfabetik şekilde sıralanmıştır. Baplarda yer alan maddeler ise ilk harflerinin harekelerine göre sınıflandırılmış, maddelerin deyim, atasözü ya da kinaye olduğu belirtilmiştir. Sözlükte ele alınan deyim, atasözü ve kinaye maddelerinin ne şekilde ve hangi anlamda kullanıldığına değinilmiştir ve Türkçe aynı anlama uygun gelecek bir deyim gösterilmiştir (Öz 2016:185-186). Süleymaniye Kütüphanesi, A. N. Tarlan 110/1 numaralı nüshasına göre Nevâdirü'l-Emsâl'de 329 madde başı bulunmaktadır. Eserin diğer nüshalarında ise bu sayı değişmektedir (Yıldız 2017:7-8).

Nevâdirü'l-Emsâl ile ilgili bir yüksek lisans tez çalışması yapılmıştır:

YILDIZ, Erem (2017), "*Mîrek Muhammed Nakşibendî Taşkendi'nin Nevâdirü'l-Emsâl Adlı Eseri (İnceleme-Transkripsiyon-Dizin)*", Pamukkale Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, Yz. A 2792, Yz. A 2949, Yz. A 8452, Yz. A 3441/1; A. Ötüken 916.

2. İstanbul, Hacı Selimağa Kütüphanesi, Selimağa 1004/1 (H. 1056); İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T. 1893, T. 3412 (H. 1096), T. 3877; Süleymaniye Kütüphanesi, A. N. Tarlan 84, 110/1, Aşir Ef. 438/8, Atıf Efendi 2051/2, Hafid Efendi 332, Hamidiye 1213, Reşid Efendi 1029/3.

3. Kayseri, Râşid Efendi Kütüphanesi 588/1.

4. Kütahya, Vahid Paşa İl Halk Kütüphanesi 1179/1, 1179/2.

85. Meyâdinü'l-Fürsân

Meyâdinü'l-Fürsân, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş Farsça fiiller sözlüğüdür. Yazarı, Şeyhî mahlaslı, Şeyhî-i Sivâsî adıyla da bilinen 'Abdülmeccid Ebi'l-Leys Muharrem'dir.

Abdülmeccid-i Sivâsî, H. 971/M. 1563 Zile'de doğmuştur. Babası Muharrem Efendi Halvetî şeyhlerinden Abdülmeccid Şirvânî'nin halifesidir. İlk eğitimini babasından alan Abdülmeccid-i Sivâsî, dinî ilimleri de Halvetiyye'nin Şemsiyye kolunun pîri amcası Şemseddin Sivâsî'den almıştır. Otuz yaşına kadar dinî ilimlerle ilgilendikten sonra tasavvufa yönelerek Şemseddin Sivâsî'ye intisap etmiştir. Amcası, Abdülmeccid-i Sivâsî'yi seyrisülûkünü tamamladıktan sonra halkı irşad için Merzifon'a gönderir. H. 1005/M. 1592'de ise Zile'deki Halvetî-Şemsî Dergâh'ında halife olarak görevlendirilen yazar, amcası Şemseddin Sivâsî ve onun damadı Receb Sivâsî de vefat edince diğer halifelerin daveti üzerine Zile'den Sivas'a gelip meşihat makamına oturur. Şemsîliğin Sivas ve çevresinde yayılmasında etkili olan yazar III. Mehmed tarafından İstanbul'a davet edilir ve padişahın isteği üzerine Ayasofya Camii'nde vaaz vermeye başlar. H.1010/M.1601, yılında Mehmed Ağa Tekkesi meşihatına, üç yıl kadar burada görev yaptıktan sonra, Şeyh Yavsî Tekkesi'nde (Sivâsî Tekkesi), Şehzade Camii'nde, ardından Sultan Selim Camii'nde çeşitli görevler almış, en son Sultan Ahmed Camii'nde Cuma vaizliği ile görevlendirilen yazar, bu görevdeyken H. 1049/M. 1639

yılında vefat etmiştir. Divanında Şeyhî mahlasını kullanan yazarın yirmi beşten fazla eseri bulunmaktadır (Gündoğdu 2009:286-287).

İstanbul, Nurosmaniye Kütüphanesi 4886 numaralı nüshasına göre Meyâdinü'l-Fürsân, Şevval 1022 (Ekim-Kasım 1613 M.) senesinde tamamlanmıştır. Sözlüğün ön sözünde eser hakkında bilgiler verilmiştir. Ön sözün giriş cümleleri Arapça yazılmıştır. Ön sözünde verilen bilgilere göre Meyâdinü'l-Fürsân, yazarın en büyük kardeşi Feyzullâh'ın tavsiyesi üzerine Mesnevî'de geçen bazı fiillerin geniş zaman köklerinin ve anlamlarının bilinmesi ve bu sayede Mesnevî'nin anlaşılmasına katkıda bulunulması düşüncesiyle yazılmıştır. Sözlük Mesnevî'den derlenen Farsça basit ve birleşik fiillerin kaynak sözlüklerden edinilen anlamları ve Türkçe karşılıklarının verilmesiyle oluşturulmuştur. Önsözde verilen bilgilerin ardından Farsça gramerine dair bilgiler verilmiştir. Yaklaşık 1100 Farsça fiilin yer aldığı sözlük bölümünde maddelerin dizilişinde, Farsça fiiller mastar halleriyle verilmiş ve dizilişte yalnızca iki harf esas alınarak iki harfleri aynı olan fiiller, ilk harflerinin hareketlerine göre sınıflandırılmıştır (Öz 2016:188-190). Çoğu birleşik fiiller oluşan maddelerin açıklama kısımlarında önce Türkçe karşılığı ya da karşılıkları verilmiş daha sonra varsa Farsça eş anlamları da gösterilmiştir. Ardından ilgili fiilin geçmiş zaman ve geniş zaman köklerini belirtmek amacıyla ilgili fiilin teklik üçüncü şahıs çekimi geçmiş ve geniş zamanla yapılmıştır. Bazen çekimli halleri kısa bir cümle içerisinde kullanılmıştır. Bazı maddelerde fiillerin sıfat-fiil yapıları da gösterilmiştir.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, MFA (A) 1811.
2. İstanbul, Nurosmaniye Kütüphanesi 4886; Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Ef. 385.

86. Lugât-i Müşkilât-ı Eczâ

Lugât-i Müşkilât-ı Eczâ, Arapça, Farsça, Yunanca, Hintçe, Süryanice, Ermenice, İbranice ve Türkçe olarak yazılmış çok dilli bir tıp sözlüğüdür. Sözlük, ilaç ve eczacılıkta kullanılan bitki adlarının, terkiplerin, macunların, gıdaların, hastalıkların ve birçok tıbbi terimin Türkçe karşılıklarını içermektedir. Yazarı Dervîş Siyâhî Lârendevî'dir.

Hayatı ve şahsiyeti hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmayan Dervîş Siyâhî Lârendevî hakkındaki bilgilerin birçoğu eserlerinde yer almaktadır. Dervîş Siyâhî Lârendevî on yedinci yüzyılın önemli hekimlerinden olup Karaman'da dünyaya gelmiştir, doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Mecma'ü't-Tıbb adlı eserinde yer alan bilgilere göre yazar, uzun süre Mısır'da kalmış, burada Bağdatlı Molla Muhammed tarafından tıp eğitimi almıştır. Gelibolu ve Lefkoşa'da Mevlevî dedeliği yapmıştır. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte bazı kaynaklarda 1689'dan önce öldüğü ifade edilmektedir (Doğan 2011: 96).

Manisa İl Halk Kütüphanesi, 1460/2 numaralı nüshasına göre Lugât-i Müşkilât-ı Eczâ, 1615 yılında kaleme alınmıştır. Giriş bölümünde sözlüğün düzenlenişi hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgilere göre Larendevî, Mısır başta olmak üzere birçok yer gezmiş, gittiği yerlerin tabiplerine ve tıp konusunda bilgili kişilere danışmış, tıp ve ecza alanında yazılmış birçok kitaptan da yararlanarak eserini on yıllık bir sürede meydana getirmiştir. Sözlük bölümünde maddeler alfabetik olarak sıralanmıştır. Ancak bazen sıralama yanlışları yapılmış, bu kurala her zaman uyulmamıştır. Sözlükte madde başı yapılan ve büyük bir çoğunluğu harekesiz olan kelimelerin hangi dile ait olduğu belirtilmemiştir. Bu durum, kelimelerin telaffuzunu yapmayı ve asıl şekillerine ulaşmayı zorlaştırmıştır. Lugât-i Müşkilât-ı Eczâ, iki bölüme ayrılmış olup birinci bölümde ilaç adları, ikinci bölümde ise hastalık adlarına yer verilmiştir. Sözlüğün birinci bölümünü oluşturan ilk 53 varakta ilaç adları sıralanmıştır. Bu bölümde toplam 4930 ilaç adı madde başı olarak ele alınarak açıklaması yapılmıştır. Sözlükte bir ilaç adı ya da bir bitki adı bazen farklı dillerdeki birçok adla açıklandığından eser zengin bir dil malzemesine sahiptir. Sözlükte bitki adları dışında madde başı olarak birçok hayvan adı, çamur/kil adları, yemek, terkip ve cevher adları da bulunmaktadır. Sözlüğün 55. varaktan başlayan ikinci bölümü hastalık adlarına ayrılmış ve bu bölümde 809 hastalık adı ve anlamı verilmiştir (Doğan 2011: 97-102).

Lugât-i Müşkilât-ı Eczâ, 1779 yılında Üsküdarlı Mustafa Efendi tarafından düzenlenerek Müretteb-i Müfredât-ı Siyahî adıyla yeniden yazılmıştır.

Lugât-i Müşkilât-ı Eczâ hakkında yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

MURAD, Sibel (2009), “*Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ Derviş Siyâhî Lârendevî (Giriş-İnceleme Metin-Dizinler)*”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

KÜÇÜKER, Paki (2010), “*Lügat-i Müşkilât-ı Eczâ’da Türkçe Bitki Adları*”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, V: 3/1, s. 401-415.

DOĞAN, Şaban (2011), “*On Yedinci Yüzyılda Kaleme Alınmış Bir Tıp Ve Eczacılık Sözlüğü: Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ*”, Osmanlı Bilimi Araştırmaları 7/2, s. 95-105.

MURAD, Sibel (2017), “*Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ’da Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu*”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, Sayı: 6/2, s. 685-700.

Nüshaları:

1. Ankara, Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi 99; Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, M. Con 638.
2. Bursa Genel 2368.
3. İstanbul, Cerrah Paşa Tıp Fakültesi Kütüphanesi, Tıp Tarihi 19/2, 146/2; Çapa Kütüphanesi 3338/2; Hüseyin Kocabaş Kütüphanesi 252/2; İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi 7097/1, 7095/2; Sadberk Hanım Müzesi 252/2; Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi 455/7, Hamidiye 1034/1; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1690/3 (H. 1033).

4. Konya, İl Halk Kütüphanesi 4723/2.

5. Manisa, İl Halk Kütüphanesi 144/2, 1460/2.

6. Gürcistan Bilimler Akademisi Türkçe Yazmaları, K 39

7. İngiltere, British Museum Or. 12454, Or. 12734, Or. 7283/3

8. Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, S 4659.

87. Ferheng-i Türkî-i Çağatâi be Fârsî

Ferheng-i Türkî-i Çağatâi be Fârsî, Çağatay Türkçesi-Farsça şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı Nezir Ali'dir. Safevi Türk imparatoru Şâh Sâfi I. Sam Mirza'nın emriyle yazılmıştır. Sözlük, Farsça bir giriş, üç bölüm, bir hatimeden

oluşmaktadır. Birinci bölümde Çağatay Türkçesi ve Farsçada kullanılan ortak kelimelere yer verilmiştir. İkinci bölümde Çağatay Türkçesinin öğrenilmesinde gerek görülen kelimeler derlenmiştir. Sözlük bölümü olan üçüncü bölümde ise bunların dışında kalan Çağatay Türkçesi kelimelerine yer verilip Farsça karşılıkları yazılmıştır. Hatime kısmında Türklerin gelenek ve törelerinden bahsedilmiştir. (Öz 2010:309).

Nüshaları:

1. İran, Tahran, Kitâbhane-i Merkezî-i Dânişgâh-i Tahran, Nu. 454/3; Kitâbhane-i Meclis-i Şûrâ-yi Milli, Nu. 8983.

88. Genc-i Leâl

Genc-i Leâl, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Kayserili şair Gencî Pîr Mehmed tarafından yazılmıştır. Sözlük H. 1041/M. 1631 yılında nazmedilmiştir.

İki bölümden oluşan sözlüğün birinci bölümü Arapça-Türkçe, ikinci bölümü Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiştir. Seyyid Rızâ'nın "Tezkire-i Rızâ" adlı eserinde (s.85-86) Raif Yelkenci'de H. 1048/M. 1638 yılında Yahyâ b. Ya'kûb adlı biri tarafından, istinsah edilmiş bir kopyası bulunduğu söylene de Raif Yelkenci'nin Süleymaniye Kütüphanesi'ne bağışlanan kitapların arasında sözlüğün nüshası bulunmamaktadır.

Genc-i Leâl'in Farsça-Türkçe manzum bölümü ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

BAYAK, Cemal (2016), *Pir Mehmed Genci, Lugat-ı Genc-i Leal: Farsça-Türkçe Manzum Sözlük*, İstanbul: Kriter Yayınları.

89. Menâzmu'l-Cevâhir

Menâzmu'l-Cevâhir, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş üç dilli manzum bir sözlüktür. Yazarı Hâkî Mustafâ-yi Üsküdârî'dir. Hâkî Mustafâ-yi Üsküdârî, Tire'de doğmuş olup daha sonra Üsküdar'a yerleşmiş, Mustafâ-yi Üsküdârî adıyla tanınmıştır. Şiirde Hâkî mahlasını kullanmıştır.

Ankara, Millî Kütüphane MFA (A) 1775 numaralı nüshasına göre Menâzımı'l-Cevâhir, H.1042/M.1632-1633 yılında yazılmış ve tamamlandığı yıl tarih kıtasında ebcet hesabıyla nazmedilmiştir:

“Bu dem lafz u ma ‘nâ yüzünden bu nüket

Dedüm ben de târîhini bî-hülek

Sorarlarsa senden eger Hâkiyâ

De biñ kırk ikide tamâm eyledük” (yp. 56a)

Menâzımı'l-Cevâhir, giriş, sözlük bölümü ve hatimeden oluşmaktadır. Toplam 402 beyitten oluşan sözlüğün giriş bölümü, mesnevi tarzında yazılan 9 beyitten oluşmaktadır. Girişte Allah'a şükür, övgü ve Peygamber'e selam beyitleri Arapça, Farsça ve Türkçe yazılmıştır. Girişte sözlük hakkında verilen diğer bilgiler ise Arapça mensur olarak kaleme alınmıştır. Eserin sözlük bölümü 327 beyitlik 29 kıtadan oluşmaktadır. Kıtaların beyit sayısı 6 ile 18 arasında değişir. Ancak 25. kıta 28; 29. kıta ise 30 beyittir. Sözlüğün 28 kıtası Arap alfabesine göre alfabetik olarak sıralanmış; 29. kıta ise mesnevi tarzında yazılmış ve beyitlerin kafiyeleri yine alfabetik olarak sıralanmıştır. Her kıta için iki takti beyti yazılmış ve kıtanın aruz bahri beytin ilk mısrasında verilmiştir (Öz 2016:192-193). Kıtalarda sözlük olan dizelerin dışında az sayıda Arapça, Farsça ve Türkçe olarak yazılmış ve öğüt verici özendirici sözler içeren dizeler de vardır (Çubukçu 2004: 11-14).

Menâzımı'l-Cevâhir ile ilgili aşağıda adı geçen çalışmalar yapılmıştır:

ÇUBUKÇU, İsmail (2004), “Menâzımı'l-Cevâhir (İnceleme-Metin-Sözlük)”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.

ARSLAN, Mustafa Arslan (2011), *Mustafa Hâkî el-Üsküdârî, Menazimü'l-Cevahir, Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Sözlük*, İnceleme-Metin-Dizin, Genesis Kitap, Ankara.

Nüshaları:

1. Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib II, 2111; Millî Kütüphane, MFA (A) 1775, Yazmalar A 3086/2.

2. İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt 6901; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, T. 3670; Nurosmaniye Kütüphanesi 4883/2 (H. 1120).

3. Konya, Mevlana Müzesi, İhtisas 3157/1.

90. Tuhfe-i Fedayî

Tuhfe-i Fedayî, Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş, Tuhfe-i Şâhidî'ye nazire olarak yazılmış manzum bir sözlüktür. Yazarı, Fedayî Mehmed Dede'dir.

Fedayî Mehmed Dede, 17. yüzyıl Mevlevî şairlerindedir. Tuhfe-i Fedayî'deki bilgilere göre Antep'te doğmuştur. Burada belirli bir yaşa geldikten sonra seyahate çıkmış, Trablus'a ulaşmış ve oraya yerleşmiştir. Bir seyahatnamedeki kayda göre de Trablusşam Mevlevihanesi'nin sevilen simalarındandır ve ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır. Tuhfe-i Fedayî'de belirttiği bilgilere göre burada geçirdiği yıllarında küçük yaştaki çocuklara nazım ve nesir öğretmek için müderrislik yapmıştır. Fedayî Mehmed Dede, 15 Receb 1065/21 Mayıs 1655'te vefat etmiştir (Doğan Averbek 2019: 96). Fedayî Mehmed Dede'nin Tuhfe-i Fedayî dışında Mantık-ı Esrâr adlı Mantuku't-Tayr Tercümesi ve henüz ele geçmeyen Türkçe Divanı ve Işk-nâme adlı eserleri de bulunmaktadır.

Tuhfe-i Fedayî, Tuhfe-i Şâhidî'ye nazire olarak H.1041/M. 1634-1635 yılında 12 günde tamamlanmıştır. Sözlük, Araplara Türkçeyi öğretmek, Arapların ve özellikle Arap çocukların Türkçeye vakıf ve vezne hâkim olmaları için amacıyla yazılmıştır. Tuhfe-i Fedayî, mukaddime, sözlük kısmı ve ebced hesabı bölümlerinden meydana gelmektedir. Sözlüğün tamamı mesnevi şeklinde yazılmıştır. Tuhfe-i Fedayî'nin sözlük bölümü 15 kıtadan oluşmaktadır. Sözlük toplam 422 beyittir. Sözlükte genel olarak günlük dilde yaygın olarak kullanılan kelime ve deyimler derlenmiştir. Sözlükteki maddelerin düzenlenişinde alfabetik düzen veya konu tasnifi yapılmamıştır. Sözlükte 1302 Türkçe kelimenin Arapça karşılığı gösterilmiş, ayrıca 7 tabir ve 42 cümlenin de Arapçasına yer verilmiştir. (Doğan Averbek 2019: 97). Sözlükte Arapça kelimelere genellikle Türkçe karşılıklar verilmiştir. Bazen de Arapça karşılıkları verilen kelimeler, Türkçe karşılıkları yerine, yaygın olarak kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerle açıklanmıştır. Kıta sonlarında veznin ezberlenmesi ve beyitlerin bu vezinle okunması için kıta sonlarında takti beyitleri yazılmıştır. Bu beyitlerde ilk mısranda vezin, ikinci mısranda takti yapılmıştır. Her kıtanın sonunda o kıtanın veznine uygun olarak eğitici,

öğretici yanı ağır basan cümleler nakledilmiştir (Yakar 2007: 1021-1022). Tuhfe-i Fedayî üzerine yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

YAKAR, Halil İbrahim (2007), “*Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Fedâî*”, Turkish Studies, 2/4, s. 1015-1025.

DOĞAN AVERBEK, Güler (2018) “*Araplara Türkçe Öğretmek Üzere Kaleme Alınan Tuhfe-i Fedayî Adlı Manzum Sözlük*”, IV. Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Kongresi, (12-13 Ekim 2018, Kiev).

DOĞAN AVERBEK, Güler (2018), “*Role of the Bilingual Versified Dictionaries in Turkish Literature and 17th Century Arabic-Turkish Versified Dictionary of Fedayi Dede,*” 9th International Conference on Historical Lexicology and Lexicography (ICHLL), (20-22 Haziran 2018, Santa Margherita Ligure, Cenova).

DOĞAN AVERBEK, Güler (2019) “*Araplara Türkçe Öğretmek Üzere Kaleme Alınan Tuhfe-i Fedayî Adlı Manzum Sözlük*”, Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Dergisi, cilt.2, ss. 93-111.

DOĞAN AVERBEK, Güler (2019), *Fedâyî Mehmed Dede ve Tuhfe-i Fedâyî Adlı Manzum Sözlüğü*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane 6251/1.
2. İstanbul, Beyazıt Kütüphanesi 6821; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 10829, T3915; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3190, Hüdaî Efendi 1670/2.
3. Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, Acad. 153.

91. Tuhfe-i Ni'metî

Tuhfe-i Ni'metî, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlük olup Tuhfe-i Şâhidî'ye nazire olarak kaleme alınmıştır. Yazarı, Nakibzâde Ni'metî Çelebi'dir.

Nakibzâde Ni'metî Çelebi, H. 1020/M.1610 yılında Bursa'da doğmuştur. Nakibü'l-eşrâf Ali Efendi'nin torunlarından Seyfullah-zâde Mehmed Efendi'nin oğlu olduğundan Nakibzâde Nimetullah Çelebi olarak da tanınmıştır. Bursa Medresesi'nde

müdürlük ve Bursa Mahkemesi'nde başkâtiplik görevlerinde bulunmuştur. Şiirde usta olan Nakib-zâde, güzel hattıyla da ünlenmiştir. H. 1060/M.1650 tarihinde vefat etmiştir (Gülen 2007:4-10).

Tuhfe-i Ni'metî'nin Çorum, Hasanpaşa Yazma Eserler Kütüphanesi 1898 numaralı nüshası, Nakibzâde Ni'metî Çelebi'nin kardeşi Şeyhi Mehmed Çelebi tarafından istinsah edilmiştir. Sözlüğün bu nüshasında kaydedilen bilgilere göre yazar, sözlüğünü Tuhfe-i Şâhidî'ye nazire olarak kaleme almıştır. İlk dört varığı nesir olan ve 29 varaktan oluşan eserin sözlük kısmı, 13 kıta ve 2 mesnevi şeklinde nazmedilmiş 358 beyitten ibarettir (Gören 2016:9).

Sözlük, H.1046/M.1636 yılında tamamlanmış olup bu tarih, ebcet hesabıyla nazmedilmiştir:

“Sâl-i itmâmın sorarsan nâzıma

Aña târih oldu lafz-ı hâtıme” (Gülen 2007: 32-33)

Tuhfe-i Ni'metî ile ilgili bir çalışma yapılmıştır:

GÖREN, Neslihan (2016), *“Bursalı Nakibzâde Ni'metî'nin ‘Tuhfe-i Ni'metî’ Adlı Farsça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Metin-İnceleme”*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Nüshaları:

1. Çorum, Hasanpaşa Yazma Eserler Kütüphanesi 1898.

92. Eş-Şüzûrî'z-Zehabiyye ve'l-Kıta'u'l-Ahmediyye fi'l-Lugâti't-Türkiyye

Eş-Şüzûrî'z-Zehabiyye ve'l-Kıta'u'l-Ahmediyye fi'l-Lugâti't-Türkiyye, Türkçe öğretmek amacıyla Mısır'da yazılmış bir sözlük ve dil bilgisi kitabıdır. Yazarı, Salih Mehmed Efendi (Hoca-zâde)'dir. Sözlük Mısır'da kadılık görevini yürüten Şerif Muhammed el-Huseynî'l-Cemezi'nin Ahmet isimli oğluna Türkçe öğretmek amacıyla yazılmıştır.

Salih Mehmed Efendi (Hoca-zâde), Hoca Sa'deddin Efendi'nin beşinci oğlu olup H.990/M. 1582 yılında dünyaya gelmiştir. Selanik, Mekke, Mısır, Edirne mollası olmuş, H. 1031/M. 1622'de ve H. 1031/M. 1622'de iki kez İstanbul kadısı olmuştur. H.

1038/M. 1628'de Anadolu kazaskeri olan yazar H. 1038/M. 1629'da vefat etmiştir (Baskın 2012:11-12).

Eş-Şüzûrî'z-Zehebiyye, H. 1047/M. 1637 yılında yazılmıştır. Arap çocuklara Türkçe öğretmek amacıyla yazılan sözlükte Türkçenin kuralları Arapça düzene uygun olarak anlatılmıştır. Sözlük, bir önsöz, bir sonsöz ve dört bölümden oluşmaktadır. Önsözde, hamdele, salvele ve kitabın yazılmasına vesile olan Mısır kadısına övgüler bulunmaktadır. Daha sonra yazar bölgenin siyasi ve kültürel durumu, kullandığı kaynak kitaplar, Türkçe ve Arapça arasındaki temel ses farklılıkları hakkında bilgiler vermiştir. Sözlüğün birinci bölümü fiilden türeyen kelimelere ayrılmış olup bu bölümde maddeler alfabetik değil de çağrışım alanına uygun olarak yazılmıştır. Madde başı Arapça yazılıp altına Türkçe karşılığı verilmiştir. Sözlüğün ikinci bölümü ise isimlere ayrılmış olup bu bölümde kelimeler konularına göre sınıflandırılmıştır. Üçüncü bölüm zamirler, edatlar ve sayılara ayrılmıştır. Dördüncü bölümde ise Türkçe-Arapça ortak olarak kullanılan kelimeler derlenmiştir. Sonsözde günlük konuşmalardan, dinî ve örfî kurallardan, yazarın daha önce yaşamış olduğu İstanbul Türkçesinden basit konuşma cümleleri bulunmaktadır. Yazar önsözde sözlüğünü hazırlarken otuzdan fazla kitaptan faydalandığını söyler (Baskın 2012:420). Eş-Şüzûrî'z-Zehebiyye ile ilgili yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

ATALAY, Besim (1949), *Eş-Şüzûrî'z-Zehebiyye ve'l-Kutai'l-Ahmediyye fi'l-Lugati't-Türkiyye*, İstanbul: Üçler Basımevi.

BASKIN, Sami (2012), "*Eş-Şüzûrî'z-Zehebiyye ve'l-Kutai'l-Ahmediyye fi'l-Lugati't-Türkiyye (Sözlükbilimsel Bir İnceleme)*", Doktora Tezi, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane Yz A 4764/1, Yz A 1522, Yz A 4824, 2781, 73.
2. Balıkesir İl Halk Kütüphanesi 74.
3. İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi 6825; Millet Kütüphanesi Ae Lugat 150, Süleymaniye Kütüphanesi Ha 217/3.
4. Konya, Mevlana Müzesi Kütüphanesi 4003/1.

5. Manisa İl Halk Kütüphanesi 2867.

6. Mısır, Dâru'l-Kütüb 5157.

93. Nazmü'l-Leâl

Nazmü'l-Leâl, Arapça-Türkçe şeklinde yazılmış manzum bir sözlüktür. Yazarı, Şeyh Ahmed'dir.

Şeyh Ahmed hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Sadece Antep'in Çarpın köyünde doğduğu, Mütercim Âsım Efendi'nin yazarın altıncı göbekten dedesi olduğu ve beşinci göbekten dedesi Seyh Osman-ı Semerkandî Orta Asya'dan göçüp Maraş'a geldiği bilgisi ile Şeyh Ahmed'in mezarının Gaziantep'te olduğu bilgisi bulunmaktadır.

“İnci dizisi” veya “incilerden oluşmuş manzume” anlamına gelen Nazmü'l-Leâl, H. 1051/M. 1641 yılında nazmedilmiştir. Sözlük, 5 rubai, sekiz bentlik 1 sade müstezad ile 6 mesnevi; beyit sayıları 5-29 arasında değişen 45 nazm, 3 kıt'a olmak üzere, toplam 57 farklı bölümden oluşmaktadır. Sözlük toplam 664 beyittir. Sözlükte yaklaşık 3000 Arapça kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir (Gülhan 2010:202-210). Nazmü'l-Leâl üzerine yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

AKSOY, Ömer Asım, “*Nazmü'l-Leâl'i Buldum*”, Gaziantep Kültür Dergisi I, s. 248.

AKSOY, Ömer Asım (1946), “*Nazm-ül Leal'i Arıyorum*”, Başpınar 107-108 s. 1-2.

AKSOY, Ömer Asım (1959), “*Şeyh Ahmed ve Nazmü'l-Leâl*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, s. 205-248.

AKSOY, Ömer Asım (1960), *Şeyh Ahmed ve Nazmü'l-Leâl*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

AKSOY, Ömer Asım (1961), *Şeyh Ahmed ve Nazmü'l-Leâl Üzerine Tamamlayıcı Bilgiler*, Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği.

GÜLHAN, Abdülkerim (2005), “*Manzum Sözlük Nazmü'l-Leâl'in Dil ve Üslûp Özellikleri Üzerine Bir Değerlendirme*”, Celal Bayar Üniversitesi II. Uluslararası Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi (11-13 Kasım, Manisa).

GÜLHAN, Abdülkerim (2010), “Şeyh Ahmed ve Manzum Sözlüğü Nazmü'l-Leâl”, Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks 2/2, s. 202-226.

GÜLHAN, Abdülkerim (2018), “Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Sözlükle ve Şeyh Ahmed'in Manzum Sözlüğü Nazmü'l-Leâl'in İki Dil ve Kültür Açısından Önemi”, Uluslararası Türk-Arap Müşterek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Amman: Yunus Emre Enstitüsü, Amman Türk Kültür Merkezi, s. 64-78.

Nüshaları:

1. Antalya, Elmalı Halk Kütüphanesi 3042/1.
2. Ankara, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Mikrofilm Arşivi 27 (Viyanalı nüshasının kopyası)
3. Balıkesir İl Halk Kütüphanesi 394/4.
4. Çorum İl Halk Kütüphanesi 1880/2.

94. Nuhbetü't-Tuhfe

Nuhbetü't-Tuhfe, Değişî Mehmed b. Mustafâ'nın H.988/M.1580 yılında yazdığı Tuhfetü's-Seniyye ile'l-Hazreti'l-Haseniyye adlı sözlüğünün yeniden düzenlenmiş şeklidir. Yazarı, Ahmed b. 'Alî b. Ahmed'tir. Kaynaklarda yazar hakkında bilgi bulunmamaktadır.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3283 numaralı nüshasına göre Nuhbetü't-Tuhfe, H. 1059/M.1649 yılında tamamlanmıştır. Nuhbetü't-Tuhfe, Tuhfetü's-Seniyye'deki Arapça kelimelerin, örnek beyitlerin; latife, nükte, hikâye, efsane gibi metinlerin ve değişik konularda bazı yararlı bilgilerin çıkarılmasıyla oluşturulmuştur. Nuhbetü't-Tuhfe'de, Tuhfetü's-Seniyye'deki ikinci önsöz kısmında işlenen gramer konuları özet halinde verilmiştir. Maddelerin Türkçe açıklamaları ve hareke kayıtları dışında yapılan açıklamalar sözlüğe alınmamıştır. Maddelerin düzenlenişi Tuhfetü's-Seniyye'deki gibidir ancak Farsça fiiller ve isimler iki ayrı bölümde işlenmiştir. Nuhbetü't-Tuhfe'de Tuhfetü's-Seniyye'de derlenmiş 740 Arapça kelimenin listesi yapılmıştır. Bu listede Arapça kelimeler son harflerine göre dizilmiş ve Türkçe karşılıkları gösterilmiştir. Nuhbetü't-Tuhfe'nin H. 1080/M.1669-70 yılında

Hisafî mahlaslı Abdurrahman b. Eyyüb b. Süleyman tarafından yapılmış bir özeti bulunmaktadır (Öz 1999b:130,193-194).

Nüshaları:

1. Bursa, İnebey Kütüphanesi, Haraççı 1297.
2. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3283; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1887.
3. Manisa, İl Halk Kütüphanesi 5991/5.

95. Sübha-i Sıbyân

Sübha-i Sıbyân, adından da anlaşılacağı üzere sıbyan mekteplerinde okutulmak üzere yazılmış, Türkçe-Arapça şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî'dir. Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî hakkında kaynaklarda sadece Bosnalı olduğu bilgisi yer almakta, doğum ve ölüm tarihi, şahsiyetiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Sübha-i Sıbyân'ın yazılış tarihiyle ilgili de kaynaklarda ve sözlükte kesin bir bilgi yoktur. Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026 numaralı nüshasına göre, sebab-i telif kısmındaki

“Geldi bu mir'ât-ı dile müncelî

Tâ aña târih ola 'nazm-ı celî” tarih beytinden sözlüğün H. 1063/M. 1652-53 yıllarında yazıldığı söylenebilir. Adı geçen nüshaya göre Sübha-i Sıbyân, mesnevi nazım şekliyle yazılmış 16 beyitlik bir giriş, 21 beyitlik bir sebab-i telif kısmı, 5 beyitlik bir münacat ve sözlük bölümünden oluşmaktadır. Girişteki besmele, hamdele, salvele kısımlarından sonra 21 beyitlik sebab-i telif kısmında sözlüğün yazılış amacı ve tertibi hakkında bilgiler verilmiştir. Sözlük, 48 bahirden oluşmaktadır. Her bahrin sonunda vezin ve bahrin adının verildiği beyitler nazmedilmiştir. Yaklaşık 420 beyitten oluşan sözlükte bahir başlıkları Arapça, girişteki başlıklar ise Farsçadır. Beyit sayısı 5 ile 18 arasında değişen bahirlerde 50-100 arası Arapça, Türkçe kelime bulunmaktadır. Sözlükte Kuran-ı Kerim ezberleyen bir çocuğun ya da öğrenime yeni başlayan birinin karşılaşılabileceği hemen hemen bütün Arapça kelime, kelime gurubu ve hatta cümleler için örnekler yazılmıştır. Türkçe kelime yazılıp Arapça karşılığı verilmiş, bunun mümkün olmadığı durumlarda ise Türkçede yaygın olarak kullanılan Arapça veya

Farsça bir kelimeyle yahut mensur bir cümleyle izah yoluna gidilmiştir (Kılıç 2006: 91-99). Sühba-i Sıbyân'ın iki şerhi bulunmaktadır.

Şerhleri:

1. Hediyetü'l-İhvân fi Şerhi Sühbatı's-Sıbyân, Mehmed Necîb.

2. Şerh-i Sühba-i Sıbyân, İsmâ'îl Zühdi b. Ömer.

Sühba-i Sıbyân üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır:

UZUN Tacettin (2002), "*Arapça-Türkçe Sözlüklerin Öncüsü Sayılan Sühba-i Sıbyân*", Nüsha II/6, s. 95-100.

ERDEM, Mehmet Dursun (2005), "*Osmanlı Dönemi Manzum Çocuk Sözlükleri ve Bir Lugât-ı Sıbyân Yazması*", Hece 9/104-105, s. 178-189.

KILIÇ, Atabey (2006), "*Mevlânâ Müzesi Kitaplığı 4026'da Kayıtlı Manzum Sözlük Mecmuası Hakkında*", Mevlânâ, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu, 30 Eylül-1 Ekim 2006, s. 161-170, Manisa.

KILIÇ, Atabey (2006), "*Klâsik Türk Edebiyatında Manzum Sözlük Yazma Geleneği ve Türkçe-Arapça Sözlüklerimizden Sühba-i Sıbyan*", Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu, haz. Eyüp Azlal, Necmi Karadağ, M. Emin Karahan, Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, s. 186-189.

KILIÇ, Atabey (2006), "*Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sühba-i Sıbyan, 1: İnceleme*", Turkish Studies 1/2, s. 85-104.

KILIÇ, Atabey, (2007), *Manzum Sözlük Mecmûası: Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026, Tuhfe-i Vehbî, Tuhfe-i Şâhidî, Sühba-i Sıbyân*, Laçın Yayınları, Kayseri.

KILIÇ, Atabey (2007), "*Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sühba-i Sıbyân, 2: Metin*", Turkish Studies 2/1, s. 29-71.

ALKAN, Mustafa (2008), "*Mecmûa-Milli Kütüphane 2727 [Sühba-i Sıbyân, Tuhfe-yi Şâhidî, Tuhfe-yi Vehbî, Aruz Risalesi vs.]: İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

BAŞ, Kemal (2009), “*Sübha-i Sıbyân’ın Kıbrıs Nüshaları*”, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KKTC.

İRİÇ, Osman (2015), “*Sübha-i Sıbyân ve Kelimelerinin Kaynakları*”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

ÖZTÜRK, Mustafa (2016), “*Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyân ile Kürtçe’deki İlk Manzum Sözlük Nûbehara Biçûkan Arasında Bir Karşılaştırma*”, The Journal of Mesopotamian Studies, C: 1/1, Yaz, s. 1-32.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar 641, 1257, 1842, 2235, 3406, 4434, 4660; İzmir 136, 673; Hüsrev Paşa 719, H. Abdullah Efendi 115, Lala İsmail Efendi 657, Nafiz Paşa 1473, 1474, 1476; Denizli 431, Süleymaniye Kitapları 1014 ve Yozgat 826.

2. Konya, Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026.

Baskıları:

1. İstanbul, Darü't-Tıbaatî'l-Mamure H. 1216/M. 1801, 33 s.

2. İstanbul, Darü't-Tıbaatî'l-Amire H. 1224/M. 1809, 33 s.

3. İstanbul, Darü't-Tıbaatî'l-Amire H. 1233/M. 1818, 33 s.

4. İstanbul, Darü't-Tıbaatî'l-Amire H. 1246/M. 1830, 35 s.

5. Bulak, Bulak Matbaası H. 1249/M. 1833, 1+52 S.

6. İstanbul, Darü't-Tıbaati Zatü'l-İmran H. 1249/M. 1833, 35 s.

7. İstanbul, Darü't-Tıbaati Zatü'l-İmran H. 1251/M. 1835, 35 s.

8. İstanbul, (Matbaa-i Mektebû'l-Fünuni'l-Harbiyye) H. 1251/M. 1836, 35 s.

9. İstanbul, Matbaa-i Amire 1257/ 1841, 35 s.

10. İstanbul, Darü't-Tıbaatî'l-Amire 1259/1843, 39 s.

11. İstanbul, Darü't-Tıbaatî'l-Amire 1264/ 1848, 39 s., taş baskı

12. İstanbul, – 1265/ 1849, 39 s. taş baskı
13. İstanbul, Taphane-i Amire İstihkâm Alayları Litoğrafya Destgâhı 1268/ 1852, 39 s., taş baskı
14. İstanbul, Darü'l-Ahdasi'l- Litoğrafiye 1269/1853, 39 s., taş baskı
15. İstanbul, Matbâa-i Amire, 1269/1853, 35 s.
16. İstanbul, Karahisari el-Hac Ali Rıza Efendi Taş Destgâhı 1274/ 1857, 39 s., taş baskı
17. İstanbul, Sahaf İbrahim Efendi Taş Destgâhı 1276/1859, 39 s., taş baskı
18. İstanbul, Karahisari el-Hac Ali Efendi Destgâhı 1277/ 1860, 39 s., taş baskı
19. İstanbul, Alaiyevi Ali Rıza Efendinin Matbaası 1278/ 1861, 39 + 1 s., taş baskı
20. İstanbul, Halil Efendi Destgâhı 1279/ 1862, taş baskı
21. İstanbul, Boluvi İbrahim Efendi Taş Destgâhı 1282/ 1865, 39 s., taş baskı
22. İstanbul, İbrahim Efendi Destgâhı 1285/ 1868, 39 s., taş baskı
23. İstanbul, İbrahim Efendi Matbaası 1290/1873, 39 s. taş baskı
24. İstanbul – 1296/1879, 31 s., taş baskı
25. İstanbul, Şirket-i Osmaniye Matbaası 1307/ 1890, 39 s., taş baskı
26. el-Hac Abbas Efendinin Matbaası 1314/1316/ 1898) 39 s., taş baskı
27. İstanbul, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası 1315/1897, 39 s. taş baskı
28. İstanbul, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası 1321/1903, 39 s. taş baskı
29. İstanbul, el-Hac Halil Efendi Litografya Destgâhı 39 s., taş baskı
30. İstanbul, -- -- 39 s., taş baskı
31. İstanbul, -- -- 39 s., taş baskı
32. İstanbul, -- -- 31 s., taş baskı (Çögenli 2000-2001: 121-122)

96. Kelürnâme (Kitâb-ı Zebân-ı Türkî)

Kelürnâme, Çağatay Türkçesi-Farsça şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı Muhammed Yakub Çingî'dir. Hindistan'da yazılmıştır. Babür Devleti'nin altıncı hükümdarı olan I. Âlem-gîr Şâh'a, diğer ismiyle Evrengzib (1658-1707)'e ithaf edilmiştir. On dört kısım halinde düzenlenen sözlük oldukça hacimlidir. Kelürnâme, hem sözlük hem de dilbilgisi kitabıdır (Caferoğlu 2015: 184). Kelürnâme hakkında yapılmış çalışmalar şunlardır:

İBRAGİMOVA, A. (1982), *Muhammed Yakub Çingi: Kelür-Name*, Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.

KARA, Funda (2011), *Muhammed Ya'kub-ı Çingi Zeban-ı Türki (Kelürname) İnceleme-Metin-Dizin*, Erzurum: Fenomen.

Nüshaları:

1. Hindistan, Lucknow-Nedvetü'l-'Ulemâ, Şiblî Library, Nu. 24 (76).
2. İngiltere, British Museum, Or.1912/3.
3. Taşkent, Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmaları, Nu. 5052.

97. Lugât-i Şâhnâme

Lugât-i Şâhnâme, Firdevsî'nin Şâhnâme adlı eserinde geçen Farsça kelimeler için hazırlanan Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı, Abdulkâdir el-Bağdâdî'dir.

H.1030/M.1621 yılında Bağdat'ta doğan Abdulkâdir el-Bağdâdî, ilköğrenimini burada tamamlamış; Farsça ve Türkçe öğrenmiştir. On sekiz, on dokuz yaşlarında Osmanlı-Safevi savaşlarının getirdiği iç karışıklıktan dolayı önce Şam'a oradan da Kahire'ye geçmiş ve öğrenimine burada devam etmiştir. Hocası Şehâbeddin el-Hafâcî'nin öldükten sonra kendisine hatırı sayılır bir kütüphane bırakmıştır. İstanbul ve Edirne'ye birkaç kez gelen yazar bir süre buralarda kalmış ve devlet büyüklerinden yakın ilgi görmüştür. Sadrazam Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa ile tanışmış ve Şerhu Şevâhidi Şerhi't-Tuhfeti'l-Verdiyye adlı eserini ona ithaf etmiştir. Hizânetü'l-Edeb ile İbn Hişâm'ın Şerhu Bânet Suâd adlı eserine yaptığı hâşiyesini de Sultan IV. Mehmed'e ithaf etmiştir. IV. Mehmed'in Lehistan seferine de katılan yazar H.1093/M.1682'de Kahire'de vefat etmiştir (Hoca 1988:230-231). Fars edebiyatında da söz sahibi olan

Abdulkâdir el-Bağdâdî asıl ününü Arap dili ve edebiyatı üzerine yazdığı eserleriyle elde etmiştir.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttâp 1112 numaralı nüshasına göre Lugât-i Şâhnâme, 29 Ramazan 1069/ 20 Haziran 1659 yılında yazılmıştır. Sözlük Şâhnâme’de geçen anlaşılması zor Farsça kelimelerin Türkçe açıklamalarını göstermek amacıyla hazırlanmış özel bir sözlüktür. Önsözde yer alan bilgilere göre sözlük, Şâhnâme’de geçen kişi, ülke ve yer adları ile Farsça kitaplarda nadir kullanılan Farsça kelimelerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Sözlük bölümünde, maddelerin dizilişinde ilk ve son harfler esas alınmış; ilk harfler bap kabul edilerek baplarda yer alan maddeler son harflerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır (Öz 2016:195-196). Madde açıklamalarında bazı kelimelerin okunuşları yazılmış ve Türkçe karşılıkları gösterilmiştir. Birleşik ve türemiş kelimeler için örnek beyit nakledilmiştir. Sözlükte yararlanılan kaynakların isimleri anılmıştır.

Lugât-i Şâhnâme, Carolus Salemann tarafından neşredilmiştir:

SALEMANN, Carolus (1985), ‘*Abdulkâdiri Bağdadensis, Lesicon Şâhnâmianum*, Petersburg, 19+124 s.

Nüshaları:

1. Ankara, Ankara Üniversitesi, DTCF Kütüphanesi, İ. Saib I, 3754; Millî Kütüphane MFA (A) 721, 1760.
2. İstanbul, Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi 1443(H. 1132), Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 61; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T. 1689; Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 4684, Halet Efendi 576 (H. 1121), Laleli 660, Reisülküttâp 1112, Reşid Efendi 973, Şehid Ali Paşa 2675 (H. 1180); Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1892 (H. 1073).

3. Konya, Yusufâğa Kütüphanesi 4879.

98. Elfâz-ı Türkî ve'l-Fârisî

Elfâz-ı Türkî ve'l-Fârisî, Anadolu’da Türkçe-Farsça şeklinde yazılmış ilk sözlüktür. Yazarı, İbrâhim Miskîn’dir. Yazar hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Manisa İl Halk Kütüphanesi 2886 (Millî Ktp. Manisa İHK yazmaları arasında) numaralı nüshasına göre *Elfâz-ı Türkî ve'l-Fârisî*, 10 Safer 1075/2 Ekim 1664 yılında tamamlanmıştır. Eser, giriş ve sözlük bölümünden oluşmaktadır. Sözlüğün başında yer alan kısa girişte şükür ve övgü cümleleri Farsça, sözlüğün tanıtıldığı cümleler ise Türkçe yazılmıştır. Maddelerin düzenlenişinde Türkçe kelimeler, ilk harfler bap kabul edilip yirmi yedi bap olarak düzenlenmiştir. İlk harfi aynı olan maddeler, ilk harflerin ünlülerine göre sıralanmıştır. Her bapta önce fiiller, daha sonra isimler sıralanmıştır. Sözlüğün sonunda Farsça sayılar ve sıra sayı sıfatları gösterilmiş, sonrasında günlerin Farsça adları, zamirler, isim çekim eklerinin zamirlerle kullanımı ve Farsça fiillerin geçmiş ve geniş zaman kökleriyle yapılan türetmeler hakkında bilgi verilmiştir (Öz 2016:197-198).

Sözlük Ayşe İlker tarafından 1998 yılında yayımlanmıştır:

İLKER, Ayşe (1998), "*Elfâz-ı Türkî ve'l-Fârisî Türkçe-Farsça Sözlük*", Yazarı Tarafından Bastırılmış, Manisa, 1998.

Nüshaları:

1. İzmir, Millî Kütüphane 1768 (H.1075).
2. Manisa İl Halk Kütüphanesi 2886 (Millî Ktp. Manisa İHK yazmaları arasında).

99. Cevâhirü'l-Kelimât

Cevâhirü'l-Kelimât, Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı Şemsî'dir. Hakkında ayrıntılı bir bilgi bulunmayan yazarın, Cevâhirü'l-Kelimât ve Tuhfe-i Şemsî adlı sözlüğünden edinilen bilgilerden Mevlî dedesi olduğu anlaşılmaktadır.

Cevâhirü'l-Kelimât, mukaddime, sebab-i telif ve sözlük bölümü olmak üzere üç bölümden meydana gelmektedir. Sözlük, 35 beyitlik bir mukaddime ile başlar. 36-97. beyitler 'Sebeb-i Te'lif-i Kitâb', sonraki kısım ise sözlük bölümüne ayrılmıştır. Sözlüğün mukaddime ve Sebeb-i Te'lif-i Kitâb bölümlerinde yer alan bilgilere göre yazar, bu eserini özellikle çocuklara Arapça öğretmek amacıyla yazdığını bildirir. Yazar kolay öğrenmeyi sağladığı için sözlüğünü manzum olarak yazdığını dile getirir. 9'ar beyitlik 61 kıtadan oluşan sözlük kısmı 549 beyit olan sözlük, diğer kısımlarıyla toplam

643 beyitten oluşmaktadır. Kıtaların başında hangi bahirle yazıldıkları gösterilmiştir. Her kıtanın 9. beytinin 1. mısramında kıtanın vezni, 2. mısramda ise çeşitli öğütler içeren özlü sözler söylenmiştir. Kıtaların her beytinde birkaç kelimenin Arapça ve Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Açıklamalarda belli bir düzen yoktur; bazen Arapça kelimeler yazılıp Türkçe karşılıkları gösterilmiş, bazen de Türkçe kelimeler yazılıp Arapça karşılıkları yazılmıştır (İnce 2002:178-179). Maddeler alfabetik değil, karışık olarak sıralanmıştır. Sözlükte 1467 madde başı bulunmaktadır.

Cevâhirü'l-Kelimât üzerine yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

İLHAN, Seyfettin (1997), “*Cevahirü'l-Kelimat: Mukayeseli İnceleme*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.

İNCE, Yılmaz (1999), “*Şemsî'nin Cevahirü'l-Kelimat'ı Üzerine Bir Dil İncelemesi*,” Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.

İNCE, Yılmaz (2002), “*Manzum Sözlükler ve 'Şemsî'nin Cevâhirü'l-Kelimât'ı Üzerine Bir Dil İncelemesi*”, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 12/2, s. 175-182.

GÜMÜŞ, Zehra (2009), “*Şemsî'nin 'Cevâhirü'l-Kelimât' Adlı Manzum Sözlüğü*”, Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu, 25-27 Nisan 2007: Bildiriler Kitabı, c. 1, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2009, s. 429-437.

Nüshaları:

1. Diyarbakır Kütüphanesi, 23949.
2. İstanbul, Fatih Millet Kütüphanesi, Lgt. 132.
3. Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi, Raşit Efendi 1065/3.

100. Tuhfe-i Şemsî

Tuhfe-i Şemsî Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı Şemsî'dir. Cevâhirü'l-Kelimât ve Tuhfe-i Şemsî adlı sözlüğünden edinilen bilgilerden bir Mevlevî dedesi olduğu anlaşılmaktadır. Cevâhirü'l-Kelimât'ın en eski

nüshası H. 1077/M. 1666/1667 tarihli olduğundan kendisinin 17. yüzyılda yaşadığı söylenebilir.

Konya, Mevlana Müzesi Kütüphanesi, İhtisas 3149 numaralı nüshasına göre Tuhfe-i Şemsî, mukaddime, sebep-i telif, dua ve sözlük olmak üzere dört bölümden meydana gelmektedir. Tuhfe-i Şemsî'nin mukkadimesi 97 beyit olup mesnevi tarzında nazmedilmiştir. İlk 14 beyitte, Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salavat; 15-73. beyitler, "Sebeb-i Te'lif-i Kitâb"a, yani sözlüğün yazılış sebebine ayrılmıştır. Bu bölümde Şemsî Dede sözlüğünü Mevlevilerin hayır dualarını almak ve onları memnun etmek arzusuyla Mevlânâ'nın Mesnevî'sinden, Sa'dî'nin Gülistan ve Bostan isimli eserlerinden ve Şâhidî'nin Tuhfe-i Şâhidî'sinden yararlanarak sözlüğünü oluşturduğunu söyler:

"Derc idem ol risâlede ne ki var

Mesnevîden niçe dür-i şehvâr" (B.59)

"Getürem güllerin Gülistânun

Dahı sünbüllerini Bostânun" (B.62)

"Şâhidîden alup dahı niçe dür

İdem anı cevâhir ile pür" (B.63)

Dua bölümü 74-94. beyitler arasında yer alır. Sözlük bölümü ise 95-677 beyitler arasında olup 81 kıtadan oluşmaktadır. Kıtaların beyit sayısı 5 ile 9 arasında değişmektedir. Eserde, mastar, edat, zarf, isim, birleşik fiil, zamir türünde yaklaşık 1850 Farsça kelimenin Türkçe karşılığı gösterilmiştir (Düzenli ve Turan 2016:122-125). Yazar bu bölümde Allah'ın yardımıyla eserini tamamladığını; eksiği varsa onları bağışlanmasını; sözlüğü yazmadaki amacının ilim ve hüner sergilemekten ziyade bu dünyada kalıcı, faydalı ve arkasından hayır dua ettirecek bir eser bırakmak olduğunu söyleyerek eserini okuyan çocukların kendisini unutmamasını, daima hayır duası ile hatırlamalarını diler.

Tuhfe-i Şemsî ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

DÜZENLİ, Mesut Bayram ve TURAN Muhittin (2016), “*Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şemsî*”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 9/42: 122-154.

Nüshaları:

1. Konya, Mevlana Müzesi Kütüphanesi, İhtisas 3149.

101. Muhtasar-ı Tuhfetü’s-Seniyye

Muhtasar-ı Tuhfetü’s-Seniyye, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlük olup Deşîşî Mehmed b. Mustafâ’nın Lugat-i Deşîşe olarak da bilinen Tuhfetü’s-seniyye ilâ Hazreti’l-Hasaniyye adlı Farsça-Türkçe sözlüğünün kısaltılmış şeklidir. Yazarı, Abdurrahmân Hisâfî b. Süleymân’dır.

Hisâfî Abdurrahman Çelebi, Saruhanlı olup Karadâvudzâde Süleyman Çelebi’nin oğludur. Hisâfî mahlası ile tanınan yazar, Şeyhülislâm Zekeriyâyâde Yahyâ Efendi’ye bağlandıktan sonra Bursa’da Hoca Tursun ve Silivri Pîrî Mehmed Paşa medreselerinde müderris olarak görevlendirilmiş; bir üst dereceye terfi ettikten sonra Şeyhülislâm Ahîzâde Hüseyin Efendi Medresesi ve Edirnekapı Mihrimah Sultan Medresesi’nde müderrislik yapmıştır. Daha sonra Kayseri, Sakız ve Eyüp’te kadılık görevlerinde bulunan yazar Cemâziyelevvel 1087/Temmuz 1676’da Bursa’da vefat etmiştir (Kallek 1998:125-126). Tercîhu’l-Beyyinât, Te’âruzü’l-Beyyinât, El-‘Atâ’ fî Şerhi’l-Mültekâ, El-Evzânü’l-Arabiyye ve Türkçe bir Divan’ı bulunmaktadır.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami 1165 numaralı nüshasına göre Muhtasar-ı Tuhfetü’s-Seniyye, Tuhfetü’s-Seniyye’deki maddelerin harekeleri, anlamları ve Türkçe karşılıkları dışında yapılan açıklamaları atılarak hazırlanmıştır. Sözlük, giriş ve Farsça maddelerin sıralandığı sözlük bölümü ve hatime olmak üzere üç bölümden oluşur. Giriş bölümü mesnevi tarzında yazılmış olup otuz bir beyittir. Girişte yer alan bilgilere göre sözlük, dört ayda yazılmıştır. Hatime bölümünde sözlüğün tamamlandığı H.1080/M.1669-1670 yılı ebced hesabıyla nazmedilmiştir:

“Buldı bu itmâmı biñ seksende hem

Eyleyüb dört ayda tahrîr-i şitâb” (yp. 257b)

Muhtasar-ı Tuhfetü's-Seniyye'de maddelerin düzenlenişi Tuhfetü's-Seniyye ile aynıdır (Öz 2016:198-199). Giriş bölümünde yazar kelimelerin tamamını eserine aldığını belirtmiştir.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Yeni Cami 1165; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Yeniler Kitaplığı 3997.

102. Tuhfetü'l-Emsâl

Tuhfetü'l-Emsâl, Farsça-Türkçe şeklinde özet olarak düzenlenmiş kinaye ve deyim sözlüğüdür. Yazarı, Hüsâmî adlı biridir. Yazar hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak eser H. 1082/M. 1671 yılında Edirne'de istinsah edildiğinden dolayı yazarın 17. yüzyılda ve Edirne'de yaşamış olduğu söylenebilir.

İstanbul, Nuruosmaniye Kütüphanesi 4703 numaralı nüshasına göre Tuhfetü'l-Emsâl, sözlük hakkında bilgilerin yer aldığı kısa bir önsöz ve maddelerin sıralandığı sözlük bölümünden oluşmaktadır. Önsözde sadece yazarın adı ve sözlüğü hazırlarken yararlanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Sözlükte kinaye ve deyim olarak kullanılan Farsça sözcükler toplanmış ve bunların ne amaçla kullanıldıkları gösterilmiştir. Yaklaşık 1.360 madde başının yer aldığı sözlükte maddeler, kısmen alfabetik olarak sıralanmıştır. Sözlük, Mirek Muhammed'in Nevâdirü'l-Emsâl adlı deyimler sözlüğünün madde açıklamalarının özetlenmesiyle meydana getirilmiştir (Öz 2016:199-200).

Nüshaları:

1. İstanbul, Nurosmaniye Kütüphanesi 4703.

103. Kân-ı Ma'ânî

Kân-ı Ma'ânî, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı, Hasan Rızâyî'dir.

Adı Hasan, mahlası Rızâyî olan yazar Aksaraylıdır. Babası, 'Abdurrahmân-ı Aksarâyî olup Kân-ı Ma'ânî'nin son beytinde düşülen tarihe göre H. 1022/M. 1613 yılında ölmüştür. Hasan Rızâyî muhtemelen babasının ölümünden sonra İstanbul'a gelmiş, daha sonra Hama'ya giderek Kâdiriyye şeyhi Şerefüddîn Yahyâ'ya

bağlanmışır. Esmâü'l-Mü'ellifin'de Rızâyî'nin 1071/1661 'de Hama'da öldüğü kayıtlı olsa da Kân-ı Ma'ânî H. 1082/M. 1671 yılında yazılmış olduğundan Bağdatlı İsmail Paşa'nın bu kaydı yanlıştır (Öz 2016:201). Yazarın bu sözlükten başka Tuhfetü'l-Menâzil, Dîvân, Ma'rifetü'l-Tarikati'l-Kâdiriyye adlı eserleri bulunmaktadır. Ayrıca Osmanlı Müellifleri'nde H. 1080/M. 1669 yılında Sa'dî'nin Gülistân adlı eserinin manzum Türkçe çevirisini yaptığı da bildirilmektedir.

İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T.579 numaralı nüshasına göre Kân-ı Ma'ânî, manzum bir giriş, 20 kıtalık sözlük bölümü, bir münacat ve bir hatimeden oluşmaktadır. Giriş bölümü 20 beyit olup iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde sözlükle ilgili bilgiler; ikinci bölümde ise hamdele ve salvele, Sultan IV. Mehmed'e övgüler ile kitap ve yazar hakkında bilgiler verilmiştir. Sözlüğe Kân-ı Ma'ânî adının verilışı, giriş bölümünün ilk ve son beyitlerinde söylenmiştir. İtmam kaydında Kân-ı Ma'ânî'nin yazılış tarihi olan 4 Rebiyyülevel 1082/11 Temmuz 1671 senesi ebced hesabıyla nazmedilmiştir:

“Oldı Uknûm-i ‘Acem Şâhidî birle tastîr

İsmine Kân-ı Ma'ânî diyü itdüm ta 'bîr” (yp. 1b)

“İşbu tuhfe ‘acebâ ne gün olupdur dirsen

Oldı târîh ana Kân-ı Ma'ânî tahrîr” (yp. 5a)

Ancak Kân-ı Ma'ânî sonunda yer alan beyitlerden sözlüğün ilk şeklinin aslında daha önce H. 1053/M. 1643 yılında yazıldığı daha sonra H. 1082/M. 1671 yılında gözden geçirilerek tekrar yazıldığı anlaşılmaktadır. Sözlük kısmı toplam 644 beyit olup bu bölümde 2.319 Farsça sözcük nazmedilmiştir. Kân-ı Ma'ânî'nin tertibi diğer manzum sözlüklerin tertibinden farklıdır. Yazar aranan kelimenin kolay bulunması amacıyla ilk harfleri aynı olan Farsça sözcükleri bir kıtada toplamış, kıtaları da kafiyelerine göre alfabetik olarak sıralamıştır. Her kıta mesnevi tarzında, farklı aruz vezinleriyle yazılmıştır (Öz 2016:201-203). Sözlük kısmından sonra yer alan 4 beyitlik münacatta yazar Allah'a yakarır ve hatalarının affedilmesini diler. 8 beyitlik hatimede de Allah'tan bağışlanma dileyip tarih beytini söyler. (Eken 2015: 28-29). Yazar, eserine Uknûm-ı Acem, Tuhfe-i Şâhidî ve Lugât-i Nimetullah'tan da sözcükler eklemiştir (Turan 2012:2947).

Kân-ı Ma'ânî'nin iki ayrı nüshası iki çalışmaya konu olmuştur:

TURAN, Muhittin (2012), “*Hasan Rızâyî ve Kân-ı Ma'ânî İsimli Manzum Sözlüğü*”, *Turkish Studies* 7/4, s. 2939-2992.

EKEN, Ramazan (2015), “*Hasan Rızâyî'nin Kân-ı Ma'ânî Adlı Manzum Farsça-Türkçe Sözlüğü*”, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa.

Nüshaları:

1. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T. 579.
2. Manisa İl Halk Kütüphanesi, Ak Ze 184-1, 2717.
4. Bosna-Hersek, Gazi Hüseyin Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, R-1871.

104. Tercümânü'l-Ma'ârif

Tercümânü'l-Ma'ârif, Farsça Arapça ve Türkçe sözcüklerin her üç dildeki anlamlarını gösteren üç dilli bir sözlüktür. Yazarı, Bağdat'ta Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde tercümanlık görevinde bulunmuş Hâc Hasan adlı biridir. H.1085/M. 1674 yılında kaleme alınmıştır.

Sözlüğün bir nüshası, İran/Tahran Medrese-i 'Alî-i Sipeh-sâlâr Kütüphanesi Nu.34'te kayıtlıdır. Söz konusu nüshaya göre, Tercümânü'l-Ma'ârif, üç bölüm halinde hazırlanmış ve her bir bölüme defter adı verilmiştir. Birinci defterde Arapça kelimelerin Türkçe ve Farsça karşılıkları, ikinci defterde Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıkları yazılmıştır. Nüshada üçüncü defter eksik olduğundan bu bölüm hakkında bilgi bulunmamaktadır. Ancak defterlerin tertibi göz önüne alınırsa, üçüncü defterde de Farsça kelimelerin Türkçe ve Arapça karşılıklarının verilmiş olduğu söylenebilir (Öz 2016:203-204). Her iki defter konu gruplarına göre sırasıyla; mastar, dili geçmiş zaman, geniş zaman, emir, olumsuz emir, insan organlarının adları, canlılar, ağaçlar, meslek ve alet adları, gökler ve yıldızlar olmak üzere on baba ayrılmıştır.

Nüshaları:

1. İran, Tahran Medrese-i 'Alî-i Sipeh-sâlâr Kütüphanesi 34.
2. Mısır, Kahire Ü Ktp. T. 2679.

105. Nisâb-i Türkî-i Turan

Nisâb-i Türkî-i Turan, Çağatayca-Farsça bir sözlüktür. Sözlüğün yazarı ve yazıldığı tarih ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Nüshaları:

1. Almanya, Berlin, Königlich Bibliothek, Seprenger 1646.
2. Hindistan, Andra Pradesh/Haydarabad, Oriental Manuscripts Library, Nu. 182/6, (1675).

106. Lisânü'l-Etibbâ fî Lûgati'l-Edviye

Lisânü'l-Etibbâ, bir tıp sözlüğü olup Arapça, Ermenice, Süryanice ve Yunanca tıp ile ilgili terimlerin Türkçe karşılıklarının verildiği bir eserdir. Yazarı, Hezârfen Hüseyin Çelebi'dir.

Hezârfen Hüseyin Çelebi, İstanköy adasında doğmuş olup babasının adı Câfer'dir. Bazı eserlerinde künyesi, Hüseyin b. Ca'fer İstanköyî eş-Şehîr be-Hezârfen şeklindedir. İlk eğitimine İstanköy'de başlayan yazar genç yaşta İstanbul'a giderek eğitimi tamamlamıştır. IV. Mehmed'e tarih hocalığı yapmış, bir süre de Dîvân-ı Hümâyun tercümanı Ali Ufkî Bey'in yanında görev almıştır. Vezîriâzam Fâzıl Ahmed Paşa'nın himayesine girmiş ve onunla birlikte Girit seferine katılmıştır. Daha sonra ilme olan merakı nedeniyle devlet işlerinden ayrılıp kendisini okumaya, öğrenmeye, araştırmaya ve kitap telifine veren yazar ömrünün sonuna kadar İstanbul'da kalmıştır. Bildiği Grekçe ve Latince dilleri sayesinde birçok şarkiyatçı ile tanışmıştır. Nakşibendiyye tarikatına mensup olan yazar bir rivayete göre H.1089/M.1678 (Osmanlı Müellifleri, III, 244), fakat diğer sağlam bir rivayete göre H.1103/M. 1691'de vefat etmiştir (Babinger, s. 251). Hezârfen Hüseyin Çelebi'nin Telhîsü'l-Beyân fî Kavânîni Âli Osmân, Tenkîhu't-Tevârîhi'l-Mülûk, Ensü'l-Ârifin ve Mürşidü's-Sâlikîn, Terceme-i Lugat-ı Hindî adlı önemli eserleri de bulunmaktadır (İlgürel 1998:544-546).

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 705 numaralı nüshasına göre Lisânü'l-Etibbâ, Arapça, Farsça, Yunanca, Süryanice, Latince, Hintçe, Ermenice, İbranice, Pehlevîce, gibi birçok dile ait şifalı bitkilerin, şifalı taşlar ve kilerin, hayvan adlarının, birçok cevherin ve madenlerin, çeşitli yiyeceklerin, terkiplerin, macunların ve birçok tıp teriminin Türkçe ve farklı dillerdeki karşılıklarının verildiği bir sözlüktür. Lisânü'l-Etibbâ uzunca bir önsöz ve sözlük bölümünden oluşmaktadır. Önsözde, eserin

yazılış amacı, kaynakları, adı hakkında bilgiler verilmiş, sözlüğün kaynakları olarak İbn-i Sina'nın "Kanun", ve Hacı Paşa'nın "Şifa", Hipokrat'ın "Fusul", İbn-i Baytar'ın "Müfredat" adlı eserleri zikredilmiştir. Sözlük kısmı elif babından başlayıp, kırmızı renkle yazılan madde başları alfabetik olarak sıralanmış ve Arapça, Farsça, Yunanca, Süryanice ve İbranice kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Fakat sadece Türkçe karşılıkla yetinilmemiş, çoğunlukla bir madde başının Türkçe karşılığından başka Arapça ve Farsça karşılıkları ve Türkçe, Arapça, Farsça eş anlamlıları da verilmiştir. Birden fazla okunuşu olan kelimelerin okunuşu madde başlarında gösterilmiştir. Sözlükte Berberice ve Yunanca madde başı kelimelerin kökenleri çoğunlukla yazılmıştır. Sözlükte sadece tıpla ilgili terimler değil, aynı zamanda çeşitli meslek grupları adlarından ve bazı maddelerin, bitkilerin hangi meslek grubu tarafından nasıl ve hangi amaçla kullanıldıklarından da bahsedilmiştir. Sözlük toplamda 11.353 maddeden oluşmaktadır. Bu maddelerin 7799'u Arapça, 3257'si Farsça, 215'i Yunanca, 42'si Berberice, 11'i Süryanice, 6'sı Latince, 10'u Hintçe, 1'i İbranice, 1'i Pehleviye, 11'i Rumcadır (Demir 2011:2-952). Bu açıdan eserin hacimli bir tıp eseri olduğu söylenebilir. Sözlüğün yazılış tarihiyle ilgili kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak sözlüğün en eski tarihli Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2086/1 numaralı nüshası H.1090/M.1679 tarihli olduğuna göre sözlük bu tarihten önce yazılmış olmalıdır.

Lisânü'l-Etibbâ ile ilgili yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

DEMİR, Ekrem (2011), "*Hezârfen Hüseyin b. Ca'fer İstânköyî'nin "Lisânü'l-Etibbâ" Adlı Tıp Lügati Üzerinde Dil incelemesi (İnceleme-Metin-Sözlük)*", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

KAYA, Fatih (2018), *Lisanü'l-Etibba (Tabiplerin Dili), Giriş-Çeviriyazılı Metin-Söz Varlığı-Madde Başları Dizini*, Hiperlink Yayınları, İstanbul.

Nüshaları:

1. Ankara, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları B.51
2. Çankırı İl Halk Kütüphanesi 118/1.

3. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 705, Hamidiye 1041, Şehit Ali Paşa 2086; Bağdatlı Vehbi Efendi 1474.

4. Mısır-Kahire, Hidiv Kütüphanesi Türkçe Yazmaları 8632/1, 8632/2.

5. Mısır Milli Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, Lugatı Türkî 19.

107. Fihrisü'l-Ervâm

Fihrisü'l-Ervâm, tıp sözlüğü olup yazarı Hezârfen Hüseyin Çelebi'dir. Eserin hangi tarihte yazıldığı ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 705-1 numaralı nüshasına göre Fihrisü'l-Ervâm, 10 varaktan ibaret olup Arapça, Yunanca, Farsça, İbranice, Süryanice, Hintçe, Çince, Berberice tıp terimlerinin Türkçe karşılıklarının verildiği tıp sözlüğüdür. Yazar sözlüğünü, *“Anadolu’da bulunan eczacı ve attarların çoğunun Türk olması ve Türkçeden başka sözlük bulamamaları, dolayısıyla satın aldıkları bütün ilaçları Türkçe isimleriyle bildikleri fakat fayda ve zararlarını öğrenebilmek için alimlerin yazdıkları müfredat-ı tıp kitaplarına başvurduklarında Türkçe isimleri ile yazılmadığından bir sözlüğe ihtiyaçları olduğu”* için yazdığını belirtir (Demir 2012:6) Adnan Adıvar ise Fihrisü'l-Evrâm ile Lisânü'l-Etibbâ'yı aynı eser olarak ele alır (Adıvar 1943: 157).

Fihrisü'l-Ervâm'daki bitki adları ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

DEMİR, Ekrem (2012), *“Hezârfen Hüseyin b. Ca'fer İstânköyî'nin Fihrisü'l-Ervâm Adlı Eserinde Geçen Bitki Adları”*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt/Sayı:46 s.1-28, İstanbul.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 705/2, Hamidiye 1041/14, Bağdatlı Vehbi 1474, Şehid Ali Paşa 2086/2.

108. Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb

Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb, hem tıp ilmiyle ilgili bir eser hem de bir tıp sözlüğüdür. Yazarı Hezârfen Hüseyin Çelebi'dir.

Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi R.986 numaralı nüshasına göre Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb, bir giriş ve 'makale' adı verilen üç

bölümden oluşmaktadır. Girişte yazar, Allah'a hamd ve Hz. Muhammed'e salavat getirerek kitabı yazma sebebini dile getirir. Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb'i, daha önce yazdığı Lisân-ı Etîbbâ isimli sözlüğün haşiyesi olarak yazdığını söyler. Eserin birinci bölümü genel olarak tıp bilgisi ve hekimlerin sorumluluklarının anlatıldığı bölümdür. İkinci bölüm sözlük bölümü olup Arap alfabesine göre düzenlenmiştir. Bu bölümde yazar, çeşitli bitki, besin, hayvansal ürün ve madenlerin hangi hastalıklarda nasıl kullanıldığını anlatmıştır. Tanıttığı bitkilerin Arapça, Farsça hatta bazen de Yunanca ve Latince karşılıklarını gösteren yazar ayrıca bu bölümde meşhur Arap, Acem, Yunan tabiplerinin görüşlerine de yer vermiştir. Bitki, besin, hayvan, hayvansal ürün ve maden isimleri kırmızı mürekkeple yazılmış ve alfabetik olarak sıralanmıştır. Daha sonra bazı kelimelerin okunuşu ve harekelenişi Arapça olarak gösterilmiştir. Türkçeye başka dillerden geçen kelimelerin hangi dilden geçtiği belirtilmiş, varsa söz konusu kelimenin Farsça, Arapça, Türkçe, Yunanca ve Latince karşılıkları söylenmiştir. Üçüncü bölümde ise yıldızlara, organlara, hıtlara (kan, safra, sevda ve balgam) göre hastalıklar ve bu hastalıklara faydalı ilaçlar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Metnin dizininde 5526 madde başı kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin yaklaşık 2481'i Türkçe, 2398'i Arapça, 505'i Farsça, 61'i Yunanca, 7'si Fransızca, 6'sı Latince, 2'si Rumca, 2'si Ermenice, 1'i Bulgarca, 1'i Almanca, 1'i Çince, 1'i İtalyanca, 1'i İbranice'dir (Tokat ve Uygur 2012:2450-2452).

Eser ile ilgili bazı çalışmalar yapılmıştır:

TOKAT, Feyza ve UYGUR, C. Vedat (2012), "*Tuhfetü'l- Erîbi'n-Nâfia Li'r-Rûhânî ve't Tabîb'in Ses, Şekil ve İmlâ Özellikleri İle Söz Varlığı*", Turkish Studies, Volume 7/3, Summer, p. 2445-2454.

TOKAT, Feyza (2012), "*Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tuhfetü'l-Erîbi'n- Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb'i (İnceleme-Metin-Dizin)*", Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.

TOKAT, Feyza ve UYGUR, C. Vedat (2013), "*Hezârfen Hüseyin Efendi'nin "Tuhfetü'l- Erîbi'n-Nâfia Li'r-Rûhânî ve't Tabîb'i"*", Turkish Studies, Volume 8/1, Winter 2013, p. 2605-2615.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane 2051.
2. İstanbul, Nurosmaniye Kütüphanesi 3466; Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa 2086, Reşid Efendi 710.
3. Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi 1941, 4486.
4. Bosna Hersek Gazi Hüsrev Kütüphanesi R.986
5. Mescid-i al-Hac 38.
6. Mısır Millî Kütüphanesi 110.

109. Tercüme-i Lugât-i Hindî

Tercüme-i Lugât-i Hindî, Hintçe kelimelerin Türkçe ve Farsça karşılıklarını gösteren bir sözlüktür. Yazarı, Hezârfen Hüseyin Çelebi'dir. Hüseyin Çelebi bu sözlüğünü Özbek elçisi Feyzullah Efendi'nin yardımıyla kaleme almıştır (Bursalı Mehmed 1342:244).

110. Tâcü'l-Masâdir ve Esâmî-i Türkî

Tâcü'l-Masâdir ve Esâmî-i Türkî, Çağatay Türkçesi-Farsça şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı, Mu'azzam-i Mürîdî adıyla tanınan Taşkentli Mir İsâoğlu Hâcî Şâşî'dir. Sözlük, H. 1090/M. 1679 yılında yazılmıştır. Sözlükte madde başları Çağatay Türkçesinde verilip açıklamalar Farsça yapılmıştır (Öz 2016: 322).

Nüshaları:

1. Almanya, Berlin, Könglîchen Bibliothek, Sprenger, Nu. 1645.
2. Hindistan, Uttar Pradesh'te Aligarh Muslim Universty, Mevlana Azad Library, Nu. 1042.

111. Nisâb-ı Türkî be Fârsî

Nisâb-ı Türkî be Fârsî, Çağatayca-Farsça şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Abdullâh-i Türkistânî tarafından yazılmıştır. H. 1092/M. 1681'den önce yazıldığı sanılan sözlük, otuz kıta şeklinde tertip edilmiştir. 220 beyitten oluşmaktadır (Öz 2016:322).

Nüshaları:

1. İran, Tahran, Kitâbhâne-i Medrese-i Afî-i Sipeh-sâlâr, Nu. 2911.

112. Lisânü'l-'Acem (Ferheng-i Şu'ûrî)

Lisânü'l-'Acem, diğer adıyla Ferheng-i Şu'ûrî Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş ve İstanbul'da eski harflerle basılmış ilk sözlüklerdendir. Yazarı, Hasan Şu'ûrî'dir.

Kaynaklarda hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan yazarın adı Hasan, lakabı Şu'ûrî'dir. Halep'te doğmuş, daha sonra İstanbul'a gelerek Divanhümayun ve Maliye kalemlerinde görev yapmıştır. Safâyî Tezkiresi'nde ömrünün sonlarına doğru tasavvufa yöneldiği ve Halvetiye tarikatına bağlandığı, H. 1130/M. 1718 yılında da vefat ettiği kayıtlıdır. Diğer kaynaklarda ise Lisânü'l-'Acem'den başka, bir divanı, tıp ile ilgili bir risalesi, Şeyh 'Attâr'ın Pendnâme'sini manzum olarak Türkçeye çevirdiği ve H.1105/M. 1694 yılında da vefat ettiği bildirilmiştir (Öz 2016:204).

Vankulu Lügati'nden sonra matbaada basılan ikinci sözlük olan Lisânü'l-'Acem, Nevâlî'l-Fuzalâ' ve yazarın adından ötürü Ferheng-i Şu'ûrî adlarıyla da bilinmektedir. Hasan Şu'ûrî, sözlüğünü H. 1080/M. 1669'da yazmaya başlamış, sözlük üzerine on iki yıl çalıştıktan sonra H. 1092/M. 1681 yılında tamamlamıştır. Sözlük I. Mahmud döneminde H. 1155/M. 1742 yılında İstanbul'da iki ayrı cilt halinde (Darüttibaati'l-Mamure, C I, 2+908 s.; C II, 2+902 s.) ve iki cildi bir arada (3+1810 s.) olarak basılmıştır. Daha sonra Mehmed Cemal de Lisânü'l-'Acem'i yeniden yayımlamaya çalışmış fakat birinci cildinin tamamını ile ikinci cildinin yalnızca bir kısmını yayımlamıştır (Ferheng-i Şu'ûrî, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul H.1314/M. 1896, 480 s.).

Darüttibaati'l-Mamure, C I, 2+908 s., C II, 2+902 s. İstanbul H.1155/M.1742 tarihli baskısına göre Lisânü'l-'Acem, bir mukaddime, iki defter ve bir hatimeden oluşur. Mukaddimeden önce bir önsöz yazılmış ve önsözde sözlüğün yazılış sebebi, kaynakları, tertibi, adı ve kim adına yazıldığı hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Buna göre sözlük IV. Mehmed'in veziri Damad Musahib Mustafa Paşa için yazılmıştır. 'Mukaddime' başlıklı kısımda Farsçanın gramer konuları anlatılmıştır. Sözlüğün birinci defteri ise Farsça kinaye, deyim ve atasözlerine ayrılmıştır. Bu bölümde maddeler, 26 baba ayrılmış, baplarda yer alan maddeler ilk harflerinin harekelerine göre sıralanmıştır. Toplam 1.844 maddenin yer aldığı defterde yazar, her madde için şahit beyit yazmıştır. Bursalı Mehmed Tahir'in incelemesine göre sözlük Riyâzî Mehmed'in Düstûru'l-'Amel

adlı deyimler sözlüğünün zeylidir. Şu'ûrî, Düstûru'l-'Amel'de yer alan maddelerin büyük bir kısmını eserine almıştır. Lisânü'l-'Acem'in asıl sözlük kısmı ikinci defterdir. Bu defterdeki maddeler harekelenerek, yapı ve türleri açısından ele alınmış, anlamları ve Türkçe karşılıkları verilerek örnekleri yazılmıştır. Maddelerin tertibinde ilk ve son harfler esas alınmış ve ilk harfler bap kabul edilerek alfabetik olarak 26 baba ayrılmıştır. Baplarda yer alan maddeler ayrıca ilk harflerinin seslilerine göre gruplandırılmış, aynı bap ve aynı hareke grubunda yer alan kelimeler son harflerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Sözlükte toplamda 22.550 madde derlenmiş ve 22.450 örnek beyit nakledilmiştir. Sözlükte Farsçada yaygın olan veya birleşik kelimelerde yer alan bazı Arapça kelimeler de madde başı olarak verilmiştir.

Lisânü'l-'Acem'in kullanımını ve yazılarak çoğaltılmasını kolaylaştırmak amacıyla biri seçme, diğeri özet olmak üzere iki sözlük daha yazılmıştır. Seçme olan sözlük yazarın kendisi tarafından H. 1092/M. 1681 yılında sözlüğün birinci cildinden seçmeler yapılarak oluşturulmuştur. Özeti ise Mü'ezzin İbrâhîm tarafından H. 1095/M.1684 yılında her iki cildin özeti olarak hazırlanmıştır (Öz 2016:204-209).

Baskıları:

1. Cemal Efendi Matbaası, İstanbul 1314/1896, 480 s.

113. Müntehâb-i Ferheng-i Şu'ûrî

Müntehâb-i Ferheng-i Şu'ûrî, Hasan Şu'ûrî'nin, Lisânü'l-'Acem adlı sözlüğünün kullanımını ve yazılarak çoğaltılmasını kolaylaştırmak amacıyla sözlüğün birinci cildinden seçmeler yaparak oluşturduğu sözlüğüdür. Sözlük H. 1092/M. 1681 yılında tamamlanmıştır.

Ankara, Millî Kütüphane, A. Ötügen 3527 numaralı nüshasına göre Müntehâb-i Ferheng-i Şu'ûrî, bir giriş, sözlük kısmı ve 30 beyitlik mesnevi tarzında yazılmış bir hatimeden oluşmaktadır. Girişte yer alan bilgilere göre eser, Lisânü'l-'Acem'in birinci defterindeki kinaye ve deyimlerin açıklamalarını sadeleştirmek, anlaşılması zor şahit beyitleri çıkararak küçültmek ve kopya edilerek çoğaltılmasını kolaylaştırarak esere rağbet kazandırmak amacıyla yazılmıştır. Sözlük Mustafa Paşa'nın isteğiyle yazılmış ve Lisânü'l-'Acem'in yazıldığı H. 1092/M. 1681 yılı başlarında tamamlanmış bu tarih ebced hesabıyla nazmedilmiştir:

“Hâsıl olup murâd-ı nâ-kâmı

Bu risâle çü buldu itmâmı

Oldu biñ toksan ikide tahrîr

Evvel-i sâlde âhiri tastîr” (yp. 2a)

Müntehâb-i Ferheng-i Şu‘ûrî’deki maddeler Lisânü’l-‘Acem ile aynı şekilde düzenlenmiştir. Nüshanın fihrist kaydına göre sözlük, 1910 madde ve 1563 şahit beyit içermektedir (Öz 2016:209-210).

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, A. Ötüken 3527.

114. Muhtasar ve Müntehabü’ş-Şu‘ûrî

Muhtasar ve Müntehabü’ş-Şu‘ûrî, Farsça-Türkçe bir sözlük olup Hasan Şu‘ûrî’nin Lisânü’l-‘Acem adlı sözlüğünün iki cildinin kısa bir özetinden oluşmaktadır. İki ciltten oluşan sözlüğün birinci cildi ‘özet’, ikinci cildi ‘seçme’dir. Yazarı, Mü’ezzin İbrâhîm Mahmûd b.İbrâhîm b. Süleyman’dır. Yazar hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa 2697 numaralı nüshasına göre Muhtasar ve Müntehabü’ş-Şu‘ûrî, bir önsöz ve iki cilt halinde düzenlenmiştir. Sözlüğün birinci defteri ‘Muhtasaru’ş-Şu‘ûrî’, ikinci defteri ‘Müntehâbü’ş-Şu‘ûrî’ şeklinde adlandırılmıştır. Sözlük Lisânü’l-‘Acem’den Türkçe açıklamalar dışında kalan bütün hareke kayıtlarının, alıntılarının, kaynak adlarının ve şahit beyitlerin atılması suretiyle hazırlanmıştır. Önsözde verilen bilgilere göre sözlüğün yazımına H. 1094/M. 1683 yılında başlanmış sözlüğün birinci defteri H. 1065/M.1684 başlarında ikinci defteri de aynı yıl İstanbul’da tamamlanmıştır (Öz 2016: 210-211). Muhtasar ve Müntehabü’ş-Şu‘ûrî’nin düzeni ve maddelerin tertibi Lisânü’l-‘Acem ile aynıdır. Sözlük için ayrıca bir önsöz yazılmamış, Lisânü’l-‘Acem’in Farsça’nın gramerine ayrılmış mukaddime kısmı aynen yazılmıştır.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa 2697.

115. Muhtasar-ı Lugât-i Ni‘metullâh

Muhtasar-ı Lugât-i Ni'metullâh, Farsça-Türkçe bir sözlük olup adından da anlaşılacağı üzere Ni'metullâh b. Ahmed b. Mübarek er- Rûmî'nin *Lugât-i Ni'metullâh* adlı Farsça-Türkçe sözlüğünün kısaltılmış şeklidir. Yazarı, Fahrüddîn b. Yahyâ el-Mavsîlî'dir. Yazar hakkında kaynaklarda pek bilgi bulunmamaktadır.

Ankara, Millî Kütüphane Yz. A 151 numaralı nüshasına göre Muhtasar-ı Lugât-i Ni'metullâh bir giriş, sözlük ve gramer olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Girişte sözlüğe ilişkin bilgiler verilmiştir. Sözlük, yazarın dostu, Musul muhafızı Çelebi Yusuf Paşa (öl. H.1123/M.1711)'nin kâtibi Mustafa Efendi adında bir şahıs için yazılmıştır. Sözlüğün ne zaman yazıldığı ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak giriş kısmında Yusuf Paşa vezir unvanıyla anıldığından sözlüğün, Sultan II. Ahmed'in Yusuf Paşayı vezirliğe atadığı H.1106/M.1695 yılı ile bu görevden alıp Özi valiliğine atadığı H.1110/M.1698-1699 yılları arasında yazılmış olabileceği söylenebilir. Sözlük bölümünün düzenlenişi Lugât-i Ni'metullâh ile aynıdır. Sözlükte Farsça fiiller ve isimler aynı bap içerisinde ayrı başlıklar altında sıralanmıştır. Maddelerin düzenlenişinde ilk harfler bap kabul edilmiş ve ilk harfi aynı olan kelimeler sesli harflerine göre sınıflandırılmıştır. Aynı grup içerisinde önce fiiller sonra isimler dizilmiştir. Sözlükte yaklaşık 111 Farsça fiil, 10.000 civarında Farsça isim maddesi bulunmaktadır (Öz 2016: 2013-214). Sözlüğün ikinci bölümü Farsça gramerine ayrılmış, örnek beyitler, kullanılmayan Farsça sözcükler ve maddelerin hareke kayıtları, okunuşları ve anlamlarıyla ilgili diğer kaynaklardan yapılan alıntılar sözlükten atılmıştır.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane Yz. A 151.

116. Şânî Lugâti

Şânî Lugâti, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı hakkında eserde ve kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa, 1449 numaralı nüshasına göre sözlük, tek cümlelik bir girişle başlar. Sözlüğün adı ilk yaprakta 'Şânî Lugâti' şeklinde kayıtlıdır. Bu kaydın altında ve sözlüğün sonunda sözlükteki maddeler için 8.642 kaydı düşülmüştür. Sözlükte isimler ve fiiller aynı bapta toplanmış, maddelerin ilk harfleri bap kabul edilmiş ve baplar alfabetik olarak sıralanmıştır. İlk harfler de harekelerine göre

mefhuha, meksure, mazmume şeklinde sınıflandırılmıştır. Maddelerin okunuşları gösterilmemiş ve maddeler için örnek beyit verilmemiştir. Sözlüğün kaynakları hakkında da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Şa‘bânzâde Mehmed Muhteşem’in H.1113/M.1701 yılında yazdığı Muzhirü’l-Eşkâl adlı sözlüğünde Şânî Lugâti kaynak düşüldüğünden sözlüğün bu tarihten önce yazılmış olabileceği söylenebilir (Öz 2016:218).

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Nafiz Paşa 1449.

117. Aksâ’l-Ereb fi Tercemeti Mukaddimeti’l-Edeb

Aksâ’l-Ereb fi Tercemeti Mukaddimeti’l-Edeb, Harezm kültür dünyasından miras kalan Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî’nin yazdığı ve Harezmşahlar Devleti hükümdar Atsız b. Muhammed Ânûş Tigin’e sunduğu Mukaddimeti’l-Edeb adlı çok dilli sözlüğün tercümesidir. Sözlük, İshâk Hocası Ahmed Efendi tarafından H. 1117/ M. 1705 yılında tercüme edilmiştir.

Asıl adı Şemseddin Ahmed olan yazar Aydın’ın Sobuca köyünde dünyaya gelmiştir. İlköğrenimini babası Hayreddin Efendi’nin yanında başlamış daha sonra Şirvan’a giderek Ni‘metullahzâde Efendi’den icazet almış ve Bursa’ya gitmiştir. Uzun süre İran’da kaldığı için Acem Ahmed Efendi diye anılan yazar Sadrazam Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa’nın tezkirecisi İshak Efendi’nin özel hocası olunca İshak Hocası adıyla anılmış, Sadrazam Fâzıl Ahmed ve Fâzıl Mustafa paşaların hizmetinde bulunmuştur. Fâzıl Mustafâ Paşa tarafından Anadolu muhasebecisi görevine getirilmiş ve onunla beraber Belgrad seferine katılmıştır. Sadrazamın şehid olması üzerine Bursa’ya dönen yazar burada çeşitli medreselerde müderrislik yapmış, Bursa Murâdiye Medresesi müderrisliği görevindeyken 10 Şâban 1120/ 25 Ekim 1708 vefat etmiştir (Özgören 2000:533). Astronomi, edebiyat, tefsir, hadis, kelâm, mantık gibi alanlarda birçok eseri bulunan yazarın Risâle fi’l-amel bi’r-rub‘i’l-mukantarât (Risâle-i İrtifâ’), Şerhu Dâ’ireti’l-Hindiye, Vahdetnâme-i Âlemengîz, Tercüme-i Mukaddimeti’l-Edeb gibi önemli eserleri bulunmaktadır.

Aksâ’l-Ereb fi Tercemeti Mukaddimeti’l-Edeb iki uzun mukaddime ile başlar. Yazar sözlüğün okuyucular tarafından daha kolay anlaşılmasını sağlamak için ilk mukaddimede Arapça ile ilgili, ikinci mukaddimede de Farsça ile ilgili kaideleri

göstermiştir. Daha sonra Mukaddimetü'l-Edeb'in çevirisi yer alır. İsimler ve fiiller olmak üzere iki ana bölümden oluşan ve iki cilt hâlinde basılan eserin isimler, birinci cildinin ikinci yarısını, fiiller ise ikinci cildin tamamını oluşturmaktadır. Tercümesi yapılan Arapça kelime parantez içinde yazılmış, hemen yanına kelimenin Farsça tercümesi yazılmış, parantez dışında da Türkçe tercümesi gösterilmiştir. Tercümede kelimeler alfabe sırasına göre değil, ifade ettikleri anlama göre gruplandırılarak sıralanmıştır. Bu gruplardan geniş olanlarına bâb, daha küçük olanlarına fasıl adı verilmiştir. İsimler bölümünde ilk grup zaman ifade eden kelimelerle başlar. Daha sonra bunu gök, yer, bitkiler vs. ile ilgili kelimeler takip eder. Fiiller bölümünde ise fiiller önce üç harfli (sülâsî), sonra daha fazla harfli olan kalıplara göre sınıflandırılmış bunlar da kendi içinde harflerin sahîh ve illetli olmasına göre gruplara ayrılmıştır. Her bir gruptaki fiiller son harflerine göre sıralanmıştır (Yüce 1989:289-290).

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 3180, 3181; Hekimoğlu 903, 904, 905 (H. 1117); Damad İbrâhim 115 (H. 1121); Hacı Beşir Ağa 624 (H. 1139); Hâlet Efendi 561, 561 m.; Lala İsmâil 649 (H. 1147); Yahyâ Tevfik 1713/413 (H. 1164).

118. Lugât-i Târîh-i Vassâf

Lugât-i Târîh-i Vassâf, ünlü tarihçi Şerefüddîn Abdullah b. Fazlullâh-i Şîrâzî'nin Tecziyetü'l-Emsâr ve Tecziyetü'l-A'sâr adlı Târîh-i Vassâf adıyla da bilinen eseri için hazırlanmış özel bir sözlüktür. Sözlük, kaynaklarda "Lugât-i Vassâf, Lugât-i Müşkilât-ı Vassâf", "Şerh-i Lugât-i Târîh-i Vassâf" ve "Terceme-i Lugât-i Târîh-i Vassâf" adlarıyla da kayıtlıdır. Yazarı Nazmizâde Hüseyin b. 'Alî Nazmî Bağdâdî'dir.

Ankara, Millî Kütüphane M FA (A) 1762 numaralı nüshasına göre Lugât-i Târîh-i Vassâf, Târîh-i Vassâf'ta geçen anlaşılması zor ve açıklama gerektiren Arapça, Farsça, Moğolca ve Çağatayca kelimeler için yazılmıştır. Sözlükte mitoloji, astronomi, geometri, mantık, dil bilgisi, aruz ve edebi sanatlar ve resim gibi çeşitli bilim dallarına ve güzel sanatlara ait terim ve deyimlerin Türkçe karşılıkları gösterilerek açıklanmıştır. Maddelerin düzenlenişinde ilk harfler bap, ikinci harfler fasıl olarak kabul edilmiş ve maddeler buna göre sıralanmıştır. Sözlük, Sultan III. Ahmed (1703- 1730) adına, H. 1118/M. 1706 yılında kaleme alınmıştır (Öz 2016:220).

Lugât-i Tarih-i Vassâf'ın farklı tarihlerde yapılmış üç şerhi bulunmaktadır:

Şerh-i Lugât-i Tarih-i Vassâf, Molla Nâilî Ahmed-i İstanbulî (ö. 1748): Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 545/2; Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 2408.

Şerh-i Tarih-i Vassâf, Süleymaniye Kütüphanesi: Fatih 4409; Âtîf Efendi Kütüphanesi: 1894, 1895, Nuruosmaniye Kütüphanesi, 3268; İstanbul Üniversitesi, Nadir Eserler 3268.

Şerh-i Tarih-i Vassâf, Muhammed Abdülbaki Ârif (Tüfenkçibaşı): İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler: TÜR 1595 (Yılmaz 2007:288)

Nüshaları:

1. Ankara, Milli Kütüphane M FA (A) 1762; Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi 381.

2. İstanbul, Hacı Selimağa Kütüphanesi, Selimağa 814; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, T. 1530 (H. 1222), T. 3268, T. 6047, T. 9588 (H. 1230); Nuruosmaniye Kütüphanesi 2871 (H. 1122), 2873, 3376 (H. 1122), 3377; Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3151, Esad Efendi 3227, Fatih 4409 (H. 1137), Hamidiye 967, 1162, 1396, Lala İsmail 356 (H. 1163), Reisülküttab 1114; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Sultan Mehmed Reşâd ve Tiryâl Hanım 690, Yeniler Kitaplığı 5979, Revan 1429, 1889 (H. 1145), 1890, III. Ahmed 3041, Hazine 1447, 1448, Koğuşlar 1490.

119. Âmedennâme

Âmedennâme Türkçe-Farsça şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. I. 'Âlem-gîr döneminde yazılan sözlüğün yazarı, I. 'Âlem-gîr Şâh dönemi yazarlarından olan Mîr Seyyid Hüseyin'dir.

Âmedennâme Farsça bir önsöz, iki 'mertebe' ve bir 'hatime' olmak üzere üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Birinci mertebeye 'elfâz-i mürekkebe' başlıklı olup bu kısımda birleşik ve türemiş Türkçe kelimeler ile çekimli fiiller derlenmiştir. İkinci mertebeye 'elfâz-ı müfrede' başlıklı olup burada, yalın halde olan isim ve fiil kökleri Farsça karşılıklarıyla birlikte verilmiştir. Her iki bölümdeki kıtalarda yer alan Türkçe kelimeler, ilk harflerine göre sıralanmıştır. Türkçe sayılar ikinci mertebenin sonunda

manzum olarak gösterilmiştir. Sözlüğün hatimesinde, ‘Ba‘zı müteferika’ başlığı altında konuşmaya yönelik çeşitli cümleler ve konularına göre tasnif edilerek Farsça karşılıkları verilmiş kelimeler bulunmaktadır (Öz 2016:324).

Nüshaları:

1. Almanya, Berlin, Königl. Bibliothek, Sprenger Nu. 1645 (H. 1168).
2. Hindistan, India Office Library, Nu. 947 (H. 1106).

120. Fazlullah Han Lugâti (Lugât-i Türkî)

17. yüzyıl başlarında Fazlullah Han tarafından Hindistan’da yazılan Fazlullah Han Lügati Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlüktür. Sözlük Babür Şah’ın halefi Evrengzib’in (1658-1707) tavsiyesi üzerine kaleme alınmıştır. Fazlullah Han eserine ‘Lugât-i Türkî’ adını vermiştir ancak sözlük daha çok ‘Risale-i Fazlullah Han’ adıyla tanınmaktadır. 1825 yılında Münşi Abdürrahim tarafından Kalküta’da yayımlandığı için ‘Kalküta Lugâti’ adıyla da bilinmektedir. Üç kısımdan oluşan sözlüğün giriş kısmı sarfa ayrılmıştır. Birinci kısımda alfabetik sırayla fiillere yer verilmiştir. İkinci kısımda isimler; üçüncü kısımda grup halinde sayılar, hayvan, bitki madde, Türk kabile ve aşiret adları ve askeri deyimler içermektedir (Caferoğlu 2015: 184). Eser üzerinde yapılan çalışmalar vardır:

KOÇOĞLU, Turgut (2018), “Haydarâbâd Salar Jung Kütüphanesindeki Türkçe Öğretimi İle İlgili Yazma Eserler ve Bu Eserlerden Fazlullah Han Barlas Tarafından Yazılan “Lugat-ı Türkî” nin Çağatay Türkçesi Öğretimi Yöntemine Dair Düşünceler”, Erciyes Journal of Education, C. 2, S.1, s. 91-108.

Nüshaları:

1. Hindistan, Lucknow, Fihrist-i Nüşaha-yı Hattı-yi Kitabhane-yi Raca Mahmud-Abad-ı Lucknow, 225.
2. Pakistan-Karaçi N.M. 1969-332.

121. Terceme-i Emsâl-i ‘Arab ve’l-‘Acem

Terceme-i Emsâl-i ‘Arab ve’l-‘Acem, Mehmed Şefik’e ait ‘Emsâlü ‘Arab ve’l-‘Acem’ adlı Arapça-Farsça küçük bir deyimler ve atasözleri sözlüğünün Mehmed b.

Ahmed el-Hâc Musallî tarafından yapılmış Türkçe çevirisidir. Çevirinin önsöz dışındaki kısmı eksik ya da tamamlanmamıştır.

İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet 1530 numaralı nüshasında yer alan bilgilere göre Mehmed Şefik bu risalesini H. 1115/M. 1703 yılı başlarında İstanbul'da yazmış, Mehmed b. Ahmed el-Hâc Musallî'de H. 1122/M. 1710 yılında Türkçe çevirisine başlamıştır (Öz 2016:222). Çeviri ile ilgili önsözde bilgi verilmiştir.

Nüshaları:

1. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet 1530.

122. Elfâzu Celiyye fi Beyâni Lugâti't-Türkiyye

Elfâzu Celiyye fi Beyâni Lugâti't-Türkiyye, Çağatay Türkçesi-Farsça şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Hâce Tayyib-i Buhârî tarafından yazılmıştır. Hindistan Türk imparatoru Nasıruddin Muhammed Şâh Gâzî'ye (1719-1748) sunulmuştur. Üç bölümden oluşan sözlüğün birinci bölümünde 25 kısımda Çağatay Türkçesi kelimeleri konularına göre sınıflandırılmıştır. İkinci bölümünde yine 25 kısımda Çağatay Türkçesinin grameri anlatılmıştır. 50. başlıkta karşılıklı konuşma cümlelerine de yer verilmiştir. 100 öğüt ve özlü söz içeren hatime kısmında ise Orta Asyalı din büyüklerinin öğütlerine ve özlü sözlerine yer verilmiştir. (Öz 2016: 325) Sözlük, Türk özlü deyişleri hakkında bilgi verdiği için Türk folkloru açısından önemlidir.

Nüshaları:

1. İngiltere, Londra, British Museum, Add. 16, 759.

123. Tefviye

Tefviye, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde yazılmış üç dilli manzum bir sözlüktür. Yazarı, 'Abdurrahmân Zâhidî-i Konevî olup kaynaklarda yazar hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi ve Eki 441 numaralı nüshasının önsözünde yer alan beyitlerden yazarın Konya'da doğduğu, adının 'Abdurrahmân' lakabının 'Zâhidî' olduğu, girişte yer alan beyitlerden de Mevlevîliğe bağlı bir müderris olduğu anlaşılmaktadır. Sözlük, Sultan I. Mahmud (1730-1754)

döneminin ilk yıllarında, H. 1133/M. 1721 yılında nazmedilmiş ve nazım tarihi eserin sonunda ebcele hesabıyla gösterilmiştir. Tevfîye, mesnevi tarzında yazılmış bir giriş ve değişik bahirlerle nazmedilmiş 27 kıta ile ayrıca tamamı recez bahriyle yine mesnevi tarzında yazılmış 16 kıta ve bir hatime olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır. Sözlük toplam 635 beyittir.

Sözlüğün giriş bölümü 85 beyit olup bu bölümde hamdele, salvele, münacat ve sözlüğün yazılış sebebi ve tertibi, Sultan Mahmud'a övgü ve yazarıyla ilgili bilgiler verilmiştir. İlk 27 kıtalık bölümü 394 beyitten oluşur. Kıtaların başlarına takti' amacıyla iki beyit yazılmıştır. İlk beyit Türkçe nazmedilmiştir. İkinci beytin ilk mısraından önce Arapça veciz bir söz nazmedilerek diğer mısralarda da bunun Farsça ve Türkçe manzum çevirileri yapılmıştır. Son mısra da veznin tef'ileleri gösterilmiştir. Sözlüğün ikinci 16 kıtalık bölümü ise mesnevi tarzında yazılmış, toplam 156 beyitten oluşmaktadır. Bu kısımda son harfleri aynı olan Arapça, Farsça ve Türkçe sözcükler nazmedilerek kıtalar alfabetik sıralanmıştır. Sözlüğün hatimesi ise 5 beyitlik bir kıtadır (Öz 2016:222-224).

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi ve Eki 441.

124. Se-Zebân

Se-Zebân, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlük ve gramer kitabıdır. Yazarı Şeyh Ahmed'dir. Kaynaklarda yazar hakkında pek bilgi yoktur. Se Zebân'ın önsözünde yer alan bilgilerden Antakya'da doğduğu, burada yetiştiği ve sözlüğünü de burada nazmettiği anlaşılmaktadır.

Konya İl Halk Kütüphanesi F. N. Uzluk 6864 numaralı nüshasına göre Se-Zebân, adını Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde birbirinin karşılığı olan kelimeleri derlediği için alır. Sözlüğün yazılış amacı, Türk asıllı çocukların Arapça ve Farsça, Arap asıllı çocukların Farsça ve Türkçe, Fars asıllı çocukların da Arapça ve Türkçe öğrenmelerini kolaylaştırmaktır. Se-Zebân, III. Ahmed döneminde H. 1135/M. 1723 yılında yazılmış ve yazıldığı tarih hatimede ebcele hesabıyla nazmedilmiştir:

“Kıldı itmâmını teysîr Hudâ

Oldu târîh edeler hayr du‘â”

Se-Zebân, manzum bir önsöz, 30 kıtalık sözlük bölümü ve bir hatimeden oluşmaktadır. Sözlük toplam 727 beyittir. Sözlüğün girişi 64 beyit olup mesnevi tarzında yazılmıştır. Özsözde sözlüğün yazılış amacı, tertibi ve nazım şekline dair bilgiler bulunmaktadır. Sözlük bölümü 30 kıtaya ayrılmış ve her kıtaya ‘bahr’ adı verilmiştir. Bahirlerdeki maddeler konularına göre sınıflandırılmış, bazı bahirler gramer konularına ayrılmıştır. Bahirlerin konu başlıkları Arapça yazılmış, Tenvîye’deki gibi düzenlenmiştir. Her bahrin başına bir Türkçe beyit konulmuş, ilk mısradaki vezin, ikinci mısradaki özendirici sözler yazılmıştır. Bahirlerin sonuna da iki beyit yazılarak ikinci beytin ilk mısradaki vezin tefileleri, diğer üç mısradaki birbirinin karşılığı olan özlü sözler nakledilmiştir (Öz 2016:225-226). Sözlüğün en önemli iki kaynağı Tuhfe-i Şâhidî ve Lugât-i Ferîstezhâde’dir. Arapça ve Farsça sözcükler bu sözlüklerden alıntı yapılmış fakat Şeyh Ahmed bu sözlüklerde yer alan ve müstehcen saydığı bazı sözlükleri eserine dâhil etmemiştir.

Se Zebân ile ilgili yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır:

ÖLKER, Gökhan ve DUYAR, Hidayet (2013), *Se-Zebân: Üç Dilli “Arapça-Farsça-Türkçe” Manzum Sözlük*, Konya: Palet Yayınları, 2013.

KARSLI, İlyas (2013), *Se Zebân: Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Sözlük*, Rize: STS Kitap Kırtasiye Basın Yayın Dağıtım Dijital Kopyalama Merkezi.

Nüshaları:

1. Ankara, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yazmalar A 460.
2. İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Beyazıt 6947; Köprülü Kütüphanesi, M. Asım Bey 676 (H. 1194).
3. Konya, İl Halk Kütüphanesi, F. N. Uzluk 6864.

125. Risâle-i Feyziyye fî Lugâti’l-Müfredâti’t-Tıbbiyye

Risâle-i Feyziyye fî Lugâti’l-Müfredâti’t-Tıbbiyye, bir tıp sözlüğüdür. Yazarı, Ebulfeyz Mustafa Efendi’dir.

Sözlük Hayatizade Mustafa Feyzi Efendi’ye nisbet edilmişse de daha sonra yapılan araştırmalarda Ebulfeyz Mustafa Efendi’ye ait olduğu anlaşılmıştır. Kazasker Feyzullah Efendi adına yazılan sözlük bu sebeple ‘Risâle-i Feyziyye’ olarak

adlandırılmıştır. Bursalı Mehmed Tahir, sözlüğün yazarının Yenişehir, Bursa ve Mekke mollalıklarında bulunduğunu ve H. 1157/M. 1744 yılında İstanbul'da vefat ettiğini bildirir. Sözlükteki bilgilerden sözlüğün 1723 yılından sonra yazıldığı anlaşılmaktadır. Yazar sözlüğünü Latince kitaplardan tercüme edilen akrabadin adlı terkipleri içeren kısımlarda yer alan deva isimlerinin Türkçesi verildiğinde Arapçasını bulmada zorluk veya Arapçası verilenlerin çoğunun da Yunanca ve Farsçadan Arapçalaşmış olduğu için Arapça sözlüklerde bulunamadığından Türkçesini anlamada zorluk çekilmesi sebebiyle yazdığını söyler. Kendisi ise sözlüğünde aranan kelimenin Türkçe karşılığının kolaylıkla bulunabilmesi için her harfi Arapça ve Türkçe olmak üzere iki fasla ayırmıştır. Sözlükte Türkçe ve Arapça devaların yanında Farsça, Yunanca, Berberice, Latince, Hintçe deva adları da yazılmıştır (Zülfikar Aydın 1998: 289-293). Risâle-i Feyziye hakkında yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

Yabani Bitkiler Sözlüğü/Yabani Bitkilerin Tıpta İlaç Olarak Kullanılışları, 2 Cilt, Çev. Hadiye Tuncer, Ankara, 1978.

ZÜLFİKAR AYDIN, Bedizel (1996), “*Ebü'l-Feyz Mustafa Efendi ve Ünlü Eseri Risâle-i Feyziye'ye Ait Yeni Bilgiler*”, 3. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildiri Özetleri: 3 Haziran 1996.

ZÜLFİKAR AYDIN, Bedizel (1998), “*Ebü'l-Feyz Mustafa Efendi ve Ünlü Eseri Risâle-i Feyziye'ye Ait Yeni Bilgiler*”, İlmî Araştırmalar 6, İstanbul, s. 289-294.

DOĞAN, Şaban (2012), *Ebulfeyz Mustafa Efendi Risâle-i Feyziye fî Lügâti'l-Müfredâti't-Tıbbiyye*, İstanbul: Değişim Yayınları.

Nüshaları:

1. Ankara, Milli Kütüphane 2363.
2. Bursa, Genel 811.
3. Erzurum, Seyfeddin Özege 18855.
4. Feridun Nafiz Uzluk Koleksiyonu 6776, 97/1.
5. İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin 2559; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, TY 7078, TY 7110; Millet Kütüphanesi, Ali Emirî Lgt. 96; Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 2229; Nurosmaniye Kütüphanesi 3483.

6. Kütahya Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi 339, 412, 418.

7. Berlin 2316/1, Berlin Ms. Or. 3580.

126. Cevâhir-i Kalem

Cevâhir-i Kalem, Arapça-Farsça-Türkçe-Hintçe şeklinde düzenlenmiş dört dilli manzum bir sözlüktür. Yazarı, Seyyid ‘Abdülhalîl-i Bilgrûmî (öl. 1725)’dir (Öz 2016: 325).

127. Mecmâ‘u’l-Emsâl

Mecmâ‘u’l-Emsâl, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş deyim, atasözü, kinaye ve mazmunlar sözlüğüdür. Yazarı, Pasarofçalı İbrâhîm Hâlis’tir.

Yazar hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bağdatlı İsmail Paşa ve Bursalı Mehmed Tahir, İbrâhîm Hâlis’in müderris olduğunu ve H. 1160/M. 1747 yılında İstanbul’da vefat ettiğini söyler. Ayrıca Sâ’ib-i Tebrîzî’nin Farsça şiirleri için yazdığı Hediyyetü’ş-Şu‘arâ ve ‘Atiyyetü’z-Zurâfâ adlı mazmun sözlüğü niteliğinde bir eserin olduğu bilinmektedir.

Konya, Yusufağa Kütüphanesi 5550 numaralı nüshasına göre Mecmâ‘u’l-Emsâl, Riyâzî Mehmed’in Düstûru’l-Amel, Mîrek Muhammed’in Nevâdirü’l-Emsâl ve Hasan Şu‘ûrî’nin Lisânü’l-Acem adı sözlüğü kaynak alınarak hazırlanmış bir sözlüktür. Bu sözlüklerden daha fazla Farsça mazmun içermesi Mecmâ‘u’l-Emsâl’in en önemli özelliğidir. Sözlüğün yazılış tarihi 3 Zilhicce 1143/9 Haziran 1731 yılı olup bu tarih sözlüğü sonunda kaydedilmiştir (Öz 2016:227-228). Mecmâ‘u’l-Emsâl, yaklaşık olarak 9000 maddeden oluşmaktadır. Maddelerin düzenlenişinde ilk harfeler esas alınmış, ilk harfleri aynı olan maddeler bir bapta toplanarak baplar alfabetik olarak sıralanmıştır. Ayrıca maddeler ilk harflerinin ünlüsüne göre meftuha, meksure ve mazmume şeklinde tasnif edilmiştir. Farsça sözcükler kırmızı mürekkeple madde başı yapılmış ve Türkçe karşılıkları karşılıklarına yazılmıştır. Nadir kullanılan sözcükler için şahit beyit yazılmıştır. Bazı kelime, atasözü ve deyimler için mensur örnekler yazılmış. Bazı sözlerin deyim ve atasözü haline geliş hikâyeleri söylenmiştir.

Nüshaları:

1. Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib I, 3021.

2. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3208 (H. 1143); Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet 2027 (H. 1179), 2028 (H. 1194)

3. Konya, Yusufâğa Kütüphanesi, 5550.

128. Bidâatü'l-Mübtedî

Bidâatü'l-Mübtedî, ilaç isimlerini içeren bir sözlüktür. Yazarı, Ali Münşî'dir.

İstanbul'da doğan Ali Münşî daha çok Bursa'da oturduğundan Bursalı Ali Efendi olarak anılmıştır. Kaynaklarda biyografisi bulunmayan yazarın, Sâlim'in Tezkiresi'nde yer alan kısa bilgiye göre Menteszâdeler adlı Bursa'nın ilim adamları yetiştirmekle tanınan ailelerinden geldiği ve Bursa'daki Yıldırım Bayezid Dârüşşifası'nda Mevlevî hekimlerden Ömer Şifâî Dede'den tıp tahsil ettiği bilgisi bulunmaktadır. 1731 yılında kaleme aldığı Bidâatü'l-Mübtedî adlı eserinde alfabetik sırayla ilaçların terkip ve tarifleri yazılmıştır (Terzioğlu 1989: 421).

Nüshaları:

1. İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi 2469; Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 1006, Nurosmaniye 3465.

129. Lehcetü'l-Lugât

Lehcetü'l-Lugât, Türkçeden Arapça ve Farsçaya şeklinde düzenlenmiş, Türkçe sözcükleri esas alan bir sözlüktür. Yazarı, on sekizinci yüzyılın önemli ilim ve devlet adamlarından Şeyhülislam Mehmed Es'ad Efendi'dir.

Mehmed Es'ad Efendi, H. 1096/M. 1685 yılında İstanbul'da doğmuştur. İlköğrenimini önce babasından daha sonra da Mutavvelci Mehmed Efendi ve diğer bazı âlimlerden alır. Henüz küçük yaşta iken Şeyhülislâm Ebû Sa'îdzâde Feyzullâh Efendi'den mülâzemet alır. 1710'da kendisine hâriç derecesiyle Galata Sarayı sâlisesi pâyesi verilerek öğretim görevine başlar. Babasının şeyhülislâmlığı sırasında Abdüsselam Medresesi'ne, Yenişehirli Abdullah Efendi'nin meşihatı sırasında da Sahn-ı Semân'dan birine müderris tayin edilir. Bir ara Mekke ve Medine müfettişliği, fetvâ eminliği gibi hizmetlerde bulunduktan sonra Selânik kadılığı yapar. Bu görevinden ayrıldıktan sonra 1733'te Medine-i Münevvere ve 1734'te İstanbul payeliği kendisine layık görülür. Osmanlı-Rus ve Avusturya savaşlarında Mekke kadılığından azledilerek Anadolu kazaskerliği kadılığına atanan yazar Belgrat Antlaşması'nın imzalanmasından

sonra 1744'te Rumeli kazaskeri olarak görevlendirilir. 1748 yılında bu görevden azledildikten sonra şeyhülislâm olur. Ancak çeşitli nedenlerden dolayı 1749'da bu görevinden azledilir. Şeyhülislâmlıktan azledildikten sonra Sinop'a gönderilen Es'ad Efendi çok geçmeden Gelibolu'ya nakledilerek üç yıl burada kalır. 1752'de İstanbul'da satın aldığı bir yalıda oturmasına izin verilen Es'ad Efendi, H. 1166/ M. 1753 yılında hastalandıktan kısa süre sonra vefat eder (Doğan 1995:338-339).

Daruttıbaati'l-Mamûre, 10+851 s., İstanbul, H. 1216/M. 1801 tarihli baskısına göre Lehcetü'l-Lügat, bir önsöz, sözlük kısmı, bir hatimeden meydana gelmektedir. Sözlüğün bu baskısının başında Daruttıbaati'l- Mamûre'nin o dönem bakanı Abdurrahmân Efendi'nin bir sunuş yazısı ile bap ve fasılların fihristi bulunmaktadır. Mehmed Es'ad sözlüğünün yazımına H. 1138/M. 1725-1726 yılında başlamış, H.1145/M. 1732 yılında tamamlamış, sözlüğüne 'Lehcetü'l-Lügat' adını vererek Sultan I. Mahmud'a sunmuştur. Lehcetü'l-Lugât, Türkçe kelimelerin Arapça ve Farsça karşılıkları ile galat-1 meşhur olarak kullanılan sözcüklerin bu dillerdeki karşılıklarını göstermek amacıyla yazılmıştır. Türkçe, Türkçeleşmiş veya halk arasında yaygın olan Arapça ve Farsça kelimeler ile galat-1 meşhur olarak kullanılan kelimeler ve sözler madde başı yapılarak maddelerin okunuşu yazıyla kaydedilmiş, Arapça ve Farsça karşılıkları gösterilmiştir. Birkaç eş anlamı bulunan Türkçe bir kelimenin en meşhur ve yaygın anlamı madde başı yapılmıştır. Türkçe kelimeler halk dilinde kullanılan şekliyle kaydedilmiştir. Sözlük yazıldığı yüzyıla göre eski sayılabilecek Türkçe kelimeleri içermesi açısından önemlidir. Sözlükte maddelerin hareke kayıtları, Arapça ve Farsça karşılıkları, eş anlamları ve terkipleri uzunca açıklandığı için hacimli gibi görünür ancak madde başı sayısı açısından çok zengin değildir. Sözlüğü yeni yazıyla neşreden H. Ahmet Kırkkılıç'a göre sözlükte 3661 madde başı bulunmaktadır (Öz 2016:229-231). Maddelerin düzenlenişinde ilk harfler bap, ikinci harfler de fâsıl olarak kabul edilmiş ve baplar alfabetik olarak dizilmiştir. Her bap ilk harflerin harekesine göre meftuha, meksure ve mazmume şeklinde sınıflandırılmıştır. Sözlükte yararlanılan kaynaklar ve bunların yazarları önsözde belirtilmiştir.

Lehcetü'l-Lugât'ın kısaltma ve seçme yoluyla değişik şekillerde hazırlanmış ilki yazarın kendisinin yazdığı Behcetü'l-Lugât olmak üzere, Zübdetü'l-Lugâti'l-Lehce, Tercümânü'l-Lugât, Mir'atü'l-Lugât, Muhtasarı Lehcetü'l-Lugât adlı beş sözlük bulunmaktadır.

Lehçetü'l-Lugât üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır:

BEYRELİ, Latif (1988), “*Lehçetü'l-Lügat*”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

KIRKKILIÇ, H. Ahmet (1999), “*Şeyhülislam Mehmed Esad Lehçetü'l-Lügat*”, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Baskıları:

1. Daruttibaati'l-Mamûre, 10+851 s., İstanbul, H. 1216/M. 1801.

130. Behçetü'l-Lugât

Behçetü'l-Lugât Türkçeden Arapça ve Farsçaya şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Mehmed Es'ad'ın H. 1145/M. 1732 yılında tamamladığı Lehçetü'l-Lugât adlı sözlüğünün yalnızca Türkçe kelimelere verilen Arapça ve Farsça karşılıklarını alarak hazırladığı özet mahiyetinde bir sözlüktür.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 976 numaralı nüshasının önsözünde verilen bilgilere göre Behçetü'l-Lügât, H. 1118/M. 1726 yılında yazımına başlanmış H.1145/M. 1732 yılında tamamlanmış ve I. Mahmud'a sunulmuştur. Mehmed Es'ad Lehçetü'l-Lügat için yazdığı ön söz ve hatimeyi Behçetü'l-Lugât'e de aynen aktarmıştır (Öz 2016:231-232). Maddelerin düzenlenişi Lehçetü'l-Lugât ile aynıdır. Türkçe madde başlarının yalnızca Arapça ve Farsça karşılıkları ile bu dillerde eş anlamları verilmiştir. Sözlükte maddelerin hareke kayıtları verilmemiş, Arapça kelimeler için 'ع', Farsça kelimeler için 'ف' kısaltmaları kullanılmıştır.

Behçetü'l-Lugât üzerine yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

ABADİ, Hassan Esmail Nehzad Teymour (2015), “*Şeyhülislam Mehmed Esad Efendi ve Behçetü'l-Lügât'i*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Nüshaları:

1. Bursa, İnebey Kütüphanesi, Haraççı 1402.

2. Isparta, Halil Hamit Paşa İl Halk Kütüphanesi 2092.

3. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T. 212; Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 140 (H. 1145); Nurosmaniye Kütüphanesi 4694 (H. 1164), 4695 (H. 1164); Ragıp Paşa Kütüphanesi 1440; Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 976.

4. Kayseri, Râşid Efendi Kütüphanesi 1037.

131. Hoş Edâ

Hoş Edâ, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş üç dili manzum bir sözlüktür. Yazarın asıl adı Eşref, mahlası Feyzî, lakabı da Hoş Edâ'dır.

Ankara, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazmalar A 188 numaralı nüshasında yer alan bilgilere göre yazar lakabına nispetle eserine Hoş Edâ adını verdiğini söyler. Hoş Edâ H. 1149/M. 1736 yılında yazılmış ve nazım tarihi ebcet hesabıyla nazmedilmiştir. Sözlük, Tuhfe-i Şâhidî'ye nazire olarak kaleme alınmış bu husus sözlükte bildirilmiştir:

“Şâhidî'ye bir bedeldir nev-zuhûr

Zabt u rabtı 'âlimâne ma'nidâr” (yp. 4b)

Sözlükte Farsça maddeler 'ف', Arapça kelimeler 'ع' harfiyle gösterilmiştir. Hoş Edâ, 11 kıtaya ayrılmış toplam 337 beyitten oluşmaktadır. 'Kit'a-i ra'nâ' başlıklı birinci kıta, toplam 225 beyittir ve ilk yedi beytinde hamd ü sena ile sözlüğü tanıtıcı bilgilere yer verilmiştir. On birinci ve son kıtası mesnevi tarzında nazmedilmiş olup 52 beyitten ibarettir. Bu kıtanın son on bir beyti sözlüğün hatimesidir. Burada aynı zamanda ebcet hesabı ile ilgili bilgiler de nakledilmiştir. Diğer kıtalar ise 4 ile 10 beyitlidir (Öz 2016: 232-233).

Hoş Edâ üzerine yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

EKİCİ, Hasan (2018), *Eşref Feyzî Lügat-ı Hoş-Edâ (Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Sözlük)*, Sonçağ Yayınları, Ankara.

Nüshaları:

1. Ankara, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yz. A 188, Yz. A 253.

132. Kenzü'l-Luga

Kenzü'l-Luga, Farsça kelimelerin Arapça ve Türkçe karşılıklarını veren bir sözlüktür. Yazarı, Muhammed 'Alî b. Muhammed Rızâ'dır. Âgâ Buzurg-i Tehrânî'nin verdiği bilgilerden yazarın sözlüğünü yetmiş yaşında iken H. 1150/M. 1737 yılında yazdığı anlaşılmaktadır. (Öz 2016: 309).

Nüshaları:

1. İran/Tahran, Kitâbhâne-i Merkezî-i Dânişgâh-i Tahran, Nu. 1920/1 (yazar nüshası).

2. Pakistan, Kitâbhâne-i Encümen-i Terakkî-i Urdu, Nu. 3 KF 337.

133. Nazm-ı Girîdî

Nazm-ı Girîdî, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş üç dilli manzum bir sözlüktür. Yazarı devlet adamı Ahmed Resmî b. İbrâhîm-i Girîdî'dir.

1700 yılında Girit'te doğan Ahmed Resmi, öğrenimini tamamlamak için İstanbul'a gelir. Reisülküttâblardan Tavukçubaşı damadı Mustafa Efendi'nin yanında yerleşir ve daha sonra onun damadı olur. Devlet hizmetine girerek Bursa mukataası, Selânik, İstanbul ve Gelibolu baruthaneleri nezaretleri, küçük evkaf muhasebeciliği görevlerinde bulunur. Sadrazam Râgîb Mehmed Paşa tarafından III. Mustafa'nın tahta geçişini bildirmek üzere 1757-1758 yılları arasında şikk-ı sâni defterdarlığı pâyesiyle Avusturya'ya elçilik göreviyle gönderilir. Daha sonra maliye tezkirecisi ve Anadolu muhasebecisi görevlerinde bulunur. 1763'te Prusya-Rusya yakınlaşmasının Osmanlı Devleti için zararlı olup olmadığını incelemek, ayrıca yolu üzerinde bulunan Osmanlı himayesindeki Lehliler'e teminat vermek için elçilik göreviyle Berlin'e gönderilir. Dönüşte sadâret mektupçuluğuna tayin edilen yazar daha sonra çavuşbaşı, matbah ve tersane emini, rûznâmçeci, sadaret kethudası olarak görev yapar. 30-31 Ağustos 1783'te vefat eder (Küttikoğlu 1989:121-122).

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi 381 numaralı nüshasına göre Nazm-ı Girîdî, mesnevi tarzında yazılmış 35 beyitlik giriş ile 14 kıtadan oluşmaktadır. Giriş bölümünde yazarın hayatı ve eser ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Girişte hamdele ve salveleden sonra sebep-i telif niteliğinde sözlüğün yazılışı ile ilgili bilgiler yer alır. Giriş bölümünde Girid'den İstanbul'a geldikten sonra devlet ricalinden Reisülküttap Mustafa Efendi'nin himayesine girdiğini ve Reisülküttap Mustafa Efendi'nin oğlu Aşir

Efendi'yi okuttuğunu, bu sözlüğü de onun istifadesi için yazdığını söyler. Girişin 35. beytinde sözlüğün yazılış tarihinin H.1156/M. 1740 olduğu ve adının Nazm-ı Girîdî olduğu nazmedilmiştir:

“Yüz elli üçde dizdim bu ferîdi

Kodum nâmını hem Nazm-ı Girîdî”

Nazm-ı Girîdî toplam 203 beyitten oluşmaktadır. Sözlük bölümü, beyit sayıları 7 ile 19 arasında değişen 14 kıtadır. Sözlüğün hatime bölümü yoktur. Her kıtanın sonunda “sahh” kaydı ile genellikle kenara yazılan bir nasihat beyti ve ardından bir takti beyti bulunmaktadır. Sözlük sekiz farklı aruz kalıbıyla nazmedilmiştir. Sözlükte tekrarlarla birlikte 365 Türkçe, 447 Farsça ve 752 Arapça ifade birbirine karşılık olacak şekilde kullanılmıştır (Kaya 2017b: 123-127).

Nazm-ı Girîdî'nin tek nüshası Hasan Kaya tarafından yayımlanmıştır:

KAYA, Hasan (2017), *Ahmed Resmî'nin Nazm-ı Girîdî Adlı Manzum Sözlüğü*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:10 Sayı:51 s.119-142.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi 381.

134. Mâ-lâ Büdde Minhu li'l-Edîb mine'l-Meşhûr ve'l-Garîb

Mâ-lâ Büdde Minhu li'l-Edîb mine'l-Meşhûr ve'l-Garîb, ünlü tarihçi Şerefüddîn Abdullah b. Fazlullâh-i Şîrâzî'nin Tecziyetü'l-Emsâr ve Tecziyetü'l-A'sâr adlı Târîh-i Vassâf adıyla da bilinen eseri için hazırlanmış ikinci sözlüktür. Sözlük Arapça, Farsça, Moğolca kelimelerin Türkçe karşılıklarını içerir. Yazarı, Mirzâzâde Ahmed Neylî'dir.

Mirzâzâde Ahmed Neylî, H. 1084/M. 1673 yılında İstanbul'da doğmuştur. Asıl adı Ahmed'dir ancak İstanbul kadılarında Mirza Mehmed Efendi'nin oğlu olduğundan Mirzâzâde lakabıyla anılmıştır. Ulemâ çocuğu olduğundan henüz beş yaşında iken mülâzım olur. Bir yandan da şiirle meşgul olan yazar Sultan II. Mustafâ'ya bazı kasideler sunar. Seyyid Feyzullah Efendi'ye ona sunduğu bir kaside ile henüz yirmi beş yaşlarında iken İstanbul'da Câfer Ağa Medresesi'ne müderris tayin edilir. Daha sonra Süleymaniye müderrisi olur. Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin yardımıyla İzmir kadılığına atanır. Damad İbrâhim Paşa zamanında önemli sayılabilecek birtakım

görevlerle birlikte İstanbul'a geldikçe devlet büyüklerinin meclislerine katılır. Bedreddîn el-Aynî'nin “İkdü'l-Cümân” adlı yirmi ciltlik tarihinin Türkçe'ye çevrilmesi için kurulan heyette çalışır. Ardından Mısır kadılığına getirildiyse de bir yıl sonra bu görevinden azledilir. Mekke kadılığı, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği görevlerinde bulunan yazar H. 1161/M. 1748 yılında vefat eder (Erdem 2007: 69-70). Aynî Tarihi Tercümesi, Divan, el-Evfâ fi Tercemeti'l-Vefâ yazarın günümüze ulaşan önemli eserleri arasında yer almaktadır.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 545 numaralı nüshasının önsözünde yer alan bilgilere göre, Mâ-lâ Būdde Minhu li'l-Edîb mine'l-Meşhûr ve'l-Garîb'in yazımına ilk önce on sekizinci yüzyıl reisülküttaplarından Ebû Bekr b. Rüstem-i Şîrvânî (öl. H. 1135/M. 1723) başlamıştır. Şîrvânî'nin ömrü yetmeyince bu müsveddelerinin tamamlanıp kitaplaştırılması görevi Mirzâzâde Ahmed Neylî'ye verilmiştir. Neylî, Şîrvânî'nin tespit edip derlediği Arapça, Farsça ve Moğolca kelimeler ile kişi ve yer adları ve bazı deyim ve terimlere kendisi de eklemeler yaparak alfabetik şekilde yeniden düzenlemiş ve eserine ‘Mâ-lâ Būdde Minhu li'l-Edîb mine'l-Meşhûr ve'l-Garîb’ adını vermiştir. Eserin önsözünde ve yazar nüshasında yazıldığı yıla dair herhangi bir kayıt yoktur. Neylî ve Divan'ı üzerinde bir çalışma yapan Sadık Erdem şair Nâîlî'nin Mâ-lâ Būdde için yazdığı bir tarih kasidesine dayanarak sözlüğün H. 1157/M. 1744 yılında yazıldığını belirtir (Öz 2016:235-236). Mâ-lâ Būdde'de dinî ve edebî ilimlerden tıbbâ, tasavvuf ve felsefeden tarih ve coğrafyaya, biyografiden sözlüğe kadar çeşitli alanlarda pek çok kaynak kullanılarak üç binden fazla Arapça, nadir Farsça ve Moğolca kelimeler, deyim ve terimler, yer ve kişi adları derlenmiştir. Maddelerin sıralanışında ilk harfler esas alınmış, diğer harflerde alfabetik sıra gözetilmemiştir. Maddelerin Arapça, Farsça ya da Türkçe açıklaması yapılmıştır. Madde hakkında bilgi verilirken hangi kaynak kullanılmış ya da hangi kaynaktan alıntı yapılmışsa, açıklama da o kaynağın diliyle yapılmış, alıntılarının sonunda da kaynağın adı yazılmıştır.

Nüshaları:

1. İstanbul, Hacı Selimağa Kütüphanesi, Hacı Selimağa 815; İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T. 974 (yazar nüshası), T. 1516, 2331, 3969 (H. 1195); Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail 545, 545/2, Mihrimah Sultan 317 (H. 1174).

2. Kayseri, Râşid Efendi Kütüphanesi 959.

135. Garâ'ibü'l-Lugât (Tashîh-i Garâ'ibü'l-Lugât)

Garâ'ibü'l-Lugât (Tashîh-i Garâ'ibü'l-Lugât), Urduca deyimlerin Farsça, Arapça ve Türkçe karşılıklarını veren bir sözlüktür. İsti'dâd Hân lakabıyla bilinen ve şiirde Ârzû mahlasını kullanan Sirâcüddîn 'Âfî Hân-i Ekberâbâdî tarafından yazılmıştır.

Arzû, ya H.1099/M. 1688 ya da H. 1101/M. 1690 yılında Guvaliyar ya da Ekberâbâd (Agra)'da doğmuştur. Babası I. 'Âlem-gîr Şâh'ın emirlerinden Şeyh Hüsâmüddîn'dir. H. 1132/M. 1720 yılında Guvaliyar'dan Dehli'ye giden yazar Raca Ânandrâm Muhlis (öl. H. 1164/M. 1751)'in hizmetine girerek kendisine itibar kazandıracak resmî bir görevde bulunmuştur. Daha sonraki yıllarda Ud, Feyzâbâd ve Lucknow gibi merkezlerde bulunmuş ve devlet erkânından ve yerel yöneticilerden mali destek gören yazar, 26 Ocak 1756 tarihinde Lucknow'da vefat etmiştir. Dönemin önde gelen şair ve dilcilerinden biri sayılan Ârzû'nun Sa'dî'nin Gülistân'ı için Hıyâbân, Nizâmî-i Gencevî'nin İskendernâme'si için Şikûfezâr adıyla şerhleri, Suyûtî'nin Muzhir'ini örnek alarak sözlük ilminin usulleri ile ilgili Muzmir, Sirâcü'l-Lüga ve Çerâğ-i Hidâyet adlarıyla Farsça-Farsça iki sözlük ve biyografik eserler, edebî eleştiriler; Farsçanın grameri, aruzu, edebî sanatları ve belagatine ilişkin eserler kaleme almıştır.

Garâ'ibü'l-Lugât, gerçekte 'Abdülvasî'-i Hânsevî'nin aynı adlı sözlüğünün Ârzû tarafından yapılmış bir düzeltmesidir. Bu açıdan sözlük, Tashîh-i Garâ'ibü'l-Lugât ve 'Acâ'ibü'l-Garâ'ibi'l-Lugât adlarıyla da anılmaktadır (Öz 2016: 325-326).

Nüshaları:

1. İngiltere, Londra, British Museum, Or. 1215.
2. Hindistan, West Bengal/Kalkuta, Asiatic Society Library, Nu. III-344.

136. Manzûme-i Keskin

Manzûme-i Keskin, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş üç dilli manzum bir sözlüktür. Yazarı Mustafâ Keskin b. 'Osman'dır.

Manzûme-i Keskin'in beş nüshasından edinilen bilgilere göre sözlük Sultan II. Mustafa için yazılmıştır. Mustafâ Keskin'in sözlüğünü 'Manzûme-i Keskin' adıyla H.1172/M.1758-59 tarihinde yazdığını ebced hesabıyla nazmetmiştir:

“Cümleden yek düşdü târîh ey cevân

Okı tuhfem bul hayât-ı câvidân”

Sözlüğün mukaddimesinde yer alan bilgilere göre yazarın adı Mustafa, lakabı Keskin'dir. Aslen Denizli'nin Kadı Köyü'nden olan yazar İstanbul'da yaşamıştır. Babasının adı ise Osman'dır. Henüz on yaşındayken babasını kaybetmiştir. Yazar sözlüğünü Tuhfe-i Şâhidî'ye nazire olarak kaleme aldığını söyler:

“O tuhfe Şâhidî'ye ola tanzîr

Dahı andan da bihter ola iy mîr”

Manzume-i Keskin, mesnevî nazım şeklinde yazılmış 85 beyitlik bir mukaddime ile başlar. Sözlük kısmı toplam 330 beyitten oluşan 27 kıtadır. “Der Beyân-ı ‘Aded” başlıklı sayılara dair 9 beyitlik bir kıta ile “Der Beyân-ı Hisâb-ı Ebced” başlıklı ebced hesabıyla ilgili 7 beyitlik ayrı bir kıta da dâhil olmak üzere sözlük toplam 431 beyittir. Arapça-Farsça-Türkçe olmak üzere bu üç dilden toplam 2363 kelime birbirine karşılık olarak nazmedilmiştir (Kılıç 2007:344-346).

Manzume-i Keskin hakkında yapılmış çalışmalar şunlardır:

KILIÇ, Atabey (2001), *Mustafâ bin ‘Osmân Keskin, Manzume-i Keskin – İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Laçın Yayınları, Kayseri.

KILIÇ, Atabey (2001), “*Manzum Sözlüklerimizden Manzûme-i Keskin*”, Kayseri ve Yöresi Kültür, Sanat ve Edebiyat Bilgi Şöleni: Bildiriler, c. I, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, s. 441-447.

KILIÇ, Atabey (2006), “*Denizlili Mustafa b. Osman Keskin ve Eseri Manzûme-i Keskin*”, Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu, (6-8 Eylül 2006, Denizli).

KILIÇ, Atabey (2007), “*Denizlili Mustafa b. Osman Keskin ve Eseri Manzûme-i Keskin*,” *Turkish Studies* 2/3, s. 340-348.

KILIÇ, Atabey (2009), *Mustafa b. Osman Keskin, Manzume-i Keskin*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane Yz. A. 2532/2, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib I, 2515, İ. Saib I, 909. Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma A-30 (Mikrofilm no: 64).

2. İzmir, Ege Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Yazmaları 31.

137. Senglâh Lugâti

Senglâh Lugâti, Çağatayca-Farsça şeklinde düzenlenmiş bir sözlük olup Mirzâ Mehdî Hân-i Esterâbâdî tarafından 1758-1760 yılları arasında yazılmıştır. Ali Şir Nevâyî'nin eserlerinin daha iyi anlaşılması amacı ile kaleme alınan sözlükte yazar Ali Şir Nevâyî'nin yanı sıra Lütfî, Hüseyin Baykara, Babür Divanı, Babürnâme ve Çağatayca Kelile ve Dimne'yi de taramıştır. Senglâh Lugâti, Çağatay sahasına ait sözcüklerin yanında Rumca adını verdiği Azerbaycan Türkçesi ve Anadolu Türkçesine ait sözcükleri de içermektedir. 6000 kadar sözcüğün derlendiği Senglâh'ta sözcüklerin geçtiği beyit örneklerine ve mensur parçalara yer verilmiştir. Senglâh üç bölüm halinde düzenlenmiştir. "Mebâniü'l-Luga" başlıklı giriş bölümü Çağatay Türkçesi gramer bölümüdür. İkinci bölüm asıl sözlük kısmını oluşturur. Üçüncü bölümde ise, Nevâyî'nin eserlerinde geçen Arapça ve Farsça kelimelerin açıklaması yer almaktadır. Sözlük, harflere göre "kitâbu'l elif", "kitâbu'l bâ", "kitâbu'l tâ" gibi bölümlere ve her bölüm ise "Bâbü'l-meksârât" ve "Bâbü'l-mezmûmât" gibi baplara ayrılarak düzenlenmiştir. Sözlükte fillerin master biçimi ve çatılı şekilleri verilmiştir. Madde başı yapılan her kelimenin okunuşu harekeleri gösterilerek verilmiştir (Kargı Ölmez 1998: 141).

Senglâh'ın "Mebâniü'l-Luga" başlıklı gramer kısmı üzerine sırasıyla Denison Ross, Janos Eckmann ve Karl Heinrich Menges çalışmıştır. G. Clauson ise sözlük kısmı üzerine çalışmıştır. Sözlük üzerine yapılan çalışmalar şunlardır:

ROSS, E. Denison (1910), *"The Mebâni'l-Lughat Being a Grammar of The Turki Language By Mirza Mehdi Khan Esterabadi"*, Bibliotheca Indica, Calcutta.

ECKMANN, Janos (1942-1947), *"Mîrzâ Mehdîs Darstellung Der Tschagataischen Sprache"*, Bibliotheca Orientalis Hungarica V, Budapest, s. 156-222.

ECKMANN, Janos (1960), “*Senglah Adlı Çağatay Sözlüğü*”, VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler, 1957, Ankara, s. 37-40.

CLAUSON, S. G. (1960), *Sanglax, (A persian Guide to the Turkish Language by Muhammed Mahdi Xan)*, London.

ATALAY, Besim (1950), *Mirzâ Mehdi Mehmet Han Seng-lâh: Lugat-i Nevai, Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Bürhaneddin Erenler Matbaası, İstanbul.

KUYMA, Erol (2018), “*Senglâh'ta Renk Adları İle Kullanılan Hayvan Adları*”, Turkish Studies, Volume 13/15, Spring, p. 305-321.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 1922.
2. İngiltere, British Museum, MS, Or., Nu. 2892; Oxford Bodleian MS. Elliott, Nu. 341.
3. İran, Tahran Milli Kütüphanesi, Nu. F 1141.

138. Tuhfetü'l-Hâfız

Tuhfetü'l-Hâfız, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı, Hâfız Abdullâh b. Halil b. Alî'dir.

Yazarın hayatıyla ilgili bilinenler Tuhfetü'l-Hâfız'ın mukaddimesi ve Bursalı Mehmed Tahir'in “Osmanlı Müellifleri” adlı eserinde yer alan bilgilerden ibarettir. Mukaddimeye göre şairin künyesi Hâfız e's-Seyyid 'Abdu'llâh bin e's-Seyyid Halil bin e's-Seyyid 'Aliyyü'l-Meşhûr, memleketi ise Rusçuk'tur. Osmanlı Müelliflerinde ise Seyyid Abdullah Efendi'nin, Kâdiriyye tarikatından şair kabiliyetli Rusçuklu olduğunu, Tuhfetü'l-Hâfız isimli Farsça lugâtini 1185 senesinde nazmettiği ve bu eserinin dışında, tercî-i bendi ve mürettep bir divanının da bulunduğu bildirilmektedir.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3191 numaralı nüshasına göre Tuhfetü'l-Hâfız'ın yazılış tarihi, “Nümûden-i Tetimme” başlıklı kısımda söylenmiştir. Buna göre:

“*Mısrâ-ı evvel hurûf-ı sâde bir sârih düşer*

Harf-i cevherdâr-ı sâni başka sârîh it şümâr” (B.322) beyitiyle yazar, bir sonraki beytin mısralarından ilkinin noktasız; ikincisinin noktalı harflerinin hesaplanması gerektiğini söyler:

“Tuhfe-i Hâfiz-durur erbâb-ı ‘ilme ber-güzâr

Kılsun ol Bârî Kitâb-ı Şâhidiveş yâdgâr” (B.323)

Eserin yukarıda verilen son beytinin ilk mısramdaki noktasız harfler H.1195/M.1780-81; ikinci mısramdaki noktalı harfler ise H.1194/M.1780 tarihini vermektedir. (Düzenli 2015:333). Öz ise son beytin birinci mısramdaki noktasız, ikinci mısramdaki noktalı harflerin ebcet değerini toplayarak H. 1174/M. 1761 tarihli olduğunu söyler (Öz 2016:239).

Tuhfetü'l-Hâfiz, mensur şekilde yazılmış bir mukaddime ile başlar. Mukaddimede yazar, Allah'a hamd u sena, Peygambere, dört halifeye, Kerbela şehitlerine övgülerini sunarak Farsça öğrenen çocuk ve gençlere yâdigâr kalması temennisiyle eski usûllere de bağlı kalarak bu sözlüğü yazdığını bildirir. Sözlük, mesnevî ve kıta nazım şekilleriyle yazılmış 323 beyitten meydana gelmektedir (Düzenli 2015:332-337). Sözlükte bölümler konularına göre tertip edilmiştir. Aruzun farklı bahirleriyle yazılan sözlükte 1.600'e yakın kelime derlenmiştir.

Tuhfetü'l-Hâfiz ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

DÜZENLİ, Mesut Bayram (2015), *“Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfetü'l-Hâfiz”*, Turkish Studies, Sayı:10/12 Yaz, s. 329-370.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 3191.

139. Elsine-i Selâse (Terceme-i Kânûnu'l-Edeb)

Elsine-i Selâse, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş çeviri bir sözlüktür. Yazarı, Müstakim-zâde Süleymân b. Sa'düddîn'dir. Müstakim-zâde Süleymân, Elsine-i Selâse'yi Kemâlüddîn Hubeyş b. İbrâhîm b. Muhammed'in Kânûnu'l-Edeb fi Zabtı Kelimâti'l-Arab adlı Arapça-Farsça sözlüğüne Türkçe çevirisini de ekleyerek oluşturmuştur. Bu sebeple Elsine-i Selâse'nin, kaynaklarda Terceme-i Kânûnu'l-Edeb adıyla da kayıtları bulunmaktadır.

H. 1131/M. 1719 İstanbul'da dünyaya gelen Müstakimzâde Süleymân, Sadrazam Seyyid Hasan Paşa Medresesi müderrislerinden Mehmed Emin Efendi'nin oğludur. Şam ve Edirne'de kadılık yapmış olan dedesi Mehmed Müstakim Efendi'ye nisbetle "Müstakimzâde" adıyla ünlenmiştir. Dönemin ünlü âlimlerinden dersler alarak Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Sülüs, nesih ve talik yazıda kendini yetiştirmiştir. Nakşibendî-Müceddidî şeyhi Mehmed Emin Tokadı'ye bağlanarak yedi yıl hizmetinde bulunan yazar hocasından tarikat hilâfeti ve hadis icâzeti alır. Dedeleri ve babası gibi ilmiye sınıfına girmek isteyen Müstakimzâde, H. 1164/M. 1751'de babasının ölümünden birkaç ay sonra müderrislik imtihanına girer. Ancak sakalının seyrekliği gerekçe gösterilerek başarısız sayılır. Bu durumdan çok etkilenen yazar bu tarihten itibaren bütün vaktini ilme, eser telifine ve kitap istinsah etmeye ayırır, H.1202/M. 1788 yılında vefat etmiştir (Yılmaz 2006:113-114). Terceme-i Mektûbât-ı Kudsiyye, Tuhfetü'l-Merâm, Şerh-i Divân-ı Alî, Terceme-i Kânûnu'l-Edeb, Hüccetü'l-Hattî'l-Hasen, Müstakimzâde Süleymân'ın günümüze ulaşan önemli eserlerinden bazılarıdır.

İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T. 1 numaralı nüshasına göre Elsine-i Selâse, Sultan III. Mustafa döneminde, H. 1182/M. 1768 yılında tamamlanmıştır. Elsine-i Selâse, bir önsöz ve sözlük bölümünden oluşmaktadır. Uzunca yazılmış önsözde bölümlerin ve maddelerin düzenlenişi ile ilgili bilgiler ve Sultan III. Mustafa adına yazılmış bir mesnevi bulunmaktadır. Ayrıca Kânûnu'l-Edeb'in önsözünün de tercüme ve şerhi yazılmış, tertibi hakkında bilgiler verilmiştir. Elsine-i Selâse'nin düzeni Kânûnu'l-Edeb ile aynıdır. Elsine-i Selâse'de de Kânûnu'l-Edeb'te olduğu gibi aynı usul izlenmiş; maddeler, son ve son harften önceki harflerine göre sıralanmıştır. Kânûnu'l-Edeb'ten farklı olarak, Elsine-i Selâse'de Arapça kelimelerin okunuşları yazıyla gösterilmiştir (Öz 2016:240-241). Arapça kelimelerin önce hareke kayıtları gösterilmiş, ardından Farsça karşılıkları, daha sonra da Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Arapça ve Farsça kelimeler tür ve yapı yönüyle incelenmiş, bazen bu kelimelerin eş anlamlıları da kaydedilmiştir. Sözlükte maddeler için nakledilen şahit beyitler Arapça ile yazılmıştır.

Nüshaları:

1. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T. 1; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3182, 3253, Reşid Efendi 951, 952, 953.

140. Cevâhirü'l-Elsine

Cevâhirü'l-Elsine, Türkçe-Arapça-Farsça şeklinde düzenlenmiş üç dilli bir sözlüktür. Yazarı, İbrâhîm Velîd-i Türk'tür.

İbrâhîm Velîd-i Türk hakkında kaynaklarda ayrıntılı bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak sözlüğünü yazdığı tarih ve sözlüğün mukaddimesinde Şeyhülislam Mehmed Es'ad ve Osmanzâde Taib'den bahsetmesinden yazarın 18. yüzyıl yazarlarından olduğu sonucu çıkarılmaktadır.

İran, Tahran, Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi Millî, 854 numaralı nüshasına göre Cevâhirü'l-Elsine, sonda yer alan Arapça itmam kaydına göre H. 1182/M. 1768 yılında yazılmıştır. Sözlüğün mukaddimesinde adı, yazarı, yazılma amacı ve kaynakları hakkında bilgiler verilmiştir. Cevâhirü'l-Elsine'nin sözlük bölümü üç sütun halinde düzenlenmiştir. Birinci sütunda Türkçe, ikinci sütunda Arapça, üçüncü sütunda da Farsça kelimeler verilmiştir. Sözlük, bap ve fasılları madde başı yapılan Türkçe kelimelere göre oluşturulmuştur. Türkçe kelimelerin ilk harfi bap ikinci harfi ise fasıl kabul edilip baplar alfabetik olarak sıralanmıştır. Sözlükte 'vâv' harfi dışında her harf meftuha, meksure, mazmume şeklinde üç baptan oluşmuştur. Sözlük, 4201 Türkçe madde başı kelime içermektedir (Çakmak 2019: 375-379). Yalnızca bir nüshası elde bulunan Cevâhirü'l-Elsine, Türkçe kelimeleri madde başı olarak alması bakımından önemli bir sözlüktür. Cevâhirü'l-Elsine üzerine yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

ÇAKMAK, Serkan (2019), "*Madde Başları Türkçe Olan İlk Osmanlı Türkçesi Sözlüklerinden Biri: Cevâhirü'l-Elsine*", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 62, s. 373-390.

Nüshaları:

1. İran, Tahran, Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yi Millî 854.

141. Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyetü's-Sıbyân

Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyetü's-Sıbyân, sıbyan mekteplerindeki öğrenciler için Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş üç dilli manzum bir sözlüktür. Yazarı, Mustafâ 'İlmî b. İbrâhîm'dir.

Osmanlı Müellifleri'nde Mustafâ 'İlmî bin İbrâhîm Efendi'nin, İstanbul'da öğrenim görmüş, Arapça öğretmekle görevli bir müderris olduğu H. 1207/M. 1792-93

yılında şehit düştüğü ve Bayramiç kazasının Kutluoba köyünde Çandır adı verilen yere defnedildiği belirtilmiştir.

Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyyetü's-Sıbyân, sıbyan mekteplerinde Arapça öğrenen öğrencilerin Farsçayı öğrenmelerini kolaylaştırmak amacıyla yazılmış bir sözlüktür. Sözlük, İbni Melek'in Arapça-Türkçe manzum sözlüğü olan Lugât-i Feriştihazâde'nin Farsça-Türkçe tercümesidir. Sözlükteki Arapça kelimeler Lugât-i Feriştihazâde'den derlenmiştir. Sözlüğün yazıldığı tarih eserin sonunda 'Fi't-târîh' başlıklı tarih kıtasında ebcet hesabıyla nazmedilmiştir. Buna göre sözlük H. 1160/M. 1747 yılında nazmedilmiştir. Tuhfetü'l-İhvân, mensur yazılmış bir mukaddime, beyit sayısı bazı nüshalarında 9 ile 15 arasında değişen bir mesnevi, sözlük bölümü ve iki beyitlik tarih kıtasından oluşmaktadır. Tuhfetü'l-İhvân'ın sözlük bölümü 33 kıta olup toplam 831 beyitten oluşmaktadır. Kıtaların başında hangi bahirle yazıldığı gösterilmiştir. Kıtanın son beytinin ilk mısraında bahir yazılmış, ikinci mısraında ise daha çok ilimle ilgili olmak üzere dua, öğüt ya da veciz bir cümle söylenmiştir. Madde başı yapılan sözcüğün karşılıkları kelime altlarına 1'den 10'a kadar yazılan sayılarla gösterilmiştir (Gıynaş 2015:155-160). Ayrıca karşılıkları verilecek olan kelimenin üstü kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Kıtalar konularına göre sınıflandırılmıştır. Kıtalarda yer alan kelimeler ise gelişigüzel dizilmiştir.

Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyyetü's-Sıbyân ile ilgili yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır:

GIYNAŞ, Kamil Ali (2015), "*Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyyetü's-Sıbyân*", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 8/41, s. 154-163.

GIYNAŞ, Kamil Ali (2016), *Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyyetü's-Sıbyân: Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Sözlük*, İstanbul: Asur Yayınları, 2016.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane Yz A 2289.
2. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Revan 1896.
3. M. Fatih Köksal Özel Kütüphanesi nüshası.

142. Lugât-i Tedkîkât-ı Fürsiyye-i Necîb

Lugât-i Tedkîkât-ı Fûrsiyye-i Necîb, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlük olup daha çok Farsça kelimelerin kinayeli anlamları için yazılmıştır. Yazarı, Muhammed Necîb'tir.

Muhammed Necîb hattat Suyulcuzâde Mustafâ Efendi'nin oğludur. Hem şairlik yeteneği olan bir yazar hem de sülûs ve nesih yazıda yetenekli bir hattattır. H. 1195/M. 1781 yılında Tuhfe-i Şâhidî'ye yazdığı bir şerhi de bulunmaktadır.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez 3683 numaralı nüshasına göre Sözlüğün adı başta 'Lugât-i Tedkîkât-ı Fûrsiyye-i Necîb' şeklinde kaydedilmiştir. Kaydın ardından Farsça gramer konularının izah edildiği bir bölüm yazılmıştır. Sözlükte daha çok kinayeli ve mazmun olarak kullanılan kelimeler toplanmış, özellikle kelimelerin kinayeli anlamlarına işaret edilmiştir. Bazı kelimeler için şahit beyit nakledilmiştir. Bazen de örnek beyitler veya kelime ya da mısranın tümü tercüme edilmiştir. Maddeler, tam alfabetik olmasa da harf sırasına göre sıralanmıştır (Öz 2016:243-244). Sözlük Farsça kelimelerin kinayeli anlamlarına işaret ettiğinden bir mazmunlar ve deyimler sözlüğü olarak da değerlendirilebilir.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Serez 3683.

143. Müretteb Müfredât-ı Siyâhî

Müretteb Müfredât-ı Siyâhî, Derviş Siyâhî'nin H. 1035/M. 1626 tarihli Lügat-i Müşkilat-ı Ecza adlı sözlüğünün alfabetik olarak yeniden düzenlenmiş şeklidir. Sözlük Mustafâ-yi Üsküdârî tarafından hazırlanmıştır.

Yazarın tam adı Ebu'l-İsme(t) Mustâfa İsmâeddin Efendi bin Abdullah bin Selim bin Hüseyin bin Hasan bin Muhammed el-Hüseyinî en-Nakşibendi el-Üsküdârî'dir. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Et-Tansîsü'l-Muntazar fi Şerhi Ebyâtî't-Telhîs ve'l-Muhtasar adlı eserinde Üsküdarlı olduğu kayıtlıdır. Nakşibendî tarikatına mensup olan Mustafa İsmâeddîn, dinî ve edebî eğitim almıştır. H. 1192/M. 1778-1779'da Üsküdar'da ve H. 1201/M. 1786-1787 yılında ise Edirne'de kadılık yapmıştır. Çeşitli alanlarda yazılmış yirminin üzerinde eseri bulunan yazar, III. Selim döneminin başlarında H. 1203/M. 1788-1789 yılında vefat etmiştir.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi 710/3 numaralı nüshasının girişinde Mustafa İsmâeddîn, Lugat-ı Müşkilât-ı Eczâ'da derlenen birçok yabancı sözcüğün harekesiz ve rastgele göre dizildiği için bu sözlüğün kullanımının zorluğuna işaret ederek, bu sözlüğü daha kullanışlı hale getirmek amacıyla alfabetik düzende yeniden düzenlediğini söyler. Müretteb Müfredât-ı Siyâhî, 28 baba ayrılmış ve baplar alfabetik olarak sıralanmıştır. Her bâbın başında ilgili bâbda verilen madde başlarının sayısı verilmiştir. Buna göre eserde 4853 madde başı sözcük bulunmaktadır. Madde başı sözcükler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Madde başı kelimeler sadece ilk harfine göre değil ikinci ve üçüncü harflerine göre de kendi içinde alfabetik olarak sıralanmıştır (Murad 2018:160-164).

Müretteb Müfredât-ı Siyâhî ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

MURAD, Sibel (2018), “*Mustafâ İsmâeddîn'in Müretteb Müfredât-ı Siyâhî'si*”, AUID 11 (Aralık 2018): 159-167.

Nüshaları:

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 710/3.

144. Tuhfe-i Vehbî

Tuhfe-i Vehbî, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş olup Tuhfe-i Şâhidî'den sonra en çok ilgi gören manzum sözlüktür. Yazarı, on sekizinci yüzyıl klasik edebiyatımızın önemli isimlerinden Sünbülzâde Vehbî'dir.

Eserlerinden H. 1131/M. 1719 önce doğduğu anlaşılan şair Maraşlı bir ulemâ ailesi olan Sünbülzâdeler'e mensuptur. İlk eğitimini Maraş'ta almıştır. Daha sonra İstanbul'a giderek yazdığı kaside ve tarihler sayesinde devrin önde gelen devlet adamlarının meclislerinde bulunmuştur. Müderrislik ve kadılık görevlerinde bulunmuş, İnşâdaki yeteneğinden dolayı hâcegân rütbesini almış ve mühimme yazıcılığı da yapmıştır. Çok iyi Farsça bildiğinden Kerim Han Zend'e elçi olarak gönderilmiş ve Kerim Han'la yakın dostluğu yüzünden devletin menfaatlerine zarar verdiği yolundaki söylentiler üzerine idamı emredilmişse de gizlice İstanbul'a gelen şair yazdığı 'Tammâne' kasesi sayesinde affedilmiştir. Yedi yıl boyunca yoksulluk çekmiş, 1783'te Sadrazam Halil Hamîd Paşa'nın himayesiyle tekrar kadı olmuştur. 1788'de Avusturya seferi sırasında Ordu-yı Hümâyun kadılığı nâibliği, ardından eski Zağra kadılığına

getirilen yazar, 1790 yılında bu görevinden azledilmiştir. III. Selim döneminde Manisa, Siroz, Manastır ve Bolu’da kadılık görevlerinde bulunmuş 29 Nisan 1809’da vefat etmiştir (Kuru 2010:140-141). Tuhfe-i Vehbî, Divan, Lutfiyye, Nuhbe-i Vehbî, Şevkengîz Sünbülzâde Vehbî’nin önemli eserleri arasında yer almaktadır.

Hâc Muharrem Efendi Destgâhı, Ali Mahvî’nin haşiyesi ile birlikte, 91 s. taş baskı, İstanbul, H. 1278/M. 1862 tarihli baskısına göre Tuhfe-i Vehbî, H. 1197/M. 1783 yılında tamamlanmış ve sözlüğün yazılış tarihi ebcet hesabıyla nazmedilmiştir:

“Hezârân Şükr edip Hakk’a dedim târîh-i itmâmın

Bihamdillâh bu zibâ Tuhfe-i Vehbî tamâm oldu” (s. 91)

Farsça’ya hâkimiyeti sebebiyle İran’a elçi olarak gönderilen şair ve İran’daki gözlemlerini ayrıntılı bir şekilde anlatmak ve özellikle de oğlu Lutfullâh’a faydalı olması amacıyla Tuhfe-i Vehbî’yi yazmıştır:

“Abes olmaya deyu bu seferim

Kalmak ümidi ile bir eserim

(...)

Yâdgârım ola her mandûma

Yazayım bir lûgat-i manzume

Okuya hem veled-i âgâhım

Ömrümün hâsılı Lutfullâh’ım” (s. 5)

Tuhfe-i Vehbî, Sadrazam Halil Hamit Paşa ile oğulları Ârif ve Nuri için yazılmış ve onlara hediye edilmiştir. Tuhfe-i Vehbî, bir önsöz, sözlük bölümü ve bir tarih kıtasından oluşmaktadır. Sözlük toplam 881 beyittir. 93 beyitlik mesnevi şeklinde yazılmış önsözde sözlüğün tertibi, içeriği ve yazar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Sözlük bölümü 57 kıta ve ‘ıstılahât-ı ‘Acem’ başlıklı 201 beyitlik bir mesneviden meydana gelir. Ardından 5 beyitlik bir tarih kıtası yer alır. Kıtaların beyit sayısı 7 ile 16 arasında değişmektedir. Kıtalar kafiyelerine göre alfabetik olarak dizilmiş olup kıtaların nazmında sekiz bahir kullanılmıştır (Öz 2016:245-248). ‘İstılahât-ı Acem’ başlıklı bölümde yazar bizzat kendisinin öğrendiği, birçoğunun başka sözlüklerde manasının bulunmadığı Farsça arkaik kelimeleri derlemiştir (Demirci 2012: 37).

Baskıları:

1. İstanbul, Dârü't-Tibâati'l-Mamûre'de H. 1213/M. 1789.
 2. İstanbul, Dârü't-Tibâati'l-Mamûre, H. 1219/M. 1804, 65 s.
 3. İstanbul, Dârü't-Tibâati'l-Mamûre, H. 1223/M. 1808, 60 s.
 4. İstanbul, Dârü't-Tibâati'l-Mamûre, H. 1232/M. 1816, 65 s
 4. İstanbul, Dârü't-Tibâati'l-Mamûre, H. 1249/M. 1833, 65 s.
 6. İstanbul, Matbaa-i Âmire, H. 1250/M. 1834, 71 s.
 5. İstanbul, Mekteb-i Harbiyye Matbaası, H. 1252/M. 1836, 65 s.
 8. İstanbul, Matbaa-i Âmire, H. 1253/M. 1837, 61 s.
 9. İstanbul, Matbaa-i Âmire, H. 1256/M. 1840, 2+61 s.
 10. İstanbul, Matbaa-i Âmire, H. 1261/M. 1845, 61 s.
 11. İstanbul, Matbaa-i Âmire Taş Destgâhı, H. 1263/M. 1846, 47 s., taş baskı
 6. İstanbul, Basma-hâne-i Âmire, 1267/1850, 48 s., taş baskı
 7. İstanbul, El-Hâc Halîl Efendi Litografya Destgâhı, 1276/1859 48 s. taş baskı
 14. İstanbul, Tevfik Efendi Matbaası, 1276/1859, 91 s., taş baskı
 8. İstanbul, Bosnavî el-Hâc Muharrem Efendinin Litografya Destgâhı, 1286/1869, 48 s., taş baskı
 9. İstanbul, Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye-i Şâhane Hurûfât Matbaası, 1288/1871, 64 s.
 10. İstanbul, Matbaa-i İrâniyye, 1297/1879, 90 s., taş baskı
 11. İstanbul, Şirket-i Hayriyye-i Sahnâfiyye, 1320/ 1902, 90 s., taş baskı
 12. İstanbul, Mahmûd Beğ Matbaası, 1325/1907, 96 s., taş baskı
- Tuhfe-i Vehbî'nin birçok şerhi, alfabetik tertibi, nazire ve tazmini yazılmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir:

Şerhleri:

1. Tuhfe Şerhi, Ahmed Hayati-i Elbistani, H. 1206/M. 1792.

2. Tuhfe Şerhi (Müntehab-i Lebîb), Mehmed Lebîb, H. 1250/M. 1834.
3. Tuhfe-i Vehbî Hâşiyesi, Ali Mahvî, 1275/1859.
4. Tuhfe-i Vehbî Şerhi, Yesârî-zâde Mustafa İzzet
5. Baba Dağlı Şerhi

Haşiyeye ve Fihristleri:

1. Ankara, Millî Kütüphane Yz. A. 4134/1.
2. Isparta İl Halk Kütüphanesi 9113.
3. Uppsala Universitetsbibliothek 547.

Alfabetik Tertipleri:

1. Miftâhü'l-Fürs, Mehmed Nehîcüddin İbn Aşîr Efendi, 1276/1859.

Nazire ve Tazminleri:

1. Tazmînât-ı Tuhfe ve Nuhbe, Mehmed Lebîb, 1263/1847
2. Mu'âraza, Mâşî-zâde Dervîş Fikrî
3. Nazîre-i Tuhfe-i Vehbî, Mehmed Emin Sabrî
4. Nazîre-i Tuhfe-i Vehbî, Ziya Paşa
5. Tuhfe-i Âsım, Mütercim Ahmed Âsım Efendi, H.1213/M. 1798 (Öz 1997: 222-232).

Tuhfe-i Vehbî üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır:

MORALI, Nesrin (1978), “*Tuhfe-i Vehbi*”, Tarih ve Edebiyat Mecmuası XIV/8, s. 84-86.

KARABEY, Turgut ve KÜLEKÇİ, Numan (1990), *Sünbülzâde Vehbî, Tuhfe: Farsça-Türkçe Manzum Sözlük*, Erzurum: Edebiyat Fakültesi Yayınları.

ÖZ, Yusuf (1997), “*Tuhfe-i Vehbî Şerhleri*”, İlmî Araştırmalar 5, 1997: 219-232, İstanbul.

KILIÇ, Atabey (2006), “Mevlânâ Müzesi Kitaplığı 4026’da Kayıtlı Manzum Sözlük Mecmuası Hakkında,” Mevlânâ, Mesnevi, Mevlevihaneler Sempozyumu, 30 Eylül-1 Ekim 2006, Manisa, s. 161-170.

KILIÇ, Atabey (2007), *Manzum Sözlük Mecmûası: Konya Mevlânâ Müzesi Kütüphanesi 4026, Tuhfe-i Vehbî, Tuhfe-i Şâhidî, Sübha-i Sıbyân*, Kayseri: Laçın Yayınları.

KILIÇ, Atabey (2007), “*Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Vehbî: Metin*”, *Turkish Studies* 2/2, s. 410-475.

ALKAN, Mustafa (2008), “*Mecmûa-Milli Kütüphane 2727 [Sübha-i Sıbyân, Tuhfe-yi Şâhidî, Tuhfe-yi Vehbî, Aruz Risalesi vs.]: İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

DEMİRCİ, İlker (2012), “*Tuhfe-i Vehbî Manzum Sözlük: Transkripsiyonlu Metin, İnceleme, Sözlük*” Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir.

Sülbülzâde Vehbî, Tuhfe-i Vehbî: Metin, Dizin, Tıpkıbasım, Haz. Ahmet Yenikale, Kahramanmaraş: Öncü Basımevi, 2012.

145. Kavâ'id-i Ahmedî

Kavâ'id-i Ahmedî, Azerbaycan Türkçesi-Farsça şeklinde düzenlenmiş bir sözlük ve Farsça açıklamalı Türkçe bir dil bilgisi kitabıdır. H. 1198/M. 1784 yılında Dakka'da Muhammed Mehdî-i Tebrîzî tarafından yazılan sözlük, Seyyid 'Alî Hân Bahâdur, Seyyid Muhammed Hân Bahâdur Haşmet-Ceng ve Seyyid Ahmed 'Alî Hân Bahâdur adlı kişilere ithaf edilmiştir.

Kavâ'id-i Ahmedî on beş bölümden oluşan bir giriş, sözlük ve bir hatimeden oluşmaktadır. Girişte Türkçenin gramer konuları işlenmiştir. İsim ve fiilleri içeren sözlük bölümünde Türkçe kelimeler, ilk ve son harflerine göre dizilmiştir. Sözlükte Azerbaycan ve İran'da yaygın olarak kullanılan Türkçe kelimeler derlenerek Farsça karşılıkları yazılmıştır. Sözlüğün sonunda bazı Türkçe atasözleri nakledilmiştir (Öz 2016: 326-327).

Nüshaları:

1. İngiltere, Londra, British Museum, Or. 1912.

2. İran, Meşhed, Kitâbhâne-i Âstâne-i Kuds-Razavî, Melik, 379/2.

146. Şehdü'l-Elfâz

Şehdü'l-Elfâz, Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı, Bozoklu Osmân Şakir'dir.

Osmân Şakir'in hayatı hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Ancak eserlerinden hayatına ilişkin bazı bilgiler edinmek mümkündür. Müsellesnâme'sinin girişinde bu eserini yirmi beş yaşındayken yazdığını söyler. Müsellesnâme, H. 1210/M. 1795-1796 yılında nazmedildiğine göre yazar H. 1185/M. 1771 doğumlu olmalıdır. Osmân Şakir'in Şehdü'l-Elfâz dışında Farsça-Türkçe Nazm-ı Dil-ârâ, Arapça-Farsça-Türkçe Müsellesnâme ve El-Mesâlikü'd-Deriyye fi Kavâ'id-i Fârisiyye adlı Farsça bir gramer kitabının da olduğu bilinmektedir.

Ankara, Millî Kütüphane, Yz A 424 numaralı nüshasına göre Osman Şakir, on dokuz yaşındayken Şehdü'l-Elfâz'ı H.1204/ M. 1789-1790 yılında kaleme aldığını bildirir:

“Diliñden bu lugâti itme meczum

Didim ben târîhini sahku manzûm ”

Şehdü'l-Elfâz, toplam 309 beyitten meydana gelir. Sözlüğün başında besmele, hamdele, salvele, sebep-i telif ve münâcâtın yer aldığı 48 beyitlik mesnevî tarzında yazılmış bir giriş bölümü yer alır. Girişte lugât ilminin gerekliliğinden ve öneminden bahsedilmiştir. Girişte yazar sözlüğün adını 'Şehdü'l-Elfâz olarak kaydetmiştir:

“Didim ben bunîñ ismin Şehdü'l-Elfâz

Okıyanı ider ma'nâda ikâz”

Sebeb-i telif kısmında sözlüğün yazılış amacı üzerinde durulmuştur. 28 kıtadan oluşan Şehdü'l-Elfâz'ın sözlük bölümü, toplam 261 beyittir. Her kıtanın başında hangi bahirle yazıldığı Arapça ibârelerle gösterilmiş ve her kıtanın sonunda bir takti beytiyle kıtanın vezni yazılmıştır. Kıtalar aruzun 26 değişik bahriyle yazılmıştır. Sözlükte 1001 adet Arapça kelimenin 899 adet Türkçe karşılığı gösterilmiştir (Özkan 2013:441-442).

Yazar, Türkçede karşılığını bulamadığı bazı kelimeleri Türkçeye yerleşmiş Arapça ya da Farsça kelimelerle açıklamaya çalışmıştır.

Şehdü'l-Elfâz ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

ÖZKAN, Ferudun Hakan (2013), “*Bozoklu Osman Şâkir ve Şehdü'l-Elfâz'ı*”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 6/26, s. 428-462.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, Yz A 424.

147. Ma'rûfu'l-Lugât

Ma'rûfu'l-Lugât'ın yazarı ve telif tarihi bilinmemektedir.

Herman Ethe'nin verdiği bilgilere göre, Ma'rûfu'l-Lugât Türkçe-Farsça bir sözlük olup ilk harfler esas alınarak düzenlenmiş Ferheng-i Azferî adlı sözlüğün ikinci bölümüdür. Sözlüğün düzenlenişinde Türkçe kelimeler, ilk harfleri bap, son harfleri fasıl kabul edilmiştir. Her fasıldan önce filler, daha sonra isimler sıralanarak Farsça karşılıkları gösterilmiştir. Ma'rûfu'l-Lügât'in India Office Library, 3370 numarada kayıtlı nüshasında eserin birinci bölümü eksik olduğundan yazarı ve ne zaman yazıldığı bilinmemektedir. Nüshanın iç cilt kapağında ‘Lügât-i Türkî’ kaydı ve nüshanın J. H. Peile tarafından kütüphaneye hediye edildiğine dair 19 Eylül 1818 tarihli temellük kaydı vardır (Öz 2016: 327).

Nüshaları:

1. Hindistan, Bombay, Oriental Manuscripts Library and Research Institute, R II-27 (H.1220).

148. Müselles-nâme-i Şâkir

Müselles-nâme-i Şâkir, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş üç dilli manzum bir sözlüktür. Yazarı, Bozoklu Osmân Şâkir'dir.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Zühdü Bey 484 numaralı nüshasının girişinde Osmân Şâkir, Müselles-nâme'yi yirmi beş yaşındayken H. 1210/ M. 1795-1796 yılında yazdığını söyler:

“*Yigirmi beşde idi sinn-i sâlim*

Bunu nazmında fehm eyle mekâlim

Mübârek sâl idi oldum ki yârâ

Kelem çekmişdi târîhine tuğrâ” (yp. 2a)

Osmân Şâkir, adına nisbetle sözlüğüne Müselles-nâme-i Şâkir olarak adlandırmıştır. Sözlük, iki haftada nazmedilmiştir. 43 beyitlik mesnevi tarzında yazılmış bir giriş ve 42 kıtalık sözlük bölümü ve ‘Hâzâ tezyîl fi sebeb-i te‘lif-i kitâb’ başlıklı 41 beyitlik mesnevi tarzında yazılmış bir hatimeden oluşmaktadır. Sözlükte yazar herhangi bir kaynak olmadan kendi belleğinden 1250 Arapça, 1121 Farsça, 1019 Türkçe kelime derlemiştir. Sözlüğün tamamı 556 beyit olup sözlük kısmı ise 390 beyittir. Beyit sayıları 3 ile 19 arasında değişen kıtalar, ‘beytân’ başlığı altında dörtlük halinde yazılmış takti beyitleri ile başlar. İlk betinde veciz ve özendirici sözler söylenmiş; ikinci beytin ilk mısrasında veznin tefileleri, ikinci mısrasında da bahrin ve cüzlerinin adı söylenmiştir. Kıta sonlarında da ikişer takti beyti bulunmaktadır. Takti beyitlerinin üçüncü mısralarında vezin tekrarlanmış, diğer mısralarda Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere her üç dilde birbirinin karşılığı olan sözler nazmedilmiştir. Bu şekliyle sözlük Şeyh Ahmed-i Antâkî’nin Se Zebân’ına benzer. Sözlüğün nazmında on beş bahir kullanılmıştır (Öz 2016:249-251).

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Zühdü Bey 484.
2. Mısır, Kahire Ü Ktp. TY 10/2 (H. 1214).

149. Kitâb-i Âmeden

Kitâb-i Âmeden Çağatayca fiillerin Farsça karşılıklarını veren küçük bir sözlüktür. Sözlüğün yazarı bilinmemektedir. Sözlük Türkçe ‘gelmek’ anlamına gelen Farsça ‘âmeden’ fiiliyle başladığı için bu isimle anılmıştır. Kitâb-i Âmeden H. 1211/M. 1796 yılında yazılmıştır. Sözlüğün bir nüshası Almanya, Berlin Königlîchen Bibliothek, Petermann 123 numarada kayıtlıdır. Bu nüsha Wilhelm Pertsch tarafından tanıtılmıştır (Öz 2016: 328).

Nüshaları:

1. Almanya, Berlin Königlîchen Bibliothek, Petermann 123.

150. Fevâ'id-i Sıbyân

Fevâ'id-i Sıbyân, Farsça-Arapça-Türkçe olarak hazırlanmış üç dilli küçük bir sözlüktür. Yazarı, Evliyâ Mahmûd'dur. Sözlükte kelimeler ilk ve son harflerine göre sıralanmıştır. Madde başları Farsça olup ve önce Arapça, daha sonra da Türkçe karşılıkları gösterilmiştir (Öz 2016: 329).

Nüshaları:

1. Hindistan, West Bengal/Kalkuta, Asiatic Society Library, Curzon Collection Ef. 297 (H. 1212).

151. Tıbyân-ı Nâfi' der Terceme-i Burhân-ı Kâtı'

Tıbyân-ı Nâfi' der Terceme-i Burhân-ı Kâtı', Muhammed b. Hüseyin b. Halef-i Tebrizî'nin H. 1062/M. 1652 yılında Hindistan'da yazdığı Burhân-ı Kâtı' adlı sözlüğünün Mütercim Ahmed Âsım tarafından Türkçeye yapılmış çevirisidir. Sözlük daha çok 'Burhân-ı Kâtı' Tercümesi' adıyla bilinir.

Mütercim Ahmed Âsım, Gaziantep'li olup dedesi Semerkantlı Şeyh Osman'ın soyundan gelen Şair Husûlî Efendi, babası ise Antep'in tanınmış âlim ve şairlerinden Antep Şer'iyeye Mahkemesi Başkâtibi Mehmed Cenânî Efendi'dir. Antep'te iyi bir eğitim gören yazar, Arapça, hat ve dinî ilimleri alanlarında kendini geliştirmiştir. Şiir ve edebiyatı babasından ve o sırada Antep'te olan Kilisli Rûhî Mustafa Efendi'den öğrenerek, tanınmış âlim ve şairlerin meclislerinde bulunmuştur. Antep Mahkemesi kalemliginde çalışmış daha sonra Antep Mukataası Mutasarrıfı Battalzâde Mehmed Nûri Paşa'nın divan kâtibi olmuştur. Battalzâde Mehmed Nûri Paşa'nın idamı üzerine Kilis'e giden yazar bütün mal varlığını kaybetmiş ardından İstanbul'a gitmiştir. H. 1205-1212/M. 1791-1797 yılları arasında tercüme ettiği ve III. Selim'e sunduğu Tıbyân-ı Nâfi' der Terceme-i Burhân-ı Kâtı' adlı eseriyle padişah tarafından "Sefâret, Vekayî' tahriri ve nâmenüvislik" görevine getirilerek medrese ruusu, ev ve maaşla ödüllendirilmiştir. Arapça öğrenmek isteyenler için Tuhfe-i Vehbî'ye nazîre olarak H. 1213/M. 1798'de Tuhfe-i Âsım'ı daha sonra da Halepli İbrahim b. Mustafa el-Mudari'nin Nazmü's-Sîre (Siyer-i Halebî) adlı Arapça kitabının çevirisini III. Selim'e sunmuştur. III. Selim'in yardımıyla Medine'de hocası Abdullah Necîb Efendi ile görüşerek Şerh-i Siyer-i Halebî'yi yazmıştır. Dönüşte Şam, Halep'e uğrayıp oradan Antep ve Maraş'a giden yazar, ailesiyle birlikte İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'da zor

günler geçiren yazar, III. Selim ve II. Mahmud'dan yardım görmüştür. Molla Gürani Mescidi'nde dersler vermiş, H. 1222/M. 1807'de Âmir Efendi'nin yerine vak'anüvis olmuş ve ölünceye kadar bu görevde kalmıştır. Süleymaniye müderrisi iken Selânik kadılığna gönderilen yazar Selânik'ten döndükten sonra 9 Safer 1235 / 27 Kasım 1819 tarihinde İstanbul'da vebadan ölmüştür (Kaçalın 2006:200). Âsım Efendi, vak'anüvis ve şairliğiyle bilinmekle beraber *Burhân-ı Kâti*' Tercümesi, *Kâmûs Tercümesi* (el-Okyânusu'l-Basîr fî Tercemeti'l- Kâmûsu'l-Muhîr) ve *Tuhfe-i Vehbî*'ye nazire olarak yazdığı *Tuhfe-i Âsım* adlı manzum sözlüğünden dolayı 'mütercim' lakabıyla da anılmıştır.

Ahmed Âsım, *Burhân-ı Kâti*' Tercümesi'ni hazırlarken sözlüğün aslına bağlı kalmaktan kaçınmıştır. Otuzu aşkın sözlükten istifade ederek bazı yanlışları düzeltmeye çalışmış, sözlüğe ekleme ve çıkarmalar yaparak karşılaştırmalı bir sözlük oluşturmuştur. İstanbul, Matbaa-i Âmire , C I, 8+400 s., 1287/1870 tarihli baskısına göre sözlüğün düzenlenişinde belirgin değişiklikler yapan yazar maddeleri ilk harflerinin seslilerine göre sınıflandırmıştır. Madde başı yapılan Farsça kelimelerin en yaygın kullanılan anlamlarını da başta vermiştir. Bazı maddelere ise eserin aslında bulunmayan bilgiler eklemiştir. Farsça kelimeler için öz Türkçe karşılıklar yazmıştır. Yazı dilinde kelimeye Türkçe karşılık bulamadığı durumlarda ise Antep yöresinde kullanılan kelimeler 'bizim semtlerde...' yahut 'bizim diyarda... tabir ederler' gibi cümlelerle açıklamaya çalışmıştır. Önsözde kaynak olarak kullanılan sözlüklerin isimlerini zikretmiştir. (Öz 2016:251-253). Sözlük, atasözleri, yiyecek ve içecek adları, çeşitli zanaatlarda kullanılan alet adları, çocuk oyunları ve bunların nasıl oynandığı; bitki, çiçek ve ağaç adıyla bunların çoğunun hangi hastalığın ilacı olarak kullanıldığı hakkında bilgiler barındırması yönüyle ansiklopedik bir eser mahiyetinde olup Türk kültürü ve folkloru açısından büyük bir değere sahiptir (Gökyay 1992:433).

Burhân-ı Kâti' Tercümesi'nin Türk dili açısından önemine ilk kez Ziya Paşa, Şiir ve İnşa'da dikkat çekmiştir. Namık Kemal, *Bahâr-ı Dâniş*'te; Ebüzziya Tevfik ise *Numûne-i Edebiyyât-ı Osmaniyye*'de *Burhân-ı Kâti*' Tercümesi'nden bahsetmişlerdir. *Burhân-ı Kâti*' Tercümesi ile ilgili yapılmış çalışmalar bulunmaktadır. Bunlar:

GÖKYAY, Orhan Şaik (1978) "*Burhân-ı Kâti*' Çevirisinin Türkçe Açısından Önemi", Ömer Asım Aksoy Armağanı, Ankara.

ÖZTÜRK, Mürsel - ÖRS, Derya (2000) *Mütercim Âsım Efendi Burhân-ı Kâtı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, XLIX+1197 s.

Burhân-ı Kâtı' Tercümesi'nin ilk baskısı III. Selim'in emriyle yapılmıştır.

Baskıları:

1. Daruttbaati's-Sultaniyye, İstanbul, H. 1214/M. 1799, 6+863 s.
2. Bulak Matbaası, Bulak, H. 1251/M. 1835, 3+642 s.
3. Bulak Matbaası, Bulak, 1268/1852, 3+642 s.
4. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1287/1870, I-II, 8+400+382 s.
5. Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1302/1885, 495 s.

152. Tuhfe-i Âsım (Tuhfe-i Lugât-i 'Arabiyye)

Tuhfe-i Âsım, Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı Mütercim Ahmed Âsım'dır. Sözlük, Tuhfe-i Lugât-i 'Arabiyye adıyla da bilinmektedir.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Tırnovalı 1797 numaralı nüshasında, Mütercim Ahmed Âsım sözlüğüne "Tuhfe-i Âsım" adını verdiğini ve Sünbülzâde Vehbî'nin Tuhfe-i Vehbî'sine nazire olarak kaleme aldığını söyler:

"eyleyüp pey-rev-i Vehbî-i pîr

edeyim nazm-ı latîfin tanzîr

Fârisî tuhfesi gibi ya 'nî

Arabî tuhfe yazam pür-ma 'nî"

H. 1213/M. 1798 yılında yazılan Tuhfe-i Âsım, manzum bir mukaddime ve sözlük bölümünden oluşmaktadır. Sözlüğün hatime bölümü olmayıp hamd ve dualara mukaddime de değinilmiştir. Besmele ile başlayan mukaddime Allah'ın isimlerinin ve sıfatlarının zikredildiği 35 beyitlik kısımdan sonra sebep-i telif ve III. Selim'e övgülerin sunulduğu 59 beyitlik kısım yer almaktadır. Tuhfe-i Âsım, Arapçayı yeni öğreneceklerin faydalanması amacıyla yazılmıştır. Sözlük bölümü, beyit sayısı 9 ile 147 arasında değişen 69 kıtadan oluşmaktadır. Kıtalar kafiyelerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Her kıtanın sonunda iki takti beyti yazılmıştır. İlk beyitte biri Arapça biri

Türkçe birbirinin tercümesi olmak üzere eğitici ve yol gösterici cümle ikinci beyin ikinci mısranda ise kıtanın vezni verilmiştir. Sözlük toplam 1250 beyittir. Sözlükte 3249 Türkçe, 3402 Arapça madde başı kelime bulunmaktadır (Tiryakio1 2013: 14-18).

Tuhfe-i Âsım üzerine yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır:

TÜRKMEN, Dursun Ali (1995) “*Mütercim Asım Efendi ve Tuhfe-i Asım*”, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

ERDEM, Mehmet Dursun (2005) “*Manzum Sözlükler ve Tuhfe-i Âsım*”, International Journal of Central Asian Studies 10/1, s.197-215.

TİRYAKIOL, Selim (2013) “*Dil Öğretimi Geleneğimizde Manzum Sözlükler: Tuhfe-i Asım Örneği*”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2013.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 3540, Hüdaî Efendi 01669, Hüsrev Paşa 707, 708, İsmail Hakkı 03436, Tercüman 00284, Tırnova1 1797.

Baskıları:

1. Bulak Matbaası, Bulak, H. 1254/M. 1838, 70 s.

153. Nuhbe-i Vehbî

Nuhbe-i Vehbî, Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı, Sünbülzâde Vehbî'dir. Sünbülzâde Vehbî daha önce H. 1197/M. 1782 yılında yazdığı Fars-Türkçe Tuhfe-i Vehbî adlı manzum sözlüğü çok değer gördüğünden H. 1214/M. 1799 yılında III. Selim adına Nuhbe-i Vehbî'yi yazmıştır.

Nuhbe-i Vehbî, bir mukaddime, sözlük kısmı ve bir hatime olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Allah'a hamd, salat ve selamdan sonra Peygamber'e naat ve III. Selim'e övgülerde bulunmuştur. Sebeb-i telif kısmında ise yazar, daha önce Tuhfe adlı bir sözlük yazdığını ve çok rağbet gördüğünü daha sonra bu sözlüğü yazarak herkese yararlı olmasını, Farsçanın Arapçadan üstün olduğunu, Farsça için eser yazan birinin Arapça için yazmamasının uygun olmadığını söyler. Sünbülzâde Vehbî, sözlüğünü hazırlarken adını vermediği 120 kaynaktan yararlandığını ve Nuhbe

olarak adlandırdığını bildirir. (Civelek 2000: 286-288). Nuhbe-i Vehbînin şerhi ve tazminleri yapılmıştır:

Şerhleri:

Şerh-i Nuhbe-i Vehbî, Yayaköylü Ahmed Reşid el-İzmirî. Nuhbe-i Vehbî'nin şerhi üzerine yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

CEYHAN, Adem (2007), “*Yayaköylü Ahmed Reşid Efendi'nin Nuhbe-i Vehbi Şerhi*”, Kırkağaç Sosyo-Ekonomik Tarih Sempozyumu Bildirileri, 6-7 Eylül 2007, Manisa: Kırkağaç Kaymakamlığı, s. 116-135.

Tazminleri:

Tazmînât-ı Tuhfe vü Nuhbe (Tuhfe-i Lebîb), Lebîb Mehmed bin Mustafâ. Nuhbe-i Vehbî'nin tazmini üzerine yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

GÖRMEZ, Dursun(2008), “*Yayaköylü Ahmed Reşid Efendi'nin Şerh-i Nuhbe-i Vehbî Adlı Eseri: İnceleme-Metin, s. 222-446*”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa.

Nuhbe-i Vehbî üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır:

CİVELEK, Yakup (2000), “*Sünbülzâde Vehbî ve 'Nuhbe-i Vehbî' Adlı Manzum Arapça-Türkçe Sözlüğü*”, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1 s. 275-297.

YURTSEVEN, Necmettin (2003), “*Türk Edebiyatında Arapça-Türkçe Manzum Lügatlar ve Sünbülzade Vehbî'nin Nuhbe'si*”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

DOĞAN AVERBEK, Güler (2019), “*Ahmed Remzi (Akyürek) Dede'nin Nuhbe-i Vehbî ve Şerhi için Hazırladığı Üslûb-ı Mergûb Adlı Fihrist*”, Uluslararası İslam Eğitimi Kongresi 2019 Bildiriler Kitabı, İstanbul, 12 - 13 Nisan 2019, ss.301-317.

Baskıları:

1. İstanbul, Darü't-Tıbaatî'l-Mamure H. 1220/M. 1805, 123+1 s.
2. İstanbul, Darü't-Tıbaatî'l-Amire H. 1242/M. 1826, 123+1 s.

3. Bulak, Bulak Matbaası H. 1246/M. 1830, 123+1 s.
4. İstanbul, Darü't-Tıbaatî'l-Mektebi'l-Harbiye H. 1251/M. 1835, 123 s.
5. İstanbul, Matbaa-i Amire, Taş Destgâhı 1265/1849, 115 s., taş baskı
- 6.. İstanbul, Urfavi el-Hac Halil Efendi'nin Taş Destgâhı 1286/1869, 116 s., taş baskı
7. İstanbul, Urfavi el-Hac Halil Efendi'nin Taş Destgâhı 1301/1884, 116 s., taş baskı
8. (İstanbul) – 1303/1886, 143 s.
9. İstanbul, Hacı Hüseyin Efendi'nin Matbaası 1310/1892, 143 s.

154. Miftâh-ı Gülistân

Miftâh-ı Gülistân, Farsçadan Türkçeye şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Sözlük adından da anlaşılacağı gibi Şeyh Sâdî-i Şîrâzî'nin Gülistân adlı eseri için hazırlanmış bir sözlüktür. Yazarı, 'Alî b. Hâcî 'Osmân'dır. Yazarı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, T. 2783 numaralı nüshasına göre Miftâh-ı Gülistân, Türkçe bir önsöz ile başlar. Müellif önsözde adını 'Alî b. Hâcî 'Osmân olarak bildirir. Sözlüğü yazma amacını ise Gülistân'ın anlaşılması zor kelime, cümle ve beyitlerine açıklık getirmesi amacıyla dostlarının bir ricası üzerine kaleme aldığını söyler. Yazar, Sihâh-ı Acemî düzeninde hazırladığı sözlüğüne Miftâh-ı Gülistân adını vermiştir. Sözlüğün yazılış tarihiyle ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Miftâh-ı Gülistân, Gülistân'da geçen veya işaret edilen ayetlerin yer aldığı 'kısım-1 evvel'; hadislerin yer aldığı 'kısım-1 devvum'; özlü sözlerin yer aldığı 'kısım-1 sevvum'; anlaşılması güç bazı beyit ve şiirlerin yer aldığı 'kısım-1 çeharum' ve Gülistân'da geçen Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarının verildiği 'kısım-1 pencum' adında beş bölümden oluşmaktadır. Beşinci bölümde yer alan kelimelerin çoğu Arapça olup Gülistân'da geçtiği şekilde sözlüğe alınmıştır (Öz 2016:254). Bu bölümde yaklaşık 1800 maddenin Türkçe karşılığı verilmiştir. Maddelerin düzenlenişinde son harfler bap, ilk harfler de fasıl kabul edilmiştir. Fasıllar harf sırasına göre dizilmiş; fasıllarda yer alan kelimeler ise ikinci ve diğer harflerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Nüshaları:

1. Ankara, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yazmalar A 530/2.
2. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, T. 2783.

155. Lugât-i Gülistân-ı Sâdî

Lugât-i Gülistân-ı Sâdî, adından da anlaşılacağı üzere Şeyh Sâdî-i Şîrâzî'nin Gülistân adlı eseri için yazılmış bir sözlüktür. Gülistân'da geçen Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Sözlüğün yazarı bilinmemektedir.

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib II, 1438 numaralı nüshası göre Lugât-i Gülistân-ı Sâdî, 'Hâzâ Lugât-i Gülistân-ı Sâdî' başlıklı olup yanlışlıkla Cifr el-İmâm Afî adına kaydedilmiştir. Sözlük dört bapta oluşmaktadır. Birinci bapta Gülistân'da geçen 350 civarında Arapça ve Farsça kelimenin Türkçe karşılığı yazılmıştır. Maddelerin düzenlenişinde, ilk harfler esas alınmış ve harf sırasıyla 27 fasla ayrılmıştır. Maddelerin Türkçe karşılıkları satır aralarına yazılmıştır (Öz 2016: 255). Kelimeler Gülistân'da geçtiği şekilde verilmiştir. Bölümün sonunda da adı Gülistân'da alıntı ya da gönderme yapılan ayetler nakledilmiştir. Sözlüğün ikinci babında hadislerle, üçüncü babında çeşitli kelime ve ibarelere, dördüncü bapta ise Arapça ya da Farsça beytlere yazılıp bunların Türkçe çevirileri yapılmıştır.

Nüshaları:

1. Ankara, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib II, 1438; Millî Kütüphane, A. Ötügen 2616/2.

156. Lugât-i Bahâristân

Lugât-i Bahâristân, Abdurrahmân-ı Câmî'nin Bahâristân adlı eserinde geçen Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe karşılığı vermek amacıyla hazırlanmış özel bir sözlüktür. Sözlüğün yazarı bilinmemektedir.

Lugât-i Bahâristân'ın Ankara Üniversitesi, Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İ. Saib II, 1438 numaralı nüshası göre Lugât-i Gülistân-ı Sâdî'nin yp. 3b-56b sayfaları arasında bulunmaktadır. Bu nüshada sözlüğün yazarı ve yazılış tarihi hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Sözlükte Bahâristân'da geçen yaklaşık

865 Arapça ve Farsça kelimenin Türkçe karşılığı yazılmıştır. Maddelerin büyük bir kısmı Arapçadır. Maddelerin düzenlenişinde ilk harfler fasıl kabul edilmiş ve fasıllar alfabetik olarak dizilmiştir. Madde başı yapılmış çokluk halde olan Arapça kelimelerin yalnızca teklik biçimleri yazılmış; madde Farsça bir kelime ise, bunun Türkçe karşılığı yazılmıştır. Türkçe karşılıklar satır aralarına yazılmıştır (Öz 2016:255). “Arabiyyât-1 Bahârîstân’ başlıklı bölümde Bahârîstân’da geçen Arapça ibarelere, cümlelere ve bunların Türkçe çevirilerine; ‘Bâbü’l-evvel fi ehâdis’ başlıklı bölümde hadislere; ‘Bâb fi kelimâti şettâ’ başlıklı bölümde çeşitli kelimelere ve ‘esbâbü ishâb’ başlıklı son bölümde sıkça kullanılan bazı Arapça ve Farsça olmak üzere 154 kelimenin Türkçe karşılığı verilmiştir.

Nüshaları:

1. Ankara Üniversitesi, DTCF Kütüphanesi, İ. Saib II, 1438; Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yz. A 210/16.

157. Muhtasar-ı Tuhfetü’s-Seniyye

Muhtasar-ı Tuhfetü’s-Seniyye, Farsça-Türkçe bir sözlük olup Deşîşî Mehmed b. Mustafâ b. Şeyh Lutfullâh’ın Tuhfetü’s-Seniyye ile’l-Hazreti’l-Haseniyye veya diğer ismiyle Lugât-i Deşîşî adlı sözlüğünün kısaltılmış şeklidir. Sözlüğün kim tarafından yazıldığı ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Muhtasar-ı Tuhfetü’s-Seniyye’nin İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T. 1615 numaralı nüshasının kayıt fişinde sözlüğün yazarı olarak Hüseyin Kefevî adı yazılıdır. Baş zahriyede ise sözlüğün adı Mustasar-ı Lugât-i Deşîşe şeklinde kayıtlıdır. Ancak bu kayıtlar sonradan düşülmüştür. Önsözde sözlüğün adına ve yazarına dair bir kayıt bulunmamaktadır (Öz 2016:256). Sözlük, Tuhfetü’s-Seniyye’nin kullanımını ve kopya edilerek çoğaltılmasını kolaylaştırmak amacıyla kaleme alınmıştır. Sözlüğün tertibi Tuhfetü’s-Seniyye’deki gibidir. Sözlük dışı konular ve Tuhfetü’s-Seniyye’de ‘mervî’ ve ‘lûgât-i garîbe’ kaydı düşülmüş maddeler bu sözlüğe dâhil edilmemiştir.

Nüshaları:

1. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi T. 1615.

158. Ed-Dürerü’l-Müntaha bâtü’l-Mensûre fi-İslâhi’l-Galatâti’l-Meşhûre

Ed-Dürerü'l-Müntahabâtü'l-Mensûre fi-İslâhi'l-Galatâtü'l-Meşhûre, Arapça, Farsça, Çağatay Türkçesinde yanlış anlamda kullanılan kelimeleri içeren bir sözlüktür. Yazarı, Mehmed Hafid Efendi'dir.

Asıl adı Mehmed olan ve dedesine nisbetle 'Hafid' adıyla bilinen Mehmed Hafid Efendi, Şeyhülislâm Mustafa Âşir Efendi'nin oğludur. Düzenli bir medrese eğitimi gördükten sonra çeşitli yerlerde müderrislik ve kadılık yapmış, 1799'da İstanbul kadısı olmuştur. 1807'de İstanbul'da Kabakçı Mustafa önderliğinde çıkan isyanı destekleyip III. Selim'in tahttan indirilmesinde etkili olan Hafid Efendi, bu olaydan dolayı IV. Mustafa tarafından Anadolu kazaskerliğine getirilmiştir. Kısa süre sonra Alemdar Mustafa Paşa IV. Mustafa'yı tahttan indirince görevinden alınarak Kastamonu'ya sürgün edilmiştir. II. Mahmud zamanında affedilerek İstanbul'a dönen ve 1810 yılında Rumeli kazaskeri olan yazar 21 Aralık 1811'de vefat etmiştir (Özcan 1997: 111).

1804 yılında kaleme alınan sözlüğün mukaddimesinde yazar, kendisinden önce galat kitabı yazarların eserlerinde sadece Arapçadaki galat kelimeler üzerinde durduklarını, hâlbuki Türkçede ve özellikle İstanbul halkının konuşma dilinde Arapça kelimelerin yanında Farsça ve Yunanca kelimelerin de bulunduğunu, bir kısım kelimelerin ise Çağatay Türkçesi'nden geldiğini ve konu hakkındaki çalışmaların azlığı yüzünden galat kelimelerin giderek yaygınlaştığını söyler. Eserinde fazla ayrıntıya girmeden önemli galatları derlediğini belirten Hafid Efendi halkın yaygın şekilde kullandığı galatları, bir kısım dil bilginlerinin mutlak surette veya bazı durumlarda câiz gördüğü galatlar, dil bilginlerinin uygun görmediği, ancak ilim adamları arasında yaygınlık kazanıp çeşitli eserlerde kullanılan galatlar ve hiçbir âlimin uygun görmeyip kullanmadığı galatlar şeklinde üç gruba ayırmıştır. Alfabetik olarak düzenlenen sözlükte Arapça, Farsça ve Çağatay Türkçesi kökenli 1000'i aşkın galatın tanımı ve etimolojisi yapılmış ve bu kelimelerin Arapça ve Farsçadaki karşılıkları verilmiştir. Sözlüğün bir diğer dikkat çekici özelliği de sadece tanımla yetinilmeyip bir kelimeyle ilgili başka kelimelerin de gösterilerek tarihî, dinî, içtimaî ve folklorik bilgilerin çok geniş şekilde verilmesidir (Özcan 1997:112). 534 sayfadan oluşan sözlük, 1065 kelime içermesi bakımından en hacimli Türkçe galat kaynağıdır. Sözlüğü diğer eserlerden ayıran yönü ise Çağatayca kelimelere yer vererek Türkçe kelimelerin değişmiş biçimlerinin Çağatayca asıllarından galat olduğunu bildirmesidir (Eminoğlu 2011:1029). Sözlük ile ilgili yapılmış çalışmalar şunlardır:

EMİNOĞLU, Emin (2011), “Galat Sözlükleri ve Mehmed Hafid Efendi'nin Galatât Sözlüğündeki Çağatayca Sözcükler”, Turkish Studies, Volume 6/1 Winter 2011, p. 1021-1038.

ÇAĞLAYAN, Nagihan (2016), “Mehmed Hafid ed-Dürerü'l-Muntehabâtü'l-Mensûre fî-Islâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)”, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sivas.

Nüshaları:

1. Ankara Milli Kütüphane Mf1994 A2278 (mikrofilm).
2. Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi 1620.
3. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Emanet Hazinesi 2043, 2044.
4. Manisa İl Halk Kütüphanesi 5302.

159. Nazm-ı Bedî'

Nazm-ı Bedî', Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı, Maraşlı Çelebizade Ali İlmî'dir.

Maraşlı Çelebizade Ali İlmî'nin hayatı hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Ancak bazı manzumelerden hareketle yazarın H. 1165-1175/M. 1752-1762 yılları arasında doğduğu ve Cemaziyelahir 1228-Ramazan 1229/Ağustos 1813-Haziran 1814 tarihleri arasında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Henüz bir yaşındayken babasını kaybeden Çelebizâde Ali İlmî'ye İstanbul'da bulunan amcası yardım eder ve ilim tahsil etmesi amacıyla onu İstanbul'a yanına alır. İstanbul'da ilim tahsil ettikten sonra Maraş'a dönen yazar, burada müftülük ve Ashab-ı Kehf Medresesi'nde müderrislik görevlerinde bulunur. Nazm-ı Bedî' adlı eserinden evli ve iki çocuklu olduğu ve Muhammed Hamdî adında bir kardeşinin olduğu anlaşılmaktadır (Gözitok 2016:129-132).

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Üniversite 24 numaralı nüshasına göre Nazm-ı Bedî'nin H. 1224/M. 1809-10 yazıldığı, hatimenin itmam kaydında tarih düşürülmüştür:

“Harf-i cevherle de târihin anıñ

Nâmı olsun ko bunuñ Nazm-ı Bedî''

Nazm-ı Bedî, 115 beyitlik bir mukaddime, toplam 710 beyitten oluşan 68 kıta, biri 104, diğeri 12 beyitlik 2 mesnevi ve 9 beyitlik bir hatimden oluşmaktadır. Sözlük toplamda 950 beyitle nazmedilmiştir. Sözlüğün mukaddimesi mesnevi tarzında kaleme alınmıştır. Mukaddimedede besmele, hamdele, salvele ve Ashâb-ı Güzîn'e övgüden sonra şairin hayatı, sözlüğün adı ve yazılış nedeni gibi bilgileri içerisinde barındıran "Sebeb-i nazm" kısmı bulunmaktadır. Sebeb-i nazmda şair, amcasının ricası üzerine Tuhfe-i Vehbî'yi örnek alarak eserini yazdığını ve eserinin ondan daha güzel ve daha zengin olduğunu söyler. Eserin sözlük bölümü beyit sayıları 5 ile 19 arasında değişen 70 kıtadan oluşmaktadır. 69. ve 70. kıta ise mesnevi nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Kıtalar kafiyelerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Sözlük aruzun 11 farklı bahriyle nazmedilmiştir. Sözlükte 1993 adet isim, fiil ve sıfat; 176 adet deyim; 97 adet çekimli isim ve fiil derlenmiştir. Eserin toplam 2266 kelimedden oluşmaktadır (Gözitok 2016:133-141). Sözlükte derlenen maddelerden sözlüğün öğrenime yeni başlayan çocuklar için değil de yetişkinler için yazıldığı anlaşılmaktadır. Ali İlmî, mukaddimedede sözlüğünü hazırlarken Tıbyân-ı Nafi der-Tercüme-i Burhân-ı Katı' ve Lehcetü'l-Lugât'ten yararlandığını söyler.

Nazm-ı Bedî ile ilgili yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır:

GÖZİTOK, Mehmet Akif (2016) *Çelebizade Ali İlmî ve Nazm-ı Bedî': Farsça-Türkçe Manzum Sözlük*, Erzurum: Mim Yayınları.

GÖZİTOK, Mehmet Akif (2016) "Manzum Sözlük Geleneğimizin Kayıp Halkası: Nazm-ı Bedî", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 55 s. 127-148.

Nüshaları:

1. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Üniversite 24.

160. El-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît (Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi)

El-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît, Firûzâbâdî'nin Arapça Kâmûsu'l-Muhît adlı sözlüğünün Türkçeye tercümesidir. Sözlük, Mütercim Ahmed

Âsım tarafından tercüme edilmiştir. Mütercim Ahmed Âsım tercümeyle El-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît adını vermişse de tercüme, kısaca Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi veya Kâmûs-ı Okyanus adlarıyla bilinmektedir.

Tam adı, “al-Kâmûsu'l-Muhît va'l-Kabasu'l-Vasîtu al-Câmi' limâ Zahaba min Lugati'l-'Arab Şamâtît” olan eser Fîrûzâbâdî'nin Arapça'dan Arapça'ya 60 ciltlik sözlüğü olup Arapçanın zenginliklerini ortaya koyması bakımından önemli bir sözlüktür. İçerdiği 60.000 kelimeyle hacimli bir sözlük olan El-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît, kullanışlı olmadığı gerekçesiyle Fîrûzâbâdî tarafından kısaltılmıştır. Murteza Zebidi adında başka bir Arap dilcisi kısaltılan bu eseri “Tâcu'l-Arûs fi Şerhi'l- Kâmûs” adıyla şerh etmiştir. Mütercim Âsım Efendi de şerh edilen bu eseri beş yıllık bir uğraştan sonra Osmanlı Türkçesine çevirmiştir (Atıcı 2014: 15).

Mütercim Ahmed Âsım, Medine'deki hocası Necîb Efendi'nin teşvikiyle H.1220/M. 1805'te başladığı çeviriyi H. 1225/M. 1810 yılında tamamlamıştır. Sözlükte kelimeler, Cevherî ekolüne göre tertip edilmiştir. Âsım Efendi de bu tertibi değiştirmemiştir. Sözlükte kelime kökleri esas alınarak kelimenin son harfi bâb, ilk harfi ise fâsil kabul edilmiştir. Kelimeler alfabetik olarak sıralanmış, ortada kalan harflerde de alfabetik sıra gözetilmiştir. Mütercim Ahmed Âsım sözlüğü sadece tercüme etmekle kalmamış bazı eklemeler ve düzenlemeler de yapmıştır. Kâmûsu'l-Muhît'te kelimelerin bâb ve zabt hareketlerinin tespiti karışık ve yetersiz olduğundan Âsım Efendi bunu daha derli toplu bir halde düzenlemiştir (Kaş 2007: 49-51). Fîrûzâbâdî daha fazla kelime yazabilmek için fazla örnek vermekten kaçınırken, Âsım Efendi ayet, hadis, şiir, atasözlerinden yeterli miktarda örnek nakletmiştir. Ayrıca kelimeleri tercüme ederken Kâmûsu'l-Muhît'te bulunmayan yeni mana ve bilgiler eklemiştir.

Ahmed Lutfi Efendi, Kâmûs Tercümesi'ndeki kelimeleri alfabetik olarak 53.000 kelimelik Lugât-ı Kâmûs adında bir sözlük hazırlamıştır. Aslı Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan ve elif ve bâ harflerini içeren bu eserin ilk iki cüzü basılmıştır (1282, 1286). Sözlüğün Yahyâ b. Muhammed Şefî-i Kazvînî tarafından Tercümânü'l-luga adıyla Farsçaya çevirisi yapılmıştır (Kılıç 2001:288). Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi ilk olarak II. Mahmud'un emriyle H. 1230/M. 1814, H. 1231/M. 1815, H. 1233/M. 1816 yıllarında üç cilt halinde İstanbul'da basılmıştır. Daha sonra 1250/1834 yılında

Mısır'da, 1851-1855 yılları arasında 1888'de yılında dört cilt halinde tekrar basılmıştır (Kirişçioğlu 1988: 14).

Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır:

GÜLER, Kemal (1988), “*Kamusu'l-Muhit Tercümesindeki Türkçe Hayvan İsimleri*”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

KİRİŞÇİOĞLU, Mehmet Fatih (1988), “*Mütercim Asım Efendi'nin Kamus Tercümesi'ndeki Uzun İsimleri*”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

TURHAN, Emin Ali (1988), “*Kâmûs-ı Okyanus'ta Nebat Adları*”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya.

YAZICI, Numan (1999), “*Mütercim Asım ve Kamus Tercümesi (Hadis İlimleri Yönünden Değerlendirme)*”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

KARSLI, İlyas (2000), “*Mütercim Ahmed Âsım Efendi ve Arap Lügatçılığındaki Yeri*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

KUŞ, Bahri (2011), “*Kâmûs Tercümesi: Transkripsiyonlu Metin (I. cilt /s. 66-130)*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

MARZOUK, Taher (2012), “*Mütercim Âsım'ın “Kamus Tercümesi”ne Eklediği Türkçe Kelimelerin Etimolojik Açıdan İncelenmesi*”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

SARAÇGİL, Tuba (2012), “*Mütercim Âsım, El-Okyânûsu'l-Basît Fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît Dîbâcesi (Transkripsiyonlu Metin-sözlük)*”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

GÖRENPINAR, İsmail (2013), “*Al-Okyanusu'l-Basît fî Tarcamati'l-Kâmûsu'l-Muhît, "Ğayn" maddesi (Al-Ğuddat - al-Ğadrat): Giriş-Metin-Sözlük-Dizin*”, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan.

GÜLEN, Erdal (2013), “*Al-Okyanusu'l-Basît fî Tarcamati'l-Kâmûsu'l-Muhît, "Ğayn" maddesi (Al-Ğibbu - al-Ğavcu): Giriş-Metin-Sözlük-Dizin*”, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan.

KOÇ, Mustafa - TANRIVERDİ, Eyyüp (2013) *El-Okyanûsu'l-Basît Fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, Yazma Eserler Kurumu Yay, İstanbul.

SÜTÇÜ, Tevfik (2013) “*Türkçe Sözlükçülük Tarihinde Mütercim Âsım ve Kamus Tercümesi*”, Tarih Okulu Dergisi (TOD), Aralık 2013, Yıl 6, Sayı XVI, ss. 541-553.

YÜCEL, Sefa (2013), “*Al-Ukyânûsu'l-Basît fî Tarcamati'l-Kâmûsi'l-Muhît - Ğayn maddesi (al-ğatmu - al-iğyau) Giriş - Metin - Sözlük - Dizin*”, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan.

ATICI, Nazan (2014), “*Al-Ukyânûsu'l-Basît Fi Tarcamati'l-Kâmûsu'l-Muhît- "Ğayn" Maddesi «al-ğarz - al-muğâyata» Giriş-Metin-Sözlük-Dizin*”, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan.

DOĞAN, Hasgül (2014), “*Al-Ukyânûsu'l-Basît fî Tarcamati'l-Kâmûsi'l-Muhît - "Kef maddesi (al-ka'ka'u - al-makzûbatu) Giriş-Metin-Sözlük-Dizin*”, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan.

YAĞMUR, Meral (2015), “*Al-Ukyânûsu'l-Basît fî Tarcamati'l-Kâmûsi'l-Muhît - Bâbu'l Kaf Faslu'l-fâ «al-fu'āk - al-İfāka» Giriş-Metin-Sözlük-Dizin*”, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan.

ERDOĞAN, Murat (2015), “*Al-Uqyânûsu'l-Basîf fî Tarcamati'l Kâmûsi'l-Muhîf Bâbü'l-bâ ve bâbü'l-tâ' dan faslu'l kef* (□) (*al- kazib - kayta va kayta*) *Giriş-Metin-Sözlük-Dizin*”, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan.

Baskıları:

1. C. I-II-III, Bulak, Bulak Matbaası, H. 1250/M. 1834, C. I: 35+943 s., C. II: 939 s., C. III: 973 s.
2. C. I-II-III, İstanbul, Takvîm-hane-i Âmire, 1268-1272/1851-1855, C. I: 2+4435+943 s., C. II: 2+939 s., C. III: 2+975 s.
3. C. I-II-III-IV, İstanbul, Matbaa-i Bahriyye Cemâl Efendi Matbaası, 1304-1305/1886-1887, C. I: 4+63+1272 s., C. II: 2+1299, C. III: 4+1464 s., C. IV: 2+1263 s.
4. C. I-II-III, İstanbul, Matbaatü'l-Osmâniyye, 1305/1887, C. I: 8+943 s., C. II: 2+939 s., C. III: 2+972 s.

161. Dürrü'n-Nizâm

Dürrü'n-Nizâm, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı Gaziantep'li Hasan Aynî'dir. Hasan Aynî eserini H. 1226/M.1811 yılında tamamlamış, on yıl sonra 1821 yılında tamamladığı bu eserini gözden geçirerek Nazmü'l-Cevâhir adıyla tekrar nazmetmiştir.

Hasan Aynî, Antepli Dikeçzâde Hasan Çelebi'nin oğlu olup H. 1180/M. 1766 yılında Ayıntâb'da (Gaziantep) doğmuştur. Yirmi yaşına kadar memleketinde kalıp şiirde kendini geliştiren ve bir süre de kunduracı çıraklığı yapan Aynî, Ayıntâb'da çıkan ayaklanmalar üzerine H. 1205/M. 1790 yılında İstanbul'a gitmiş ve şairler arasında kendini gösterme imkânı bulmuştur. İstanbul'da Sultân Ahmed Medresesi'nde mantık ve riyâziye dersleri almıştır. Yedi yıllık medrese öğreniminden sonra H. 1210/M. 1795 yılında mü'lazım olmuş, üç yıl sonra kadı olan yazar on beş yıl bu görevde kalmıştır. Saraya ve devlet adamlarına sunduğu şiirlerle adını duyurmuştur. II. Mahmut'un bir çocuğunun doğumuna yazdığı şiirden ötürü padişah tarafından ödüllendirilmiştir. İlk Rumeli Kazaskerliği Dâiresi'nde görev yapan şair, kısa bir süre de Matbaa-i Âmire musahhihliği görevinde bulunduktan sonra Tayyâr ve Râmiz Pasalar'ın hâfiz-ı kütüblük hizmetine girmiştir. Son olarak 1831'de Bâbiâli'deki memûrlara Arapça ve Farsça

okutmakla görevlendirilen Aynî H.1253/M. 1837 yılında İstanbul'da vefat etmiştir (Ünver 1991:270-271). Türk edebiyatında tarih düşürmede Sururî'den sonra en başarılı şair kabul edilen Aynî'nin ayrıca Divan, Sâkinâme, Nusretnâme adlı önemli manzumeleri bulunmaktadır.

Dürrü'n-Nizâm üzerine yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

AKSOY, Ömer Asım (1941), “*Dürrü'n-Nizâm-Nazmü'l-Cevâhir*”, Başpınar Dergisi 29, s. 7-13.

AKSOY, Ömer Asım (1960), “*Dürrü'n-Nizâm ve Nazmü'l-Cevâhir*”, TDAY Belleten, s. 144-171.

Nüshaları:

1. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 5493.

162. Nazm-ı Dil-ârâ

Nazm-ı Dil-ârâ, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı, Bozoklu Osmân Şâkir'dir.

Michigan Üniversitesi Kütüphanesi, İslâmî Elyazmaları 414 numarada kayıtlı bulunan nüshaya göre Nazm-ı Dil-ârâ, besmele, salvele ve sebab-i te'lifin bulunduğu dîbâce, 458 beyitlik sözlük bölümü ve bir hatimeden oluşmaktadır. 71 beyitlik ‘Sebeb-i te'lif’ kısmında yazar sözlüğün tertibi ve yazılış amacıyla ilgili bilgi verdikten sonra adını ve sözlüğün yazılış tarihi olan H. 1231/ M. 1815-1816 yılını ebcet hesabıyla nazmetmiştir:

“Adı târihile hem-pâ oldı

Her biri Nazm-ı Dil-ârâ oldı” (vr. 7a)

Eserin sözlük kısmı 36 farklı bahirle yazılmış, beyit sayıları 5 ile 18 arasında değişen 52 kıtadan oluşmaktadır. Burada toplam 1986 adet Farsça kelimenin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Sözlük toplam 605 beyittir. Yazar, Farsça kelimelerin Türkçe karşılıklarını verirken öz Türkçe kelimeleri vermenin mümkün olmadığı zamanlarda Türkçe olarak kabul edilen Arapça ya da Farsça kelimelerle açıklamaya çalışmıştır. Sözlükte Tuhfe-i Vehbî'ye göndermelerde bulunmuştur (Kılıç 2013:146-152). Yazar sözlüğünü II. Mahmud ve Abdulmecid döneminde sadrazamlık görevinde bulunan

Mehmed Emin Raûf Paşa (1780-1860)'ya ithaf ettiğini ve Mehmed Raûf Paşa'nın oğlu Osman'ın okuması için yazdığını bildirir (Özkan 2013:439).

Nazm-ı Dil-ârâ ile ilgili yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır:

KILIÇ, Atabey (2013), “*Osman Şakir'in Türkçe-Farsça Manzum Lugati: Nazm-ı Dil-ârâ*”, Uluslararası Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu, 10-12 Mayıs 2012, Bildiriler Kitabı, Ordu: Ordu Üniversitesi Yayınları, 2013, s. 145-153.

Osman Şâkir b. Mustafa Bozokî (Şâkiri), Nazm-ı Dil-ârâ: Farsça-Türkçe Manzum Lûgat, Haz. Necip Fazıl Duru, Abdullah Eren, Ankara: Altınpost Yayınları, 2014.

Nüshaları:

1. Çorum Hasan Paşa 51 Halk Kütüphanesi 1875.
2. Michigan Üniversitesi Kütüphanesi, İslâmî Elyazmaları 414.

163. Tuhfe-i Cevher-Ayâr-ı Üç Zebân (Tuhfe-i Dürriyye, Tuhfe-i Hayret, Tuhfe-i Zibâ)

Tuhfe-i Zibâ, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş üç dilli manzum bir sözlüktür. Yazarı, Hayret Mehmed Efendi'dir. Sözlük kaynaklarda Tuhfe-i Cevher-Ayâr-ı Üç Zebân, Tuhfe-i Dürriyye, Tuhfe-i Hayret adlarıyla da anılmaktadır.

Hayret Mehmed Efendi, Darendeli olup şiirde Hayret mahlasını kullanmıştır. Kalemîye sınıfına mensup olan yazar divan kâtipliği yapmış, hâcegân sınıfına yerleşmiştir. Tuhfe-i Zibâ'da verdiği bilgilere göre önce Anadolu ve İran'da görev yapmış, daha sonra H. 1234/M. 1819 yılında Mısır'a giderek Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın özel kâtibi olmuştur. Osmanlı Müellifleri'nde ölüm tarihi H. 1242/M. 1826, başka kaynaklarda ise H. 1240/1825 olarak kayıtlıdır. Hayret Mehmed Efendi'nin Tuhfe-i Zibâ'dan başka Mefâtihu'd-Dürriyye fi İsbâti'l-Kavânîni'd-Deriyye adlı Farsça bir gramer kitabı ve münşeata dair Riyâzü'l-Kütebâ' ve Hıyâzü'l-Üdebâ' adlı eserleri de vardır.

Bulak Matbaası, 33+17 s., H. 1255/M. 1839 tarihli baskısına göre Tuhfe-i Zibâ, ve Mehmed Ali Paşa'nın torunu olan Abbas Paşa'ya sunulmuştur. Sözlük, H.1234/ M. 1819'da yazılmış ve yazıldığı tarih ebcet hesabıyla nazmedilmiştir:

“Yazdım itmâmuna târîh-i bihîn

Yapdı nev-tuhfeyi Hayret zibâ”

Tuhfe-i Zibâ, bir giriş, sözlük bölümü ve hatimeden oluşmaktadır. Sözlüğün girişi 35 beyitten oluşup mesnevi tarzında yazılmıştır. Sözlük bölümü ise beyit sayıları 5 ile 29 arasında değişen 74 kıtadan oluşmaktadır. Sözlüğün 74. ve son kıtası mesnevi tarzında kaleme alınmış olup 84 beyittir. Sözlük bölümü 821 beyit, sözlüğün tamamı ise 869 beyitten oluşmaktadır. Sözlükte yaklaşık 1450 Arapça ve bir o kadar da Farsça kelime derlenmiştir (Öz 2016:257-258). Kıtalar kafiyelerine göre alfabetik olarak düzenlenmiş ve aynı kafiyede en az iki, en çok altı kıta yazılmıştır. Kıtaların son beyitleri Türkçe yazılmış olup bu beyitlerde bazen eseri övücü, bazen de okuru özendirici sözler nazmedilmiştir.

Tuhfe-i Zibâ ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

DÜZENLİ, Mesut Bayram (2015), *Tuhfe-i Se-Zeban: İnceleme, Tenkitli Metin, Tıpkıbasım*, Sözlük, Erguvan Yayınevi, İstanbul.

Tuhfe-i Zibâ, Mefâtihu'd-Dürriyye ile birlikte basılmıştır.

Baskıları:

1. Bulak Matbaası, Bulak, 1242/ 1826, 47+20 s.
2. Bulak Matbaası, Bulak, 1255/1839, 33+17 s.

164. Nazmü'l-Cevâhir

Nazmü'l-Cevâhir, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlük olup yazarı, Gaziantep'li Hasan Aynî'dir. Hasan Aynî, H. 1226/M.1811 yılında tamamladığı Dürrü'n-Nizâm adlı sözlüğünü on yıl sonra gözden geçirerek Nazmü'l-Cevâhir adıyla yeniden kaleme almıştır.

İstanbul, Daruttıbaati'l-Âmire, 3+112 s., H. 1250/M. 1834 tarihli baskısına göre Nazmü'l-Cevâhir, bir giriş ve sözlük bölümünden oluşmaktadır. Sözlüğün girişi 117 beyit olup mesnevi tarzında yazılmıştır. Girişte sözlüğün içeriği ile ilgili bilgiler verilmiştir. Buna göre her beyitte dördü Arapça, dördü Farsça olmak üzere 8 'cevher' (kelime) nazmedilmiştir. Her kıtada 50 Arapça, 50 Farsça olmak üzere yaklaşık 100 kelime bulunmaktadır. Bu hesaba göre Nazmü'l-Cevâhir'de 5000 Arapça, 5000 de

Farsça maddenin Türkçe karşılığı gösterilmiştir. Nazmü'l-Cevâhir'in sözlük bölümü ise her biri 13 beyitlik olmak üzere 100 kıtadan oluşmaktadır. Sözlük toplamda 1300 beyittir. Her kıtası 13 beyittir. Kıtaların nazmında 6 bahir ve 10 değişik vezin kullanılmıştır. Kıtalar kafiyelerine göre alfabetik olarak dizilmiştir (Öz 2016:258-259). Sözlükte derlenen kelimelerin büyük bir kısmı çok kullanılan ve öğrenilmesi gerekli görülen kelimelerdir. Müellif bu kelimeler için 'mültezem' kaydı düşmüştür. Bu kelimeler yazar nüshasında çiçek motifi, baskısında da yıldız simgesiyle gösterilmiş, mültezem sayılmayan kelimelerin de üzerine çizgi çekilmiştir. Bazı kıtalarda bir konuyla ilgili kelimelere yer verilmiştir. Kıtaların sonunda da Tuhfe-i Şâhidî'de olduğu gibi beyt-i hümayun adıyla ikişer takti beyti nazmedilmiştir.

Nazmü'l-Cevâhir, Ahmed Sâfi tarafından H. 1258/M. 1842 yılında 'İzzu Zafer' adıyla şerh edilmiştir. Şerhin bir nüshası, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koşuşlar Kitaplığı YY 80 numarada kayıtlı bulunmaktadır.

Nazmü'l-Cevâhir ile ilgili yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır:

AKSOY, Ömer Asım (1941), "*Dürrü'n-Nizâm-Nazmü'l-Cevâhir*", Başınar Dergisi 29, s. 7-13.

AKSOY, Ömer Asım (1959), *Hasan Aynî ve Nazm-ül-Cevahir*, Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Büroşür Yayınları.

AKSOY, Ömer Asım (1960), "*Dürrü'n-Nizâm ve Nazmü'l-Cevâhir*", TDAY Belleten, s.144-171.

Baskıları:

1. Daruttibaati'l-Âmire, İstanbul, 1241/1826, 4+112 s.
2. Daruttibaati'l-Âmire, İstanbul, 1250/1834, 3+112 s.

165. Lugât-i Yûsuf

Lugât-i Yûsuf, Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum, kısa bir sözlüktür. Yazarı, Yahyâ Efendi'dir. Yazar hakkında kaynaklarda ayrıntılı bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Lugât-i Yûsuf, H. 1241/M. 1826 yılında Sultan II. Mahmut döneminde, ilköğretim kademesindeki öğrencilerin kelimeleri kolayca ezberlemesi amacıyla

yazılmıştır. Sözlük yaklaşık altı sayfa olup 114 beyitten oluşmaktadır. Sözlükte Yahyâ Efendi eserini oğlu Yûsuf'un lugât dersine başlaması sebebiyle yazdığını söyler. Sözlükte yaklaşık 500 kelimenin Türkçe karşılığı gösterilmiştir (Ceviz ve Gündüzöz 2006: 213-216). Lugât-i Yûsuf ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

CEVİZ, Nurettin ve GÜNDÜZÖZ Soner (2006), “*Osmanlı Medrese Kültüründe Manzum İlmî Eser Geleneğinin Güzel Bir Örneği: Lügat-i Yûsuf*”, EKEV Akademi Dergisi 10/29, s. 211-230.

Baskıları:

1. İstanbul, Hacı Hüseyin Efendinin Matbaası 7 s., taş baskı Tuhfe-i Vehbi sonunda.
2. İstanbul, İbrahim Efendinin Matbaası 1303/1886, 91-96 s., taş baskı.
3. İstanbul, Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye Matbaası (1304-1306/ 1889) 91-96 s., taş baskı.
4. İstanbul, Arif Efendinin Matbaası (1317-1318/1901) 51-56 s.
5. İstanbul, Mahmud Bey Matbaası 1325/1909, İstanbul, 91-96 s. taş baskı.

166. Nisâb-i Şeş-zebân

Nisâb-i Şeş-zebân, Türkçe, Arapça, Farsça, Afganca ve Hintçe (Keşmirce) olmak üzere altı dilde yazılmış manzum bir sözlüktür. Yûsufi tarafından nazmedilmiştir (Öz 2016:329).

Nüshaları:

1. Pakistan, Pencap Puplic Library, Nu. 31, 794 (H. 1248).

167. Hülâsa-i Abbâsî

Hülâsa-i Abbâsî, Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlük olup Mirza Mehdi Han tarafından kaleme alınan Senglâh Lügati'nin özetidir. Yazarı Mirza Muhammed bin Abdussabur Hoyî'dir. Sözlük 19 Receb 1252'de tamamlanıp, İran şahı Fethi Ali'nin oğlu Abbas Mirzâ'ya sunulmuştur.

Tam adı Muhammed bin Abdu's-Sabûr Hoyî Tebrizî el-Müdde'u bih Hekim Kubulli olan yazarın doğum ve ölüm tarihiyle ilgili bilgiler bulunmamaktadır. Hoy'da

doğmuş, Tebriz’de hayatını sürdürmüştür. Dönemin ünlü tabipleri arasında yer alan Hoyî, “şekaklûs” hastalığına tutulduktan sonra ayağı kesilmiştir. Kesilen ayağının yerine çizme şeklinde ve deriden kaplanmış bir ağaç kullandığından “Hekim Kubullî” adıyla anılan Hoyî’nin, dini ve edebi ilimlere de hâkimdir (Zabeti 2010: XXIV-XXVI). Hülâsa-i Abbâsî hakkında yapılan çalışmalar şunlardır:

SADİK, Hüseyin Muhammedzade (2009), *Hakim Muhammed Hôyi: Hulasa-yı Abbasi*, Yaran Yay., Tebriz.

ZABETİ, Nasrin (2010), “*Muhammed Bin ‘Abdu’s-Şabûr-ı Hôyi, Hulâsa-ı Abbâsî (İnceleme-Çeviri-Dizin)*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Nüshaları:

1. İran, Tahran, Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nu. 5693, 9065; Tahran Üniversitesi Kayıt Merkezi ve Merkez Kütüphanesi Nu. 2782; Medrese-yi Ali-yi Şehit Mutahharî Kütüphanesi, Nu. 91; İran İslami Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi 1, Nu. 1276; İslâmi Şûrâ Merkezi Kütüphanesi 1, Nu. 7497; Maraşî Necefî Kütüphanesi, Nu 13218.

168. Zübdetü’l-Esmâ’i’t-Türkiyye

Zübdetü’l-Esmâ’i’t-Türkiyye, Çağatayca-Farsça şeklinde düzenlenmiş, konularına gruplandırılmış küçük bir sözlüktür. Sözlüğün yazarı bilinmemektedir.

Sözlükte dokuz bölüm altında konularına göre Çağatayca kelimeler yazılarak harf sırasına göre dizilmiştir. Konu başlıkları, 1. Gökyüzü, dünya ve bunlarla ilgili adlar 2. Devlete dair adlar 3. Sanat ve meslek adları 4. Akrabalık adları 5. Organ adları 6. Savaş ve savaş aletleri adları 7. Hayvan adları 8. Yiyecek adları 9. Evde kullanılan eşya ve aletlerin adları şeklinde sıralanmıştır (Öz 2016: 329).

Nüshaları:

1. İngiltere, Londra, British Museum. Or. 404 (yp. 80-92; H. 1253)

169. Naklü’l-Mehâfil li’l-Efâzil

Naklü’l-Mehâfil li’l-Efâzil, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir deyimler sözlüğüdür. Yazarı, Yûsuf-zâde Mehmed Emin Vâsık’tır.

Naklül-Mehâfil li'l-Efâzil'in İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3285 numaralı nüshasının baş zahiriyesindeki kayda göre yazar, ulemadan ve İstanbul Mahkemesi kadılarından Yusuf Efendi'nin oğlu olup ve Yûsufzâde adıyla tanınmış biridir. Nüshada yer alan bilgilere göre sözlük, Sultan II. Mahmud döneminde kaleme alınmış, Sultan II. Mahmud'un övgüsü için sözlükte 10 beyitlik mesnevi yazılmıştır. Maddelerin düzenlenişinde ilk harfler fasıl kabul edilmiş, fasıllar alfabetik olarak sıralanmıştır. Fasıllardaki maddeler de ilk harflerindeki seslere göre sınıflandırılmıştır. Sözlükte Arapça deyimlerin sayısı Farsça deyimlerden daha azdır. Farsça kelimelerin yalnızca Türkçe karşılıkları yazılmış, çok az Arapça karşılıkları da gösterilmiştir. Sözlüğün kaynakları belirtilmemiştir. Görülen nüshaya göre sözlük eksiktir (Öz 2016:259-260).

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3285.

170. Tuhfe-i Nushî

Tuhfe-i Nushî, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde yazılmış üç dilli manzum bir sözlüktür. Yazarı, Çemişkezekli Nasûh Efendi'dir.

Çemişkezekli Nasûh Efendi ile ilgili kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Sözlüğün İstanbul, Tevfik Matbaası, 1297/ 1880 tarihli baskısının başında yazar, 'Çemişkezekî merhum Nasûh Efendi' olarak anılmıştır. İmâmzâdelerden olan Nasûh Efendi Çemişgezek'in Germili nahiyesinde dünyaya gelmiştir. Sözlüğünü 1842'de yazdığına göre 1800'lerin başında doğduğu sanılan yazar, iyi bir medrese eğitimi almış, Divan-i Hümâyun Kâtipliği, Erzurum Defterdarlığı ve Erzurum Mutasarrıflığı görevlerinde bulunmuştur. Erzurum Mutasarrıflığında çalıştığı için Paşa olarak anılan yazar Germili'nde Alman mühendislere bir konak yaptırarak burada yaşamıştır. Bir rivayete göre Erzurum'da, bir rivayete göre köyünde vefat etmiştir.

Adı geçen baskıma göre Tuhfe-i Nushî, bir mukaddime, sözlük bölümü ve üç mesneviden oluşmaktadır. Mesnevi tarzında yazılmış 67 beyitlik mukaddimede yazar, sözlüğü yazılış tarihini 1258/1842 olarak nazmetmiştir:

“Didiler baña bu târîhi o kırklar çıkuban

Hu tevekkeltü 'Alâllahu diyüp kuldım heves”

Nasuh Efendi, sözlüğünü 1842 yılında Diyarbakır Müşiri olan Ahmet Zekeriyya Paşa'ya sunmuş ve ona övgülerde bulunmuştur. Sözlük bölümü ise beyit sayıları 4 ile 21 arasında değişen 53 kıta ve mesnevi tarzında yazılmış üç kıtadan oluşmaktadır. Son üç kıtada özellikle Farsça filler ve bunların Türkçe karşılıkları gösterilmiştir. Sözlük bölümü 543 beyit olup mukaddimeyle beraber sözlük toplam 610 beyitten oluşmaktadır. Kıtaların sonunda yer alan takti beyitlerinde vezinler yazılmış, aruzun basit kalıpları gösterilmiştir. Kıtalar kafiyelerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Sonunda yer alan kayda göre sözlük 1881 yılında Nasûh Efendi'nin oğlu Arif Hikmet vasıtasıyla basılmıştır (Güler 2016:162-164).

Sözlük üzerine yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

GÜLER, Kadir (2016), “*Dil Öğretiminde Manzum Sözlüklerin Rolü ve Tuhfe-i Nushî*”, International Journal of Social Science 49, s. 157-174.

Baskıları:

1. İstanbul, Tevfik Matbaası, H. 1297/M. 1880.

171. Müntahabât-ı Türkiyye

Müntahabât-ı Türkiyye, Osmanlı Türkçesinde kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin derlendiği ilk sözlüktür. Yazarı, Sir James William Redhouse'tur.

James Willian Redhouse Londra'da doğmuştur. Beş yaşında iken babasını kaybeden yazar sekiz yaşında, erkek çocuklarını denizciliğe hazırlamak için eğitim veren bir yetimler okuluna kaydedilmiştir. Çok geçmeden disiplinsizliği yüzünden okuldan atıldıktan sonra 1826'da kamarot olarak bir ticaret gemisiyle İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'daki ilk yıllarıyla ilgili yeterli ve güvenilir bilgiler bulunmamaktadır. Kendini yetiştirmek için büyük uğraş veren yazar, Türkçe öğrenerek Bâbiâli Tercüme Odası'nda çalışmaya ve Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun'da İngilizce dersleri vermeye başlamıştır. Türkçe'sini iletirken Arapça ve Farsça ile uğraşmış, daha sonra Grekçe, Fransızca ve Almanca öğrenmiştir. 1830-1833 yıllarında Rusya'da bulunmuş, burada Rusça, Doğu Türkçesi ve sözlük çalışmalarıyla ilgilenmiştir. Ardından Malta'ya giden yazar İstanbul'a döndükten sonra askerî öğrenci grubunun danışmanı olarak Londra'da 4 yıl görev yapmıştır. Daha sonra tekrar Bâbiâli Tercüme Odası'nda çalışmış, Sadrazam Koca Hüseyin Paşa'ya tercümanlık ve Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye'de

hocalık yapmıştır. Çeşitli diplomatik görevlerde bulunan yazar Osmanlı ve İngiliz hükümetleri tarafından ödüllendirilmiştir. 1853'te kendisine bağlanan yıllık 240 pauntluk maaşla emekliye ayrılıp İngiltere'ye dönen yazar Dışişleri Bakanlığı'nda Doğu dilleri mütercim-tercümanı ve Royal Asiatic Society'nin sekreterliğini yapmıştır. James William Redhouse, 1884'te Cambridge Üniversitesi'nden fahrî doktora pâyesi, 1888'de Kraliçe Victoria'dan şövalyelik unvanı (sir) ve nişanı almış, Londra'da vefat etmiştir (Findley 2007: 523).

Müntahabât-ı Türkiyye, 1258/1842 yılında yazılmıştır. Sözlükte Osmanlı Türkçesinde kullanılan 18.230 Arapça ve 6.420 Farsça olmak üzere toplam 24.650 kelime derlenmiştir. Bu açıdan sözlük Osmanlı sahasında yaygın olarak kullanılan Arapça ve Farsça kelimeleri derleyen ve Arap alfabesine göre bu kelimeleri sıralayan ilk "Arapça Farsça Yabancı Kelimeler Sözlüğü" olarak kabul edilmektedir. Yazar, sözlüğün sonuna eklediği üç sayfalık bölümde sözlüğü kimlerin yardımıyla ve nasıl tertip ettiğini açıklamıştır. Sözlük dönemin padişahına sunulmuş ve gerekli değeri görmüştür. Sözlükte Arapça ve Farsça kelimeleri birbirinden ayırmak için herhangi bir işaret kullanılmamıştır. Kelimelerin farklı anlamlarını ayırmak içinse 've' edatı kullanılmıştır. Madde başı yapılan kelime kırmızı mürekkeple yazılmış, anlamları ya birkaç eşanlamlı ya da yakın anlamlı kelimelerle ya da açıklama ve tarifle gösterilmiştir. Sözlüğe alınan Arapça isimlerin kırık çoğul (cem'-i mükesser) şekilleri alınmış ve tanımları yapılmış, bazı Farsça isimlerin de çoğul halleri gösterilmiştir. Arapça mastarlar ve türemiş biçimler, üçlü, dördü ve daha ziyade kökler içinde değil de her biri ayrı madde başı olarak ism-i fâ'il, ism-i mef'ûl, ism-i mekân, ism-i zamân, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdîl, ism-i tasgir şeklinde alfabetik sırayla dizilmiştir. Sözlükte noktalama işaretleri kullanılmamış, sözlüğe alınan Arapça ve Farsça kelimelerin sözdizimsel ve morfolojik yapıları izah edilmemiştir. Türkçe ve Farsçada ortak kullanılan kelimeler de sözlüğe dâhil edilmiş, sonraki baskılarında bu kelimeler ayrıç içine alınarak Türkçe oldukları belirtilmiştir (Yavuzarslan 2009: 28-33). Sözlük H.1268-1269 yıllarında Müntahabât-ı Lügât-ı Osmâniyye adıyla basılmıştır.

Nüshaları:

1. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi TY 2776.

172. Güher-rîz

Güher-rîz, Farsça-Türkçeye şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Sözlüğün yazarı Süleymân Dürrî'dir.

Süleyman Dürrî, 1236/1820-21'de Bulgaristan'ın Şumnu şehrinde doğmuştur. Babası Şumnulu bir müderris olan Tayyib Efendi'dir. Öğrenimini İstanbul'da tamamlayan yazara Abdülmecid Han tarafından 1262/1845 yılında Rumeli tarafına yaptığı bir seyahat esnasında hâceganlık rütbesi verilmiştir. Daha sonra İstanbul'a gelerek bir süre Tophâne-i Âmire Mektupçuluğu Odasına bulunan yazar 1266/1849 yılında Mektûbî-i Sadr-ı Âlî Hulefalığına (Sadrazamlık Genel Sekreterliği Kâtibliğine) tâyin edilmiştir. Câmî'ü'l-Kavâ'id ve Netâyicü'l-Fevâ'id adlı riyaziye ilmi ile ilgili bir eser daha bulunmaktadır.

Güher-rîz, Tuhfe-i Vehbî'ye nazire olarak 1263/1847 yılında nazmedilmiş, 1267/1851'de İstanbul'da yayımlanmıştır. Güher-rîz üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Dürrî'nin yakın arkadaşları ve meslektaşlarının yazdığı, kitap hakkında olumlu ve mübalağalı ifadelerin söylendiği 7 manzum takrizden oluşmaktadır. Takrizler toplam 49 beyit olup başlıklar halinde verilmiş ve takrizi yazan kişiler başlıklarda gösterilmiştir. İkinci bölüm 40 manzumeden oluşan sözlük kısmıdır. Bu bölümdeki manzumeler Tuhfe-i Vehbî'de olduğu gibi vezin ve kafiyelerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. İlk beş manzume sözlüğün mukaddimesi gibidir. Müellif ilk iki manzumeyi Farsça yazmış olup ilkinde Allah'a hamd ve şükür, ikincisinde Peygamber Efendimize ve ashabına salat ve duada bulunmuştur. Üçüncü manzumeyi halife Abdülmecid'e dördüncüsünü ise bir vezire yazmıştır. Beşinci manzume 'sebeb-i tanzim' kısmı olup yazar burada "ezberlenmesi kolay olduğu için bu sözlüğü manzum olarak yazdığını, eseri çokça tekrar etmeye gerek olmadığını, beş kerede akıllı bir çocuğun bunu kolayca ezberleyebileceğini" ifade ederek sözlüğünü öğrenime yeni başlayan çocuklar için yazdığını bildirir:

"Hıfzı eshel olmak için bu luğat manzûmesin

Kıldı bu tertîb-i zîbâ üzre çün Dürr-i nazîm

Kesret-i tekrâra yokdur hâceti beş kerrede

Su gibi ezber ider her 'âkıl ü tıfl-ı hazîm" (S. 5/2-3)

Manzumeler 6 beyitlik olup alfabe sırasına göre dizilmiştir. Manzumelerde yaygın olarak kullanılan Farsça ve Arapça kelimeler, edatlar, sayılar, deyimler ve dinî kavramlar nazmedilmiştir. Sözlükte yaklaşık 620 Farsça, 240 Arapça kelime veya kelime grubunun Türkçe karşılığı gösterilmiştir. Sözlüğün 41 ve 42. manzumeleri ise hatime bölümü olup bu bölüm 2 beyitlik iki kıtadan oluşmaktadır. Sözlük giriş ve hatime bölümleri de dâhil olmak üzere 226 beyitten oluşmaktadır. Sözlüğün üçüncü bölümünde ise kitap üzerine muhtelif kişilerin yazmış oldukları tarih manzumeleri bulunmaktadır (Selçuk - Algül 2015: 135-139).

Güher-rîz üzerine yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

SELÇUK, Bahir - ALGÜL, Mesut (2015) “Çocuklar İçin Yazılan Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Dürri'nin Güher-rîz'i”, *Littera Turca: Journal of Turkish Language and Literature* Volume:1, Issue: 2, Autumn, s. 133-164.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi 1590; İzmirli İsmail Hakkı 2857.

Baskıları:

1. Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1267/1851, 20 s.

173. Mecma'ul-Lugât

Mecma'ul-Lugât, Farsça ve Türkçe için yazılmış bir gramer kitabı ve Arapça kelimelerin Türkçe ve Farsça karşılıklarının yer aldığı bir sözlüktür. Yazarı, Vakârî'dir.

Vakârî hakkında kaynaklarda ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır. Mecma'ul-Lugât'ın önsözünde yazar, adının el-Hâc Vakârî olduğunu, İran'a yolculuk yaptığını, Hicaz ve Kudüs'te öğrenim gördüğünü, Türk diyarında Konya'dan Rodos'a kadar gezdiğini, ilim öğrenmek ve bilgi aramakla meşgul olduğunu bildirir.

Ankara, Millî Kütüphane, MFA (A) 1450 numaralı nüshasına göre Mecma'ul-Lugât, Sultan I. Abdülmecid döneminde, 1264/1848 yılında, Rüşdiye mekteplerinde okutulmak için yazılmıştır. Yazıldığı yıl sözlükte ebcet hesabıyla Servet Hasan Efendi tarafından yazılmış yedi beyitlik bir ta'rîzin son beytinde nazmedilmiştir. Sözlük, bir önsöz, Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dile ait gramer konularının anlatıldığı

bölüm ve sözlük bölümünden oluşmaktadır. Arapça yazılmış önsözde hamdele ve salvele, Sultan I. Abdulmecid ve Sadrazam Mustafa Reşid'in övgüsü, yazar hakkında kısa bir bilgi, sözlüğün yazılış sebebi ve düzeni hakkında bilgiler verilmiştir. Arapça önsöz kısmında, özellikle eserin tertibi hakkında verilen bilgiler özet halinde Türkçeye çevrilerek tekrar yazılmıştır. Daha sonra Arapça, Türkçe ve Farsça dilbilgisi kuralları önce Arapça olarak anlatılmış, ardından her üç dilin dilbilgisine ilişkin bilgiler özet halinde Türkçe yazılmıştır. Gramer konularından sonra Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere her fiilin şahıs, emir kipi ve zamanlara göre olumlu ve olumsuz çekimi, tablo ile gösterilmiştir. Sözlük bölümü ise yedi baba ayrılarak bu baplarda fiiller, edat ve zarflar, zamirler ve isimler ayrı ayrı toplanmıştır. İsim soylu kelimelerin yer aldığı maddeler ise konu gruplarına göre toplam 36 bölüme ayrılarak bap ve kıta başlıkları altında gösterilmiştir (Öz 2016: 262-265). Sözlük bölümünde sayfalar çerçeve içinde altı sütuna ayrılarak birinci sütunda Arapça kelimeler, ikinci sütunda bunların Türkçe, üçüncü sütunda da Farsça karşılıklar gösterilmiştir. Diğer sütunlar da aynı sırayla yazılmıştır.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, MFA (A) 1450.

174. Ke'n-Nişâb (Tecrîdü'l-Lugât)

Ke'n-Nişâb, Türkçe-Farsça şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Tegrîdü'l-Lugât adıyla da bilinir. Yazarı, Âhund Mîrzâ 'Alî b. Mustafâ Bâd-kûbe'dir. Sözlük 1265/1849 yılında Kazvin'de yazılmış ve Tegrîdü'l-Lugât adıyla iki kez basımı yapılmıştır (Öz 2016: 313).

Baskıları:

1. H. 1289/M. 1869, taş baskı
2. Tahran, 1314 hş./1896, 129 s., taş baskı

175. El-Tamğa-yı Nasırî

El-Tamğa-yı Nasırî, Çağatay Türkçesi-Farsça bir sözlüktür. Yazarı Şeyh Muhammed Salih'tir. Sözlük, Senglâh Lugâti'inden örnek alınarak hazırlanmış ve Nasurreddin Şaha (1849-1896) sunulmuştur. Giriş kısmı Mebanîü'l-Lugât'e benzemektedir (Caferoğlu 2015:186).

176. Cevhere

Cevhere, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş kinaye ve deyimler sözlüğüdür. Sözlüğün kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir.

İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa 1101 numaralı nüshasına göre Cevhere, 1266/1850 yılında yazılmış; sözlüğün yazıldığı tarih ebce hesabıyla not düşürülmüştür. Küçük yaştaki çocuklar ve gençlerin faydalanması için yazılmıştır. Sözlükte maddeler, kelimelerin ilk harflerine göre 28 baba ayrılmıştır. Maddelerin ikinci harflerinde de alfabetik sıra gözetilmiş, diğer harflerde alfabetik sıra gözetilmemiştir. (Öz 2016:265-267). Sözlüğün kaynakları arasında Lugât-i Ni'metullâh, Lugât-i Deşîşî, Lisânü'l-Acem, Aksâl-Ereb fi Tercemet-i Mukaddimetî'l-Edeb, Şerefnâme-i Menyerî, Burhân-ı Kâtî, Istilâhât-ı Sûfiyye adlı sözlükler ile Sürûrî'nin Şerh-i Gülîstân ve Sûdî-i Bosnavî'nin şerhleri gösterilebilir.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa 1101.

177. Eser-i Şevket

Eser-i Şevket, Türkçe bir cinas sözlüğüdür. Yazarı, Mehmet Şevket Es-Seyyid'dir.

Eser-i Şevket, 1268/1851 tarihinde Sultan Abdülmecit Han zamanında yazılmıştır. Ön sayfalarla birlikte toplam 7+745 sayfadan oluşan sözlük tek cilttir. Sözlük 29 bap halinde düzenlenmiş her bap da fasıllara ayrılmıştır. Bapların düzenlenişinde madde başı sözcüğün ilk harfi, fasıllarda ise son harf esas alınmıştır. Mensur şekilde satırlar halinde yazılan sözlükte madde başları parantez içerisine alınmış ve harekeleri belirtilmemiştir. Toplam 17.472 madde başından oluşan sözlükte madde başlarının kökenleri gösterilmiştir. Buna göre sözlükte 11.652 Arapça, 2251 Farsça ve 1388 Türkçe kökenli sözcük yer almaktadır. 2119 madde başının ise kökeni verilmemiştir. 62 madde başı sözcüğün kökeni de Batı kökenli (Ecnebî) ve Çerkes, Ermenî, İbranî, Mısır, Rumî ve Yunanî olarak gösterilmiştir. Maddelerin bir kısmı için de Türkî ve Arabî, Türkî ve Farsî, Farisîden muarreb (Arapçalaşmış) gibi bilgiler verilmiştir. Madde başı kelimelere yapılan tanımların hepsi Türkçedir. Eserin başında ilk üç sayfada Şeyhzade Mehmed Esad El-Hüseynî En-Nakib ve Rumeli Kazaskeri

Abdulkadir bin Muhammed'e ait, oldukça ağır bir dille, bazı bölümleri Arapça olan iki takriz bulunmaktadır (Aslan 2017: 41-42). Türkçenin ilk cinas sözlüğü olarak kabul edilen Eser-i Şevket üzerine yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

ALPARSLAN, Yaşar ve ALICI, Lütfi (2015), *Eser-i Şevket-Tıpkıbasım*, Kahramanmaraş: Noya Medya.

ASLAN, Ezgi (2017), "Sözlükbilimsel İnceleme Yöntemi: Eser-i Şevket Örneği", *Turkish Studies*, Sayı: 12/30, s. 35-70.

Baskıları:

1. İstanbul Matbaa-i Amire, 1268/1851, 7+745 s.

178. Tuhfetü'l-Ma'nâ

Tuhfetü'l-Ma'nâ, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı Macaristanlı Osmân-ı Şiklovîsi'dir. Yazar hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ankara, Millî Kütüphane, Yz. A 2267 numaralı nüshasına göre Tuhfetü'l-Ma'nâ giriş ve sözlük bölümünden oluşmaktadır. Tuhfetü'l-Ma'nâ'nın manzum girişinde yazar, adının Osman ve memleketinin ise Şiklovis olduğunu söyler:

"Pes eydür bu fakîr u zâr u hayrân

Garib u bî-kes u ya'ni ki 'Osmân"

"Diyâr-ı Engürüs'de hem bölüküz

Ki şehr-i Şiklovis'dür yerümüz

Ki kal'amız ile a'lâ vu mergûb

Dahi zîbâ vu ra'nâ vakti hûb"

Yine giriş bölümünde sözlüğün 1268/1852 yılında nazmedildiği ebcet hesabıyla not düşürülmüştür. Tuhfetü'l-Ma'nâ'nın sözlük bölümü ise beyit sayıları 2 ile 22 arasında değişen 17 kıtadan meydana gelmiştir. Sözlük toplam 221 beyittir. Kıtaların aruzun yedi farklı bahriyle nazmedilmiş olup kıta sonlarında ikişer beyitlik takti beyti nakledilmiştir (Öz 2016:266-267). Öğrenime yeni başlayan çocuklar için kaleme alınan Tuhfetü'l-Ma'nâ'da hicri-kameri takvime göre ay adları, Süryani takviminde kullanılan

ay adları, Farsça ay adları ve fiil çekimleri Türkçe karşılıklarıyla birlikte nazmedilmiştir.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, Yz. A 2267.

179. Müntahabât-ı Lugât-i Osmâniyye

Müntahabât-ı Lugât-i Osmâniyye, Müntahabât-ı Türkiye'nin 1268-1269/1852-1853 yılında yapılmış, genişletilmiş litografya baskısıdır. Sözlükte sekiz kaide, beş ihtar ve üç tenbih başlıkları altında sözlüğe alınan kelimelerin nasıl tanımlandığı ve ne şekilde madde başı yapıldığı örneklerle izah edilmiştir. Müntahabât-ı Türkiye'de 24.650 Arapça-Farsça kelime içerirken Müntahabât-ı Lugât-i Osmâniyye, 25.658 (18.897 Arapça+ 6761 Farsça) Arapça ve Farsça kelime içermektedir. Müntahabât-ı Lugât-i Osmâniyye, 1270, 1276, 1280, 1281, 1285, 1286, 1289, 1292, 1296, 1303 yıllarında çeşitli isimlerle bazı ilaveler ve farklı tekniklerle pek çok baskısı yapılmıştır. Doktor Hüseyin Remzi de sözlüğe eklemeler yaparak Lugât-i Ecnebiyye İlâveli Lugât-i Osmâniyye adlı sözlüğünü hazırlamıştır (Yavuzarslan 2009:34,40).

Baskıları:

1. İstanbul Ceridehane, 1268-1269/1852-1853, I. Cilt 10-416 s., II. Cilt 456 s., taş baskı
2. **Lugât-i Osmâniyye**, 1270. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Nadir 1249)
3. **Kitâb-ı Müntahabât-ı Lugât-i Osmâniyye**, 1276. (Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Sözl./A 437)
4. **Kitâb-ı Müntahabât-ı Lugât-i Osmâniyye**, 1280. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Türkoloji 84412)
5. **Lugât-i Osmâniyye**, 1281. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Nadir 3856)
6. **Lugât-i Osmâniyye**, 1282. (Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Sözl. AN/ 435)
7. **Müntahabât-ı Lugât-i Osmâniyye**, 1285. (Millî Kütüphane Nr. 1973A 441)

8. Lugât-i Osmâniyye, 1286. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Türkoloji bölümü)

9. İlâveli Kitâb-ı Müntahabât-ı Lugât-i Osmâniyye, 1286. (Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Sözl. AN/0439)

10. İlâveli Kitâb-ı Müntahabât-ı Lugât-i Osmâniyye, 1292. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Nadir 3499)

11. İlâveli Lugât-i Osmâniyye, 1303. (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Nadir 3677)

12. İlâveli Lugât-i Osmâniyye, 1323. (Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Sözl. AN/0440)

Redhouse'm Müntahabât-ı Türkiyye'si ve genişletilmiş baskıları daha sonraki sözlük yazarlarınca ya aynen taklit edilmiş ya da beğenilmeyerek Lugât-i Remzî ve Lugât-i Ebu'z-ziyâ gibi sözlükler dönüştürülmüştür (Yavuzarslan 2009: 93). Sözlük üzerine yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

KARAGÖZ, Erkan (2010), "*Redhouse, James W., (Hazırlayanlar: Prof. Dr. Recep Toparlı, Uzm. Betül Eyövge Yılmaz, Uzm. Yaşar Yılmaz) Müntahabât-ı Lügât-ı Osmâniye*", Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009, 726 s., ISBN 978-975-16-2154-2", Dil Araştırmaları Sayı: 6, ss 246-250.

Müntahabât-ı Lügât-ı Osmâniye, James W. Redhouse (Hazırlayanlar: Prof. Dr. Recep Toparlı, Uzm. Betül Eyövge Yılmaz, Uzm. Yaşar Yılmaz), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.

180. Kitâb-ı Tercümân-ı Türkî ve Arabî ve Fârisî

Kitâb-ı Tercümân-ı Türkî ve Arabî ve Fârisî, Arapça-Türkçe-Farsça şeklinde düzenlenmiş bir sözlük ve konularına göre sınıflandırılmış bir dil bilgisi kitabıdır.

Kitâb-ı Tercümân-ı Türkî ve Arabî ve Fârisî'nin Matbaa-i İraniye, 144 s., taş baskı, İstanbul, 1301/1884 tarihli baskısına göre, Kitâb-ı Tercümân-ı Türkî ve Arabî ve Fârisî, bir ön söz, dört 'rûkn' ve bir hatimeden oluşmaktadır. Eserin birinci rûknü önsözüdür. Önsözde Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilin dilbilgisi konuları ve kuralları tanım ve birbirinin çevirisi olan cümleler halinde işlenmiştir. Diğer cümle

gruplarıyla karıştırılmaması için de çizgilerle ayrılmıştır. Daha sonra sekiz baba ayrılmış ‘maksad’ kısmının fihrisinde, bapların konuları yine cümleler halinde gösterilmiştir. Baplar önce Arapça kelimeler yazılmış bunların Türkçe ve Farsça karşılıkları yazılmıştır. Arapça ve Türkçe kelimeler harekeli gösterilmiştir. Birbirinin karşılığı olan maddeler alt alta yazılmıştır. İkinci rükün, ‘şezre’ (bölüm) ve ‘kıta’ adlı başlıklara ayrılmış olup burada isim soylu 429 Arapça, 429 Türkçe ve 429 Farsça olmak üzere toplam 1287 kelime derlenmiştir (Öz 2016: 267-269). Üçüncü rükünde dilbilgisi konuları işlenmiştir. Dördüncü rükünde ise kısmen gramer konuları işlenmiş ve bazı yararlı bilgiler verilmiştir. Bu bölümde Arapça ve Türkçe kullanılan müşterek 220 kelime yazılmıştır. Hatimede ise mastar, fiil, isim, edat, zamir ve ortak kullanılan bazı kelimeler yazılmış ve bu kelimelerle kurulmuş ve birbirinin çevirisi olan Arapça, Türkçe ve Farsça kelimelere gösterilmiştir.

Kitâb-ı Tercümân-ı Türkî ve Arabî ve Fârisî ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

ÖZTÜRK, Nuran-ABİK, Ayşehan Deniz (2013), “*Türkçe Öğretimi İçin Yazılmış Bir Eser: Kitâb-ı Tercümân-ı Türkî ve Arabî ve Fârisî*”, VIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri (25-28 Eylül 2013 Tiran), Ankara, s. 382-406.

Baskıları:

1. Kahire, 1274/1858, 189 s., taş baskı
2. İstanbul, 1283/1866, 144 s., taş baskı
3. Şirket-i Hayriye-i Sahafiye Matbaası, İstanbul, 1299/1382, 144 s., taş baskı
4. Matbaa-i Mekteb-i Sanayi, İstanbul, 1300/1883, 144 s., taş baskı
5. Matbaa-i İraniye, İstanbul, 1301/1884, 144 s., taş baskı
6. Tevfik Efendi Matbaası, İstanbul, 1307/1890, 144 s., taş baskı
7. İstanbul, 1322/1904, 144 s., taş baskı
8. Baskı yeri ve tarihi belli değil, 136 s., taş baskı
9. Baskı yeri ve tarihi belli değil, 144 s., taş baskı

181. Lugât-i Etrâkiye (Feth-‘Alî Kaçar Lugâti)

Lugât-i Etrâkiye, Çağatay Türkçesi-Farsça şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Feth-Âlî bin Kelb-‘Alî bin Mürşîdkulî bin Feth-‘Alî Kâçâr-i Kazvînî tarafından Nâsıruddîn Şâh’ın Nevâyî’nin eserlerine olan ilgisinden dolayı kaleme alınmıştır. Feth-‘Alî Kâçâr-i Kazvînî, Kaçar kabilesinin devlet adamlarından biri olup Feth-‘Alî Şâh Kaçar’ın zamanında Azerbaycan'a görevlendirilmiş ve 17 yıl Erivan’da Abbâs Mîrzâ’nın hizmetinde Osmanlı ve Ruslarla olan savaflara katılmıştır. Çağatay lugâtine ve Nevâyî’nin eserlerine karşı ilgisinden dolayı, boş zamanlarında bu dili öğrenmekle uğraşmıştır.

1861 yılında yazılan Lugât-i Etrâkiye, dört kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım sözlüğün giriş kısmıdır. İkinci kısım Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük kısmıdır. Üçüncü kısımda Senglâh’ın yazarı Mîrzâ Mehdî Han tarafından anlaşılmayan 12 hususun açıklanması bulunur. Dördüncü kısım ise Nevâyî’nin eserlerindeki Arapça-Farsça sözcüklerin sözlüğüdür. Sözlüğün Çağatay Türkçesi sözlüğü kısmında yaklaşık 8235 kelime bulunmaktadır. Burada birçok Moğolca kelimeye de yer verilmiştir. Arapça-Farsça sözcükler sözlüğü kısmında ise 343 kadar kırmızı mürekkeple yazılı madde bulunur. Sözlük Arap alfabesine göre alfabetik olarak düzenlenmiş, madde başı sözcükler ilk iki harflerine göre baplara ayrılmıştır (Rahimi 2018: 670-674). Sözlüğün Behcetü’l-Lugât adlı bir nüshasını İstanbul’dan Macaristan’a götüren Thury, bu isimle sözlüğü ilk kez bilim âlemine tanıtmıştır. Sözlük ile ilgili yapılmış çalışmalar şunlardır:

THURY, Josef (1903), *A “Behdset-ül-Lugat” Czimü Csagataj Szotar*, Budapest.

THURY, Josef (1903), *Behçet-ül-Lügat Adlı Çağatay Lügati*, Çev. Hüseyin Namık Orkun, TDK Ktp., nr. Etüt/64 ve Etüt/64-a.

ROMASKOVIÇ, A. A. (1934), *“Yeni Çağatay Lügati”*, (çev. Hasan Aptullahoğlu), TM, C.IV, İstanbul.

CANBAYEV, Şükür (1999), *“Lügat-ı Etrakiye”*. çev. Naciye Yıldız, Bilge Degisi, sayı 22, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, s. 33-34.

RAHİMİ, Ferhad (2016), *“Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü”* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

RAHİMİ, Ferhad (2018), *“Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine”*, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 7(2), 663-704.

RAHİMÎ, Ferhad (2018), “*Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*”, 2 Cilt, Akçağ Yayınları.

RAHİMÎ, Ferhad (2019), “*Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözlük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi*” Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 8(1), 53-92.

Nüshaları:

1. İran, Tahran-Melik Milli Kütüphanesi (Mekâlid-i Türkiyye), Nu. 396/1; Tahran-Milli Kütüphane (Lugat-ı Etrâkiyye) Nu. F-1835; Tahran-Milli Kütüphane (Behcetü'l-Lugat), Nu. F-1836; Kum-Merkez-i İhya-yı Miras-ı İslami Kütüphanesi (Mekâlid-i Türkiyye), Nu. 4343; Tahran Üniversitesi-İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi (Lugat-ı Etrâkiyye), Nu. B-150.

182. Farsça-Türkçe Sözlük

Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş olan sözlüğe özel bir isim verilmemiştir. Yazarı, Sofyalı Çelebi Mustafâ'dır.

İstanbul, Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 81 numaralı nüshasının girişinde yazar, adını Sofyalı Çelebi Mustafâ olarak kaydetmiştir. Girişteki bilgilere göre, bir müddet Tırnova Sancağı malbaşı kâtipliğinde görev yapan yazar, Ali Rauf Bey tarafından Tırnova Sancağı kaymakamlığına getirilmiştir.

Farsça-Türkçe sözlük, mensur bir önsözle başlar. Önsözde eserini “müfid ve muhtasar bir lügat-i nev-eser” olarak nitelemiş, ancak adını yazmamıştır. Önsözde ve sözlüğün itmam kaydında sözlüğün 5 Zilhicce 1279/24 Mayıs 1863 tarihinde tamamlandığı belirtilmiştir. Öğrenim gören ve sözlük bulmada güçlük çeken öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yazılan sözlük yaklaşık 1600 maddeden oluşmaktadır. Sözlükte maddelerin düzenlenişinde ilk harfler esas alınmış ve 20 baba ayrılmıştır (Öz 2016:271-272). Maddelerin iç düzeninde ise alfabetik sıraya uyulmamıştır. Farsça kelimelerin okunuşları yazıyla kaydedilmiş ve Türkçe karşılığı ya da karşılıkları verilmiştir. Ardından maddenin Arapça karşılığı ve okunuşu yazılmıştır. Sözlüğü oluştururken yararlanılan kaynaklar belirtilmemiştir.

Nüshaları:

1. İstanbul, Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 81.

183. Zafernâme-i İkbâl-i Nâdirî

Zafernâme-i İkbâl-i Nâdirî, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Sözlüğün yazarı İkbâl-i Nâdirî'dir. Bir nüshası Hindistan, Andra Pradesh, Haydarabad, Asafiya Library, Lgt. 666 numarada kayıtlı olan sözlüğü Muhammed Nasîrüddin-i Haydarâbâdî, 1280/1863 yılında kopyalamıştır (Öz 2016:330).

Nüshaları:

1. Hindistan, Andra Pradesh, Haydarabad, Asafiya Library, Lgt. 666.

184. Siyer-i Veysî Lugâti

Siyer-i Veysî Lugâti, Üveys b. Mehmed'in Siyer-i Veysî adlı eserinde geçen Arapça ve Farsça kelimelerin Türkçe anlamlarını vermek amacıyla hazırlanmış özel bir sözlüktür. Sözlüğün yazarı bilinmemektedir.

Ankara, Millî Kütüphane, Yz. A 133 numaralı nüshasının zahriyesinde, sözlüğü derleyen el yazısıyla yazılmış olduğuna dair bir not, ayrıca H. 1281/M. 1864 tarihli ve Mehmed Reşâd imzalı bir temellük kaydı olduğundan sözlüğün 1864 ya da bu tarihten önce yazılmış olabileceği söylenebilir. Sözlük, çok ağır ve sanatlı bir üslupla yazılan Veysî'nin Siyer'indeki anlaşılması güç Arapça ve Farsça kelimelerin izahı için hazırlanmıştır. Siyer-i Veysî'den yaklaşık 4900 kelime derlenmiş olup bu kelimelerin yalnızca Siyer-i Veysî'deki anlamları söylenmiştir (Öz 2016: 272-273). Kelimelerin çoğu Arapçadır. Sözlüğün düzenlenişinde maddelerin ilk harfleri bap kabul edilmiş ve baplar alfabetik olarak dizilmiştir. Baplardaki maddeler ilk harflerinin seslilerine göre sınıflandırılmıştır.

Nüshaları:

1. Ankara, Millî Kütüphane, Yz. A 133.

185. Zübdetü'l-Lugât

Zübdetü'l-Lugât, Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe olmak üzere iki bölüm halinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Zübdetü'l-Lugât, ilkin Ahmed Nâşid tarafından kaleme alınmış ancak tamamlanamamış, daha sonra İbrâhîm Ganî sözlüğün müsveddelerini gözden geçirip bazı eklemelerde bulunarak sözlüğü tamamlamıştır.

Zübdetü'l-Lugât'in, İstanbul, 1283/1866, 12+6+304+160 s., taş baskısına göre sözlük bir önsöz ve iki bölümden oluşmaktadır. Sözlüğün başında Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe sözlük kısımlarının fihristi bulunmaktadır. Önsözde sözlüğün ilk yazarı Ahmed Nâşid'in verdiği bilgilere göre sözlük, Rüşdiye mekteplerinde okuyan öğrencilerin kolaylıkla kelime ezberlemelerine katkıda bulunmak amacıyla yazılmıştır. Sözlüğün birinci bölümünde Arapça kelimelerin Türkçe karşılıkları; ikinci bölümünde Farsça kelimelerin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Sözlükte yaklaşık 10.000 civarında Arapça ve Farsça kelime derlenmiştir. Her iki bölümde de maddeler 29 fasla ayrılmış olup her fasılda birinci ve ikinci harfler alfabetik olarak dizilmiştir. Birinci bölümün sonunda Arapça sayılar, ikinci bölümün sonunda da Farsça sayılar söylenmiştir. İkinci bölümde yaklaşık 1310 Farsça kelime bulunmaktadır (Öz 2016:273-274).

Baskıları:

1. İstanbul, 1283/1866, 12+6+304+160 s., taş baskı.

186. Tuhfetü'l-Mülâzimîn

Tuhfetü'l-Mülâzimîn, Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlük ve inşa kitabıdır. Yazarı, Süleymaniyeli Abdurrahmân Lâmi'dir. Yazar hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Tuhfetü'l-Mülâzimîn'in Ankara, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yz. A 222 numaralı nüshasının giriş bölümünde yazar, Süleymaniye'de doğduğunu; Hâlidî soyundan geldiğini, Şâfi'î mezhebinden olduğunu ve Lâmi' mahlasını kullandığını söyler. Yine girişte Abdurrahmân Lâmi, 1277/1860 yılında İstanbul'a geldiğini, 'Lübbü'l-Fünûn' adıyla bir kitap yazdığını ve yazdığı bu kitap dolayısıyla kendisine maaş bağlanması için iki sene beklediğini bildirir. İsteği gerçekleşmeyen yazar Çıldır Livası Kaymakamı Galip Paşa'nın Hacıları ünvanıyla Oltu kasabasına gitmiş, buranın ileri gelenlerinden olan Salih Efendi adlı bir kişinin evinde yedi ay kalır. Tuhfetü'l-Mülâzimîn'i de 1283/1866 yılında Oltu'da tamamlar. Sözlük, Sultan Abdulaziz (1861-1876) döneminde, devlet kademelerinde görevlendirilecek memur adaylarının ve stajyerlerin Türkçe yazışmalarda yardımcı olması amacıyla hazırlanmış bir el kitabıdır.

Tuhfetü'l-Mülâzimîn, üç mukaddime ve 'dâ'ire' adı verilen altı bölümden meydana gelmektedir. Birinci mukaddimede 'Fenn-i Kitâbet-i Türkiyye' başlığı altında yazışma sanatında iyi bir düzeye gelmek isteyen memur adayı ve stajyerler için Türkçe

ve Türkçe yazışma kurallarına ilişkin bilgiler, ikinci mukaddimede Farsçaya, üçüncü mukaddimede ise Arapça ve Arap harflerine ilişkin bilgiler verilmiştir. Birinci dairede Arapça ayrı kişi zamirleri, ikinci dairede bitişik zamirler, üçüncü dairede işaret zamirleri Türkçe karşılıkları ile birlikte gösterilmiştir. Dördüncü daire fiillere ayrılmış ve aynı anlamda olan Arapça, Farsça ve Türkçe fiillerin emir kipi ile çekimleri gösterilmiştir. Beşinci dairede yazışmalara örnek olmak üzere birbirinin karşılığı olan Arapça, Farsça ve Türkçe cümle örnekleri ve seçme metinler nakledilmiştir. Diğer dairelerde ise dinî ve manevi kelimeler, basit kelimeler, dünya ve dünya hayatına ilişkin kelimeler, insan ve insana ilişkin kelimeler, canlılar ve canlı adları, eşya adları, renkler, sıfatlar, bazı Farsça kinayeler, Arapça fiil çekimleri, Arapça, Farsça ve Türkçe fiillerin mastar halleri ve Arapça fiil kalıpları gibi bir konuya dair kelimeler bir araya getirilmiştir (Öz 2016:274-275).

Nüshaları:

1. Ankara, Türk Dil Kurumu Kütüphanesi, Yz. A 222.

187. Lugât-i Kâmûs

Lugât-i Kâmûs, Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlük olup Mütercim Âsım'ın Kâmûs Tercümesi'ndeki kelimelerin alfabetik olarak düzenlenmesiyle hazırlanmıştır. Yazarı, Osmanlı vak'anüvislerinden Ahmed Lutfi Efendi'dir.

Ahmed Lutfi Efendi sözlüğün giriş kısmında Arap dilinin önemi ve Kâmûs-ı Muhît'in Arap dilindeki bütün sözvarlığını içeren en iyi sözlük olduğunu belirttikten sonra sözlükte uygulanan yöntemden ötürü sarf ve ıstikak ilminde bilgisi olmayan bir kişinin anlamını bilmediği bir kelimeyi bulmasının imkânsız olduğunu söyler. Bu sebeple Kâmûs'taki bütün kelimeleri düzenleyip herkesin kolayca kullanabileceği bir sözlük hazırladığını ve Lugât-i Kâmûs olarak adlandırdığını belirtir. Ahmed Lutfi Efendi, Lugât-i Kâmûs'u Arap alfabesine göre 28 bab halinde düzenlemiş ve her bab içerisinde o harfle başlayan kelimeleri toplamıştır. Bu sayede sözlüğün kullanımı kolaylaşmıştır (Yavuzarslan 2009:100). Toplam 53.000 kelimele Lugât-i Kâmûs'un aslı Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nde bulunur. Sözlüğün elif ve bâ harflerini içeren ilk iki cüzü 1282 ve 1286 yıllarında basılmıştır (Aktepe 1989: 97-98).

Baskıları:

1. I. Cilt, İstanbul Matbaa-i Amire, 1282/1865, 3+336 s.
2. II. Cilt, İstanbul Matbaa-i Amire, 1286/1869, 68 s.

188. Lugât-i ‘Azîziye

Lugât-i ‘Azîziye, Farsça-Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş üç dilli bir sözlüktür. Yazarı Âsafî Efendi’dir.

Âsafî Efendi’nin hayatı hakkında kaynaklarda sınırlı bilgi bulunmaktadır. Osmanlı arşiv kayıtlarından edinilen bilgilere göre İran’ın Sine eyaletinden Sünnî mezhebine bağlı biri olduğu, Farsça-Arapça-Türkçe-Fransızca-Rusça-Ermenice şeklinde düzenlenmiş altı dilli bir sözlük yazdığı Farsça-Arapça-Türkçe şeklindeki sözlüğünü de bu sözlükten kısaltarak hazırladığı anlaşılmaktadır. Arşivde bulunan farklı dilekçelerde yazarın Lugât-i ‘Azîziye ismiyle yazdığı sözlüğünü padişaha sunmak için İran’dan geldiği, bir dilekçede padişaha sunduğu eserin karşılığında kendisine uygun daimi bir iş istediği, diğer bir dilekçede daimi bir iş yerine kendisine 7500 kuruş hediye ve harcırah verilmesini istediği ve padişahın da bu isteği kabul ettiği anlaşılmaktadır. Yine arşiv kayıtlarından Bağdat Vilayeti gelirlerinden Âsafî Efendi’ye aylık 300 kuruş maaş bağlandığı bu maaştan kesilen 90 kuruşun yerine padişahın ilave 100 kuruş maaş bağladığı kayıtlıdır (Şeker 2016: 16-17).

Lugât-i ‘Azîziye’in hem Farsça-Arapça-Türkçe üç dilli sözlük hem de Farsça-Arapça-Türkçe-Fransızca-Rusça-Ermenice olmak üzere altı dilli iki nüshası bulunmaktadır. Altı dilli tek nüshası olan İstanbul BB- Atatürk Kütüphanesi’ndeki nüsha 1285 yılında padişaha, üç dilli nüshalar da 1287 tarihinde Sultan Abdülazîz’e sunulmuştur. Altı dilli nüshası 519 sayfadan oluşup yaklaşık 60.000 madde başı içermektedir. Sözlüğün Princeton Üniversitesi baskı nüshasının dibacesinde yazarın sözlüğünü Lugât-i ‘Azîziye olarak adlandırdığı kayıtlıdır. Sebeb-i telif kısmında sözlüğün yazılış amacı söylenmiştir. Sözlük bölümü ise sütunlar şeklinde düzenlenmiştir. Sütunlarda yukarıdan aşağıya doğru birinci madde Farsça, ikinci madde Arapça ve üçüncü madde Türkçe olmak üzere alt alta sıralanmıştır. Sözlükteki Farsça, Arapça ve Türkçe kelimelerin birkaç madde dışında tanımları yapılmamış, yalnızca alt alta sıralanmıştır. Sözlükte toplam 6969 kelime derlenmiştir. Sözlüğün tek baskısı 27 Rebiyülâhîr 1287/ 27 Temmuz 1870 tarihlidir (Şeker 2016: 18-21). Lugât-i ‘Azîziye üzerine yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

ŞEKER, Reşat (2016), “*Lugât-i ‘Azîziye (İnceleme-Çeviri Yazılı Metin-Dizin)*”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.

Nüshaları:

1. Millî Kütüphane 1000617, 999714; Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 318923, 328344; AYK- Türk Dil Kurumu 8736663.

2. İstanbul BB – Atatürk Kitaplığı 10706216; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi 84113, 84112; Fatih, Merkez Kütüphanesi 8233074; Sabahattin Zaim Kütüphanesi 11815972.

3. Ohio State University Libraries PK6378A831870

4. Princeton University Library PL190A82318707

189. Lugât-i Şinâsî (Kâmûs-i Osmânî)

Lugât-i Şinâsî (Kâmûs-i Osmânî), çağdaşlarının bildirdiklerine göre İbrahim Şinâsî'nin (1824?-1871) 14 cilt halinde yazmayı planladığı bir sözlüktür. Ebuzziyâ Tevfik, Lügat-ı Ebu'z-ziyâ adlı sözlüğünün ‘Medhal’ bölümünde Şinasi'nin 14 cilt olarak planladığı sözlüğünün 11 cildini tamamladığını ve bir nüshasının Peşte Akademisi Kütüphanesinde olduğunu söyler. Şinâsî'nin biyografisini yazan Ömer Faruk Akün ve Murat Uraz, Ziyad Ebuzziya, Şinâsî'nin sözlüğünü ‘tı’ harfine kadar tamamladığını bildirir. 19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi'nde Ahmed Hamdi Tanpınar, sözlüğün varlığı ile ilgili bilgilerin bir metne dayalı olmadığını ve farazi görüşler olduğunu söyler. Ağâh Sırrı Levend ise “Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri” adlı eserinde Ali Suavi'nin ‘Ulûm’ gazetesinde Şinâsî hakkında yazdıklarından yola çıkarak sözlüğün başka bir Şinâsî'ye ait olduğunu savunur (Yavuzarslan 2009: 22-26). Sözlüğün nüshaları ele geçirilmediğinden sözlükle ilgili herhangi bir çalışma yapılamamıştır.

190. Zübdetü'l-Lugâti'l-Lehce

Zübdetü'l-Lugâti'l-Lehce, Türkçe-Arapça ve Türkçe-Farsça şeklinde düzenlenmiş iki ciltlik bir sözlüktür. Yazarı, Morali Hasan Efendi'dir. Hasan Efendi, Mora göçmenlerinden olup Donanma-yı Hümayun yüzbaşılığından emekli olmuştur. Girit'in Hanya şehrinde de iskele memurluğu yapmıştır.

Rıza Efendi Matbaası, C I-II, İstanbul, 1287-88/1870-71, 2+340+/2+93 s., taş baskısından edinilen bilgilere göre Zübdetü'l-Lugâti'l-Lehce, Mehmed Es'ad'ın 1145/1732 yılında yazdığı Lehcetü'l-Lugât adlı sözlüğündeki Arapça ve Farsça kelimelerin derlenmesiyle hazırlanmıştır. Sözlüğün birinci cildinde Türkçe kelimelerin Arapça karşılıkları, ikinci cildinde de Türkçe kelimelerin Farsça karşılıkları gösterilmiştir. Türkçe-Arapça şekilli birinci ciltte 'ihtârât' başlığı altında sözlüğün yazım kurallarıyla ilgili bilgiler yazılmıştır (Öz 2016:276-277). Sözlük bölümü sütunlar halinde düzenlenmiştir. Sayfalar üç geniş ve üç dar olmak üzere altı sütuna ayrılmış, geniş sütunlara Türkçe kelimeler, dar sütunlara da Arapça ve Farsça karşılıkları yazılmıştır. Sözlük tıpkıbasım şeklinde basılmıştır.

Baskıları:

1. Rıza Efendi Matbaası, C I-II, İstanbul, 1287-88/1870-71, 2+340+/2+93 s., taş baskı.

191. Tercümânü'l-Lugât

Tercümânü'l-Lugât, Arapçadan Türkçeye ve Farsçaya, Farsçadan Türkçeye ve Arapçaya, Türkçeden Arapçaya ve Farsça şeklinde düzenlenmiş üç dilli bir sözlüktür. Yazarı, meclis-i maariften öğretmen olduğu tahmin edilen Nâzım b. Mehmed'dir.

Tercümânü'l-Lugât, 1287/1870 yılında yazılmıştır. Sözlük Mehmed Es'ad'ın 1145/1732 yılında yazdığı Lehcetü'l-Lugât adlı sözlüğünün özeti niteliğindedir. İki ciltten oluşur. Sözlük, Nâzım b. Mehmed'in Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeleri ele alış şeklinden bahsettiği ve sözlüğün tertibiyle ilgili bilgileri yazdığı dört sayfalık bir önsöz ile başlar. Önsözden sonra ise kitaptaki alfabetik sırayı gösteren bir fihrist bulunmaktadır. Hangi harfin hangi sayfada başladığını, her dil için ayrı ayrı gösterecek şekilde fihrist hazırlandığından sözlüğün kullanımı kolaylaşmıştır. Sözlük bölümü ise sütunlarla düzenlenmiş olup her sayfa üç sütuna, bu üç sütun da kendi arasında iki sütuna ayrılarak sayfa toplamda altı sütuna bölünmüştür. Sayfalarda her dil için ikişer sütun ayrılmış olup bu sütunlardan birincisinde Arapça, ikincisinde Farsça, üçüncüsünde ise Türkçe sözcükler yazılmıştır. Her dildeki sütunlardan ilkinin kelimeye, ikincisini bunun karşılığı olan açıklamasına ayrılmıştır. Her sayfada yaklaşık 50 kelimenin bulunduğu sözlükte 5.000'den fazla kelime bulunmaktadır (Alpak 2006: 53-68). Maddeler alfabetik olarak sıralanmış olup sözcüğün ikinci harfinde de kurala

uyulmuştur. Sözlükte üç dilde de aynı olan kelimeler, üçgen şeklinde üç nokta ile işaretlenmiştir. Tercümânü'l-Lugât üzerine yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

ALPAK, Mehmet Nuri (2006), “*Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendi'nin 'Tercümânü'l-Lügât', Adlı Eserinin İncelenmesi*” Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.

Baskıları:

1. C I, 6+520, C II, 2+465 s., İstanbul, 1288-1289/1871-1872, taş baskı.

192. Kenzü'l-Lugâti'l-Osmâniyye

Kenzü'l-Lugâti'l-Osmâniyye, 1289 yılında Arapça olarak yazılmış sözlük ve dil bilgisi kitabıdır. Yazarı, Beyrut'ta Vatan ve Külliye medreselerinde Türk dili müderrisliği yapan Mustafa Efendi Süleyman-zâde eş-Şerifi'l-Halebî'dir.

Mustafa Efendi Süleyman-zâde, Osmanlı Türkçesinin sarf ve nahiv kaideleri ile bazı konuşma parçalarını içeren bu eserini, Suriye mekteplerinde Osmanlı Türkçesini öğrenmek isteyen öğrencilerin faydalanması için hazırlamıştır. Eserini Suriye vilayeti valisi Subhî Paşa'nın yardımıyla bastıran yazar, eserine Kenzü'l-Lugâti'l-Osmâniyye adını vermiştir. Kenzü'l-Lugâti'l-Osmâniyye'nin mukaddimesinde yazar, sözlüğün yazılış sebebini açıklamıştır. Sözlük çeşitli baplardan oluşmaktadır. İlk bap Türkçedeki mastarlara ayrılmıştır. Bu bölümde her Arapça kelimenin karşılığı olarak Türkçe bir fiil yazılmıştır. Sözlüğün ikinci bölümünün birinci faslında insan uzuvlarıyla ilgili kelimeler, ikinci faslında insana dair sıfatlar, üçüncü faslında akrabalık adlarının Arapça-Türkçe karşılıkları yazılmıştır. Tematik olan sözlük bölümünde meslek, yiyecek ve içecek, mesken yerleri, ev aletleri gibi bir dilin temel söz varlığını içeren sözcüklerin Arapça-Türkçe karşılıkları sütunlar halinde gösterilmiştir (Yavuzarslan 2009:107-108). Kenzü'l-Lugâti'l-Osmâniyye hem sözlük hem de gramer kitabı olması açısından önemlidir.

Nüshaları:

1. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Nadir 5183.

Baskıları:

3. Baskı, Matbaatü'l-Kıddis Cowarcıyos,1888, 128 s.
4. Baskı, Beyrut Matbaatü'l-A'dâd, M. 1890, 136 s.
6. Baskı, Şam Matbaatü'l-Feyhâ, 1329/1911, 112 s.

193. Mir'atü'l-Lugât

Mir'atü'l-Lugât, Türkçe-Arapça-Farsça şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Sözlük, Lehcetü'l-Lugât'teki Türkçe kelimelerin tam alfabetik sıralanmasıyla oluşturulmuştur. Yazarı, Mektübî Sadr-ı Âli halifelerinden Mehmed Rıf'at'tır.

Mekteb-i Sanayi Matbaası, 225 s., İstanbul, 1293/1876 tarihli baskısına göre, Mir'atü'l-Lugât, harf sırasıyla dizilmiş yirmi beş baptan oluşmaktadır. Türkçe maddelerin sıralanışında alfabetik sıra takip edilmiştir. Sözlük bölümündeki sayfalar, iki dar iki de geniş sütun olmak üzere dörder sütuna ayrılmıştır. Dar sütunlarda Türkçe maddeler, geniş sütunlarda ise maddenin Arapça ve Farsça karşılıkları yazılmıştır. Arapça karşılıklar "Arabîsi", Farsça karşılıklar ise "Fârisîsi" ibaresiyle gösterilmiştir. Bu karşılıklar yay ve ayrıç içerisine alınarak hareketlenerek yazılmıştır(Öz 2016: 277-278). Sözlükte yazar, Lehcetü'l-Lugât'te Türkçe kelimelerin birinci derecedeki Arapça ve Farsça karşılıkları dışında, diğer eş anlamlılarını Mir'atü'l-Lugât'e dahil etmediğini söyler.

Baskıları:

1. Mekteb-i Sanayi Matbaası, 225 s., İstanbul, 1293/1876.

194. Lehce-i Osmânî

Lehce-i Osmânî, Türkçeden Türkçeye şeklinde düzenlenmiş ilk sözlüktür. Yazarı, Ahmed Vefik Paşa'dır.

Ahmed Vefik Paşa, İstanbul'da doğmuştur. Kesin olarak bilinmeyen doğum tarihi için 1823/1238'den 1813/1228'e kadar farklı tarihler verilmektedir. Babası, Divan-ı Hümayun'un ilk Müslüman tercümanı olan ve Bulgaristan asıllı olduğu için Bulgarzade diye tanınmış Yahya Naci Efendi'nin oğlu Rûhuddin Mehmed Efendi'dir. Mühendishâne-i Berri-i Hümayun'a giren yazar, daha sonra babasının Mustafa Reşit Paşa'nın yanında Paris'e tayini çıkınca babası ile Paris'e gidip orada eğitimine devam etmiştir. Saint-Louis Lisesi'nde eğitime başlayan yazar burada Fransızcasını geliştirerek

Latince ve Grekçe öğrenmiştir. İstanbul'a döndüğünde Tercüme Odası'nda memur olmuş, çok geçmeden dikkatleri üstünde toplayan Ahmet Vefik, 1840'ta Londra büyükelçiliğine tayin edilmiş ve bu görev sebebiyle İngilizceyi öğrenmiştir. Özel bir görevle Sırbistan'a gönderilişinden başlayarak rütbe ve kademe ilerlemeleri hep Tercüme Odası kadrosunda olmak üzere 1842- 1849 yılları arasında Hariciye Nezareti'nce uhdesine, birinci sınıf hulefâlığı, pasaport muayene dairesi başkanlığı, İzmir'de tabiiyet meselelerinin halli işi daha sonra terfi ettirilerek Tercüme Odası mümeyyizliği yapmış, 1847'de kendisine devletin ilk resmi salnamesinin hazırlanması ve neşri görevi verilmiştir. 1849'da Fransız şair Alphonse de Lamartine'ye verilecek çiftlik için Charles Roland ile birlikte Aydın'a gitmiştir, bu görevinden sonra Memleketeyn komiserliği yapmıştır. 1851'de Encümen-i Dâniş'in kırk kişilik kadrosuna alınmış aynı yıl Tahran elçiliğine atanmıştır. 1854'te Reşid Paşa tarafından Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azalığına getirilen yazar daha sonra muhakemât kanunlarını yeni baştan yazmak göreviyle Muhakemât Daire Başkanlığı'na ardından Deâvi Nazırlığına atandı. Kısa bir süre sonra bu görevinden ayrılınca Meclis-i Vâlâ azası olmuştur. Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın sadareti sırasında Paris büyükelçiliğine getirilen yazar 1861'de bu görevden alınca tekrar Meclis-i Vâlâ azası olmuş ardından Fuad Paşa kabinesinde Evkâf-ı Hümâyûn nazırı olmuştur. Bu görevden ayrıldıktan sonra Divan-ı Ali-i Muhasebat başkanlığına bakan statüsü ile getirilmiştir. Bundan sonra Darü'l-Fünûn'da Hikmet-i Tarih hocalığı, Anadolu sağ kol müfettişi, rüsumat emniyeti, müsteşarlık, maarif nazırlığı ve devlet azalığı, 1878'de açılan Meclis-i Mebusan'a başkanlık, vezirlik, Edirne ve Bursa valiliği ve Meclis-i Ayan azalığı, Dâhiliye Nazırlığı'nda iki kere başvekillik görevi olmak üzere 46 yıl devlet hizmetinde bulunmuştur. Hayatının geri kalan kısmını Rumelihisarı'ndaki harap köşkünde münzevi bir şekilde ilimle meşgul olarak geçiren Ahmed Vefik 1308/1891'de vefat etmiştir (Akün 1989: 143-149). Hem başarılı bir diplomat hem de dil ve tarih alanındaki çalışmalarıyla ön plana çıkan Ahmed Vefik'in Salname, Hikmet-i Târih, Şecere-i Türkî, Fezleke-i Târih-i Osmânî, Atalar Sözü- Türkî Durûb-i Emsâl, Lehce-i Osmânî ve Moliere'den çevirileri vardır.

Lehce-i Osmânî, ilk kez 1876'da Tabhâne-i Amire'de iki cilt olarak basılmıştır. Bu ilk baskı 3+1294 olmak üzere toplam 1297 sayfa olup Arapça ve Farsça dışındaki kelimeleri içermektedir. 1280 yılında Mehmet Bey Matbaasında yapılan ikinci

yayımında Arapça ve Farsça kelimelerin eklenmesiyle daha da genişletilmiştir (Toparlı, 2000: XVII). Lehce-i Osmânî'nin 1293 ve 1306 tarihli baskıları içerdikleri söz varlığı ve sözlükçülük tekniği açısından birbirinden farklıdır. 1293 tarihli Lehce-i Osmânî'de sadece Osmanlı Türkçesinde kullanılan Türkçe kelimelerle Arapça, Farsça ve ecnebi dillerinden Türkçeye geçmiş, Türkçeleşmiş kelimeler madde başı yapılmıştır. Kelimeler, ilk harfi bap, ikinci harfi fasıl kabul edilerek Arap alfabesine göre sıralanmıştır. Bazı harfler, meftuha, meksure ve mazmume baplarına bölünerek sıralanmıştır. Sözlükte harflerin baplara ayrılışı düzensiz ve karışıktır. Yazar sözlükte madde başlarında kullandığı kısaltmaları "Rumûzât Cedveli" başlığı altında vermiştir. 1306 tarihli Lehce-i Osmânî'de ise ilk baskıdan farklı olarak birinci ciltte Osmanlı Türkçesinde kullanılan başta Türkçe sözvarlığı olmak üzere Batı dillerinden geçen kelimeler ile Osmanlı Türkçesinde yeni bir anlam kazanmış veya aslından farklı bir anlama bürünmüş Arapça ve Farsça kelimeleri madde başı yapılmıştır. İkinci ciltte ise Osmanlı Türkçesinde kullanılan Arapça ve Farsça kökenli kelimeleri derlemiştir (Yavuzarslan 2009: 119-125). Lehce-i Osmânî'de Osmanlı Türkçesindeki kelimeler, mümkün olduğunca Doğu Türkçesindeki asılları ve eski şekilleriyle gösterilmeye çalışılmıştır. Türkçe kelimelerin açıklaması türediği kökten hareketle birleşik sözler, tamlama ve deyimlerdeki kelime kümelerinin etrafında toplandıkları taban söz veya mefhuma göre yapılmıştır. Türkçede bulunmayan sesler için Arap harflerini kullanmayan yazar Doğu Türkçesindeki asli seslere göre düzenlenmiş bir imla sistemi geliştirmiştir. Sözlük, Türk tarihi, etnolojisi, lehçeleri ve coğrafyasına dair maddeler içerdiğinden küçük bir Türkoloji ansiklopedisi niteliğindedir (Akün 2003: 128). Lehce-i Osmânî yazıldığı tarihten bugüne değerini koruyan sözlüklerden biri olması itibarıyla değerlidir. Lehce-i Osmânî üzerine yapılmış çalışmalar şunlardır:

GÖZÜTOK, Avni (1997), "*Türkiye Türkçesinin İlk sözlüğü Lehce-i Osmanî*", Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Bilimleri Araştırma Dergisi, 24, s. 29-38.

ÇERİ, Bahriye (1989), "*XIX. Yüzyıldan Osmanlıca Bir Sözlük Lehce-i Osmânî*", Bilkent University.

TOPARLI, Recep (2000), *Lehce-i Osmânî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

TOPARLI, Recep (2004), "*Lehce-i Osmânî'deki Atasözleri*", TÜBAR-XV-/2004-Bahar.

TÜRKMENOĞLU, Tuğba Meral (2017), “*Ahmed Vefik Paşa'nın Lehce-i Osmânî Adlı Sözlüğünde /è/ Ünlüsü*”, STAD Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Ekim 2017.

Nüshaları:

1. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, Nadir 1207; Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Sözl. AN /0464, Sözl. A/460.

Baskıları:

1. İstanbul Tabhane-i Amire, 1293/ 1876, I. Cilt 4+608 s., II. Cilt 2+609- 129
2. İstanbul Mahmud Bey Matbaası 1306/1889, I. Cüz 7+1+856 s., II. Cüz 857-1455 s.

195. Reh-nümâ-yı Sehûlet

Reh-nümâ-yı Sehûlet, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı bilinmemektedir. Sözlüğün önsözünde yer alan bilgilerden yazarın Mahrec-i Aklâm müdürlüğünde bulunduğu kayıtlıdır. Bazı kaynaklarda Cemal adlı bir kişiye nispet edilse de bu bilgiyi doğrulayan kesin bir kayıt yoktur.

Reh-nümâ-yı Sehûlet'in, 100+88+17 s., İstanbul, tarihsiz, taş baskısına göre önsözde yazar adına ve ne zaman yazıldığına ilişkin kayıt yoktur. Ancak Sultan Abdulaziz döneminde, 1861-1877 yılları arasında dört kez Maarif-i Umumiye Nazırlığına atanan Ta'limü'l-Fârisî adlı gramer kitabının yazarı Kemal Ahmed Paşa (1808-1886)'nın adının anılmasından; ayrıca yazarın verdiği bilgilerden Reh-nümâ-yı Sehûlet'in Kemal Ahmed Paşanın desteğiyle 1861-1877 yılları arasında yazılıp basıldığı söylenebilir. Sözlük devlet dairelerinde görevlendirmek üzere memur yetiştirmek amacıyla açılan Mahrec-i Aklâm mektebinde ve diğer okullarda okutulmak için yazılmıştır. Sözlük, daha evvel kaleme alınan Farsça-Türkçe sözlüklerden yararlanılarak oluşturulmuş, ancak sözlükte kaynakların adları zikredilmemiştir (Öz:2016: 278-279). Sözlüğün düzenlenişinde maddelerin ilk harfleri bap kabul edilerek alfabetik düzende sıralanmıştır. Sayfalar çerçeveli olup ve üçer sütuna ayrılmıştır. Farsça maddeler ve Türkçe karşılıkları da bu sütunlara yazılmış, Farsça kelimeler harekelenerek gösterilmiştir.

Baskıları:

1. 100+88+17 s., İstanbul, tarihsiz, taş baskı.

196. Lugât-i Ecnebiyye İlâveli Lugât-i Osmâniyye

Lugât-i Ecnebiyye İlâveli Lugât-i Osmâniyye, Arapça, Farsça, Türkçe ve Batı kökenli kelimeleri de içeren cep boyutunda basılmış bir sözlüktür. Yazarı, Doktor Hüseyin Remzi'dir.

Bugünkü Romanya'nın Tulcea şehrinde doğan Doktor Hüseyin Remzi, küçük yaşta İstanbul'a gelerek Orman Mektebi'nde iki yıl okumuş, mezun olmadan Mekteb-i Tıbbiyye-yi Mülkiyye'ye geçerek 1880'de buradan mezun olmuştur. Yazarın doktorluk yaptığına dair herhangi bir kayıt yoktur. 1886'da Mekteb-i Hukuk'u bitirdikten sonra Maliye Muhasebesi Perakende Kalemî'nde meslek hayatına başlamıştır. 1887'de girdiği Tahrîr-i Vergi İdaresi'nde uzun süre çalışan yazar, 1902'de mümeyyizliğe terfi etmiştir. II. Meşrutiyet'ten sonra imtiyaz sahibi ve başmuharriri olduğu Mikyâs-ı Şerîat gazetesinin "ahâlî-i İslâmiyye'nin hissiyyât-ı taassub kârânelerini galeyana getirecek sûrette neşriyatta bulunduğu" gerekçesiyle Birinci Dîvân-ı Harb-i Örfî'de yargılanarak memuriyetle ilişkisi kesilen Hüseyin Remzi, müebbet kürek cezasıyla Rodos'a gönderilmiştir. Üç yıl sonra affedilip İstanbul'a döndüyse de emekliye sevk edilmiştir. 1887 yılında bir matbaayı devralarak iki risale haricinde hep kendi eserlerini bastığı bu matbaayı yaklaşık yirmi yıl işletmiştir. Arapça, Farsça ve Fransızca bilen yazar 9 Aralık 1936 yılında İstanbul'da vefat etmiştir (Akgün 2016: 571-572).

Lugât-i Ecnebiyye İlâveli Lugât-i Osmâniyye, Rüşdiye mekteplerinde okuyan çocukların faydalanması amacıyla cepte taşınacak boyutta hazırlanmıştır. Sözlük, ilk kez 1880'de basılmıştır. Yazar sözlükte yaklaşık 25.000 kelimenin bulunduğunu bildirir. Sözlükte Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler için kısaltmalar kullanılmıştır. Sözlüğün 600. sayfasından itibaren Batı dillerinden, yaklaşık 700 kelime derlenerek kısaltmalarla gösterilmiştir (Akgün 2016: 571-572). Sözlük Redhouse'ın Lugât-i Osmâniyye ve Müntahabât-i Lugât-i Osmâniyye adlı sözlüklerinin her harfine yapılan ilave ile Batı dillerinden geçen kelimelerin eklenmesiyle oluşturulmuş bir sözlüktür (Yavuzarslan 2009:138).

Baskıları:

1. İstanbul Müzellefzade Merhum Rıza Matbaası 1298/1881, 4+623 s., taş baskı

2. İstanbul Matbaa-i Hüseyin Remzi 1298/1881, 3+623 s. taş baskı

197. Muhtasar Kâmûs-ı Fârisî

Muhtasar Kâmûs-ı Fârisî, Farsça-Türkçeye şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı, Mehmed İzzet Paşa'dır. Muhtasar Kâmûs-ı Fârisî yazarın önce yazdığı Kâmûs-ı Fârisî adlı sözlüğünün yine kendisi tarafından yapılmış özeti'dir.

1258/1843 yılında Kayseri'nin Tavlusun köyünde doğan Mehmed İzzet, ilk eğitimini dedesi Hafız Mehmed Efendi'den almıştır. Babası Ateşzâde İsmâ'il Efendi ile İstanbul'a gelen yazar Bayezid Rüşdi ve Askeri mekteplerinde okumuştur. Daha sonra Harbiye Mektebi'ne giren yazar Erkân-ı Harbiye yüzbaşılığına yükselmiştir. Erzurum istihkâmâtı inşaat komisyonunda bir süre görev alan yazar daha sonra Harbiye Nezareti inşaat dairesinde memur olmuş, ardından Mirivalık rütbesi almıştır. 1909 yılında emekli olan yazar 1332/1914 yılında vefat etmiştir. 'Mütercim İzzet Paşa' adıyla da anılan ve ilim hayatını Farsça ve Fars edebiyatına ayıran yazarın, Kâmûs-ı Fârisî, Mustasar Kâmûs-ı Fârisî ve Türkçe-Farsça İnkîşâf-ı Kâmûs-ı Fârisî adıyla sözlükleri bulunmaktadır.

İstanbul, Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 134 numaralı nüshasına göre Muhtasar Kâmûs-ı Fârisî, Kâmûs-ı Fârisî'deki Farsça kelimelere yapılan Türkçe karşılıklar dışında, açıklama kısımları ile örnek beyitlerin atılmasıyla oluşturulmuştur. Sözlük 13 Şaban 1298/10 Temmuz 1881 tarihinde tamamlanmıştır. Tam alfabetik düzende hazırlanan sözlükte her arfin altına o harfte yazılmış maddelerin toplam sayısı yazılmıştır. Buna göre sözlükte 25.490 Farsça kelime derlenmiştir (Öz 2016: 279-280).

Nüshaları:

1. İstanbul, Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 134.

198. Lugât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî

Lugât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî, Çağatayca-Osmanlıca bir sözlüktür. Yazarı Şeyh Süleyman Efendi'dir. Şeyh Süleyman Efendi Lugâti diye de bilinmektedir.

Kaynaklarda hakkında pek fazla bilgi bulunmayan Şeyh Süleyman Efendi'nin hayatı hakkında bilinenler eserine dayanmaktadır. H. Şeyh Süleyman Efendi, 1821-1822 yılında Orta Asya'da dünyaya gelmiştir. 1847'de Orta Asya şebkenderi sıfatıyla İstanbul'a gelmiştir. Özbekler Tekkesi'nin şeyhliğini yapmıştır. Türk-Rus Savaşı

sırasında Abdülhamit'in elçisi sıfatıyla Hindistan, Afganistan, Hive ve Türkmenistan'da bulunmuştur. Orta Asya'dan döndükten sonra Macaristan'a gönderilen bir heyette bulunmuş ve Macarlar tarafından coşkuyla karşılandıktan sonra sözlüğünü yazma kararı almıştır. 1298/1882 kaleme alınan *Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî* 320 sayfa olup üç bölümden oluşmaktadır. Sözlüğün birinci bölümü mukaddimeye ayrılmıştır. Burada eser ve yazar hakkında bilgiler bulunmaktadır. İkinci bölümü ise "Kavâid" kısmıdır, bu bölümde Çağatay Türkçesinin ses ve şekil özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölüm ise "Lugât"e ayrılmıştır. Sözlük bölümünde madde başı yapılan Çağatay Türkçesi kelimelerinin Osmanlı Türkçesi olarak geniş açıklaması yapılmış ve çeşitli şairlerden örnek beyitler nakledilmiştir (Durgut 1995: VI-VII). *Lugât-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî* hakkında yapılan çalışmalar şunlardır:

KUNOS, İgnas (1902), *Şejx Sülejman Efendi's Çağatay-Osmanisches, Wörterbuch*, Budapest.

DURGUT, Hüseyin (1995) "Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari *Lugat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani* (Cild-i Evvel) Adlı Eserin Transkripsiyonu", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.

Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari, "Lugat-i Çağatay ve Türkî-i 'Osmânî" (Tıpkıbasım), İstanbul 1298, Türk Dilleri Araştırmaları, 13, 2003, s. 29-368.

KAÇALIN, Mustafa S. (2009), "*Lugat-ı Çağatay ve Türkî-i 'Osmânî Üzerine*", Ahmet Yesevi Üniversitesi III. Uluslararası Türkoloji Kongresi, 18-20 Mayıs, Türkistan, s. 106-117.

199. Galatât

Galatât, Türkçede yanlış kullanılan Arapça kelimeler için kaleme alınmış bir sözlüktür. Giritli Sırrı Paşa tarafından 1299/1882 yılında kaleme alınmıştır.

Sırrı Paşa Girit'in Kandiye şehrinde doğmuştur. Babası, Konya'dan göç ederek Girit'e yerleşmiş ailelerden birine mensup olan Helvacızâde Tosun Efendi'dir. On iki yaşında babasını kaybettikten sonra ilk tahsil ve gençlik yıllarını dedesinin yanında geçirmiştir. On altı yaşında memuriyete başlayan yazar devletin çeşitli kurumlarında

memurluk ve Anadolu'nun birçok kentinde valilik yapmış, 1895 yılında vefat etmiştir (Kurnaz 2009:127-128).

İbn Kemal'in "et-Tenbih 'ala Galati'l-Hâmil (Cahil) ve'n-Nebih" adını taşıyan ve daha çok Galatâtü'l-'Avâm diye bilinen risâlesi esas alınarak hazırlanmış bir sözlüktür. Müellif, Kastamonu valisi iken kaleme aldığı bu eserinde Türkçe'de yanlış kullanıldığını düşündüğü 103 Arapça kelimeyi ele almıştır (Kurnaz 2009:128). Sözlüğün " kısmı- evvel veya mutlak veya mukayyed olarak istimâli tecvîz edilen elfâz" başlıklı birinci bölümünde şartlı veya şartsız kullanılması uygun görülen galatlar derlenmiştir. "Kısmı-ı sâni ehl-i beyandan hiçbirisi tecvîz etmediği halde musannifin arasında istimâli şâyî' olan elfâz" başlıklı ikinci bölümde yanlış olduğu noktasında âlimlerin tereddüt etmediği halde yazarlarca kullanılan yaygın kelimelere yer verilmiştir. "Kısmı-ı sâlis istimâli asla câiz olmayan elfâz" başlıklı son bölümde ise kullanımı hiçbir şekilde uygun görülmeyen sözcükler derlenmiştir. Sözlüğün sonunda yer alan "Lâhika" da Münif Paşa'nın Sırrı Paşa'yı eleştirdiği cevap niteliğinde bir yazı bulunmaktadır (Gökçe 1998: 13-14).

Baskıları:

1. İstanbul Matbaa-i Ebüzziya 1301/1884, 63 s. (2. Baskı)
2. İstanbul A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası 1305/1888, 63 s. (3. Baskı)

200. Tuhfe-i Fevzî

Tuhfe-i Fevzî Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı, Muhammed Fevzî Efendi'dir.

Fevzî Efendi, Denizli'nin Tavas ilçesinde doğmuş olup asıl adı Mehmed Ali, mahlası Fevzî'dir. Edirne'de uzun yıllar müftülük yaptığından Edirne Müftüsü Fevzi Efendi olarak da tanınmıştır. Hayatı hakkındaki bilgilerin çoğu eserlerine dayanmaktadır. Hâdimli Hacı Said Efendi, müftü Evliyâzâde Ali Rızâ Efendi ve Erzincanlı Mehmed Efendi'den dersler almıştır. Hacca gitmek için Manisa'dan yola çıkan yazar yolculuk sırasında İzmir'de Balıkpazarı, İskenderiye'de Haseneyn camilerinde, Mekke'de ise tefsir ve menâsikü'l-hac dersleri okutmuştur. Daha sonra Nakşibendî şeyhi Abdullah Efendi'ye intisap eden yazar hac dönüşü Manisa'da

öğrenimini tamamlayıp icazet aldıktan sonra çeşitli yerlerde resmi görevlerde bulunmuş en son Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmiştir. Tefsir, kelim, hadis, tasavvuf, ahlak, dil ve edebiyata dair Arapça, Farsça, Türkçe üç dilde yetmiş beşten fazla eseri bulunan yazar, 1318/1900 İstanbul'da vefat etmiştir (Uzun 1995: 506-507).

Sözlüğün 1306/1888 tarihli tek baskısına göre Tuhfe-i Fevzî, bir mukaddime, sözlük bölümü ve bir hatimeden oluşmaktadır. Sözlüğün mukaddimesi 23 beyitten meydana gelir. Mukaddimede yazar, besmele, hamdele ve salve kısımlarından sonra sebeb-i telif beyanında Arapçanın öneminden bahsederek, sözlüğünü her seviyeden okurun faydalanması için yazdığını bildirir. Mukaddimenin sonunda sözlüğü Tuhfe-i Fevzî olarak adlandırdığını kaydeden yazar en son Abdulhamid Han'a dualarda bulunur. Tuhfe-i Fevzî'nin sözlük bölümü 63 kıtadan oluşmaktadır. Sözlük toplamda 1048 beyitten oluşmaktadır. Kıtalar aruzun altı farklı vezniyle nazmedilmiştir. Kıtalar kafiyelerine göre alfabetik olarak dizilmiştir. Kıtalarda anlamı verilen Arapça kelimeler, tematik sözlük özelliği kazandıracak şekilde aynı konudan veya birbirine yakın konulardan seçilmiştir. Sözlükte yaklaşık 3200 Arapça kelimenin Türkçe karşılıkları nazmedilmiştir (Boran 2016: 88-91). Tuhfe-i Fevzî ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

BORAN, Uğur (2016), “Sözlükçülük Geleneğimize Umumi Bir Bakış ve Edirne Müftüsü Fevzi Efendi'nin Arapça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Tuhfe-i Fevzî”, İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası 28/1, s. 73-154.

Baskıları:

1. 1306/1888 İstanbul.

201. Lugât-i Remzî

Lügât-i Remzî, Osmanlı Türkçesinde kullanılan Arapça, Farsça kelime ve terimleri derleyen hacimli bir sözlüktür. Yazarı, Doktor Hüseyin Remzî'dir.

Lügât-i Remzî, 1888'de yazarın kendi hattıyla iki cilt halinde basılmıştır. Sözlükte yaklaşık yaklaşık 60.000 madde başı içeren sözlükte başta tıp terimleri olmak üzere fen bilimleri terimlerine geniş yer verilmiş olup bazı çizimler de eklenmiştir. (Akün 2016: 572). Hüseyin Remzi, Lugât-i Remzî'yi, Lugât-i Ecnebiye İlâveli Lugât-i Osmâniyye adlı sözlüğünün sözvarlığına Osmanlıdaki bilim dallarının da terimlerini

ekleyerek oluşturmuştur (Yavuzarslan 2009: 147). Sözlükte Batı dillerinden geçen kelimelere yer verilmemiştir. Lugât-i Remzi üzerine yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

Lügât-i Remzi 2 Cilt, Yayına Hazırlayan: Ali Birinci, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Tıpkıbasım, 2018.

Baskıları:

1. İstanbul, Matbaa-i Hüseyin Remzi H. 1305/M. 1888, taş basma, I. Cilt 8 + 907 s., II. Cilt 1040 s.

202. Ünsü'l-Lugât

Ünsü'l-Lugât, Türkçe-Arapça-Farsça-Fransızca şeklinde düzenlenmiş çok dilli, konu tasnifli bir sözlüktür. Yazarı, Darüşşafaka mezunlarından telgraf ve posta nezaret-i celilesi ketebesinden Hüseyin Remzi'dir.

Mihran Matbaası, İstanbul, 1305/1888, tarihli baskısına göre Ünsü'l-Lugât'ın girişinde sözlüğün II. Abdülmecit döneminde Darüşşafakati'l-İslâmiyyede okutulmak amacıyla yazıldığı kayıtlıdır. Hüseyin Remzi, Darüşşafaka'da öğrenciyken tuttuğu notları ve Rıza Paşa'nın Esmâ-ı Türkiyye adlı eserinde yer alan Türkçe isim soylu kelimeleri derleyerek sözlüğünü oluşturmuştur. Sözlükte madde başları Türkçe yazılmış bunların Arapça, Farsça ve Fransızca karşılıkları verilmiştir. Sözlükte maddeler konularına göre 47 bölüme (fâsil) ayrılmış ve başlıklar altında konuyla ilgili kelimeler sıralanmıştır. Sayfaların düzeni sütunlarla sağlanmıştır. Her sayfa dörder sütuna ayrılmış, birinci sütuna Türkçe kelime yazılmış, ikinci sütunda Arapça, üçüncü sütunda Farsça ve dördüncü sütunda ise Fransızca karşılıkları gösterilmiştir. Arapça ve Farsça kelimelerin okunuşları belirtilmemiştir. Sözlüğün 47. bölümdeki fiiller, Rızâ Paşanın Medhal-i Kavâ'id-i Osmâniyye adlı Türkçe gramer kitabından derlenmiştir (Öz 2016: 280-282).

Baskıları:

1. İstanbul, Mihran Matbaası, 1305/1888, 120 s.

203. Kâmûsü'l-A'lâm

Kâmûsü'l-A'lâm, tarihi ve coğrafi yerler, eserler ve meşhur kişilerin biyografilerini derleyen ansiklopedik bir sözlüktür. Yazarı, Şemseddîn Sâmî'dir.

1 Haziran 1850 tarihinde Fraşiri'de dünyaya gelen Şemseddin Sâmî, ilkokulu memleketinde okumuştur. Babasını ve annesini kaybettikten sonra abisi Abdül Fraşiri ile beraber Yanya'ya gidip, orta öğrenimini Rum lisesinde tamamlamıştır. Bu okulda Latince, Rumca, İtalyanca ve Fransızca öğrenmiş; Müderris Yâkub Efendi gibi bazı hocaların yanında Arapça ve Farsça'sını da geliştirmiştir. Burada bir süre Yanya Mektûbî Kalemî'nde çalıştıktan sonra 1872'de İstanbul'a gelerek Matbuat Kalemî'nde çalışmaya başlamıştır. Çeşitli gazetelerde yazılar yazıp tercümelemler yapmıştır. Tanzimat'ın ilanını takip eden yıllarda kendi kendini yetiştiren kişilerden biri olan Şemseddîn Sâmî, roman ve tiyatro yazarlığından gazeteciliğe, lugatçılıktan ansiklopedi yazarlığına kadar değişik alanlarda eserler vermiş 14 Haziran 1904'te İstanbul'da vefat etmiştir (Uçman 2010:519-520).

İki cilt olması planlanan sözlük altı cilt halinde neşredilmiştir. Kâmûsü'l-A'lâm, Bouillet'nin 'Dictionnaire universal h'histoire et de géographie' örnek olarak hazırlanmıştır. Sözlüğün İslam ve doğu kültür sahası dışındaki maddelerini aynen tekrar ettiği ileri sürülmüşse de sözlük Bouillet'in eserini aşmıştır. Çünkü sözlüğe Türk okuyucuları ilgilendirmeyecek kısımlar ya hiç alınmamış ya da kısaltılarak alınmıştır. Buna karşılık bazı yerlerde eklemeler de yapılmıştır (Gökçe 1998: 28). Sözlük üzerine yapılan çalışmalar şunlardır:

NAZİK, Sıtkı (2008), "*Şemseddin Sâmî'nin Kâmûsu'l-A'lâm Adlı Eserinin V. ve VI. Cildinde Geçen Osmanlı Şâirlerinin Biyografileri*", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

KAHRAMAN, Dilek (2008), "*Şemseddin Sâmî'nin Kâmûsu'l-Â'lâm Adlı Eserinin III. ve IV. Cildinde Geçen Eski Türk Edebiyatıyla İlgili Biyografiler*", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.

ÖZKAN, Hüseyin (2012), "*Şemseddin Sâmî'nin Kâmûsu'l-A'lâm'ında İsmi geçen Osmanlı Dönemi Şair ve Yazarları (I. II. ve III. cildler)*", Azerbaycan

Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı Qafqaz University Yurtdışı Enstitü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bakü.

RENTZSCH, Julian (2015), “*Kamusü'l-Alam'a Dair*” 4th International Conference on Language and Literature, “*In Memory of Sami Frasheri*”, Proceeding Book, Hena e Plote Beder University – Tirana / Albania, October 29-30, p. 10-14.

Baskıları:

1. İstanbul Mihran Matbaası, 1306-1316/ 1888-1899, C.I:16+800s., C.II:801-1600 s., C. III: 1601-2400 s., C. III: 1601-2400 s., C. IV: 2401-3200 s., C.V: 3201-4000 s., C. VI: 4004-4830 s.

2. Ankara Kaşgar Neşriyat, 1996, C. I-II-III-IV-V-VI, 4830 s., (tıpkıbasım).

204. Lugât-i Şemseddîn

Lugât-i Şemseddîn, Muhammed Şemseddîn adlı biri tarafından 1380/1890 tarihinde yayımlanmıştır. Sözlükte elif harfi ile ilgili Arapça ve Farsçadaki kaideler anlatılarak bu harfle başlayan kelimeler sıralanmıştır. Sözlük, meşhur kişi ve yer isimlerini de içermesi bakımından daha çok Osmanlı Türkçesinin ansiklopedik bir sözlüğü olma özelliğini taşımaktadır (Yavuzarslan 2009:209).

Baskıları:

1. İstanbul Cemâl Efendinin Matbaası 1307/1890.

2. İstanbul Alem Matbaası Ahmet İhsan ve Şürekâsı 1309/1892, 320 s.

205. Kâmûs ve Cep Lugâti

İbnülemin, Muallim Ahmed Feyzî'nin yirmi yıl çalışarak Kâmûs adıyla Farsçadan Türkçeye ve Türkçeden Farsçaya bir sözlük hazırladığını ve bu bilgiyi Ahmed Feyzî'nin oğlu Safa Bey'den aldığını söyler. Muallim Feyzî (1842-1910) Kâmûs'un basılması için yayıncıyla sözleşme yapmış, ancak 1308/1890 yılında Cihangir'deki evinde çıkan bir yangın sonucunda bu sözlük yanıp yok olmuştur. Cep Lügati, Kâmûs'un yangında yok olması sonucu, Ahmed Feyzî'nin yakın dostu Muallim Nâci'nin önerisiyle Türkçeden Farsçaya ve Farsçadan Türkçeye olmak üzere iki bölüm halinde hazırladığı sözlüktür. İbnülemin, bu sözlüğün Safa Bey'de olduğunu söyler. Ancak Kâmûs ve Cep Lugâti'nin nüshalarına ulaşamamıştır (Öz 2016:282-283).

206. Hayrî'l-Lugât

Hayrî'l-Lugât, İbnülemin'nin verdiği bilgiye göre, şair ve yazar Süleymân Hayrî (1844-1891) tarafından yazılmış, üç bin beyitlik Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. İbnülemin, Süleymân Hayrî ve eserleri hakkında aktardığı bilgileri yazarın kendisinden aldığı, ancak Hayrî'l-Lugât'i ve bazı eserlerinin müsveddelerini görmediğini de bildirir (Öz 2016:283).

207. Lugât-i Ebu'z-ziyâ

Lugât-i Ebu'z-ziyâ, Türkçede kullanılan Arapça ve Farsça kelimeler, Batı dillerinden Türkçeye geçmiş kelimeler ile Türkçenin sözvarlığını içeren bir sözlüktür. Yazarı, gazeteci ve matbaacı Ebuzziya Mehmed Tevfik'tir.

Lugât-i Ebu'z-ziyâ, iki cilt halinde "öd" maddesine kadar yayımlanabilmiştir. Yazar Konya'ya sürgüne gönderildikten sonra matbaası talan edildiği için sözlük, forma halinde satışa çıkarılmış ve matbaada bulunan formları da diğer eserlerle beraber yok edilmiştir (Ziyad 1994:377). Sözlük Osmanlı Türkçesinin söz varlığını bir bütün olarak ele alması bakımından kendisinden önce yazılmış sözlüklerden ayrılmaktadır. Sözlükteki maddeler Arap alfabesine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Sözlükte kendinden önce yayımlanan Kâmûs ve Lügat kitaplarından ve Osmanlı sahasında yayımlanan Fransızca-Türkçe, Türkçe-Fransızca ve batıda yayımlanan Fransızca-Türkçe (Bianchi) gibi sözlükler kaynak olarak kullanılmıştır. Sözlükte madde başlarının daha anlaşılır olmasını sağlamak için Doktor Hüseyin Remzî'nin lügatinde olduğu gibi resimler kullanılmıştır (Yavuzarslan 2009:183). Ebuzziya Tevfik, Ahmed Vefik Paşa'nın başlatmış olduğu Batı tarzında Türk sözlükçülüğü yöntemini daha da ileriye getirerek Osmanlı Türkçesinde ilk Batılı tarzda Türk sözlükçülüğünün temsilcisi olmuştur.

Baskıları:

1. İstanbul Matbaa-i Ebuzziya 1306-1308/1891 Resimli, I. Cilt 600 s., II. Cilt 601- 752 s.

208. Zübde-i Lugât-i Fârisiyye

Zübde-i Lugât-i Fârisiyye, Farsça-Türkçe bir sözlük olup Tophane-i Âmire tabur kâtiplerinden Hüseyin adlı bir kişi tarafından kaleme alınmıştır.

Hasan Hilmi Efendi Matbaası, İstanbul, 1308/1891, 61 s., taş baskısına göre Zübde-i Lugât-i Fârisiyye, sözlükle ilgili bilgilerin yer aldığı kısa bir önsözle başlar. Yazarın önsözde çocuklara yadigâr kalması amacıyla sözlüğün hazırladığını bildirdiği bu küçük sözlükte 3600 Farsça kelime derlenmiştir. Sözlük sütunlarla düzenlenmiş olup sayfaları çerçevesidir. Sözlük sayfaları ortalama onar satır ve altışar sütun halinde düzenlenmiş ve Farsça kelimelerin okunuşları harekeyle gösterilmiştir. Türkçe karşılıklar ise satır altlarına yazılmıştır (Öz 2016: 283). Maddeler alfabetik olarak sıralanmış, ilk ve ikinci harfler dışında, diğer harflerde alfabetik sıraya uyulmamıştır. Sözlükte Farsça fillere de yer verilmiştir.

Baskıları:

1. Hasan Hilmi Efendi Matbaası, İstanbul, 1308/1891, 61 s., taş baskı.

209. Lugât-i Fârisiyye

Lugât-i Fârisiyye, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş konu tasnifli bir sözlüktür. Yazarı, ilk kadın sözlük yazarı olarak bilinen Hatice Nakiyye Hanım'dır.

Tuhfe-i Nâîli 'deki bilgilere göre Hatice Nakiyye Hanım, 1262/1846 yılında dünyaya gelmiştir. Babası Osman Sâib Efendi bin Abdurrahim Efendi'dir. Bir ikizi de bulunan Nakiyye Hanım'ın doğumuna teyzesi şair Şeref Hanım tarih düşmüştür. Öğrenimini Sibyan Mektebi'nde tamamlayan yazara, annesi vefat ettikten sonra teyzesi şair Şeref Hanım bakmıştır. Teyzesinin ve babasının vefatından sonra yalnız kalan Nakiyye Hanım, Dârü'l-Mu'allimât'a devam ederek oradan mezun olmuştur. Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi, Osman Selahaddin Dede Efendi'ye bağlanarak Mevlevî olan yazar burada Mesnevî ve dönemin kıymetli hocalarından Hoca Mecîd Efendi'den Farsça dersleri görmüştür. Daha sonra Dârümuallimât'a öğretmen olarak atanır ve burada Farsça ve Osmanlı tarihi dersleri verir. Lügat-i Fârisiyye adlı sözlüğüyle II. Abdülhamit tarafından gümüş madalyayla ödüllendirilir. Öğretmenlikteki başarısından dolayı da kendisine üçüncü rütbe Şefakat Nişanı verilmiştir. Devrin ileri gelen edebiyatsever kadınlarının toplantılarına katılan Nakiyye Hanım, 1316/ 1899'da vefat etmiştir (Ahmadzadeh 2018: 18-20).

Lugât-i Fârisiyye, 1310/1892 yılında Farsça öğrenmek isteyenlere faydalı olması amacıyla kaleme alınmıştır. Lügat-i Fârisiyye, Sultan II. Abdülhamit Han adına yazılmış Türkçe kısa bir mukaddime ile başlar. Giriş ve hâtme bölümleri olmayan

sözlükte yazar, maddelerin fihristi ve kaynakları hakkında da herhangi bir bilgi vermemiştir. Sözlüğün düzenlenişinde bap ve fasıl başlıkları kullanılmamıştır. Sözcükler konularına göre tasnif edilmiş ve ilgili konunun başlığı altında sıralanmıştır. Sözlükteki maddeler alfabetik olarak sıralanmıştır. Farsça kelimelerin okunuşu yazılmamış, harekeleri belirtilmemiştir. Sözlüğün son kısmında, Arapça gramer konularına işlenmiştir. Sözlükte toplam 2153 kelime bulunup bunlar 41 konu başlığı altında sıralanmıştır (Ahmadzadeh 2018: 28-30). Lugât-i Fârisiyye ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

AHMADZADEH, Solmaz (2018), “*Hatice Nakîyye Hanım Lugât-i Fârisiyye*”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Baskıları:

1. Mekteb-i Sanayi Matbaası, İstanbul, 1310/1892, 67 s.

210. Resimli Lugât

Resimli Lugât, Ahmed Râsim, Halil Vahîd, Reşâd tarafından hazırlanmış ve yarım kalmış sözlüklerdendir. Sözlük sadece 176 sayfa yayımlanabilmiştir. Sözlükte Osmanlı Türkçesinde kullanılan başta Türkçe, Arapça ve Farsça ve ecnebi kelimeler derlenmiştir (Yavuzarslan 2009: 210).

Baskıları:

1. İstanbul, Artin Asaduryan Şirket-i Mûrettibiye Matbaası 1309/ 1892, 6+2+176

211. Müşviku’s-Sıbyân

Müşviku’s-Sıbyân, Farsça-Azerbaycan Türkçesi şeklinde yazılmış manzum bir sözlüktür. Yazarı 19.-20. yüzyıl Azerbaycan şairlerinden Tebrizli Muzattar Zenûzî’dir. Asıl adı Mîr Yâhyâ b. Mustafâ olan yazarın matbu bir Divan’ı da bulunmaktadır. Müşviku’s-Sıbyân, dokuz kıtalık bir sözlük olup 1308/1892 yılında Tebriz’de basılmıştır (Öz 2016:314). Müşviku’s-Sıbyân ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

Mîr Yahyâ b. Muztarr-ı Zenûzî-i Tebrizî, Âsâr-ı Türki, Haz. Hüseyin Muhammedzâde Sıddîk, Tahran: Tekdraht, 1382.

212. Lugât-i Meşhûre-i Fârisî yâhud Sermâye-i Fedâî

Lugât-i Meşhûre-i Fârisî yâhud Sermâye-i Fedâî, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı, Mehmed Sa'îd Efendi'dir.

1825 yılında İzmir'de dünyaya gelen Mehmed Sa'îd Efendi, İzmir İbtidai ve İdadi mekteplerinde okuduktan sonra İstanbul'a giderek yükseköğrenimini tamamlamıştır. Memleketine dönen yazar bir süre Resmi Vilayet Gazetesi'nde müdür ve başyazar olmuş, daha sonra Darülmüallimin müdürlüğüne getirilmiş, aynı zamanda İzmir İdadisi ve Debistân-ı Îrâniyân mekteplerinde Arapça ve Farsça dersler vermiştir. İzmir müftüsü olan babasının ölümü üzerine müftülüğe atanmış ve 22 yıl bu görevde bulunmuştur. Meşrutiyetin ilanından sonra İzmir milletvekili olmuş ve 1921 senesinde vefat etmiştir.

Hizmet Matbaası, İzmir, 1311/1893, 56 s., tarihli baskısına göre, Lugât-i Meşhûre-i Fârisî iki bölüm halinde hazırlanmış küçük bir sözlüktür. Mehmed Sa'îd, sözlüğünü İzmir İdadi Mektebinde Arapça ve Farsça hocalığı yaptığı yıllarda öğrencilerinin Farsça derslerine tuttukları notları gözden geçirerek hazırlamıştır. Öğrencilerin isteği üzerine de 1893 yılında sözlüğü bastırılmıştır. Sözlük, iki bölüm olarak hazırlanmıştır. "Âlim hocanın İzmir İdadi Mektebinde açıkladığı meşhur kelimeleri" anlamındaki Farsça başlıklı birinci bölümde başında sayılar ve gün adları ile Farsça basit ve birleşik isim ve sıfatlar derlenmiştir. Yaklaşık 1000 kelimedenden oluşan bu bölümde kelimeler alfabetik olarak 32 fasla ayrılmıştır. Fasıldaki kelimeler ise harf sırasına bakılmaksızın satır halinde yan yana dizilmiş ve Türkçe karşılıkları satır atlarına yazılmıştır. "Ders sırasında açıklanmış ve Burhân-ı Kâtî' ve diğer kitaplardan alıntılanmış bazı Farsça kurallı ve kuralsız masterlar, bazı Farsça deyimler ve vezinlerin zikri hakkında " anlamındaki Farsça başlıklı ikinci bölümde ise Burhân-ı Kâtî' ve adları belirtilmeyen diğer sözlüklerden derlenen kurallı, kuralsız, basit ve birleşik olmak üzere 1.000'i aşkın Farsça fiil derlenmiştir. Bu bölüm yirmi beş fasıldan oluşmaktadır. Sözlüğün sonunda ise "Hitâb be ferzend-i ercümend Mehmed İsmâ'il Fedâî" başlığı altında yazar kendi oğlu için manzum ve mensur öğütler yazmıştır (Öz 2016:285-286).

Baskıları:

1. Hizmet Matbaası, İzmir, 1311/1893, 56 s.

213. Lugâtü Selâs (Se Zebân, Üç Til)

Lugâtü Selâs, Arapça, Farsça ve Çağatay Türkçesi olmak üzere üç dildeki kelimelerin karşılıklarını veren konu tasnifli bir sözlüktür. Yazarı, ‘Âlim Can el Barûdî’dir.

Sözlük, yazarın kısa bir önsözü ile başlar. Sözlüğün baskısında sayfalar, cetveli ve çerçevesi şeklinde altışar sütun hâlinde düzenlenmiştir. Sayfaların ilk ve dördüncü sütununda Arapça, ikinci ve beşinci sütununda Farsça, üçüncü ve altıncı sütununda Türkçe kelimeler yazılmıştır. Konular ‘fasl’ başlığı ile ayrılmış, her fasılda bir konuya ilişkin kelimelerin üç dildeki karşılıkları verilmiştir. Sözlükte başlıklar her üç dilde yazılmıştır. Sayıların gösterildiği onuncu fasla kadar, sözlükte çeşitli konu başlıkları altında Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere toplam 1.086 kelime derlenmiştir. Derlenen kelimelerin 362’si Türkçe, 362’si Arapça ve 362’si Farsça olup harekeyle gösterilmiştir (Öz 2016: 334-335).

Baskıları:

1. Lügatü Selâs (Se Zebân, Üç Til), Matbaatü’l-Hizane, Kazan, 22 Safer 1311/12 Eylül 1893, 42 s.

214. Tercüme-i Galatâtü’l-Avâm

Tercüme-i Galatâtü’l-Avâm, galat risalelerinin ilki sayılan ve Kemalpaşazâde tarafından kaleme alınan “et-Tenbih ‘ala Galati’l-Cahil ve’n-Nebih” adlı Arapça eserin Türkçe çevirisidir. Eserin kim tarafından kaleme alındığı, baskı yeri ve tarihi belli değildir. Eserin Arapça önsözünde Kemalpaşazâde, dili doğru kullanmanın öneminden, lafız-mana ilişkisinden, dini ilimlerin temel dili olan Arapçayı kurallarına göre kullanmanın gereğinden, galatların bazılarının avamdan bazılarının da havastan kaynaklandığından bahseder (Develi 1997:105). Sözlükle ilgili yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

DEVELİ, Hayati (1997), “*Kemalpaşazade ve Ebussuud’un Galatat Defterleri*”, İlmî Araştırmalar, S. 4, İstanbul, s. 99-125.

KÜLEKÇİ, Cahit (2012), “*İbn-i Kemâl’in ‘Galatâtü’l-‘Avâm’ İsimli Risâlesi*”, Hikmet Yurdu, Yıl: 5, C: 5, Sayı: 10, Temmuz – Aralık 2012/2, ss. 261 – 274.

Nüshaları:

1. İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 9527, Serez 3879.

Baskıları:

1. İstanbul, Alem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekası, 1311/1893, 18 s.

215. Lugât-i Musâhabet

Lugât-i Musâhabet, Necip Asım Yazıksız tarafından yazılmış ansiklopedik bir sözlüktür.

1861’de Kilis’te doğan Necip Asım Balhasanoğulları diye tanınan bir sipahi ailesindedir. İlk ve orta öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra 1875’te Şam Askerî İdâdisi’ne kaydolmuş; bir süre sonra kaydını Kuleli Askerî İdâdisi’ne aldırıştır. 1879’da girdiği Mekteb-i Harbiyye’den mülâzım-ı sâni rütbesiyle mezun olmuştur. İstanbul’da çeşitli askerî rüşdiyelerde ve Mekteb-i Harbiyye’de Fransızca, Türkçe ve tarih muallimliği görevlerinde bulundu. 1913 yılında miralaylıktan emekliye ayrılan yazar, daha sonra Dârülfünun’da Türk tarihi ve Türk dili müderrisi olarak görev yaptı. 1927’de Büyük Millet Meclisi’nde Erzurum Mebusu olarak girmiş 1935 yılında İstanbul’da vefat etmiştir (Uçman 2006:493).

Necip Asım, Lugât-i Musâhabet adlı eserini Larousse sözlüğünün sonunda bulunan notlardan faydalı olan kısımları tercüme ederek ve kendisinin de yararlı olabileceğini düşündüğü bazı maddeler ekleyerek hazırlamıştır. Sözlüğe “Lugât-i Musâhabet” adını da insanların kullandığı tabirleri açıklayarak gençlere faydalı bir sohbet ortamı teşkil etmek amacıyla vermiştir. 1 Rebiülevvel 1311/ 12 Eylül 1893 tarihinde yayımlanan bu ansiklopedik sözlük, 112 sayfa olup 140 madde başı kelime içermektedir. Sözlükte madde başları için Fransızca karşılıklar da verilmiştir. Alfabetik olarak sıralanmış 22 baptan oluşur. Sözlükte kelimelerin harekeleri belirtilmemiştir (Günel 2018: 14).

Baskıları:

1. İstanbul Mekteb-i Sanayi Matbaası 1311/1893, 1+112 s.

216. Lugât-i Nâcî

Lugât-i Nâcî, Türkçede kullanılan Arapça ve Farsça kelimeler ile Batı dillerinden Türkçeye geçmiş kelimeleri içeren bir sözlüktür. Yazarı, Muallim Nâcî’dir.

Asıl adı Ömer olan yazar İstanbul'da Saraçhanebaşı'nda doğmuştur. İlköğrenimine Fatih'teki Feyziye Mektebi'nde başlamış, babasının ölümü üzerine dayısının yanına Varna'ya gitmiştir. Varna'da sülüs yazı ve Arapça ve Farsça dersleri alıp öğrenimini tamamladıktan sonra Varna rüştiyesinde öğretmenlik yapmıştır. Fransızcayla ilgilemiş, telhis ve aruz dersleri almış bazı şiir denemeleri yapmıştır. Giritli Aziz Efendi'nin Muhayyelât'ındaki bir hikâyenin kahramanının adı olan Nâci'yi kendisine mahlas seçmiştir. Yazarın hayatı Varna'ya mutasarrıf olan Sait Paşa'nın özel kâtabi olmasıyla değişir. 1883'te Tercümân-ı Hakikat'in edebî sütununu yönetince gazetede yazdığı şiirler ve Fransızcadan yaptığı çevirilerle kısa zamanda tanınır. Daha sonra çeşitli gazete ve dergilerde yazan Muallim Nâcî, yazdığı yazılarla dönemin edebiyat tartışmalarına katılır. 1889'da Türkçe'ye yapmış olduğu hizmetlerden dolayı altın madalyayla Stockholm'de toplanan VIII. Müsteşrikler Kongresi tarafından ödüllendirilir. 1891'de "Gazi Ertuğrul Bey" adlı manzumesini padişaha takdim edince II. Abdülhamid tarafından rütbe ve nişanla ödüllendirilip maaşa bağlanarak, Osmanlı tarihini yazmakla görevlendirilmiştir. Bu görevdeyken 1310/1893 yılında vefat etmiştir (Uçman 2005: 315).

Lugât-i Nâcî, H. 1306/M. 1891'de ilkin 'Çocuklar İçin Lugat Kitabı' adıyla ve "fetvâ" kelimesine kadar olan yarısı basılabilmiş, 1310/1893'te Muallim Nâcî'nin ölümü üzerine geri kalan kısmı 1316/1894'te arkadaşı Müstecâbizâde İsmet tarafından tamamlanarak aynı isimle yayımlanmıştır. Lugat-ı Nâcî önce kelimelerde harekelerin esas alındığı bir düzenlemeyle 1317, 1318'de iki defa basıldıktan sonra 1322'de Tâhirülmevlevî dördüncü baskısını yapan Kırkor Fâik Efendi'nin isteği üzerine eseri Tâhirülmevlevî harf sırasına göre düzenlemiştir. Tâhirülmevlevî bu düzenlemede sözlükte kendince bazı değişiklikler yapmıştır. Yaklaşık 18.000 madde başı kelime içeren sözlükte bu maddelerin 14. 000 kadarı Arapça, 3.000 kadarı Farsça geri kalanı ise Batı kökenli kelimelerdir. Sözlükte, bazı kelimelerin asıl (fasih) şekillerini değil de Türkçedeki telaffuzlarının esas alınması bir yenilik sayılmıştır. Sözlüğün bu özelliği yazar tarafından belirtilerek giriş bölümünde hangi kelimenin nasıl kullanılması gerektiği hakkında bilgi verilmiştir. Sözlükte kelimelerin kendi dillerindeki anlamları değil de Türkçede kazandıkları anlamları yazılmıştır. Sözlükte "sözlük dışı açıklama" denebilecek bazı notlar da bulunmaktadır. Sözlükte sadece kelimelerin hangi dilden geldiği yazılmış, gramer kısaltmalarına ise yazılmamıştır. Madde başları içinde bazı ara

maddeler, deyim ve terkipler de yazılmıştır. Özellikle “fetvâ” kelimesinden sonra bir kısım kelimeler hakkında uzun açıklamalar yapılarak ve bazı özel isimlere de yer verilmiştir. Sözlüğün bir diğer özelliği de yazarın kendi şiirlerinden veya başka şairlerden örnek olarak çeşitli mısra ve beyitleri nakletmiş olmasıdır (Uçman 2003: 219-220). Sözlük üzerine yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

TİMURTAŞ, Faruk Kadri (1978), “*Muallim Nâcî ve Lûgatı*”, İstanbul.

ŞAFAK, Yakup (1994), “*Lûgat-ı Nâcî ve Kamus-ı Türki’deki Farsça Kelimelerin İmlâ ve Telaffuz Yönünden Karşılaştırılması*”, Yedi İklim, sy. 46, İstanbul, s. 80-83.

YETİŞ, Kazım (2003), “*Lûgat-i Naci ne Dereceye Kadar Muallim Naci’nindir ?*”, Türk Dili, (616), s. 417-423.

Baskıları:

1. (İstanbul) -- -- 3+1426 s.
2. İstanbul, – 1308/1891, 960 s.
3. İstanbul, Asır Matbaa ve Kütüphanesi 1317/1899, 3+1426 s.
4. İstanbul, Asır Matbaası 1322/1904, 2+819 s.
5. İstanbul, Elif Ofset 1978 3+960 (Tıpkıbasım) +16 s.

217. Kâmûs-ı ‘Arâbî

Kâmûs-ı ‘Arâbî, Arapçadan Türkçeye şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı, Şemseddin Sâmî’dir.

Şemseddin Sâmî’nin verdiği bilgilere göre alfabetik olarak düzenlenmiş Arapça-Türkçe bu sözlüğün iki büyük cilt halinde 2000 sayfayı aşacak bir hacme ulaşılması planlanmışsa da sözlüğün sadece cîm (ج) harfine kadar olan 500 sayfalık bölümü yayımlanabilmiştir (Gökçe 1998: 17-18).

Baskıları:

1. İstanbul Mahmud Beğ Matbaası, 1313/1895, 480 s.

218. Kâmûs-ı Osmânî

Kâmûs-ı Osmânî, Türkçede kullanılan Arabî, Fârisî, ecnebî söz varlığını içeren bir sözlüktür. Yazarı, Tanzimat ve Servet-i Fünûn yazarlarından Mehmed Salâhî'dir.

Kâmûs-ı Osmânî, iki cilt, dört kısım halinde hazırlanmıştır. Sözlüğün her kısmı müstakil bir yayım olarak tasarlanmış ve bu düzene göre bastırılmıştır. Sözlüğün birinci cildinin başındaki iki sayfalık bir mukaddimede içeriği, yöntemi ve neşrine dair bilgiler yer almaktadır. Sözlük bölümünde madde başı kelimeler önce Arap alfabesine göre dizilmiş, daha sonra harfler fetha, kesre ve zamme hareketleri ile sınıflandırılmıştır. Sözcükler hareketlerine göre sıralanması sözlükten faydalanmayı azaltmıştır. Sözlükte yazarın tabiriyle 'Ecnebî dillerinden gelen kelimelerin' kökeni, anlamı ve hangi sahada kullanıldığı anlatılmış, bazı kelimeler için örnek cümle nakledilmiştir. Sözlükte kelimeler, açıklaması yapıldıktan sonra ayet-i kerîme, hadîs-i şerîf, vecize, darb-ı mesel, manzûm/mensûr parçacıklarla örneklendirilmiştir. Kâmûs-ı Osmânî, döneminde yazılmış sözlüklere göre içerdi edebî malzemenin bolluğuyla dikkat çektiğinden yazarın deyimleriyle bir 'mecnû'ai edebiyât' niteliğindedir (Tanyıldız 2019:4-8). Kâmûs-ı Osmânî ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

TANYILDIZ, Ahmet (2019), "Sözlük Bilimi Açısından Mehmed Salâhî Bey'in *Kâmûs-ı Osmânî'si*", Uluslararası İslâm Bilim Tarihi ve Fuat Sezgin Sempozyumu, 15-17 Şubat 2019, Diyarbakır.

219. Lugât-i Fârisiyye

Lugât-i Fârisiyye, Ahmed Râsim'e ait olduğu iddia edilen bir sözlüktür. Yalnızca iki kaynakta adı geçen sözlüğün nüshalarına ulaşılamamıştır.

İbnülemin ve Bursalı Mehmed Tâhir, Ahmed Râsim'in yazma halde olan eserleri arasında 'Lugât-i Fârisiyye' adıyla bir sözlüğünün olduğunu söyler. İbnülemin, Ahmed Râsim'in Divan'ından başka, mensur eserlerini görmediğini bildirirken Mehmed Tâhir ise Lügât-i Fârisiyye'nin 30.000 kelimeyi içerdiğini söyler (Öz 2016:286-287).

220. Lugât-i Erba'a

Lugat-i Erba'a, isminden de anlaşılacağı üzere dört dilli bir sözlük olup Arapça-Farsça-Türkçe-Yunanca şeklinde düzenlenmiştir. Sözlüğün yazarı, Hâfiz İbrâhîm-i Hanyavî'dir. Yazar hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, T. 1788 numaralı nüshasına göre Lugât-i Erba'a, giriş, üç bap ve bir hatimeden meydana gelmektedir. Yunanca öğretmek amacıyla hazırlanan sözlüğün giriş kısmında Yunancanın temel dil özellikleri, fiil yapısı ve kelime türetme şekilleri hakkında bilgiler verilmiştir. Birinci bapta Türkçe olarak zaman ve şahıslara göre Yunanca fiil çekimleri örneklerle anlatılmış, devamında çok kullanılan bazı fiillerin mastar halleri, dört dildeki karşılıklarıyla birlikte sırasıyla Arapça, Farsça, Türkçe ve Yunanca olarak gösterilmiştir. Sözlüğün isimlere ayrılan ikinci babında maddeler 20 konu başlığı altında sıralanmıştır. Üçüncü bapta da gramer konuları işlenmiş ve bir başlık altında ilgili konunun dört dildeki örnekleri gösterilmiştir. Sözlüğün hatime bölümünde ise konuşmaya yönelik olarak dört dilde birbirinin karşılığı olan cümle, beyit ve özlü söz örnekleri nakledilmiş, Arapça, Farsça, Türkçe ve Yunanca sayılar yazılmıştır (Öz 2016:287-288).

Nüshaları:

1. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, T. 1788.

221. Kâmûs-ı Türkî

Kâmûs-ı Türkî, Osmanlı Türkçesinde kullanılan başta Türkçe kelimeler, Arapça ve Farsça kelimeler ile Batı dillerinden geçmiş kelimeleri içeren kapsamlı bir sözlüktür. Yazarı, Şemseddin Sâmî'dir.

Şemseddin Sâmî'nin en önemli eseri Osmanlı sözlükçülüğünde bir dönüm noktası sayılan Kâmûs-ı Türkî'dir. Şemseddin Sâmî, Osmanlı Türkçesinde kullanılan Türkçenin yaşayan tüm söz varlığını almaya çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur. Ayrıca sözlükçülüğe getirdiği modern sözlükçülük ilkeleri ve Osmanlı Türkçesi konusundaki görüşleriyle de dönemindeki aydınlardan ayrılır. Kâmûs-ı Türkî'nin ilk sayfalarında yer alan 'İfâde-i Merâm' başlıklı bölümde Şemseddin Sâmî'nin Türk dili konusundaki görüşleri ve Türk sözlükçülüğünün nasıl olması gerektiği konusundaki düşünceleri bulunmaktadır. Daha sonra Kâmûs-ı Türkî'de kullanılan kısaltmaların dizini verilmiştir. Madde başı kelimenin kökeni, ses bilgisi, biçim bilgisi, sözdizimsel kullanımı ve anlam bilgisi hakkında en ince ayrıntıların verildiği kısaltmaları, nesih yazı ve rik'a yazıyla olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Osmanlı sözlükçülüğünde ilk defa bu kadar kısaltma kullanılmıştır. Sözlükte Türkçe kelimelerin telaffuzlarını gösterebilmek için daha önce Ahmed Vefik Paşa ve Ebuzziyâ Tevfik tarafından eklenen özel işaretleri

daha da geliştirerek kullanılmış böylelikle sözcüğün telaffuzunu açıkça gösterilmiştir. Şemseddin Sâmî, sözlüğünde Türkçede kullanılan ve yabancı sözcüğünü almaya çalışmış ve kendisinden önce yazılmış sözlüklerden farklı olarak Arapça ve Farsça kelimelerin tamamını değil, Osmanlı şair ve yazarları tarafından kullanılanları derlemiştir. Sözlükte kelimelerin kökenleri belirtilmiş ve etimolojik açıklamalarda bulunulmuştur. Bu yönüyle sözlük ilk etimolojik sözlük olarak da değerlendirilmektedir. Ayrıca sözlüğe eski Türkçede yer alıp Osmanlı Türkçesinde artık kullanılmayan kelimeleri de almıştır. Sözlüğe kelimelerin mecaz kullanımları dâhil edilerek örnekleriyle gösterilmiştir. Türkçenin ses dizgesi ilkelerine uyarak yeni biçimler alan bazı Arapça ve Farsça kelimeler “zebânzed” tabiriyle orijinal imla içerisinde Osmanlı Türkçesindeki biçimleri gösterilmiştir. Arapçada hiç duyulmamış veya yaygın olmayan bâbdan çekimi yapılan kelimeler, Osmanlı Türkçesindeki kullanımlarıyla tespit edilip bu sözlükte verilmeye çalışılmıştır. Kelimelerin anlamları 1. anlam ve 2. anlam şeklinde rakamlarla sıralanmıştır. Yakın anlamda kullanılanların arasına virgül, anlamları açıklamak üzere verilen örnek cümleler ise iki nokta ile birbirinden ayrılmıştır. Madde başlarında gerekli noktalama işaretleri kullanılmıştır (Yavuzarslan 2009:223-244). Sözlükte yer alan 29.000 civarındaki kelimenin yaklaşık üçte biri Türkçe, geri kalan kısmı Arapça, Farsça, Fransızca, Rumca, İtalyanca ve diğer yabancı dillerden giren kelimelerden ibarettir. Sözlük ilk kez 1317/1899-1900 yılında iki cilt halinde, ilk iki fasikülü Şemseddin Sâmî tarafından yayımlanmış, geri kalan kısmı ise İkdamcı Ahmed Cevdet tarafından yayımlanmıştır (Uçman 2010:522). Sözlük 20. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin söz varlığını göstermesi ve Türk adına ilk defa yer vermesi açısından değer taşımaktadır. Sözlük ile ilgili yapılmış çalışmalar şunlardır:

SERTKAYA, Osman Fikri (1967), “Şemseddin Sami ve Kâmûs-i Türkî”si: Doğumunun 117. Ölümünün 63. Yıldönümü Dolayısıyla”, Türk Kültürü, 56, 577-581.

SERTKAYA, Osman Fikri (1985), “Şemseddin Sami ve Kâmûs-i Türkî”si”, Türk Edebiyatı, İstanbul, 141, 24-25.

DEMİRAY, Kemal (1981), “Sözlükçülüğümüzde Önemli Bir Aşama ve Kamûs-i Türkî”, Türk Dili Dergisi, XLIII, s. 24-26.

GÜLSEVİN, Selma (1992), “Türkçede Fülden İsim Yapan Ekler ve Kullanışları: Kamus-ı Türki’ye Göre”, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,

Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya.

ESENTÜRK, Emel (2000), “*Türkçe Sözlük ve Kamus-ı Türki’deki Deyimlerin Karşılaştırılması*”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli.

GÜR, Kasım (2003), “*Kamus-ı Türki’de İsimden İsim ve Fiil Türeten Ekler*”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar.

YAVUZARSLAN, Paşa (2004), “*Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî’nin Kâmûs-ı Türkîsi*”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 44/2, Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. s. 185-202.

ÜNSAL, Sevgi (2008), “*Semseddin Sâmî’nin Kâmûs-ı Türkî’sindeki Edebiyat Terim ve Kavramlarının Dizini*”, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.

ÇİÇEK, Ali (2009), “*Sözlük Bilimi Açısından Kamûs-ı Türkî Üzerine Bir İnceleme*”, Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, cilt.11, ss.183-193.

Şemseddin Sâmî, Kâmûs-ı Türkî (Latin Harfleriyle), (Haz. Raşit Gündoğdu, Niyazi Adıgüzel, Ebul Faruk Önal), İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2012.

DOĞRU, Fatih (2013), “*Kâmûs-ı Türkî’den Türkçe Sözlük’e Anlam Değişmeleri – Eylemler*”, Turkish Studies, Volume 8/9, Summer 2013, p. 1183-1222.

PETEK, Erhan (2016), “*İhyâsı Arzu Olunur Lüzumlu Kelimâttandır: Kâmûs-ı Türkî*” ve “*Derleme Sözlüğü’nde Olup “Güncel Türkçe Sözlük”te Olmayan Kelimeler*”, Diyalektolog Ulusal Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, Yaz, Sayı: 12, s.105-120.

RAHİMİ, Ferhad (2017), “*Ali Çiçek’in Yazısı Üzerinden Şemseddin Sami’nin Kâmûs-ı Türkî’sinin Sözlük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi*”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 6/1, s. 196-210.

Baskıları:

1. İstanbul, İkdam Matbaası 1317-1318/1899-1900, I. Cilt 2+796, II. Cilt 797-1574+1 s.
2. İstanbul, Elif Ofset 1978, I. Cilt 796 s, II. Cilt 797-1574+1 (Tıpkıbasım)+16 s.

222. Ed-Derâriyyü'l-Lâmi'ât fi Müntehabâti'l-Lugât

Ed-Derâriyyü'l-Lâmi'ât fi Müntehabâti'l-Lugât, Türkçe-Arapça şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı, Muhammed Ali el-Ünsî'dir. Muhammed Ali el-Ünsî, Beyrut Bidâyet Mahkemesi başkâtibidir. Kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

Muhammed Ali el-Ünsî mukaddimede sözlüğünü Ed-Derâriyyü'l-Lâmi'ât fi Müntehabâti'l-Lugât olarak adlandırdığını kaydeder. Yazar sözlüğünü hazırlarken faydalandığı kaynakların adlarını söylemiştir. Sözlüğün tertibi konusunda ise “Bu lugatı hece harflerine göre tertib ettim” der. Buna göre sözlük Osmanlı Türkçesinde kullanılan alfabedeki harf sayı ve sırasına göre otuz bir bâba ayrılmış olup kelimeler, ilk harflerinin harekesine göre değil, Türkçe kelimeyi oluşturan harflerin kelime içindeki sıralanışlarına göre sıralanmıştır. Türkçe kelimelere karşılık verilen Arapça kelimelerin sadece teklik halleri yazılmış, çokluk halleri gösterilmemiş ve örneklerle açıklanmamıştır (Kaş 2007: 51-53). Sözlük 1318/1900 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

223. Mükemmel Osmanlı Lugâti

Mükemmel Osmanlı Lûgati, Osmanlı Türkçesinde kullanılan Arapça ve Farsça kelimeleri içeren bir sözlüktür. Sözlük, Ali Nazîmâ ve Faik Reşad tarafından hazırlanmıştır. Sözlük Osmanlı sahasında kullanılan Arapça ve Farsça kelimeleri içermesi bakımından Lûgat-ı Nâcî'ye benzer ancak ondan farklı olarak Batı Türkçesinden geçen kelimeler de sözlüğe dâhil edilmiştir. Sözlüğe madde başı olarak alınan kelimeler, Osmanlı alfabesindeki harf sırasına göre dizilmiştir (Yavuzarslan 2009: 245). Sözlük üzerine yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

BİRİNCİ, Necat, YETİŞ, Kâzım, vd. (2002), *Ali Nazîmâ-Faik Reşad, Mükemmel Osmanlı Lûgati (Türkiye Türkçesi Sözlükleri Projesi Eski Sözlükler Dizisi: 4)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

224. Seci ve Kafiye Lugâti

Seci ve Kafiye Lugâti, Alî Seydî ve Melkon Han tarafından hazırlanmıştır. Seci ve Kafiye Lugâti 1323/1905 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Sözlük 863+7 sayfadan oluşur. '55 cüz'den oluşan sözlüğün her seksen sayfasına 100 para değer biçilmiştir. Sözlüğün son yedi sayfasında 'hata ve savâb (doğru ve yanlış) çizelgesi' bulunmaktadır. Sözlük 6 mısralı 5 bendden oluşan ve Sultan Abdülhamid Han'ın övgüsünü içeren bir manzume ile başlamıştır. Daha sonra sözlüğün mukaddimesi yazılmış, mukaddimede sözlüğün önemi ve gerekliliği hakkında bilgiler verilmiştir. Klâsik edebiyatımızda ahengi sağlayan en önemli unsurun nazımda vezin ve kafiye, nesirde ise seci olduğunu söyleyen Ali Seydi bu iki unsuru göz önüne alarak bu doğrultuda bir lügatın hazırlanması gerektiğini belirtir. Mukaddimeden sonra "Kitabın Tarz-ı Tertîb ve Taharrisi ile İşârâtı Hakkında Bazı İfâdât" başlıklı bölümde sözlükten yararlanması için sözlüğün düzeni ve sözlükte kullanılan işaretlerin anlamları açıklanmıştır. Bu bölümden sonra yaklaşık 15.000 kelimenin derlendiği sözlük kısmı yer almaktadır. Sözlük bölümünde sayfalar iki sütuna ayrılarak kelimeler verilmiştir. Bazı kelimeler için örnek beyit nakledilmiştir (Şığva 2009: 1069-1071). Sözlük ile ilgili yapılmış çalışmalar şunlardır:

ŞİĞVA, Bülent (2009), "*Sec'i ve Kafiye Lügati*", Turkish Studies, Sayı: 4/4 Yaz 2009, s. 1068-1072.

Baskıları:

1. İstanbul Matbaa-i Kütüphane-i Cihan 1323/1905, 863+7 s.

225. Kâmûs-ı Fârisî

Kâmûs-ı Fârisî, Farsça-Türkçe şeklinde iki cilt halinde düzenlenmiş kapsamlı bir sözlüktür. Yazarı Mehmed İzzet'tir.

İstanbul, Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 135 (C I), Lgt. 136 (C II) numaralı nüshasına göre, Kâmûs-ı Fârisî'nin ilk müsvedde hali 1881'de bitirilmiştir. İtmam kaydına göre ise temize çekilmiş hali 19 Mart 1906'da tamamlanmıştır. Basılmak üzere son şekliyle hazırlanan sözlük, basılmamış ve İstanbul Millet Kütüphanesine konulmuştur. Sözlüğün birinci cildi 1320/1902, ikinci cildi ise 1323/1905 yılında tamamlanmıştır. Sözlüğün başında bir önsöz ve mukaddime bulunur. Önsözde Sultan II.

Abdülhamit'e övgü ve sözlük hakkında bilgiler bulunmaktadır. Önsözde Burhân-ı Kâti'daki maddeleri tam alfabetik sırada yeniden düzenlemek ve böylelikle aranılan kelimeyi bulmada yaşanan zorlukları gidermek amacıyla yazıldığı söylenmiştir. Sözlüğün mukaddimesinde ise Farsça gramer konuları anlatılmıştır. Burhân-ı Kâti'daki maddelerin tamamı sözlüğe dâhil edilmiş, daha pek çok sözlük ve kaynak taranarak elde edilen bilgilerle sözlük zenginleştirilmiştir. Bazı Farsça kelimelere yapılan Türkçe karşılıklar haricinde ansiklopedik bilgi niteliğinde açıklamalar yapılmıştır. Farsça madde başının sözlüklerdeki anlamları, Türkçe karşılıkları, mecazi anlamları yazılarak bu maddeyle kurulan birleşikler ve tamlamalar Türkçe karşılıklarıyla yazılmıştır. Maddenin varsa manzum, mecazi, deyim ve terim anlamları gösterilmiş, herhangi bir atasözünde geçiyorsa örnekleri nakledilmiştir (Öz 2016:288-294). Maddenin ad olduğu nesne, madde, canlı, bitki ve benzerlerinin nitelik ve nicelikleri üzerinde durulmuştur. Madde başı olarak verilmiş özel adlar ve yer adları hakkında bilgiler verilmiştir.

Mehmed İzzet'in 1289/1881 tarihli Muhtasar Kâmûs-ı Fârisî ve 1324/1908-09 tarihli İnkışâf-ı Kâmûs-ı Fârisî yâhud Fihrist-i Kâmûs-ı Fârisî, adlı sözlükleri yazarın kendisi tarafından Kâmûs-ı Fârisî'den seçme ve özetleme yoluyla hazırladığı sözlüklerdir.

Nüshaları:

1. İstanbul, Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 135 (C I), Lgt. 136 (C II).

226. Defter-i Galatât

Defter-i Galatât, Türkçede yanlış kullanılan kelimelerin derlendiği bir sözlüktür. Yazarı, Alî Seydî'dir.

Defter-i Galatât'ta maddeler, iki sütuna ayrılan sayfalarda, Arap alfabesine göre sıralanmıştır. Mukaddimede galat-ı meşhurun fâsîh-i mehcûrdan evlâ olduğunu, abes kelimeleri dilden atmanın abesle işigal demek olacağını belirtir. Sözlüğü yazma sebebini ise aydın kimsenin galat kelime ile sahîh ve fâsîh olan kelime arasındaki farkı bilecek seviyede olması gerektiğini ve bu farkı belirten eserlere duyulan ihtiyaca binaen bu eseri kaleme aldığını belirtir. Dua ile biten mukaddime bölümünden sonra 'İşârât-ı mahsûsa' başlığı altında sözlükte kullanılan kısaltmalar verilmiştir. Sözlükte ilave kısmıyla beraber 1254 Arapça, 158 Farsça, 43 Batı dilleri kaynaklı kelime, 422 Türkçe, 1 Çince, 2 Süryanice kelimenin yanında 3 Farsça-Türkçe, 2 Farsça-Arapça, 3 Arapça-

Türkçe, 8 Arapça-Farsça, 4 Türkçe-Arapça, 1 Batı kaynaklı-Türkçe, 2 Batı dilleri kaynaklı-Farsça gibi iki dilden kaynağını alan kelimeler ile müşterek tabiriyle kaynak gösterdiği bir kelime bulunmaktadır. Batı kaynaklı kelimeler Latin alfabesiyle yazılmıştır. Sözlükte esas metinden sonra ‘Kısm-ı Sâni’ adlı kavramlar sözlüğü mahiyetinde ilave bir sözlük bulunmaktadır. Bu kısımda maddelerin yanında kelimelerin kaynakları kısaltmalarla gösterilmiş, eş ve yakın anlamlı kelimeler arasındaki ince farklılıklar gösterilmiştir. İlave bölümü net bir şekilde alfabetik sırayla düzenlenmemiştir. İlave bölümünden sonra yazar, küçük bir lahika ve diğer eserlerini tanıttığı küçük bir yazıyla eserlerini bitirir (Şişman 1997: VIII-IX). Defter-i Galatât ile ilgili yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

ŞİŞMAN, Rabia Şenay (1997), “*Defter-i Galatat*”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

ŞİŞMAN, Rabia Şenay (2019), *Ali Seydî, Defter-i Galatât / Dil Yanlışı Sözcükler Defteri*, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul.

Baskıları:

1. İstanbul Matbaa-i Kütüphane-i Cihan, 1324/1908, 248+2 s.

227. İnkişâf-ı Kâmûs-ı Fârisî yâhud Fihrist-i Kâmûs-ı Fârisî

İnkişâf-ı Kâmûs-ı Fârisî yâhud Fihrist-i Kâmûs-ı Fârisî, Türkçe-Farsça şeklinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Mehmed İzzet’in Kâmûs-ı Fârisî’den düzenlemeler yaparak hazırladığı bir sözlüktür.

İstanbul, Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 138 numaralı nüshasına göre İnkişâf-ı Kâmûs-ı Fârisî yâhud Fihrist-i Kâmûs-ı Fârisî, 1324/1908-1909 yılında yazılmıştır. Sözlükte Türkçe maddeler alfabetik olarak sıralanmış ve Farsça karşılıkları gösterilmiştir. Müsvedde halinde olan sözlüğün bazı maddeleri eksik, bazılarıysa yazılmamıştır. Müsvedde halde olsa da sözlük çok fazla madde içerir. Sözlükte madde başı yapılan Türkçe kelimenin Farsça karşılığı ve Farsça eş anlamlıları gösterilmiştir. Ardından madde başı yapılan kelimeyle kurulan bazı Türkçe terkipler sıralanmıştır, bu terkipler sözlükte önemli bir yer tutmaktadır. Yaygın olarak kullanılmayan Türkçe kelimeleri madde başı olarak sözlüğüne dâhil etmediğini, bunların yerine Türkçede

kullanılan Arapça ve Farsça tabirleri Türkçe bir kelime gibi kabul ettiğini söyleyen yazar, sözlüğünde eski sayılabilecek Türkçe kelimeleri eklemiştir (Öz 2016:194-295).

Nüshaları:

1. İstanbul, Millet Kütüphanesi, A. Emirî, Lgt. 138.

228. Resimli Kâmûs-ı Osmânî

Resimli Kâmûs-ı Osmânî, Osmanlı Türkçesinde kullanılan başta Türkçe olmak üzere Arapça, Farsça ve Batı dillerinde geçen kelimeleri içermektedir. Yazarı, Ali Seydî'dir.

Ali Seydi Bey, 24 Mart 1870 tarihinde Erzincan'da dünyaya geldi. Erzincan Askerî Rüştiyesi ile Mülkiye İdadisini bitirdi. Mülkiyedeki öğrenimi sırasında şiiire olan ilgisiyle mektebin önde gelen şairleri arasında yer aldı. 1891'de bu okulun yüksek kısmından mezun oldu ve Şûrâ-yı Devlet Kalemî'nde devlet hizmetine girdi. Bir taraftan da Numûne-i Terakkî Mektebi ile idâdilerde hesap, hendese, kitâbet, imlâ ve tarih hocalığı yaptı. Daha sonra devletin çeşitli kurumlarında muallim, mümeyyiz, başmümeyyiz, müfettiş, vali, vali vekilliği gibi görevlerde bulundu. Elazığ valiliğinden azledildikten sonra eğitim öğretim hizmetlerine ağırlık vermiş, eser yazmakla meşgul olmuştur. 1933 yılında Trabzon mebusu seçilerek Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girdiyse de çok geçmeden hastalanarak vefat etmiştir (Uzun 1989: 442-443). Tarih, Dini ve ahlak alanlarında da eserleri olan yazarın Resimli Kamus-ı Osmanî, Seci ve Kafıye Lugâti, Lugatçe-i Edebiyât, Defter-i Galatat, Lisan-ı Osmanîde Müstamel Lugât-i Ecnebiyye, Musavver Dairetü'l-Maarif, Resimli Yeni Türkçe Lügat adlı sözlük çalışmaları da bulunmaktadır.

Resimli Kamus-ı Osmanî, Söz varlığı açısından Osmanlı Türk sözlükçülüğünün en geniş ve kapsamlı sözlüğüdür. Sözlük 1909, 1910, 1912 yıllarında üç fasikül hâlinde neşredilmiştir. Sözlüğün kapağında yazara ait yer alan "*Lisan-ı Osmanîde müstamel Türkî, Arabî, Farisî ve ecnebi 40.000 kelimeyi ve ilmî, fennî, edebî, sınaî ve ticarî kâffe-i mustalahatı havidir*" sözleriyle sözlüğün hacmi belirtilmiştir. 'İfade' başlıklı sözlüğün önsözü niteliğindeki bölümde yazar o güne kadar yayımlanan hiçbir sözlüğün 25.000 sözcükten fazlasını içermediği halde kendi sözlüğünün 40.000 sözcüğe sahip olduğunu, Lügat-i Remzi ile Kamus-ı Türkî'nin 200 kadar terim olarak dilimize katkıda bulduklarını söyleyerek bunun ihtiyacı karşılamadığını ve bu eksikliği gidermek için

3.000 kadar bilim terimi derlediğini belirtir. Başta Türkçe olmak üzere sözlükte Arapça, Farsça, İtalyanca, Fransızca gibi dillerden Türkçe'ye girmiş olan sözcük, terim ve deyimler Türkçede kullanıldıkları anlamlarıyla gösterilmiştir. Sözlükte madde başı verildikten sonra köken ve kısaltmalar yazılmıştır. Uyguladığı düzende madde başı sözcükten sonra köken kısaltmalarla belirtilmiştir. Kelimelerin doğru olarak telaffuz edilebilmesi için harekeleri yazılmış ve maddelerin sırlanışında bu düzene uyularak her harfe üstün, esre ve ötre sırasına göre dizilmiştir. Batı kökenli kelimeler özgün yazılışları ile Latin alfabesiyle yazılmıştır. Sözlükteki her harf o harfe ilgili, elifbanın kaçın harfi olduğu, ebcetteki karşılığı, İbrani, Süryani, Latin alfabelerindeki biçimleri ile çeşitli Arap hatlarındaki yazılışları gösterilmiştir. Bu bölümün en ilgi çekici yanı işitme engellilerin doğal iletişim aracı olan Osmanlı Türk İşaret Dilinde her harfin parmak elifbasındaki biçiminin çizimle verilmiş olmasıdır (Akalm 2017: 3-4).

Baskıları:

1. İstanbul Matbaa-i Kütûphane-i Cihan 1330/1914, Cilt 1 – 3 1132 + 1 s.

229. Lugâtçe-i Edebiyat

Lugâtçe-i Edebiyat, Ali Seydî'ye ait küçük bir edebiyat sözlüğüdür. Sözlük 1909 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır. Ali Seydi Bey, sözlüğün 'İfade' bölümünde sözlüğün yazılma sebebi olarak kullanılmakta olan edebî terimleri "tarif, tefsir, izah ve misalleriyle elifbâ sırasıyla toplayan böyle bir lâhikanın yazılmasını faydalı ve lüzumlu gördüğünü", Muallim Naci'nin İstılahat-ı Edebiye'si varken bu kitabı kaleme alma sebebini ise alfabetik olmayan İstılahat-ı Edebiye'nin bütün edebî terimleri alarak uzun uzadıya açıklamasından dolayı bir sözlük niteliğini taşıması olarak açıklar (Akalm 2017:5).

230. Masâdır-ı Lisân-ı Fârisî

Masâdır-ı Lisân-ı Fârisî, Türkçe-Farsça ve Farsça-Türkçe şeklinde iki bölüm halinde düzenlenmiş bir sözlüktür. Yazarı Ahmed Bâdî'dir.

Ahmed Bâdî, Edirne'nin Kirişhane semtinde doğmuştur. Babası İbrâilli Kaltakkıran Mehmed Ağa'dır. İlköğrenimini mahalle mektebinden alan yazar sonra Selimiye Camii'nde özel olarak Arapça ve Farsça ile fıkıh, hesap ve hat dersleri görmüştür. Babasının ölümünden sonra ailesini geçindirmek için hem öğrenimine

devam etmiş hem de hattatlık, nakkaşlık ve sıvacılık gibi işler yapmıştır. Edirne, Tekirdağ, Vize, Lüleburgaz şehirlerinde seyyar arzi tahrir memurluğu, Yanya, Bosna, Kastamonu, Trabzon, Diyarbakır, Konya ve Bursa'da çeşitli görevler yapmıştır. Özellikle hat sanatında büyük bir kabiliyet gösteren yazarın en önemli eseri olan Edirne tarihi, âbideleri ve meşhurları hakkında bilgileri derlediği üç ciltlik Riyâz-ı Belde-i Edirne'dir. Ayrıca Masâdır-ı Lisân-ı Fârisî (Türkçe'den Farsça'ya, Farsça'dan Türkçe'ye olmak üzere masdarları derlediği sözlük ve Divan'ı bulunmaktadır (Güngör 1989: 46-47). Masâdır-ı Lisân-ı Fârisî'nin nüshalarına ve baskılarına ulaşamamıştır.

231. Lugât-i Cûdî

Lugât-i Cûdî, Türkçede kullanılan Arapça ve Farsça kelimelerin derlendiği bir sözlüktür. Yazarı İbrahim Cûdî Efendi'dir.

Trabzon'da dünyaya gelen yazarın asıl adı İbrahim'dir. Şiirde ise 'Cûdî' mahlasını kullanmıştır. Cûdî Efendi Tabakhâne İlk Mektebi'nden sonra öğrenimine Müftü Medresesi'nde devam etmiş, Hoca Derviş ve Hacı Fâik gibi hocalardan çeşitli dersler almıştır. Semercizâde Hacı Mehmed Efendi'den icâzet almıştır. Hayatını öğrenme ve öğretmeye adanmış yazar, yurdun çeşitli okullarında Arapça ve Türkçe hocalığı yapmış, müdürlük, müftülük gibi görevlerde bulunmuştur. Çoğu ders kitabı mahiyetinde olan yirmi eseri bulunan İbrahim Cûdî, 1926 yılında vefat etmiştir (Uzun 1993: 81-82).

Sözlükte Arapça ve Farsçadan Türkçeye giren kelimelerin açıklamaları yapılmış, Yazar manzum ve mensur örneklere de nakledilmiştir. Bu örneklerden isim bulunmayan mısra ve beyitlerle manzum tercümeler ve bazı ibareler yazara aittir. Yazar bazı maddeleri açıklarken şahsi hatıralarından da bahsetmiştir. Sözlüğün dikkat çekici bir diğer özelliği madde başı kelimelere yapılan geniş ve örnekli açıklamalardır (Uzun 1993: 81). Lugât-i Cûdî 14.000'e yakın madde içermektedir. Maddelerin büyük çoğunluğu Arapça, geriye kalan kısmı ise Farsça olup Türkçe kelime ise yok denecek kadar azdır. Sözlükte maddelerin açıklamasında her üç dilden örnekler verilmiştir (Karşlı 2007: 49). Lugât-i Cûdî üzerine yapılan çalışmalar bulunmaktadır:

İbrahim Cûdî Efendi, Lügat-ı Cûdî, Haz. İsmail Parlatır, Belgin Tezcan Aksu, Nicolai Tufar, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006.

KARSLI, İlyas (2007), “*Osmanlıca Metinleri Anlamada Arapça'nın Önemi – Lügat-ı Cûdî Örneği*”, Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.32, s. 45-88, İstanbul.

ODUNKIRAN, Fatih ve APAYDIN, Bilal (2014), “*Kalem Olsun Eli Ol Kâtib-i Bedtahrîrin' yahut Lügat-ı Cûdî'de Yer Alan Manzum Şevâhid Üzerine*”, Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 13, İstanbul, s. 167-210.

Baskıları:

1. Trabzon Mirkoviç Matbaası 1332/1916, 3+1100+2 s.

232. Fâzıl'ın Galatât Defteri

Fâzıl'ın Galatât Defteri, Ali Himmet Berki tarafından 1338/1919 yılında yazılmış bir galat sözlüğüdür. Yeni harflerin kabulünden önce yazılan ve müellifin oğlunun adını taşıyan bu eser konuşma ve yazı dilindeki yanlışları içermektedir (Berki 1992: 510). Sözlük ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmaktadır:

İPEK, Songül (2001), “*Ali Himmet (Berki) Fazıl'ın Galatat Defteri*”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Baskıları:

1. Samsun Şems Matbaası, 1338/1919, 91 s.

233. Tuhfe-i Remzî (Uşkûfe)

Tuhfe-i Remzî, Farsça-Türkçe şeklinde düzenlenmiş manzum bir sözlüktür. Yazarı, Ahmet Remzi Akyürek'tir.

Ahmet Remzi Akyürek, Kayseri Mevlevîhânesi şeyhlerinden Süleyman Atâullah Efendi'nin oğlu olup Kayseri Mevlevîhânesi'nde dünyaya gelmiştir. Sıbyan mektebini ve rüşdiyeyi bitirdikten sonra yazar, başta babası ve önemli âlimlerden Arapça ve Farsça edebiyat dersleri almıştır. 1892'de İstanbul'a gitmiş, Divân-ı Muhâsebât'ta çalışırken Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Celâleddin Efendi'ye intisap ederek semâ çıkartmıştır. Bir yıl sonra Kayseri'ye dönmüş Kayseri İdâdîsi ahlâk ve ulûm-ı dîniyye hocalığı yapmıştır. Çeşitli Mevlevihanelerde, medreselerde, camilerde ve kütüphanelerde birtakım görevlerde bulunan yazar 6 Kasım 1944'te Kayseri'de vefat

etmiştir (Mazıoğlu 1989:304). Yazarın, Manzum Kavâid-i Fârisî, Tuhfetü's-sâimîn, Âyine-i Seyyid-i Sırdân, Mir'ât-ı Zeynelâbidîn, Bergüzâr, Târihçe-i Aktâb, Tuhfe-i Remzî, Gülzâr-ı Aşk, Fihrist-i Hûb adlı eserleri bulunmaktadır.

Emniyet Matbaası, 111+34+11 s., İstanbul, 1344/1925, taş baskısına göre, Tuhfe-i Remzî 'Birkaç söz' başlıklı bir önsöz, 37 beyitlik manzum bir giriş, 29 kıtalık sözlük bölümü ve 18 beyitlik bir hatimeden oluşmaktadır. Tuhfe-i Remzî'nin giriş ve hatime bölümlerinde yazar, sözlüğe Farsça 'çiçek, tomurcuk' anlamında 'Uşkûfe' adını verdiğini birkaç beyitte nazmeder. Önsözde yazar, "*Elde bulunan ve yeni yapılmakta olan kanunlarımızın, hükümetlerimizin buyruk ve buyrultularının, eldeki mektep kitaplarının, gazetelerin, birbirimize yazdığımız beyitlerin, bir iki satırında üç dörtten eksik olmayan Fârisî kelimeleri doğru okumak, doğru yazmak ve anlamak üzere*"; "*Bostan, Gülistan ve Mesnevi gibi değerli kitapların kendi sözlerinden okunup daha iyi anlaşılmasına katkısı olması amacıyla*" gibi ifadelerle sözlüğünü çocuklar için yazdığını söyler. Yine önsözde yazar sözlüğünü, hacimli olduklarından ezberlenmesi zor olan "Tuhfe-i Şâhid", "Tuhfe-i Vehbî", "Müsellesnâme-i Şâkir" ve "Nazmü'l-Cevâhir" adlı manzum sözlüklerin bir özeti olarak yazdığını söyler. Sözlük, 1343/1897 yılında yazılmış ve yazıldığı tarih ebcet hesabıyla nazmedilmiştir. Sözlüğün girişinde ise yazar dil bilmenin önemi ve bazı manzum sözlükler hakkında değerlendirme yapar. Sözlük toplam 316 beyitten oluşmaktadır. Sözlüğün 26. ve 28. kıtası haricinde diğer kıtalar dokuz beyitlidir. Sözlükte kıtalar kafiyelerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Kıtaların başlıkları, kıtalarla aynı vezin ve kafiyede olmak üzere Farsça birer mısra halinde yazılmıştır. Bu mısraların Türkçe çevirileri de sayfa altında dipnot halinde gösterilmiştir. Bazı kıtalarda bir konuyla ilgili kelimeler nazmedilmiş ve bu konuyla ilgili olacak şekilde başlık yazılmıştır. Kıtaların nazmında aruzun beş bahri kullanılmıştır. Kıtaların son beyitleri ise takti beytidir. Bu beyitlerin ilk mısramda vezin yazılmış, ikinci mısramda Türkçe bir söz nazmedilmiştir. Tuhfe-i Remzî'de toplam 1250 Farsça kelime nazmedilmiştir (Öz 2016: 297-299). Tuhfe-i Remzî ile ilgili yapılmış çalışmalar bulunmaktadır:

KARAİSMAİLOĞLU, Adnan (1990), "*Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Remzî*", *Milli Kültür* 74, s. 60-61.

KARTAL, Ahmet (2000), “*Ahmet Remzî'nin Tuhfe-i Remzî İsimli Eseri*”, *Bilge* 28, s. 159-161.

KARTAL, Ahmet (2003), *Tuhfe-i Remzî: Manzum Farsça Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Baskıları:

1. Emniyet Matbaası, İstanbul, 1344/1925, 111+34+11 s.



SONUÇ

Bir dili öğrenmek için başvurulabilecek en önemli iki kaynaktan biri gramer kitapları diğeri ise sözlüklerdir. Arap, Fars ve Türk kavimleri ortak bir dini paylaşmaları ve coğrafya açısından birbirine yakın yerlerde yaşamalarından dolayı sürekli etkileşim halinde olmuşlardır. Bu etkileşimin neticesinde bilim, sanat, ticaret ve resmi yazışmalarda Türkçenin yanı sıra kullanılan Arapça ve Farsçaya verilen giderek önem artmış ve bunun neticesinde toplum hayatında bu dillerin öğrenilme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Bu amaçla ihtiyaca binaen birçok Arapça-Türkçe, Türkçe-Arapça, Farsça-Türkçe, Türkçe-Farsça iki dilli sözlükler veya Arapça-Farsça-Türkçe üç dilli sözlükler yazılarak toplumun hizmetine sunulmuştur. Bunun yanı sıra coğrafi yakınlık ve toplumsal ilişkilerden dolayı Ermenice, Süryanice, Rumca, Yunanca, Hintçe çok dilli sözlükler de yazılmıştır.

Bu çalışma kapsamında 233 sözlük incelenmiştir. Bu sözlüklerin 60'ı manzum 173'ü mensur şekilde hazırlanmış sözlüklerdir. Çalışmada incelenen sözlüklerin büyük çoğunluğunu Farsça-Türkçe, Türkçe-Farsça sözlükler oluşturmaktadır. Bu sözlüklerin çok olmasının önemli sebeplerinden biri Arapça öğrenme ihtiyacıdır. Çünkü Arapça için yazılan sözlüklerin çoğu Farsça açıklamalı olduğundan Arapça kelimelerin anlamlarının bilinmesi için Farsçanın öğrenilmesi gerekli görülmüştür. Bir diğer sebep de Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya gelen büyük sufilerin etkisidir. Mevlana gibi Anadolu'ya yerleşen ve kısa zamanda belirli bir zümre üzerinde etki oluşturan sufiler hem halk hem de devlet erkânı tarafından ilgiyle karşılanmıştır.

Farsça yazılan sözlüklerin önemli bir kısmı manzum sözlüklerdir. Sözlüklerin manzum olarak kaleme alınmasındaki amaç Farsçayı yeni öğrenenler için bu dili öğrenmeyi zevkli hale getirmek ve vezinli yazılan bu kelimelerin akılda kalıcı olmasını sağlamaktır. Özellikle sıbyan mekteplerinde eğitim gören 7-14 yaş aralığındaki çocukların dili daha eğlenceli bir şekilde öğrenmeleri ve kelimeleri kolay ezberlemeleri için birçok Farsça-Türkçe manzum sözlük yazılmıştır. Anadolu'da yazılmış, elde nüshası bulunan ilk Türkçe-Farsça manzum sözlük Hüsâm b. Hasan (Hüseyin) "El-Konevî'nin Tuhfe-i Hüsâmî ez Mültekât-ı Sâmi", ikinci sözlük ise Lutfullâh Halîmî b. Ebî Yûsuf'un "Bahrû'l-Garâyib" adlı sözlüğüdür. Hatîb Rüstem el-Mevlevî'nin "Vesiletü'l- Mekâsıd ilâ Ahseni'l-Merâsıd", Şâhidî İbrâhîm Dede'nin "Tuhfe-i Şâhidî",

Abdulkerîm'in "Lugât-i Abdulkerîm"i sıbyan mekteplerinde okutulmak üzere kaleme alınmış sözlüklerden bazılarıdır. "Tuhfe-i Hüsâmî", "Tuhfe-i Şâhidî", "Tuhfe-i Lâmi'î", "Lugât-i Manzûme", "Nazmü'l-Esâmî" sıbyan mekteplerinin yanı sıra medrese ve dergâhlarda da okutulmuştur.

Farsça-Türkçe sözlüklerden bir kısmı da Fars edebiyatının meşhur eserlerini anlamak, bu eserlerde anlaşılması zor kelimelere açıklık getirmek için kaleme alınmıştır. Şeyh Sâdî-i Şîrâzî'nin "Bostân ve Gülistân" adlı eserinde geçen kelimelerin izahı için 'Alî b. Hâcî 'Osmân'ın "Miftâh-ı Gülistân"ı ve yazarları bilinmeyen "Lugât-i Gülistân", "Müşkilât-ı Gülistân" ve "Lugât-i Gülistân-ı Sâdî" ve "Lugât-i Bostân-ı Şeyh Sâdî-i Şîrâzî" adlı sözlükler yazılmıştır. Abdurrahmân-ı Câmî'nin "Bahâristân" adlı eserinde geçen Arapça ve Farsça kelimelerin izahı için de kim tarafından yazıldığı bilinmeyen 18. yüzyılda kaleme alınmış "Lugât-i Bahâristân" adlı bir sözlük yazılmıştır. Şerefüddîn Abdullah b. Fazlullâh-i Şîrâzî'nin "Târîh-i Vassâf" adlı eseri için yazılmış Nazmizâde Hüseyin b. 'Alî Nazmî Bağdâdî'nin "Lugât-i Târîh-i Vassâf" ve Mirzâzâde Ahmed Neyfî'nin "Mâ-lâ Bûdde Minhu li'l-Edîb mine'l-Meşhûr ve'l-Garîb" adında iki sözlük bulunmaktadır. Firdevsî'nin "Şâhnâme"si için de Abdülkâdir el-Bağdâdî, "Lugât-i Şâhnâme" adlı bir sözlük yazmıştır. Siyer-i Veysi'de geçen Arapça ve Farsça kelimeler için de tahminen 19. yüzyılda yazılmış yazarı bilinmeyen "Siyer-i Veysi Lugâtî" adlı bir sözlük bulunmaktadır. Ayrıca Şeyhî 'Abdülmecid-i Sivâsî'nin "Meyâdînü'l-Fürsân", Hatîb Rüstem el-Mevlevî'nin "Vesîletü'l- Mekâsîd ilâ Ahseni'l-Merâsîd", Şâhidî İbrâhîm Dede'nin "Tuhfe-i Şâhidî", Şemsî'nin "Tuhfe-i Şemsî" adlı sözlükleri de Mesnevi'den seçmeler yapılarak, Mevlevilerin çocuklarına okutulmak amacıyla yazılmış sözlüklerdir. Anlama kılavuzu niteliği taşıyan bu tür sözlükler, günümüzde bir yazar veya eserini daha anlamak için yazılan kavram sözlüklerinin ilk örnekleridir.

Çalışmada dikkat çeken hususlardan biri de Çağatay Türkçesi-Farsça, Farsça-Çağatay Türkçesi sözlüklerinin çokluğudur. Bunlardan "Muhakemetü'l-Lugâteyn", "Bedâyi'ü'l-Lügat", "Senglâh Lugâtî", "Ferheng-i Türkî-i Çağatâî be Fârsî", "Hülâsa-i Abbâsî", "El-Tamğa-yı Nasîrî" ve "Lugât-i Etrâkiye" İran ve Azerbaycan sahasında kaleme alınmıştır. "Abuşka Lugâtî", "Lugât-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî" de Anadolu sahasında yazılmıştır. "Kelürnâme", "Fazlullah Han Lugâtî", "Nisâb-ı Türkî be Fârsî", "Tâcü'l-Mesâdir" ve "Esâmî-i Türkî", "Nisâb-ı Türkî be Fârsî", "Elfâzu Celiyye fi

Beyâni Lugâti't-Türkiyye" ise Hindistan'da yazılmış Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüklerdendir. Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüklerin fazla olması coğrafi yakınlıktan kaynaklanmaktadır.

Türkler, Kur'ân, hadîs ve dini eserlerin Arapça olması nedeniyle bunları okuyup anlayabilmek için Arap dilini tanımaya ve öğrenmeye büyük önem vermişlerdir. Bilindiği gibi ilk Arapça-Türkçe sözlük "Divânü Lugâti't-Türk"tür. Türk diline ait içerdiği söz varlığı itibarıyla bir diğer önemli sözlük Zemahşeri'nin Mukaddimetü'l-Edeb'idir. Arapça sözlüklerin bir kısmı da Mısır'da Memlük Kıpçak Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Abu Hayyan'ın "Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk"; Konyalı Halil b. Muhammed b. Yusuf'un istinsah ettiği "Kitâb-ı Mecmû'u Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Mugalî"; yazarı bilinmeyen "Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugâti't-Türkiyye" ve Cemâlüddin Ebu Muhammed Abdullahi't-Türki'nin "Kitâb-ı Bülgatü'l-Müştak fi Lugâti't-Türk ve'l-Kıfçak" adlı sözlükleri hem Arapça-Kıpçak Türkçesi sözlük hem de gramer kitabı olmaları bakımından önemli eserlerdir.

Osmanlı döneminde de Arapça sözlük yazma çalışmaları devam etmiştir. Ahmedî'nin "Mirkatü'l-Edeb", İbn Melek'in "Lugât-i Feriştihazâde", Bosnalı Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî'nin "Sübha-i Sıbyân", Sünbülzâde Vehbî'nin "Nuhbe-i Vehbî'si, Mütercim Ahmed Âsım'ın "Tuhfe-i Âsım", Şeyh Ahmed'in "Nazmü'l-Leâl", Muhammed Fevzî Efendi'nin "Tuhfe-i Fevzî", Visâlî'nin "Lugât-i Visâlî", Fedayî'nin "Tuhfe-i Fedâyî'si Yahyâ Efendi'nin "Lugât-i Yûsuf'u Budinli Cihâdî'nin "Teşrih-i Tıbâ"sı bu dönemde yazılmış belli başlı Arapça-Türkçe manzûm sözlüklerdir. Sözlüklerin manzum olarak kaleme alınmasındaki amaç, Arapçayı yeni öğrenenler için bu dili öğrenmeyi zevkli hale getirmek ve vezinli yazılan bu kelimelerin akılda kalıcı olmasını sağlamaktır.

Arapça sözlüklerin bir kısmı Arapçadan Türkçeye tercüme edilmiş sözlüklerdir. Mütercim Âsım Efendi'nin "El-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît", Merkezzâde Ahmed Efendi'nin "El-Bâbüsü'l-Vasît fi Tercemeti'l-Kamûsu'l-Muhît", Vâmî Mehmed Efendi'nin "Tercüme-i Sihâh-ı Cevherî" veya meşhur adıyla "Vankulu Lugâti" adlı sözlükler de Arapçadan Türkçeye çeviri sözlüklerdir. Abdümeccid b. Ferište'nin "Lugât-i Kânûn-ı İlâhî'si, Abdüllatif İzzeddîn et-Tirevî'nin "Lugât-i

Feriştehzâde'si ise Kur'an sözlükleridir. "Mahmûdiyye" ise Lugât-i Feriştehzâde'ye nazire olarak kaleme alınmıştır.

İncelenen sözlüklerin önemli bir kısmı da Arapça, Farsça, Türkçe olmak üzere üç dilde yazılmış sözlüklerdir. Bahaüddîn İbn 'Abdurrahmân el- Magalkaravî'nin "U'cubetü'l- Garayib fi Nazmi'l-Cevâhiri'l- 'Acayib", Vakarı'nın "Mecma'ul-Lugât", Çemişkezekli Nasuh Efendi'nin "Tuhfe-i Nushi", Şeyh Ahmed'in "Se Zebân", Abdurrahman Zâhid-i Konevî'nin "Tevfiye", Hâkî Mustafa'yı Üsküdârî'nin "Menâzımu'l-Cevâhir"i Arapça-Farsça-Türkçe şeklinde tertip edilmiştir. Hâc Hasan'ın "Tercümânü'l-Ma'arif", Âsafi Efendi'nin "Lugât-i 'Aziziye", Evliyâ Mahmûd'un "Fevâ'id-i Sıbyân"ı ise Farsça-Arapça-Türkçe şeklinde düzenlenmiştir. 16. yüzyılda yazılmış yazarı bilinmeyen "Ma'denü'l-Ma'ârif", Mehmed Rıfat'ın "Mir'atü'l-Lugât", İbrâhîm Velîd-i Türk'ün "Cevâhirü'l-Elsine"si ise Türkçe-Arapça-Farsça şeklinde düzenlenmiştir. Nâzım b. Mehmed'in "Tercümânü'l-Lugât" adlı eseri ise tertibi açısından diğerlerinden farklıdır, "Tercümânü'l-Lugât", Arapça-Türkçe-Farsça/ Farsça-Türkçe-Arapça-/Türkçe-Arapça-Farsça şeklinde düzenlenmiş üç bölümden oluşmaktadır. Üç dilde yazılan sözlüklerin birkaçının da bölümler halinde düzenlendiği göze çarpar. Bunlardan Ahmed Nâşid'in "Zübdetü'l-Lugât", Arapça-Türkçe ve Farsça-Türkçe olmak üzere iki bölüm halinde düzenlenmiştir. Muhammed b. Şeyh Lâd-i Dihlevî'nin "Mü'eyyidü'l-Fuzalâ"sı Arapça-Farsça, Farsça-Farsça, Türkçe-Farsça olmak üzere üç bölümdür. Moralı Hasan Efendi'nin "Zübdetü'l-Lugâti'l-Lehce", Türkçe-Arapça ve Türkçe-Farsça olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır.

İlaç, hastalık adları, tedavide kullanılacak bitki ve terkipler için de sözlükler hazırlanmıştır. Bu konuda yazılmış eserler genel olarak tıp kitapları olup bir bölümlerinde sözlük çalışmaları bulunmaktadır. Hezârfen Hüseyin Çelebi'nin "Lisânü'l-Etibâ fi Lugâti'l-Edviye", "Fihrisü'l-Ervâm", "Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia li'r-Rûhânî ve't-Tabîb" adlı üç sözlüğü, Derviş Siyâhî Lârendevî'nin "Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ", Mustafa'yı Üsküdârî'nin "Mürettep Müfredat-ı Siyâhî", Geredeli İshak'ın "Edviye-i Müfrede", Sabuncuoğlu Şerefeddin'in "Terceme-i Akrebâdîn", Ali Münşî'nin "Bidâatü'l-Mübtedî", Ebulfeyz Mustafa Efendi'nin "Risâle-i Feyziyye fi Lugâti'l-Müfredât-i Tibbiyye"si tıp konulu sözlüklerdir. Bu sözlükler Arapça, Farsça, Türkçe kelimelerin yanında Yunanca, Berberice, Latince, Hintçe, Grekçe, Süryanice kelimeler

de içermektedir. Yazdıkları yüzyılın tıp dili ve tıp tarihine kaynaklık etmesi açısından da aynı bir öneme sahiptirler.

Deyim, atasözü, kinaye ve mazmunlar için de sözlükler hazırlanmıştır. Riyâzî Mehmed'in "Düstûru'l-'Amel", Mîrek Muhammed Nakş-bendî'nin "Nevâdirü'l-Emsâl", Hüsâmî'nin "Tuhfetü'l- Emsâl", Hasan Şu'ûrî'nin "Müntehab-ı Ferheng-i Şu'ûrî", İbrâhîm Hâlis-i Pazarovçavî'nin "Mecma'ul Emsâl", Muhammed "Necîb'in Lugât-i Tedkîkât-ı Fürsiyye-i Necîb" ve 1850 yılında kaleme alınan "Cevhere" deyim, kinayeli sözcükler, atasözü ve mazmun örnekleri içermesi bakımından önemli sözlüklerdir.

Başka dillerden Türkçeye geçerek kendi anlamının dışında başka bir anlamda kullanılan ve sözlük anlamıyla 'yanlış kelime veya söz; yanlışlık' anlamına gelen galat kelimeler için galatat sözlükleri yazılmıştır. "Galat-ı meşhûr fasîh-i mehcûrdan evlâdır", yaygın yanlış, terkedilmiş sözden daha üstündür veya Türkçede "galat-ı meşhûr lûgat-i fasîhten evlâdır" yaygınlık kazanmış yanlış, doğru düzgün sözden daha üstündür, gibi hakkında söylemlerin de bulunduğu galatlar ve bunlar için yazılmış galatat sözlükleri incelenmeye değer sözlüklerdendir. Çalışmada incelenen Mehmed Hafid Efendi'nin "Ed-Dürerü'l-Müntahabâtü'l-Mensûre fi-İslâhi'l-Galatâtü'l-Meşhûre", Alî Seydî'nin "Defter-i Galatât", Ali Himmet Berki'nin "Fâzıl'ın Galatât Defteri", Giritli Sırrı Paşa'nın "Galatât" ve yazarı belli olmayan "Tercüme-i Galatâtü'l-Avâm"da konuşma ve yazı dilindeki galat kelimeler derlenmiştir.

Birbiriyle cinas oluşturan kelimeler için de yazılmış sözlükler bulunmaktadır. Münşi Mehmed Bedrüddîn'in "Müsennâ ve Müselles" ve "Cinânü'l-Cinâs (Ravzatü'l-Cinâs)" adlı sözlükleri eserlerinde cinaslı kelimeler kullanmak isteyenlere faydalı olması amacıyla hazırlanmış Farsça-Türkçe sözlüklerdir. Türkçe kelimelerin madde başı yapıldığı ve Türkçe açıklamaların yapıldığı ilk cinas sözlüğü ise Mehmet Şevket Es-Seyyid'in "Eser-i Şevket" adlı sözlüğüdür.

Son dönemlerde kaleme alınmış olan Muallim Nâcî'nin "Lugât-i Nâcî", Doktor Hüseyin Remzî'nin "Lugât-i Remzî", Lûgat-ı Ecnebiyye, James William Redhouse'un "Müntahabât-ı Lugât-ı Osmâniyye", Doktor Hüseyin Remzî'nin "Lugât-i Ecnebiyye İlâveli Lugât-ı Osmâniyye", Ebuzziya Mehmed Tevfik'in "Lugât-i Ebu'z-ziyâ", Mehmed Salâhî'nin "Kâmûs-ı Osmânî", Ali Nazîmâ-Faik Reşad'ın "Mükemmel

Osmanlı Lugâtı”, Alî Seydî “Resimli Kâmûs-ı Osmânî”si genel olarak Osmanlı Türkçesinde kullanılan Arapça, Farsça ve Batı kaynaklı kelimeleri içeren sözlüklerdir.

Türkçenin tek dilli sözlükleri ise genellikle 19. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Ahmed Vefik Paşa’nın “Lehce-i Osmânî”, Şemseddin Sami’nin “Kâmûs-ı Türkî”si Türkçe kelimelerin madde başı olarak alındığı ve açıklamaların Türkçe yapıldığı ilk sözlükler olması açısından önemlidir. Her biri Türk dili ve kültürü açısından kıymetli bir değer ifade eden bu eserlerin, Türk yazı dilinin tarihî gelişimini daha sağlıklı biçimde takip etmek açısından incelenmesi ve tanıtılması özel bir önem taşımaktadır.

Türk dilinde Karahanlı Dönemi’nden Cumhuriyet’e kadar büyük emeklerle meydana getirilen bu sözlükler, iki veya çok dilli olup genellikle dil öğretme amacıyla yazılmışlardır. Dilini kapsadıkları milletlerin kültürel zenginliğini söz varlıklarıyla bünyesinde taşıyan bu eserlerin her biri, Türkçenin söz varlığının tarihsel gelişimini somut olarak takip etmek için önemli bir kaynak değerindedir. Birçoğu üzerine henüz bilimsel çalışma yapılmamış bu dil hazinelerinin bilimsel olarak incelenmesi ve tenkitli metinlerinin hazırlanmasının Türk dili ve sözlükbilimine ciddi anlamda katkıları olacaktır.

Sözlüğün Adı	Yazarı	Tarihi	Sayfa
Abuşka Lugâti		16. yüzyıl ortaları	102
Ahterî-i Kebîr	Muslihuddîn Mustafa b. Şemseddîn el-Karahisârî	H. 952/M. 1545	97
Aksâ'l-Ereb fi Tercemeti Mukaddimeti'l-Edeb	İshâk Hocası Ahmed Efendi	H.1117/M.1705	165
Âmedennâme	Mîr Seyyid Huseyn	1707'den önce	168
Bahrü'l-Garâyib	Lutfullâh Halîmî b. Ebî Yûsuf	H.850/M.1446	55
Bahşayış Lugâti		14. yüzyıl	44
Bedâyi'ü'l-Lugât	Tâli-i İmânî	15. yüzyıl sonları	77
Behcetü'l-Lugât,	Mehmed Es'ad	H. 1145/M. 1732	176
Bidâatü'l-Mübtedî,	Ali Münşî	1731	174
Câmi'ü'l-Fâris (Tercümân-ı Fârisî)		H.957/M.1550	107
Câmi'ü'l-Fâris	Ahmed Bardahî Beg es-Sûnisâvî	H. 905/M.1499	73
Câmi'ü'l-Fürs	Mustafâ İbn Mehmed b. Yûsuf	H.971/M.1563	108
Cevâhir-i Kalem	Seyyid 'Abdülhalîl-i Bilgrûmî	1725 öncesi	173
Cevâhirü'l-Elsine	İbrâhîm Velîd-i Türk	H. 1182/ M. 1768	187
Cevâhirü'l-Kelimât	Şemsî	H.1077/M.1666-1667	149
Cevhere		1266/1850	225
Cinânü'l-Cinâs (Ravzatü'l-Cinâs)	Münşî Mehmed b. Bedrüddîn	H.992/M.1584	117
Codex Cumanicus		13. yüzyıl	28
Defter-i Galatât	Alî Seydî	1324/1908	265
Dekâyiku'l-Hakâyık	Kemâl Paşazâde Şemseddîn Ahmed b. Süleymân	H. 929-940/ M.1523-1534	91
Divânü Lugâti't-Türk	Kaşgarlı Mahmud	H. 466/M. 1074	9
Dürri'n-Nizâm	Hasan Aynî	H.1226/ M. 1811	212
Düstûru'l-'Amel	Riyâzî Mehmed	H. 1016/M. 1607	128
Ed-Derâriyyü'l-Lâmi'ât fi Müntehabâtü'l-Lugât	Muhammed Ali el-Ünsî	1318/1900	263
Ed-Dürerü'l-Müntahabâtü'l-Mensûre fi-İslâhi'l-Galatâti'l-Meşhûre	Mehmed Hafid Efendi	1804	206
Ed-Dürretü'l-Muzi'a fi'l-Lugâti't-Türkiye		14. veya 15. yüzyıl	45
Edviye-i Müfredede	Geredeli İshak	H. 792 /M. 1390	39
El-Bâbüsü'l-Vasît fi Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhit	Merkezzâde Ahmed Efendi	H. 950/M. 1543	95

Elfâz-ı Türkî ve'l-Fârisî	İbrâhîm Miskîn	H. 1075/M. 1664	149
Elfâzu Celîyye fi Beyânî Lugâtî't-Türkiyye		1719-1748 arası	169
El-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît (Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi)	Mütercim Ahmed Âsım	H. 1225/M. 1810	209
Elsine-i Selâse (Terceme-i Kânûnu'l-Edeb)	Müstakîmzâde Süleymân b. Sa'düddîn	H. 1182/M. 1768	186
El-Tamğa-yı Nasrî		1849-1896 arası	225
Eser-i Şevket	Mehmet Şevket Es-Seyyid	1268/1851	225
Es-Sihâhu'l-'Acemiyye		H.850-877/M.1446-1473	67
Eş-Şüzûrû'z-Zehabiyye ve'l-Kıta'u'l-Ahmediyye fi'l-Lugâtî't-Türkiyye	Salih Mehmed Efendi (Hoca-zâde)	H. 1047/M. 1637	140
Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugâtî't-Türkiyye		H. 829/M. 1425'ten önce	52
Farsça-Türkçe Sözlük	Sofyalı Çelebi Mustafâ	1279/1863	231
Fâzil'in Galatât Defteri	Ali Himmet Berki	1338/1919	270
Fazlullah Han Lugâtî (Lugât-i Türkî)	Fazlullah Han	1707'den önce	168
Ferheng-i Türkî-i Çağatâi be Fârsî	Nezr Ali	1629-1642 arası	135
Fethu'l-Fettâh	Sun'î-i Malatyavî	H. 1008/M. 1599	125
Fevâ'id-i Sibyan	Evliyâ Mahmûd	H. 1212/M. 1797	198
Fihrisü'l-Ervâm	Hezârfen Hüseyin Çelebi	17. yüzyıl	158
Galatât	Giritli Sırrı Paşa	1299/1882	245
Garâ'ibü'l-Lugât (Tashîh-i Garâ'ibü'l-Lugât)	Sirâcüddîn 'Alî Hân-i Ekberâbâdî	H. 1169/M. 1756'dan önce	181
Genc-i Leâl	Gencî Pîr Mehmed	H.1041/M.1631	135
Güher-rîz	Süleymân Dürri	1263/ 1847	222
Hayrû'l-Lugât	Süleymân Hayrî	1891'den önce	251
Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân	İbni Mühennâ	13. yüzyılın ikinci yarısı	32
Hoş Edâ	Eşref Feyzî	H. 1149/M. 1736	177
Hülâsa-i Abbâsî	Mirza Muhammed bin Abdussabur Hoyî	H. 1252	218
'İlm-i Lugât	'İmâd-zâde Veli b. Yûsuf-ı 'İmâdî	H.968/M. 1560'tan önce	107
İnkîşâf-ı Kâmûs-ı Fârisî yahud Fihrist-i Kâmûs-ı Fârisî	Mehmed İzzet	1324/ 1908-1909	266
Kâmûs ve Cep Lugâtî	Ahmed Feyzî	1308/ 1890	250
Kâmûs-ı Arâbî	Şemseddin Sâmî	1313/1895	258

Kâmûs-1 Fârisî	Mehmed İzzet	1323/ 1905	264
Kâmûs-1 Osmânî	Mehmed Salâhî	1313/1897	259
Kâmûs-1 Türkî	Şemseddin Sâmî	1317/1899-1900	260
Kâmûsü'l-A'lâm	Şemseddin Sâmî	1889-1898	249
Kân-1 Ma'ânî	Hasan Rızâyî	H.1082/M.1671	154
Kavâ'id-i Ahmedî	Muhammed Mehdî-i Tebrîzî	H. 1198/ M. 1784	194
Ke'n-Nişâb (Tecrîdü'l-Lugât)	'Alî Bâd-kübe	1265/1849	224
Kelürnâme (Kitâb-1 Zebân-1 Türkî)	Muhammed Yakub Çingî	1658-1707 arası	147
Kenzü'l-Lugâti'l-Osmâniyye	Mustafa Efendi Süleyman-zâde eş-Şerifü'l-Halebî	1289/1872	238
Kenzü'l-Luga	Muhammed 'Alî b. Muhammed Rızâ	H. 1150/ M. 1737	178
Kitâb-1 Bülğatü'l-Müşâk fi Lugâti't-Türk ve'l-Kıfçak	Cemalüddin Ebu Muhammed Abdullahi't-Türkî	1451'den önce	60
Kitâb-1 Lugât-i Gülistân		16. yüzyıl	
Kitâb-1 Mecmû-1 Tercüman-1 Türkî ve Acemî ve Mugalî		1343	38
Kitâb-1 Tercümân-1 Türkî ve Arabî ve Fârisî		1274/1858	228
Kitâb-i Âmeden		H. 1211/M. 1796	198
Kitabü'l-Ef'âl	Abbâs İbni Hamza es-Sabrânî	H. 757/M. 1356	39
Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk	Ebu Hayyân	H. 712/M. 1312	36
Lehce-i Osmânî	Ahmed Vefik Paşa	1293/1876	239
Lehçetü'l-Lugât	Mehmed Es'ad	H. 1145/M. 1732	174
Lehçetü't-Türk	Celâlüddin Han	H. 817/M. 1414	49
Lisânü'l-'Acem (Ferheng-i Şu'ûrî)	Hasan Şu'ûrî	H. 1092/ M. 1681	161
Lisânü'l-Etibbâ fi Lugâti'l-Edviye	Hezârfen Hüseyin Çelebi	H.1090/M.1679 öncesi	156
Lugâtçe-i Edebiyat	Alî Seydî	1324/1909	268
Lugât-i 'Abdülkerîm	'Abdülkerîm	H.978/M.1570 ya da önce	110
Lugât-i 'Azîziye	Âsafî Efendi	1287/1870	235
Lugât-i Bahâristân		18.yüzyıl	205
Lugât-i Bostân-1 Şeyh Sâdî-i Şirâzî		H.956/M.1549 ya da önce	101
Lugât-i Cûdî	İbrahim Cûdî Efendi	1332/1916	269
Lugât-i Çağatay ve Türkî-i Osmanî	Şeyh Süleyman Efendi	1298/1882	244

Lugât-i Ebu'z-ziya	Ebuzziya Mehmed Tevfik	1306-1308/1891	251
Lugât-i Ecnebiyye İlâveli Lugât-i Osmâniyye	Doktor Hüseyin Remzi	1298/1880	243
Lugât-i Erba'a	Hâfiz İbrâhîm-i Hanyavî	19. yüzyıl	260
Lugât-i Etrâkiye (Feth-'Alî Kaçar Lugâtî)	Feth-'Alî bin Kelb-'Alî bin Mürşîdkulî bin Feth-'Alî Kâçâr-i Kazvînî	1278/1861	230
Lugât-i Fârisiyye	Ahmed Râsim	1898'den sonra	259
Lugât-i Fârisiyye	Hatîce Nakıyye	1310/1892	252
Lugât-i Ferîştehzâde	Abdüllatîf İzzeddîn et-Tirevî	H. 795/ M. 1392	40
Lugât-i Gülistân-ı Sâdî		18. yüzyıl	204
Lugât-i Halîmî	Lutfullâh Halîmî b. Ebî Yûsuf	H.859-872/M.1455-1468 arası	64
Lugât-i Kâmus	Ahmed Lutfî Efendi	1865	234
Lugât-i Kânûn-ı İlâhî	Abdümecîd b. Ferîşteh İzzeddîn et-Tirevî	H.854/M. 1450	57
Lugât-i Manzûme	Lâmî'î Çelebî	H.933/M.1527'den önce	88
Lugât-i Meşhûre-i Fârisî yâhud Sermâye-i Fedâî	Mehmed Sa'îd	1311/ 1893	254
Lugât-i Minyasoglu	Minyasoglu	H.1004/M.1596	124
Lugât-i Musâhabet	Necip Asım Yazıksız	1311/1893	256
Lugât-i Müntehâb		H.910/M.1504	78
Lugât-i Müşkilât-ı Eczâ	Dervîş Siyâhî Lârendevî	H.1035/M.1626	133
Lugât-i Nâcî	Muallim Nâcî	1316/1894	257
Lugât-i Nevâyî		13. yüzyıl (?)	35
Lugât-i Ni'metullâh	Ni'metullâh b. Ahmed b. Mübarek er-Rûmî	H.957/M.1550	103
Lugât-i Remzî	Doktor Hüseyin Remzî	1888	247
Lugât-i Şâhnâme	Abdulkâdir el-Bağdâdî	H.1069/M.1659	147
Lugât-i Şemseddîn	Muhammed Şemseddîn	1380/1890	250
Lugât-i Şinâsî (Kâmûs-ı Osmânî)	İbrahim Şinâsî	1871'den önce	236
Lugât-i Târîh-i Vassâf	Nazmizâde Hüseyin b. 'Alî Nazmî-i Bağdâdî	H. 1118/M. 1706	166
Lugât-i Tedkikât-ı Fûrsiyye-i Necîb	Muhammed Necîb	H. 1191/M. 1777	189
Lugât-i Visâfî	Visâfî	H. 981/M. 1574	111
Lugât-i Yûsuf	Yahyâ Efendi	H. 1241/M. 1826	2017
Lugâtü Selâs (Se-Zebân, Üç Til)	'Âlim Can el-Barûdî	1311/1893	255
Ma'denü'l-Ma'ârif		16. yüzyıl	127
Ma'rûfû'l-Lugât		H.1208-1220/M. 1794-1805 arası	196

Mahmûdiyye	Şeyh Bedreddîn el-Kâdî Mahmûd b. eş-Şeyh Mehmed b. Tanrıvermiş	H. 911/M. 1505	80
Mâ-lâ Bûdde Minhu li'l- Edîb mine'l-Meşhûr ve'l- Garîb	Mirzâzâde Ahmed Neyfî	H. 1157/M. 1748	179
Manzûme	'Osmân b. Hüseyin el- Bosnavî	H.991/M.1583	114
Manzûme-i Keskin	Mustafâ Keskin b. 'Osman	H. 1171/M. 1758	182
Masâdir-1 Elsine-i Erba'a	Muhammed Muhyî-i Gülşenî	H.1000/M. 1591 ya da önce	120
Masâdir-1 Lisân-1 Fârisî	Ahmed Bâdî	1910'dan önce	268
Mecmâ'u'l-Emsâl	İbrâhîm Hâlis-i Pazarovçavî	H. 1143/M. 1731	173
Mecma'ul-Lugât	Vakârî	1264/1848	223
Mecmû'ul-Lugât	Şinâsî – Câ'fer b. Hâcî Dâvûd	16. yüzyıl başları	81
Medâru'l-Efâzıl,	Allâh-dâd Feyzî b. Esedü'l-'Ulemâ'	H. 1001/ M. 1593	123
Menâzımu'l-Cevâhir	Hâkî Mustafâ-yi Üsküdârî	H.1042/M.1632-33	136
Meyâdinü'l-Fürsân	Şeyhî 'Abdülmecid-i Sivâsî	H.1022/M.1613	131
Miftâh-1 Gülistân	'Alî b. Hâcî 'Osmân	18. yüzyıl	203
Miftahu'l-Edeb	Mutahhar b. Ebi Tâlib-i Lâdikî	H. 803/ M. 1400- 1401	48
Miftâhu'l-Luga	Mahmûd b. Edhem	H.896/M.1491	71
Miftâhu'l-Ma'ânî	Fevrî b. Abdullâh	H.892/M.1487	70
Mir'atü'l-Lugât	Mehmed Rıfat	1293/ 1876	239
Mirkatü'l-Luga	Abdullah Kestefî	1533-1534	94
Muhakemetü'l-Lugâteyn	Ali Şîr Nevâyî	H. 905/M. 1499	75
Muhtasar Kâmûs-1 Fârisî	Mehmed İzzet	1289/1881	244
Muhtasar ve Müntehabü's- Şu'urî	Mü'ezzin İbrâhîm Mahmûd b. İbrâhîm b. Süleyman	H. 1095/ M. 1684	163
Muhtasar-1 Lugât-i Nî'metullâh	Fahruddîn b. Yahyâ el- Mavsîlî	H.1110/M.1698- 1699	164
Muhtasar-1 Tuhfetü's- Seniyye		H. 1216/ M. 1801 ya da önce	205
Muhtasar-1 Tuhfetü's- Seniyye,	Abdurrahmân Hisâlî b. Süleymân	H.1080/ M. 1669- 70	152
Mukaddimetü'l-Edeb	Zemahşerî	1128-1144 yılları arası	25
Mü'eyyidü'l-Fuzalâ	Muhammed b. Şeyh Lâd- i Dihlevî	H. 925/ M. 1519	87

Müfredât	Ahmed-i Dâ'î	H. 824/M. 1421'den önce	50
Mükemmel Osmanlı Lugâti	Ali Nazîmâ-Faik Reşad	1319/1901	263
Müntahabât-1 Lugât-i Osmâniyye	James William Redhouse	1268-1269/1852-1853	227
Müntahabât-1 Türkiyye	James William Redhouse	1258/1842	220
Müntehâb-i Ferheng-i Şu'ûrî	Hasan Şu'ûrî	H.1092/M.1681	162
Münyetü'l-Mübtedî		15. yüzyılın ilk yarısı	57
Müretteb Müfredât-1 Siyâhî	Mustafâ-yi Üsküdârî	H. 1193/ M. 1779	190
Müselles-nâme-i Şâkir	Bozoklu Osmân Şâkir	H. 1210/ M. 1795-1796	197
Müsennâ ve Müselles	Münşî Mehmed b. Bedrüdîn	H.991/M.1583	115
Müşkilât-1 Gülistân		H.1001/M.1593	122
Müşkilât-1 Şâhnâme	İbrâhîm el-Hâfiz ez-Zâ'îfî	H.954/M.1547	100
Müşviku's-Sıbyân	Mîr Yâhyâ b. Mustafâ Muzattar Zenûzî Tebrîzî	1308/1892	253
Naklü'l-Mehâfil li'l-Efâzil	Yûsuf-zâde Mehmed Emin Vâsık	1808-1839	219
Nazm-1 Bedî'	Maraşlı Çelebizade Ali İlmî	H. 1224/ M. 1809	207
Nazm-1 Dil-ârâ	Bozoklu Osmân Şâkir	H. 1231/ M. 1815-1816	213
Nazm-1 Girîdî	Ahmed Resmî b. İbrâhîm-i Girîdî	H. 1153/M. 1740	178
Nazmü'l-Cevâhir	Hasan Aynî	H. 1236/M. 1821	215
Nazmü'l-Esâmî		16. yüzyılın ikinci yarısı	126
Nazmü'l-Leâl	Şeyh Ahmed	H. 1051/M. 1641	141
Nevâdirü'l-Emsâl	Mîrek Muhammed Nakş-bendî-i Taşkendî	H.1020/M.1611	130
Nisâb-1 Türkî be Fârsî	Abdullâh-i Türkistânî	H. 1092/M. 1681'den önce	161
Nisâb-1 Türkî be Fârsî	Cânî bin Melik-Şâh-i Horasânî	H.970/M. 1563	108
Nisâb-i Kutbiyye	Kelîmetullâh b. Hâce Rahmetullâh b. Hâce Nî'metullâh	13. yüzyıl (?)	35
Nisâb-i Şeş-Zebân	Yûsufî	H. 1248/M. 1833	217
Nisâb-i Türkî-i Turan		1675 ya da önce	156
Nisârü'l-Mülk	Lutfullâh Halîmî b. Ebî Yûsuf	H.872/M.1467	66
Nuhbe-i Vehbî	Sünbülzâde Vehbî	H. 1214/M.1799	201
Nuhbetü't-Tuhfe	Ahmed b. 'Alî b. Ahmed	H.1059/M.1649	142

Reh-nümâ-yı Sehûlet		1861-1877 arası	242
Resimli Kâmûs-ı Osmânî	Alî Seydî	1909	267
Resimli Lugât	Ahmed Râsim, Halîl Vahîd, Reşâd	1309/1892	253
Resûlî Sözlüğü		14. yüzyıl	43
Risâle der Lugat-i Türkî		13. yüzyıl (?)	35
Risâle der Lugât-i Türkî		13. yüzyıl (?)	35
Risâle-i Feyziyye fi Lugâti'l-Müfredâti't-Tıbbiyye	Ebulfeyz Mustafa Efendi	1723 sonrası	172
Se-Zebân	Şeyh Ahmed	H.1135/M. 1723	170
Seci ve Kafıye Lügati	Alî Seydî	1323/1905	264
Senglâh Lugâti (Mebaniyü'l-Lugât)	Mirzâ Mehdî Hân-i Esterâbâdî	1758-1760	183
Sihâhu'l-'Acem		H.872-939/M.1467-1532 yılları arası	90
Siyer-i Veysî Lugâti		1281/1864 ya da önce	232
Sübha-i Sıbyân	Ebu'l-Fazl Muhammed b. Ahmed er-Rûmî	H. 1063/M. 1652-53	143
Şâdiye	Mehmed b. Yahyâ-î Konevî	H.889/M.1484	70
Şâhnâme	Abdulhamîd-i Sivâsî	H. 850/M. 1446'dan önce	54
Şâmilü'l-Luga	Hasan b. Hüseyin b. 'Îmâd el-Karahisârî	H. 910/M.1504	78
Şânî Lugâti		H.1113/M.1701'den önce	165
Şehdü'l-Elfâz	Bozoklu Osman Şakir	H.1204/ M. 1789-1790	195
Tâcü'l-Mesâdir ve Esâmî-i Türkî	Taşkentli Mir İsâoğlu Hâcî Şâşî	H.1090/M. 1679	160
Te'lifü'l-Emîr (Türkçe Lisan Kitabı)	Hâce Emîr Hân	H. 1001/M. 1593'ten sonra	124
Terceme-i Akrebâdîn	Sabuncuoğlu Şerefeddin	H. 858/M. 1454	61
Terceme-i Emsâl-i 'Arab ve'l-'Acem	Mehmed b. Ahmed el-Hâc Musallî	H.1122/M. 1710	169
Tercümân el-Luga (Lugât-i Karapîrî, Tercüme-i Sihâhi'l-Cevherî)	Pîr Mehmed bin Yusuf el-Ankaravî	15. yüzyıl ortaları	59
Tercümân	Ahmed b. İsmâ'il b. İbrâhîm	H.913/ M.1507	80
Tercümânü'l-Lugât	Nâzım b. Mehmed	1288-1289/1871-1872	237
Tercümânü'l-Ma'ârif	Hâc Hasan	H.1085/ M.1674	155
Tercüme-i Galatâtü'l-Avâm		1311/1893	255

Tercüme-i Lugât-i Hindî	Hezârfen Hüseyin Çelebi	17. yüzyıl	160
Tercüme-i Şihâh-ı Cevherî (Vankulu Lugâtî)	Mehmed b. Mustafa	H. 997/M. 1589	118
Tertîb-i Dekâyuku'l-Hakâyık	Ahmed b. Hızır el-Üskübî el-Âlevî	H.957/M.1550	106
Teşrih-i Tıbâ'	Budinli Cihâdî	H.1000/M. 1591-1592	121
Tevfiye	'Abdurrahmân Zâhidî-i Konevî	H. 1133/M. 1721	170
Tibyân-ı Lugâtî't-Türkî 'ala Lisâni'l-Kanklı	Şemsüddîn Muhammed Bin Kays-ı Râzî	13. yüzyıl	34
Tibyân-ı Nâfi' der Terceme-i Burhân-ı Kâtî'	Mütercim Ahmed Âsım	H. 1212/ M. 1797	198
Tuhfe-i Âsım (Tuhfe-i Lugât-i Arabiyye)	Mütercim Ahmed Âsım	H. 1213/M. 1798	200
Tuhfe-i Cevher-ayâr-ı Üç Zebân (Tuhfe-i Düriyye, Tuhfe-i Hayret, Tuhfe-i Zîbâ)	Darendevî Hayret Mehmed Efendi	H. 1234/M. 1819	214
Tuhfe-i Fedayî	Fedayî Mehmed Dede	H. 1044/M. 1634	137
Tuhfe-i Fevzî	Muhammed Fevzî Efendi	1306/1888	246
Tuhfe-i Hüsâmî ez Mültekât-ı Sâmi	Hüsâm b. Hasan (Hüseyin) el-Konevî	H. 802 / M. 1399-1400	46
Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Luga	Lutfullâh Halîmî b. Ebî Yûsuf	15. yüzyıl	67
Tuhfe-i Ni'metî	Nakibzâde Ni'metî Çelebi	H.1046/M.1636	139
Tuhfe-i Nushî	Çemişkezekli Nasûh Efendi	1258/1842	219
Tuhfe-i Remzî (Uşkûfe)	Ahmet Remzi Akyürek	1924	270
Tuhfe-i Şâhidî	Şâhidî İbrâhîm Dede	H.921/M.1515	81
Tuhfe-i Şemsî	Şemsî	H.1077/M.1666'dan sonra	151
Tuhfe-i Vehbî	Sünbülzâde Vehbî	H. 1197/ M. 1782	190
Tuhfetü'l-Ma'nâ	'Osman-ı Şıklovîsî	1268/ 1852	226
Tuhfetü'l-Emsâl	Hüsâmî	H.1082/M.1671 ya da önce	153
Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfi li'r-Rûhânî ve't-Tabîb,	Hezarfen Hüseyin Çelebi	17. yüzyıl	159
Tuhfetü'l-Hâdiye (Lugât-i Dânisten)	Muhammed b. el-Hâc İlyâs	H.864/M.1460 yılından önce	62
Tuhfetü'l-Hâfız	Hâfız Abdullâh b. Halîl b. Alî	H.1174/M. 1761	184
Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyetü's-Sıbyân	Mustafâ 'İlmî b. İbrâhîm	H. 1186/M. 1772	188
Tuhfetü'l-Mülâzimîn	Abdurrahmân Lâmi Süleymâniyeli	1283/1866	233

Tuhfetü's-Seniyye ile'l-Hazreti'l-Haseniyye	Deşîşî Mehmed b. Mustafâ b. Şeyh Lutfullâh	H.988/M.1580	112
U'cûbetü'l-Garâyib fi Nazmi'l-Cevâhiri'l-'Acâyib	Bahâüddîn İbn el-'Abdurrahmân Magalkaravî	H. 827/M. 1424	51
Uknûmu'l-'Acem		H. 807/ M. 1404 ya da önce	49
Ünsü'l-Lugât	Hüseyin Remzî	1305/1888	248
Vesîletü'l-Makâsıd ilâ Ahseni'l-Merâsıd	Hatîb Rüstem el-Mevlevî	H. 903/ M.1489	72
Zafernâme-i İkbâl-i Nâdirî	İkbâl-i Nâdirî	1280/1863	232
Zübde-i Lugât-i Fârisiyye	Hüseyin	1308/ 1891	252
Zübdetü'l-Esmâ'î't-Türkiyye		1253/1837'den önce	218
Zübdetü'l-Lugât	Ahmed Nâşid-İbrâhîm Ganî	1283/1866	232
Zübdetü'l-Lugâti'l-Lehce	Moralî Hasan Efendi	1287-1288/1870-1871	237

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, Namık (2008), “Riyâzî”, DİA/35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 144-145.
- ADIVAR, A. Adnan (1982), “*Osmanlı Türklerinde İlim*”, Remzi Yayınları, 4. Baskı, İstanbul.
- AHMADZADEH, Solmaz (2018), “*Hatice Nakiyye Hanım Lugât-i Fârisiyye*”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Prof. Dr. Osman Horata), Ankara.
- AKA, İsmail (1998), “Hindûşâh es-Sahibî”, DİA/18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 116-117.
- AKALIN, Şükrü Haluk (2017), “*Ali Seydi Bey ve Sözlükleri*”, STAD Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Ocak 2017, s. 1-7.
- AKGÜN, Burhan (2016), “Hüseyin Remzi”, DİA/EK-1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 571-572.
- AKSAN, Doğan (2015), *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim*, C.3, s.71-90, TDK. Yay., Ankara.
- AKSU, Hüsamettin (1996), “Firişteoğlu, Abdülmecid”, DİA/13, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 134-135.
- AKTEPE, Münir (1989), “Ahmed Lutfi Efendi”, DİA/2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 97-98.
- AKÜN, Ömer Faruk (1989), “Ahmed Vefik Paşa” DİA/2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 143-157.
- AKÜN, Ömer Faruk (2002), “Kâşgarlı Mahmud”, DİA/25, İstanbul: Türkiye diyanet Vakfı, s. 9-15.
- AKÜN, Ömer Faruk (2003), “Lehce-i Osmânî” DİA/27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 127-1128.
- ALPAK, Mehmet Nuri (2006), “*Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları ve Nazım Efendi'nin 'Tercümânü'l-Lügât' Adlı Eserinin İncelenmesi*”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal

Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Doç. Dr. Yakup Civelek), Van.

ALTUN, Harun (2015), “*İlk Farsça-Türkçe Sözlüklerden Sıhâhu'l-Acem: Karşılaştırmalı İnceleme ve Kelime Dizini*” Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Prof. Dr. Fikret Turan), İstanbul.

AL-TURK, Gulhan Abedalazız Moh'd Jalal (2012) “*Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fī Luġati't-Türk ve'l-Kıfçāk*” Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Danışman: Prof. Dr. Hülya Kasapoğlu Çengel), Ankara.

ARGUNŞAH, Mustafa (2013), “*Kitābü'l-Ef'âl Kıpçakça Bir Sözlük Müdür?*”, Bengü Bitig-Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, ss.93-100.

ASLAN, Ezgi (2017), “*Sözlükbilimsel İnceleme Yöntemi: Eser-i Şevket Örneği*”, Turkish Studies, Sayı: 12/30, s. 35-70.

ATALAY, Besim (1985), *Divân-ı Luġati't-Türk Tercümesi I-II-III*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ATICI, Nazan (2014), “*Al-Ukyânûsu'l-Basît Fi Tarcamati'l-Kâmûsu'l-Muhît- “Ĝayn” Maddesi «al-ġarż - al-muġâyata» Giriş-Metin-Sözlük-Dizin*”, , Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Yrd. Doç. Faysal Okan Atasoy), Erzincan.

BAKTIR, Mustafa (1999), “İbn Melek”, DİA/20, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 175-176.

BASKIN, Sami (2012), “*Eş-Şüzûrûz-Zehebiyye ve'l-Kitai'l-Ahmediyye fî'l-Luġati't-Türkiyye (Sözlükbilimsel Bir İnceleme)*”, Ondokuzmayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Danışman: Doç. Dr. Özen Yaylagül), Samsun.

BERKİ, Şakir (1992), “Berki, Ali Himmet”, DİA/5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 509-510.

BİLGİN, Ali Azimi (2005), “Muhâkemetü'l-Lügateyn”, DİA/30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 397-398.

BORAN, Uğur (2016), “Sözlükçülük Geleneğimize Umumi Bir Bakış ve Edirne Müftüsü Fevzi Efendi'nin Arapça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Tuhfe-i Fevzî,” İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Mecmuası 28/1, s. 73-154.

Bursalı Mehmed Tahir (1342), “Osmanlı Müellifleri III”, Matbaa-i Amire, İstanbul.

CEVİZ, Nurettin ve SONER, Gündüzöz (2006), “Osmanlı Medrese Kültüründe Manzum İlmî Eser Geleneğinin Güzel Bir Örneği: Lügat-i Yûsuf,” EKEV Akademi Dergisi 10/29, s. 211-230.

CİVELEK, Yakup (1998), “Mehmed b. Mustafa el-Vânî ve Vankulu Lügati”, EKEV Akademi Dergisi, C.I, Sayı 3, s. 355-362.

CİVELEK, Yakup (2000), “Sünbülzâde Vehbî ve ‘Nuhbe-i Vehbî’ Adlı Manzum Arapça-Türkçe Sözlüğü,” Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 1 s. 275-297.

ÇAKMAK, Serkan (2019), “Madde Başları Türkçe Olan İlk Osmanlı Türkçesi Sözlüklerinden Biri: Cevâhirü'l-Elsine”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 62, s. 373-390.

ÇETİN, Abdülbaki (2006), “Ahmed-i Dâî'nin Farsça Öğretmek Amacıyla Yazdığı Bir Eser: Müfredat”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 20, s. 113-128, Konya.

ÇIPAN, Mustafa (2010), “Şâhidî, İbrâhim” DİA/38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 273-274.

ÇUBUKÇU, İsmail (2004), “Menâzimu'l-Cevâhir (İnceleme-Metin-Sözlük)”, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Nesrin Altun), Kocaeli.

ÇÖGENLİ, M. Sadi (2000-2001), “Eski Harflerle Basılmış Türkçe Sözlükler Kataloğu”, Akademik Araştırmalar Dergisi Yıl: 2, Sayı: 7-8, Kasım 2000-Nisan 2001, s. 99-134.

DEMİR, Ekrem (2011), “*Hezârfen Hüseyin b. Ca’fer İstânköyü’nin “Lisânü’l-Etibbâ” Adlı Tıp Lügati Üzerinde Dil incelemesi (İnceleme-Metin-Sözlük)*”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Danışman: Prof. Dr. Mustafa Özkan), İstanbul.

DEMİR, Ekrem (2012), “*Hezârfen Hüseyin b. Ca’fer İstânköyü’nin Fihrisü’l-Ervâm Adlı Eserinde Geçen Bitki Adları*”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt/Sayı:46 s.1-28.

DEMİRCİ, İlker (2012), “*Tuhfe-i Vehbî Manzum Sözlük: Transkripsiyonlu Metin, İnceleme, Sözlük*”, Nevşehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Yrd. Doç. Dr. İbrahim Ethem Özkan), Nevşehir.

DOĞAN AVERBEK, Güler (2019), “*Araplara Türkçe Öğretmek Üzere Kaleme Alınan Tuhfe-i Fedayî Adlı Manzum Sözlük*”, Uluslararası Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Dergisi, cilt.2, ss. 93-111.

DOĞAN, Hasan (2016), “*Budinli Cihâdî ve Teşrih-i Tıbâ’ İsimli Türkçe-Arapça Manzum Sözlüğü*,” Littera Turca, Journal of Turkish Language and Literature 2/4, s. 16-32.

DOĞAN, Muhammed Nur (1995), “Ebûishakzâde Esad Efendî”, DİA/11, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 338-340.

DOĞAN, Şaban (2011), “*On Yedinci Yüzyılda Kaleme Alınmış Bir Tıp ve Eczacılık Sözlüğü: Lügat-ı Müşkilât-ı Eczâ*”, Osmanlı Bilimi Araştırmaları, XII/2, 95-105.

DURMUŞ, İsmail (2004), “Merkezzâde Ahmed Efendî”, DİA/29, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 206-207,

DÜZENLİ, Mesut Bayram (2015), “*Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfetü’l-Hâfız*”, Turkish Studies, Sayı:10/12 Yaz, s. 329-370.

DÜZENLİ, Mesut Bayram ve TURAN Muhittin (2016), “*Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şemsî*”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 9/42: 122-154.

EKEN, Ramazan (2015), “*Hasan Rızâyî’nin Kân-ı Ma’ânî Adlı Manzum Farsça-Türkçe Sözlüğü*”, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı

Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Doç. Dr. Kaplan Üstüner), Şanlıurfa.

EMİNOĞLU, Emin (2010), *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*, Sivas: Asistan Yayınları.

EMİNOĞLU, Emin (2011), “*Galat Sözlükleri ve Mehmed Hafid Efendi'nin Galatât Sözlüğündeki Çağatayca Sözcükler*”, Turkish Studies, Volume 6/1 Winter 2011, p. 1021-1038.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2009), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yay., Ankara.

ERDEM, Sadık (2007), “Neyli”, DİA/33, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 69-71.

ERDOĞAN, Rifat Kemal (2014), “*Tercümân el-Lüga(Lügat-ı Karapîri), Pîr Mehmed bin Yusuf el Ankaravî, Elif maddesi (İnceleme-Metin-Dizin)*”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli.

ERKAN, Mustafa (1997), “Halîmî, Lutfullah”, DİA/15, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 341-343.

ERKAN, Mustafâ (1999), “İbn Mühennâ”, DİA/20, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 218-219.

FİNDLEY, Carter Vaughn (2007), “Redhouse, Sir James William”, DİA/34, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 523.

GIYNAŞ, Kamil Ali (2015), “*Arapça-Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Tuhfetü'l-İhvân ve Hediyetü's-Sıbyân*”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 8/41: 154-163.

GÖKÇE, Aziz (1998), *Türkiye Türkçesinin Tarihi Sözlükleri*, Kebikeç Yayınları, Ankara.

GÖKYAY, Orhan Şaik (1992), “Burhân-ı Kâtî' Tercümesi”, DİA/6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 433-434.

GÖREN, Neslihan (2016), “*Bursalı Nakibzâde Ni'metî'nin 'Tuhfe-i Ni'metî' Adlı Farsça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Metin-İnceleme,*”, Marmara Üniversitesi Türkiyat

Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Yrd. Doç Dr. Ümran Ay), İstanbul.

GÖZİTOK, Mehmet Akif (2016), “*Manzum Sözlük Geleneğimizin Kayıp Halkası: Nazm-ı Bedî*,” Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 55, s. 127-148.

GÜLEN, Ahmet (2007), “*Seyyid Nakib-zâde Ni`meti Hayatı Edebi Şahsiyeti Eserleri ve Divanı*” Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Prof. Dr. Ali İrfan Aypay), Afyon.

GÜLER, Kadir (2016), “*Dil Öğretiminde Manzum Sözlüklerin Rolü ve Tuhfe-i Nushî*,” International Journal of Social Science 49, s. 157-174.

GÜLHAN, Abdülkerim (2010), “*Şeyh Ahmed ve Manzum Sözlüğü Nazmü'l-Leâl*,” Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks 2/2, s. 202-226.

GÜNDOĞDU, Cengiz (2009), “*Sivâsî, Abdulmecid*” DİA/37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 286-287.

GÜNER, Galip (2012), “*The King's Dictionary: The Rasûlid Hexaglot Üzerine Düşünceler*,” Dil Araştırmaları, S. 10, Bahar, Ankara, s.141-150.

GÜNGÖR, Erkut (1989), “*Ahmed Bâdi Efendi*,” DİA/2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 46-47.

GÜZELDİR, Muharrem (2002) ,“*Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks)*,” Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Danışman: Doç. Dr. Avni Gözütok), Erzurum.

HOCA, Nazif (1988), “*Abdülkâdir el-Bağdâdi*,” DİA/1, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 230-231.

İLGÜREL, Mücteba (1998), “*Hüseyin Efendi, Hezarfen*,” DİA/18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 544-546.

İLHAN, Nadir (2007), *Geçmişten Günümüze Sözlük Geleneği ve Türk Dili Sözlükleri*, Elazığ: Manas Yayınları.

- KAÇALIN, Mustafa S. (2006), “Mütercim Âsım Efendi”, DİA/32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 200-202.
- KAÇALIN, Mustafa S. (2012), “Vankulu”, DİA/42, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 513.
- KAÇAR, Irmak (2017), “*Lutfullah Halîmî'nin Farsça-Türkçe Manzum Sözlüğü: Tuhfe-i Mukaddimetü'l-Luga*”, Journal of Turkish Language and Literature Volume:3, Issue:2, Spring 2017, (131-146).
- KALLEK, Cengiz (1998), “Hisâlî Abdurrahman Çelebi”, DİA/18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 125-126.
- KAPLAN, Yunus (2018), “*Bilinmeyen Bir Arapça-Türkçe Manzum Sözlük: Lugatı Visâlî,*” Dede Korkut, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 7/15, s. 54-75.
- KARSLI, İlyas (2007), “*Osmanlıca Metinleri Anlamada Arapça'nın Önemi – Lügat-ı Cûdî Örneği*”, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.32, s. 45-88, İstanbul.
- KARTAL, Mustafa (2013), “*Ahterî-i Kebîr ve Sözlükbilim Açısından Önemi*”, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Prof. Dr. Soner Gündüzöz), Samsun.
- KAŞ, Özcan (2007), “*Osmanlı Döneminde Arapça Sözlük Çalışmaları*”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İlahiyat Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Prof. Dr. İsmail Durmuş), İstanbul.
- KAYA, Hasan (2017a), “*Kerîmî'nin Manzum Sözlüğü,*” Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 18: 213-252.
- KAYA, Hasan (2017b), “*Ahmed Resmî'nin Nazm-ı Giridî Adlı Manzum Sözlüğü*”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:10 Sayı:51 s.119-142.
- KILIÇ, Atabey (2006) ,“*Türkçe-Arapça Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyan, 1: İnceleme,*” Turkish Studies 1/2, s. 85-104.
- KILIÇ, Atabey (2007), “*Denizlili Mustafa b. Osman Keskin ve Eseri Manzûme-i Keskin,*” Turkish Studies 2/3:340-348.

KILIÇ, Atabey (2013), “*Osman Şakir’in Türkçe-Farsça Manzum Lugati: Nazm-ı Dil-ârâ,*” Uluslararası Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu, 10-12 Mayıs 2012, Bildiriler Kitabı, Ordu: Ordu Üniversitesi Yayınları, s. 145-153.

KILIÇ, Hulûsi (1989), “Ahterî”, DİA/2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 184-85.

KILIÇ, Hulûsi (2001), “el-Kâmûsu’l-Muhit”, DİA/24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 287-288.

KİRİŞÇİOĞLU, Mehmet Fatih (1988), “*Mütercim Asum Efendi’nin Kamus Tercümesi’ndeki Uzuv İsimleri*”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Prof. Dr. Kemal Eraslan), Konya.

KOÇOĞLU, Turgut ve AHMADOUGHLI, Abdulkhalil (2018), “*Farsça Bilenlere Türkçe Öğretmek İçin Yazılmış Farsça-Çağatay Türkçesi Manzum Bir Sözlük: Lehcetü’l-Türk*”, Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi, Yıl 4, Sayı 9, s. 45-85.

KORKMAZ, Zeynep (2007), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.

KURNAZ, Cemal (2009) “Sırrı Paşa” DİA/37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s.127-129.

KURU, Selim Sırrı (2010) “Sünbülzâde Vehbî”, DİA/38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 140-141.

KUT, Günay (1989), “Ali Şîr Nevâî”, DİA/2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 449-453.

KUT, Günay (2003), “Lâmiî Çelebî” DİA/ 27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 96-97.

KÜTÜKOĞLU, Bekir (1989), “Ahmed Resmî”, DİA/2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 121-122.

MAZIOĞLU, Hasibe (1989), “Akyürek, Ahmed Remzi”, DİA/2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 304-305.

MURAD, Sibel (2011), “*Ahmed Remzi Akyürek Osmanlı Bilimi Araştırmaları*”, Vol.12/2, s. 81-94.

MURAD, Sibel (2018), “*Mustafâ İsâmeddîn’in Müretteb Müfredât-ı Siyâhi’si*”, AUID 11: 159-167.

- RAHİMİ, Ferhad (2018), “*Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine*”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 7(2), 663-704.
- RİEU, Charles (1888) *Turkish: Catalogue of The Turkish Manuscripts in British Museum, London.*
- SEVGİ, Ahmet (2008), “*Ahmed-i Bardahî'nin Türkçe ve Farsça Manzum Aruz Risalesi*” Selçuk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Edebiyat Dergisi, Sayı:19, Konya.
- ÖLKER, Perihan (2009), “*Klâsik Edebiyatımızda Manzum Lûgat Geleneği ve Mahmûdiyye*,” Turkish Studies 4/4, s. 856-872.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı (1998), “*Çağatayca Sözlükler*”, Kebikeç, Sayı 6, s. 137-144.
- ÖNGÖREN, Reşat (2000), “İshak Hocası”, DİA/22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 533-534
- ÖNLER, Zafer (2015), “*İshak Bin Murad ve “Edviye-i Müfrede” Adlı Eseri, Türk Tarihinde İz Bırakan Bolulular Çalıştayı*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 21/22Ağustos, s. 1-9.
- ÖZ, Yusuf (1997), “*Tuhfe-i Vehbî Şerhleri*”, İlmî Araştırmalar 5, s. 219-232, İstanbul.
- ÖZ, Yusuf (1999a) “*Tuhfe-i Şâhidî Şerhleri*” , Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.
- ÖZ, Yusuf (1999b), “*Tuhfetü's-Seniyye'de Nevrûz*” Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı:5, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Konya.
- ÖZ, Yusuf (2016), *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZCAN Abdulkadir (1997), “Hafid Efendi”, DİA/15, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 111-112.
- ÖZCAN, Tahsin (2007), “Pîr Mehmed” DİA/34 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 275-276.
- ÖZKAN, Ferudun Hakan (2013), “*Bozoklu Osman Şâkir ve Şehdü'l-Elfâz'ı*,” Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 6/26, s. 428-462.

ÖZTÜRK, Mustafa ve MERTOĞLU, M. Suat (2013) “Zemahşeri”, DİA/44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 235-238.

SELÇUK Bahir - ALGÜL Mesut (2015), “Çocuklar İçin Yazılan Farsça-Türkçe Manzum Bir Sözlük: Dürrî'nin Güher-rîz'i”, Littera Turca: Journal of Turkish Language and Literature Volume:1, Issue: 2, Autumn, 133-164.

ŞEKER, Reşat (2016), “Lügât-i 'Azîziye (İnceleme-Çeviri Yazılı Metin-Dizin)”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Prof. Dr. Erdoğan Boz), Eskişehir.

ŞİĞVA, Bülent (2009), “Sec'i ve Kafiye Lügati” Turkish Studies, Sayı: 4/4 Yaz 2009, s. 1068-1072.

TANYILDIZ, Ahmet (2019), “Sözlük Bilimi Açısından Mehmed Salâhî Bey'in Kâmûs-ı Osmânî'si”, Uluslararası İslâm Bilim Tarihi ve Fuat Sezgin Sempozyumu, 15-17 Şubat 2019, Diyarbakır.

TERZİOĞLU, Arslan (1989) “Ali Münşî”, DİA/2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 421-422.

TİRYAKİOL, Selim (2013) “Dil Öğretimi Geleneğimizde Manzum Sözlükler: Tuhfe-i Asım Örneği”, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Doç. Dr. Asuman Akay Ahmed), İstanbul.

TOKAT Feyza ve UYGUR C. Vedat (2012), “Hezârfen Hüseyin Efendi'nin 'Tuhfetü'l-Erîbi'n-Nâfia Li'r-Rûhânî ve't Tabîb'i”, Turkish Studies, Volume 7/3, Summer 2012, p. 2445-2454.

TOPARLI, Recep (1978), “Memluk Kıpçakçası Dil Yedigârları ve İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Doç. Dr. Mehmet Akalın), Erzurum.

TOPARLI, Recep (2000) “Lehce-i Osmânî”, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1. Basım, Ankara.

TURAN, Fikret (2001) “*Bahşayış Lügati’nde Görülen Tercüme Teknikleri ve Filolojik Problemler,*” [Translation Techniques and Philological Problems in Bahşayış Lügati], İlmî Araştırmalar 11 (2001), pp. 123-140.

TURAN, Muhittin (2012), “*Hasan Rızâyî ve Kân-ı Ma’ânî İsimli Manzum Sözlüğü,*” Turkish Studies 7/4: 2939-2992.

TURAN, Şerafettin (2002) “*Kemalpaşazâde*”, DİA/25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 245-247.

UÇMAN, Abdullah (2003) “*Lugat-ı Nâcî*”, DİA/27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s.219-220.

UÇMAN, Abdullah (2005) “*Muallim Nâcî*”, DİA/30, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s.315-317.

UÇMAN, Abdullah (2006) “*Necip Âsım Yazıksız*”, DİA/32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 493-494.

UÇMAN, Abdullah (2010), “*Şemseddin Sâmî*”, DİA/38, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 519-523.

UZUN, Mustafa (1989) “*Ali Seydi Bey*” DİA/2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 442-445.

UZUN, Mustafa (1993) “*Cûdi Efendi, Trabzonlu*” DİA/8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 81-82.

UZUN, Mustafa (1995), “*Edirne Müftüsü Fevzî Efendi*”, DİA/12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 506-509

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1937) *Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

ÜNVER, İsmail (1991), “*Ayıntablı Aynî*”, DİA/4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 270-271.

YAKAR, Halil İbrahim (2007), “*Manzum Sözlüklerimizden Tuhfe-i Fedâî*,” Turkish Studies, 2/4, s. 1015-1025.

YAVUZARSLAN, Paşa (2009), “*Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*”, Ankara: Tiydem Yayıncılık.

- YAZICI, Tahsin (2002), “Muhyî-i Gülşenî”, DİA/31, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 79-81.
- YAZICI, Tahsin (2009), “Sözlük” DİA/37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 402-414.
- YERİNDEN, Adem (2006), “Münşî”, DİA/32, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 22-23.
- YILDIRIM, Nuran (2008), “Sabuncuoğlu Şerefeddin”, DİA/35, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 358-359.
- YILDIZ, Erem (2017), “*Mîrek Muhammed Nakşbendî Taşkendi'nin Nevâdirü'l-Emsâl Adlı Eseri (İnceleme-Transkripsiyon-Dizin)*”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Doç. Dr. Levent Kurgun), Denizli.
- YILDIZ, Nuray (1998), “*Eski Çağın Başvuru Eserleri ve Eskiçağ Sözlükçülüğü ve Sözlükleri*”, Kebikeç, S. 6, s. 189-210.
- YILMAZ, Ahmet (2006) “Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin”, DİA/32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 113-115.
- YILMAZ, Ozan (2007), “*Klâsik Şerh Edebiyatı Literatürü*” , Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, s. 271-304.
- YILMAZ, Ozan (2010), “*Cinas Usulüne Dayalı Farsça-Türkçe Bir Lügat Ravzatü'l-Cinâs*” Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, Cilt 1, Sayı. 2, Yaz, s. 159-182.
- YÜCE, Nuri (1989), “Aksa'l-Ereb”, DİA/2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 289-290.
- YÜCE, Nuri(1992), “Bedâiyü'l-Lugat”, DİA/5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 297.
- YÜCE, Nuri (2006), “Mukaddimetü'l-Edeb”, DİA/31, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 120-121.
- ZABETİ, Nasrin (2010), “*Muhammed Bin 'Abdu's-Şabûr-ı Hôyî, Hûlâsa-ı Abbâsî (İnceleme-Çeviri-Dizin)*”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Prof. Dr. Önal Kaya), Ankara.

ZİYAD, Ebüzziya (1994), “Ebüzziya, Mehmed Tevfik”, DİA/10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, s. 374-378.

ZÜLFİKAR AYDIN, Bedizel (1998), “*Ebü'l-Feyz Mustafa Efendi ve Ünlü Eseri Risâle-i Feyziye'ye Ait Yeni Bilgiler*”, İlmî Araştırmalar 6, İstanbul, s. 289-294.



ÖZGEÇMİŞ**Kişisel Bilgiler**

Adı Soyadı	Gülbahar UĞUR
Doğum Yeri ve Tarihi	Siirt – 23/02/1992

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi	Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü (2015 Mezun)
Yüksek Lisans Öğrenimi	Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yeni Türk Dili Anabilim Dalı
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetler	

İş Deneyimi

Stajlar	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı resmi kurum

İletişim

E-posta Adresi	glbhr00@gmail.com
Tarih	26/07/2019